

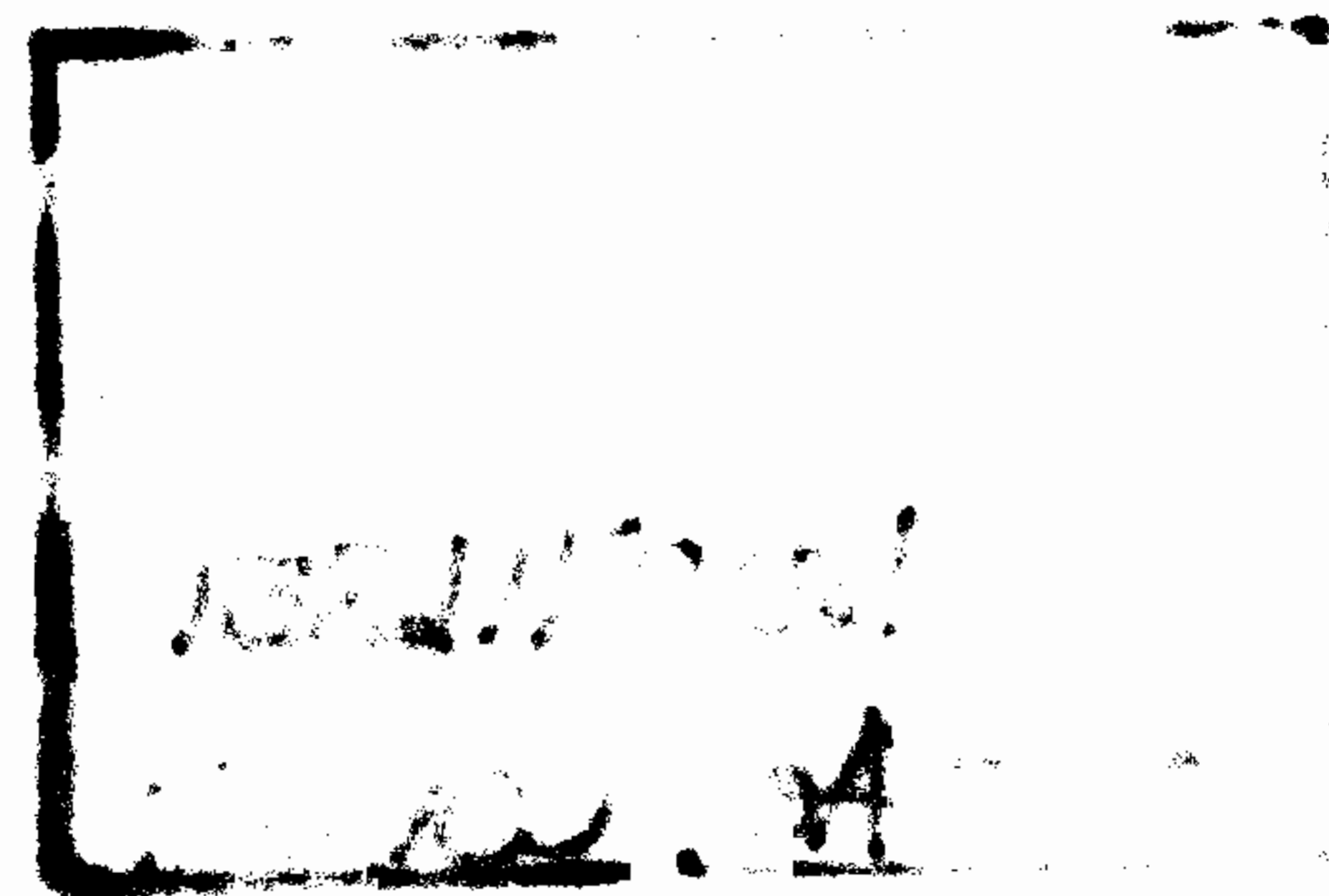
AGWEDDAU AR WAITH T. H. PARRY-WILLIAMS

LLION JONES

Traethawd a gyflwynir am radd Ph. D.

Coleg Prifysgol Cymru,

Aberystwyth 1993.

BEST COPY

AVAILABLE

Variable print quality

Tystiaf na dderbyniwyd y traethawd hwn ar gyfer unrhyw
radd o'r blaen ac na chaiff ei gyflwyno ar gyfer unrhyw
radd arall.

Llofnodwyd.....

Dyddiad.....30/9/93.....

Tystiaf mai fy ngwaith ymchwil gwreiddiol fy hunan a
gyflwynir yn y traethawd hwn.

Lle bo dyled i eraill, fe nodir hynny yn llawn yn y
troednodiadau.

Llofnodwyd..... (ymgeisydd)

Dyddiad.....30/9/93.....

Dyddiad...7..x..93.....

Rhoddaf ganiatâd i'm traethawd, os derbynnir ef, fod ar
gael i'w lun-gopïo ac i'w fenthyca rhwng llyfrgelloedd.

Llofnodwyd..... (ymgeisydd)

Dyddiad.....30/9/93.....

DYFYNIADAU

Codwyd pob dyfyniad o'r ffynonellau gwreiddiol heb ddiwygio na diweddarau dim ar yr iaith at ddefnydd y traethawd hwn.

DIOLCHIADAU

Carwn ddiolch o waelod calon i Dr. John Rowlands am ei gymorth parod a'i anogaeth gyson ar hyd y daith. Hebdo ef, ni fyddwn wedi cyrraedd ceg y twnel heb sôn am weld y golau ar ei ddiwedd.

Diolch hefyd i'r Athro Bobi Jones am sawl sgwrs werthfawr ac am awgrymu'r testun yn y lle cyntaf.

CRYNODEB

Agweddau ar waith T. H. Parry-Williams

Fel y gwyddai Parry-Williams yn dda, mae sawl llwybr yn arwain at gopa'r Wyddfa, a phob un ohonynt yn dadlennu gwahanol agweddau ar ogoniannau'r mynydd. Am ddegawdau ystyriwyd Parry-Williams ei hun yn un o'r copaon amlycaf yn nhirlun llenyddiaeth Gymraeg. Yn eu tro, ceisiodd llu o feirniaid glosio ato ef a'i waith o liaws o gyfeiriadau gwahanol. Ceir ymgais yn y traethawd hwn i ailgerdded rhai o'r llwybrau hynny ynghyd â thorri rhai llwybrau newydd yn y gobaith o gynnig arolwg mor gyflawn â phosib o waith y llenor amlochrog hwn.

Yn y bennod gyntaf ceir arolwg o brentisiaeth farddol Parry-Williams gan gynnwys ei weithiau eisteddfodol. Rhoddir y pwyslais ar olrhain ei ymdrech i ddod o hyd i'w lais fel bardd. Neilltuwyd yr ail bennod i drafod cyfres o ysgrifau beirniadol a luniodd Parry-Williams tra'n fyfyrwr yn Rhydychen. Ystyrir i ba raddau yr oeddynt yn amlygu rhai o syniadau a ffasiynau'r cyfnod. Y drydedd bennod yw'r gyntaf o dair sy'n canolbwyntio ar brif themâu Parry-Williams. Ynddi, ymdrin ir â'r modd y lleisiwyd ganddo argyfwng ffydd ac ystyr a hynny yng ngoleuni ei fagwraeth grefyddol a'r cyd-destun cymdeithasol a syniadol. Yn y bedwaredd bennod, trafodir y cerddi a'r ysgrifau hynny sy'n ymdrin â gormes amser a darfodedigrwydd trwy olrhain gyrfa'r llenor o gyfnod i gyfnod. Gan gymryd y bryddest radio 'Esgyrn y Gynnen' fel ffrâm, trafodir yn y bumed bennod yr agweddau a amlygir yn y cerddi a'r ysgrifau tuag at Gymru a'r Gymraeg. Yn y chweched bennod trafodir syniadau beirniadol Parry-Williams ynghylch natur a swyddogaeth llenyddiaeth. Yn y seithfed bennod bwrir golwg fras ar gefndir yr ysgrif Gymraeg cyn ymdrin â'r modd y datblygodd Parry-Williams y ffurf yn gyfrwng addas i'w ymholi mewnol. Rhoddir sylw hefyd i ddatblygiad ei ysgrifau o ran crefft. Hoelir y sylw yn y bennod olaf ar grefft Parry-Williams fel bardd gan olrhain y datblygiad cynnil a welir o gyfrol i gyfrol.

Ar ddiwedd y traethawd cynhwysir dau atodiad. Mae'r cyntaf yn cynnwys rhestr o eitemau na cheir mohonynt yn llyfryddiaethau David Jenkins, ynghyd â detholiad o'r rhai mwyaf diddorol. Yn yr ail atodiad ceir casgliad byr o lythyrau'r bardd ynghyd ag adysgrif o gyfweliad teledu rhyngddo ac Aneirin Talfan Davies.

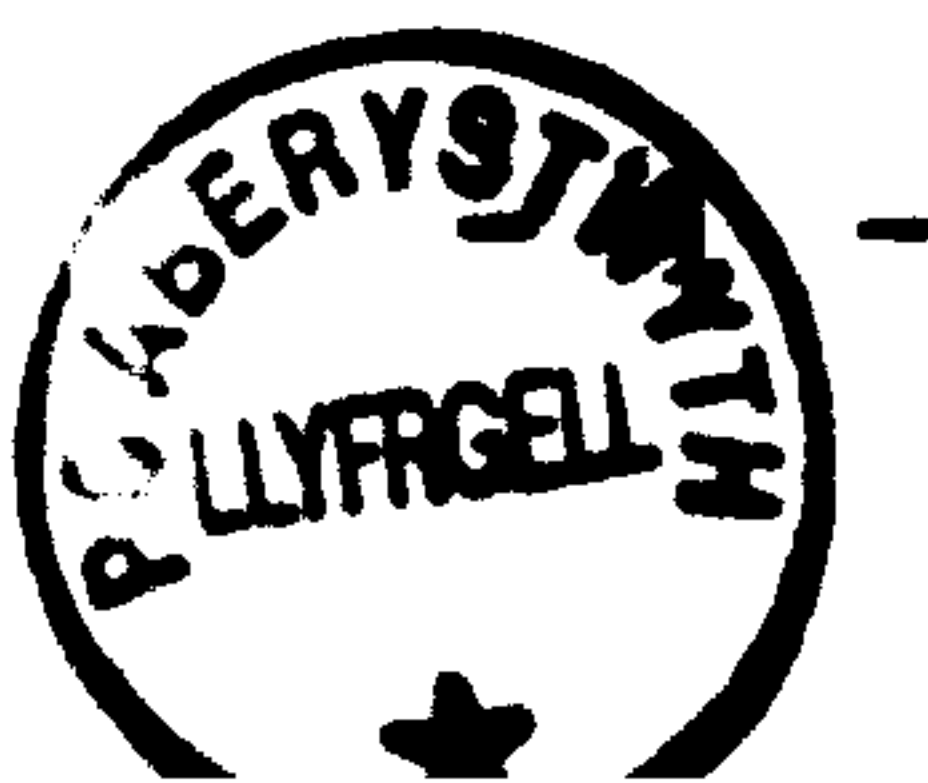
CYNNWYS

PENNOD 1: Pam na chaf innau ganu?.....	1
PENNOD 2: Oxo Bach yn cymryd stoc.....	51
PENNOD 3: Crefydd hen bethau.....	111
PENNOD 4: Batio yn erbyn y cloc.....	178
PENNOD 5: Jwg ar seld.....	212
PENNOD 6: Y reffarî eisteddfodol.....	271
PENNOD 7: Egwyl i gymowta.....	324
PENNOD 8: Yn y gweithdy.....	388
Atodiad I: Mae darnau ar wasgar.....	470
Atodiad II: Eitemau llawysgrifol.....	494
Llyfryddiaeth.....	533

'PAM NA CHAF INNAU GANU?'

Gyda'r anocheldd hwnnw sydd yn nodweddu gyrfaoedd y mwyafrif helaeth o feirdd Cymraeg y ganrif hon, ar y maes eisteddfodol y bwriodd Parry-Williams ei brentisiaeth farddol gyhoeddus. Fel yr amlygwyd gan ysgrifau beirniadol ei 'alter ego' Oxoniensis, 'roedd rhyw ryddid rhithiol i'w ganfod mewn ffugenw, ac un o'r sgil-effeithiau yn hyn o beth oedd fod beirniadaeth o'r herwydd yn haws i'w stumogi. Gellid yn hawdd dychmygu felly nad grym arferiad Cymreig yn unig a barodd i Parry-Williams droedio'n garcus ar y maes eisteddfodol llithrig, ond bod ei sensitifrwydd cynhenid yn fwy tebygol o allu dygymod â beirniadaeth amhersonol y dyfarnwyr eisteddfodol. Wedi'r cwbl, fe lesteiriwyd ei ymdrechion cynharaf oll i gyfansoddi gan anogaeth gonfensiynol ei dad (yntau'n eisteddfodol ei dueddfryd) ar iddo ddarllen gweithiau'r meistri yn gyntaf. Yn wir, cymaint oedd parch y bachgen at farn a doethineb ei dad, fel y gellid credu iddo ufuddhau i'r anogaeth, gan gadw ei ymdrechion cynnar yn ddiogel yn ei fynwes ei hun. Dyna'n sicr sydd ymhlyg yn sylwadau'r bardd mewn cyfweiliad teledu ag Aneirin Talfan Davies, wrth drafod ei ddyddiau yn Ysgol Ganol Porthmadog:

...â 'nhrwyn yn fy llyfrau ysgol, dyna oedd fy nhynged i fod 'rwy'n meddwl. Ond ymysg y llyfrau a aeth i Borthmadog yn fy mhac bach i yr oedd geiriadur Lladin-Saesneg, a rhyw bethau felly, ac

'rwy' i'n credu fod yno gyfrol glawr papur o waith Ceiriog; ac yn fy hiraeth rhyw ffordd neu'i gilydd mi ddois i i'r afael â honno, ac i ddechrau ymateb i ryw deimladau hiraethus, sentimental felly; ac o dipyn i beth mi es i ddechrau ysgrifennu rhyw benillion bach, ac am wn i na chynigiais i wneud englyn, o ran siâp, beth bynnag. Mi fentrais i anfon un o'r rhain i 'nhad... a'r ateb a ges i oedd imi beidio ymyrryd â phethe felly, ...ac mi roth hynny yr het ar y cwbl yr adeg honno.(1)

Cadarnheir y dystiolaeth gan gyfeiriad Dyfnallt Morgan at sylwadau E.Stanton Roberts yn Yr Ymwelydd Misol:

...bod T.H. Parry-Williams yn cyfansoddi "peth barddoniaeth" yn ystod y chwe mlynedd a dreuliodd yn Ysgol Ganolraddol Porthmadog yn llanc, "ond ni fentrai gyhoeddi ei gynhyrchion, ac ychydig o'i waith mewn cymhariaeth a ymddangosodd mewn na phapur newydd na chylchgrawn erioed".(2)

Ym mis Medi 1905, fodd bynnag, ac yntau wedi cyrraedd ei ddeunaw oed, fe laniodd Parry-Williams yng Ngholeg y Brifysgol yn Aberystwyth, a thebyg i'r cyfle hwn o gael ei osod yng nghanol criw o fyfyrwyr o gyffelyb fryd ac uchelgais, ailennyn yr ysfa gyfansoddi yn ei anian. Er na ellir honni iddo ymdaflu i ferw bywyd y myfyrwyr, erbyn ei ail flwyddyn 'roedd wedi creu digon o argraff i gael ei gyfarch gan gyd-fyfyriwr mewn cerdd ar dudalennau'r Dragon:

And Parry-Williams, he, the lion-hearted,
Who won the steep ascent, the vict'ry hard !
Behold the statue of the great departed !
We raise our hats to Britain's chiefest bard.
(3)

Mae'n bur debyg mai ei lwyddiannau llenyddol yn Eisteddfod Golegol 1907 oedd sail y fath glod, oblegid yn sgil ei fuddugoliaethau yn yr Eisteddfod honno, dechreuodd ei waith ymddangos yn gyson yng

nghylchgronau'r myfyrwyr, gan ledaenu maes o law i nifer o gylchgronau cenedlaethol. 'Roedd Parry-Williams, fel bardd cyhoeddus, ar gerdded.

Wedi rhoi iddo'r fath gyflwyniad, rhaid cydnabod mai cymharol ddi-fflach yw ei ymdrechion cyntaf ar dudalennau'r Dragon, sef cynnyrch yr Eisteddfod honno a gynhaliwyd yn neuadd yr arholiadau, ar noswyl Gŵyl Ddewi 1907. Ei englyn cyd-fuddugol i'r 'Mynach' yw ei waith printiedig cyntaf yng nghylchgrawn y coleg; englyn digon didramgwydd efallai, ond yn sownd yn nhraddodiad yr englyn diffiniadol. Yn wir, cymaint yw ymdrech y bardd at ddiffinio'i destun, fel ei fod yn ei osod yn blwmp ac yn blaen ar ddechrau'r llinell agoriadol. (Teg nodi mai 'tangnefedd' yn hytrach nag 'unigedd' a brintwyd yn wreiddiol yn y Dragon; ond ar gopi'r Llyfrgell Genedlaethol gwelir bod 'tangnefedd' wedi'i ddileu ac 'unigedd' wedi'i ychwanegu yn llawysgrifen y bardd ei hun).

Y mynach ni chyfathracha, - â'r byd
Er byw yn ddiraha,
Caru hedd unigedd wna;
Am ei Fair y myfyria. (4)

Yr un mor ddiffiniadol ei naws oedd englyn cyd-fuddugol E.T. Griffiths, sydd yn cynnwys cyfres o epithetau am fuchedd dybiedig y gwrthrych.

Duwiol ei fryd, hael ei fron - ŵr mwyn
Yw'r mynach twymgalon;
O naws lwys ei fynwes lon
Eidduna lwydd i ddynion. (5)

Erbyn heddiw, tuedda englynwyr i gredu bod cynnwys y testun yng nghorff yr englyn yn wendid sylfaenol, gan honni ei fod yn bradychu gweledigaeth ddiffiniadol ar draul yr awenyddol. Serch hynny, rhaid cydnabod mai hyd yn ddiweddar yr englyn diffiniadol oedd yn teyrnasu o fewn i'r syrcas eisteddfodol, ac nid eithriad oedd Meuryn yn ei feirniadaeth yn Eisteddfod Genedlaethol 1957 yn cystwyo'r beirdd, nid yn gymaint am eu diffygion llenyddol, ond yn hytrach am eu diffyg adnabyddiaeth o'r ysgyfarnog, sef y testun gosodedig.

Felly, confensiynol ddigon oedd cam cyntaf Parry-Williams i fyd yr englyn, ac felly hefyd i fyd llesmeiriol y delyneg. Testun ei delyneg gyd-fuddugol yn Eisteddfod Golegol 1907 oedd 'Bore o Fai', ac nid rhyfyg yw awgrymu bod ei chynnwys lawn mor anaddawol â'i thestun. Fe'i llethir gan hoff arferion yr oes o osod ansoddeiriau o flaen yr enw, ac ymorchestu mewn geirfa hynafol, os llenyddol ei naws. Mae'r pennill canlynol yn ddrych o'r cyfan:

Yng nglaswyrdd ddrych y cefnfor clir,
A loewir gan yr awel,
Llewyrchir gwên y bore gwyn
Hyd derfyn eitha'r gorwel.
A hed claer gymyl uwch ei don
Mewn tlws ymylon rhuddaur,
Ac ar ei lan mae'r gwylain myg
A'r gwenyg yn ymgellwair. (6)

Yn wir, gellid honni'n gyffredinol mai cyndyn fu'r beirdd ar hyd ein canrif i ystumio rhyw gymaint ar natur y delyneg a'r englyn fel ei gilydd, o fewn

ffiniau cystadleuaeth. Yn achos y delyneg, cyfrannodd Parry-Williams ei hun at y diffyg hwn trwy baratoi nifer o batrymau telynegol hylaw yn ei gyfrol Elfennau Barddoniaeth, cyfrol a fu'n bur eang ei dylanwad ar genhedlaeth o feirdd, dylanwad a fesurir mewn pennod arall.

Beth, felly, am y bryddest a enillodd gadair yr eisteddfod Golegol i Parry-Williams? A oedd ynddi unrhyw ragargoel o fawredd? Yr ateb syml fyddai "Nac oedd". Yn sicr, 'roedd y testun yn un cwbl nodweddiadol o'r cyfnod, sef 'Rhiannon', oblegid oddi ar 'Ymadawiad Arthur' T.Gwynn Jones bum mlynedd ynghynt, 'roedd y beirdd Cymraeg wedi cael modd i fyw, neu yn hytrach fodd i ddringo cadeiriau a gwisgo coronau eisteddfodol, yn chwedlau'r oesoedd canol. Prin y gellid meddwl am agoriad mwy confensiynol a phryddestol nag a geir ym mhryddest fuddugol Parry-Williams, ac y mae symptomau ei delynegion i'w canfod eto yn y fan hon:

Gaeaf arall ddaeth i hebrwng Bywyd gwyw i'w
Ond daeth Gwanwyn blydd i'w deffro a rhoi gwenau
Heulwen dêr dywynnai eilwaith ar ogoniant bryn a
A sibrydai yr awelon fod yr Haf yn dod yn ôl. (7)

Triniaeth ddychmyglon ddigon a roddir i'r stori, wrth iddo adrodd hanes Gwawl fab Clud yn marchogaeth i lys Hefeydd Hen, i hawlio Rhiannon yn wraig iddo, a chanfod yno fod Pwyll eisoes wedi ei hawlio. Mae'r bryddest yn gyforiog o'r hyn a eilw'r Sais yn 'pathetic fallacy',

yn enwedig ar ôl i Gwawl sylweddoli ei golled. Mae'r tristwch llethol yn cyferbynnu'n eithafol gydag agoriad hyderus y bryddest:

'Roedd Natur wedi colli ei harddwch erbyn hyn,
Ac iddo ef 'roedd cathlau yr eos yn y glyn
Yn alarnadau gordrist, cwynfannus a dihedd,
Fel cri'r dallhuan unig ar ywen uwch y bedd. (8)

Eto, er gwaetha'r nodau telynegol sydd yn seinio trwy gydol y bryddest, neu efallai o'u plegid, rhyw naws faledol sydd i'r cyfan, fel petai'n rhagdybio pryddestau eisteddfodol Cynan. Yn wir, mae pennill fel hwn yn 'vintage' Cynan:

Croesawyd Gwawl yn gynnes yn llys Hefeydd Hen,
A chyfarch gwell wnaeth yntau i bawb â siriol wên.
Rhiannon, ei ddyweddi, oedd hardded ag erioed,
Yn llawn o fywyd ieuanc fel gwanwyn yn y coed.
'Roedd miwsig ei lleferydd, fel adlais odlau'r haf,
Yn deffro pob cynganedd yn nhelyn calon glaf. (9)

Ni ellir ychwaith lai na meddwl am finiogrwydd y feirniadaeth yng nghân ddiweddarach Parry-Williams, 'Temtasiwn', wrth ddarllen cwpled mor ffwrdd-â-hi â hyn:

Hon yw noson ei briodas a Rhiannon merch y llys;
Heno cai ei galw'n briod, a rhoi modrwy ar ei bys.
(10)

Ond a bod yn deg, dylid cofio mai myfyriwr ugain oed a gyflawnodd y mabolgampau eisteddfodol hyn, mewn oedran pryd y bydd pob egin-lenor yn sugno pob math o ddylanwadau ac argraffiadau, boed hynny'n ymwybodol ai peidio. Yn hynny o beth, mae sylw Bobi Jones ar un achlysur, "peth gweddus i lanc ugain oed yw

llunio prydddest glwc" (11) yn rhyfedd o berthnasol. Yn sicr ni ddylid rhyfeddu mai lobsgows eildwym o weithiau Silyn a Gruffydd a nifer o delynegwyr bro oedd y gweithiau cynnar hyn, yn ogystal â phinsiad go lew o T.Gwynn Jones ar ei wedd fwyaf rhamantaidd. Byddai'r delyneg 'Yr Unig', er enghraifft, (ffrwyth yr un cyfnod), wedi ymgartrefu'n gwbl gyfforddus rhwng cloriau Telynegion Silyn a Gruffydd. Mae'r eirfa a'r naws wedi'u hail-greu hyd at berfffeithrwydd, a'r cyfan yn cofleidio estheteg ramantaidd John Morris-Jones. Yn wir, gellid honni bod yr estheteg honno yn gwbl ganolog i dymheredd creadigol y cyfnod, gan ddeddfu nid yn unig ar faterion allanol a thelynegol, ond ar ansawdd mewnol barddoniaeth. Nid yw ei dylanwad wedi trengi'n llwyr mewn rhai cylchoedd, hyd yn oed heddiw. Fel hyn yr egyr telyneg y myfyriwr ifanc:

Ar orwelion pell y dwyrain,
Cyn agori llygad dydd,
Crynai seren welw, unig,
Â marwolaeth ar ei grudd. (12)

Hyd yn oed yn y delyneg gynnar hon, mae gan Eryri safle blaenllaw ym meddwl y bardd, er mai fel nodwedd dopograffyddol yn fwy nag fel rhan annatod o sylwedd ei brofiad y caiff ei gyfleu. Datblygiad graddol yw'r osgo honno yn ei waith, ac yn y fan hon, cyfeirir at Eryri er mwyn creu argraff o unigedd llethol:

Yn y cwm yng nghôl yr Wyddfa-
Cantref oer yr awel lem,
Gywai llusen wyl, lygat-ddu
Ag unigedd yn ei threm. (13)

Mewn ysgrif yn y Geninen yn ymdrin â chanu telynegol y dydd ceir y darn hwn o ryddiaith rodresgar gan Wesley Felix; darn sy'n gwbl nodweddiadol o gynnyrch beirniadol cylchgronau a chyfnodolion y cyfnod:

Cân ein telynegwyr i bethau goreu'r genedl... ynghanol amodau digon artificial, arweiniant ni i feysydd iach natur, i ganol awelon y bryniau, i blith y blodau a'r llus, a chanant am ogoniant pethau syml, cyffredin bywyd; mewn oes ysgafn ei bryd, anniddig ei hysbryd, aml ei phroblemau, arweiniant ni, ag acen difrifwch, at "ba beth bynnag sydd bur", i froydd cysur a hedd, ac at hyder a ffydd disigil. (14)

Hawdd iawn y gellid ystyried ymdrechion telynegol y Parry-Williams ifanc yng ngoleuni'r fath sylwadau, ond meddai Felix ymhellach wrth garlamu ar gefn ei geffyl:

...a thrwy onestrwydd a fynn ddarlunio pethau fel y maent, ond a wêl y pethau hynny â llygad a genfydd ystyron dyfnach bywyd, arweiniant ni, trwy niwl a chaddug a dieithrwch blin y daith, yng nghwmni crwth a thelyn, salm ac emyn, ar adenydd llydain cariad cu, at borth y nef. (15)

Go brin fod telynegrwydd pruddglwyfus Parry-Williams yn cyrraedd 'porth y nef', nac yn ymdrechu i ymgyrraedd ato, eto i gyd, dengys pennill clo 'Yr Unig' mai confensiynol ddigon yw'r nodyn a drewir:

Llama Ysbryd mud unigedd
Ar gopaon planed bell;
Crwydra'n brudd yng nghartre'r llusen,
Sydd heb obaith bore gwell. (16)

Anodd yw credu fod 'bore gwell' heb fod ymhell o wawrio ym marddoniaeth y myfyriwr ifanc wrth ddarllen ei ymdrechion cynnar, boed yn Gymraeg neu yn Saesneg. Eithr un o hynodion datblygiad Parry-Williams

fel bardd yw iddo dreulio deng mlynedd o'i yrfa farddol yn cyfansoddi yn y ddwy iaith fel ei gilydd. Yn fynych, mynnai gyfieithu ei gerddi ei hun; a'r hyn sy'n rhyfedd yn hyn o beth yw fod ei agwedd tuag at feirdd Eingl-Gymreig trwy gydol ei oes yn bur ddilornus. Eto, wrth goleddu'r fath syniadau, yr oedd Parry-Williams mewn cwmni da. Cyfeiriodd Dafydd Johnston at ddarlith a draddododd Saunders Lewis yn 1938 i gangen Caerdydd o Urdd y Graddedigion pan ofynnodd y cwestiwn "Is there an Anglo-Welsh Literature?" Ateb negyddol a roddodd wrth reswm, ac nid yw'r rhesymau a gynigir gan Dafydd Johnston dros hynny yn gwbl amhriodol yn achos Parry-Williams ychwaith (fel yr awgrymir yn y bennod 'Jwg ar Seld'):

Nid cwestiwn academiaidd pur mo hwn i Saunders. Roedd iddo ymhlygiadau gwleidyddol, am fod ei ddiffiniad o lenyddiaeth ynghlwm wrth ei syniadau am hanfodion cenedl. Iddo ef, ni allai unrhyw lenyddiaeth fodoli yn annibynnol ar lenyddiaethau eraill oni bai ei bod yn perthyn i genedl neilltuol â'i hiaith a'i thraddodiadau ei hun.
(17)

Wedi dweud hynny, y mae rhestr o weithiau cynnar Parry-Williams yn frith o gerddi Saesneg, yn delynegion gan mwyaf, a'r rheiny fymryn yn brin o'i ddawn lenyddol arferol. Y gyntaf ohonynt i ymddangos ar dudalennau'r Dragon oedd 'Clarach'. Fe ddengys y pennill agoriadol fod ganddo o leiaf gystal meistrolaeth ar eirfa anarferedig yr iaith fain ag oedd ganddo ar y Gymraeg:

Home of repose and contentment,

Land of the labouring swain,
Nature has rested thy pillow
On the brink of the moaning main. (18)

Hyd yn oed yn yr addasiadau o'r sonedau dwys a gyfansoddodd yn 1919-20, rhydd Parry-Williams yr argraff nad oedd yn gwbl gartrefol wrth fydryddu yn Saesneg. Nid fod amheuaeth am yr adnoddau ieithyddol a oedd ganddo yn gefn iddo; ond nid oedd ganddo yr un afael ar y Saesneg i allu amlygu'r un math o wreiddioldeb ag a welir yn ei gerddi Cymraeg.

Rhyw fyd digon hiraethus a ddarluniwyd yng ngherddi cynnar y bardd felly, yn llawn o deimladau moethus a melfedaidd, a oedd fel petaent y tu hwnt i'w gyrraedd. Fe'i ceir droeon yn ceisio cysur mewn atgof, ac mewn soned Betrarchaidd ar y testun hwnnw fe'i gwelwn yn ceisio dod i delerau â'r hyn a eilw'n 'annelwig rith'. Mae'r tyndra a all godi o weithred mor ymddangosiadol hudolus â chofio yn cael lle blaenllaw y tro hwn, ond mae'r ymadroddi yn rhamantlyd i'w ryfeddu. Mae'n agor trwy amlinellu'r cymhlethdod yn ei fynwes:

Moes phiol neithdar angof at fy min,
Ti Gennad Cysur, dan y deifiol des;
Mae terfysg adgof a'i danbeidiol wres
Yn drysu llam fy nghalon... (19)

Yr un yw byrdwn y chwechawd, wrth iddo alw drachefn am gymorth angof i gladdu'r atgofion:

Awelon ebargofiant, dowch â'r gwllith
Yn ddafnau tyner mewn cawodau fyrdd,
I arllwys angof ar fy mron ddi-hedd,
Lle'r erys Adgof, fel annelwig rith,
I grino 'ngobaith ieuanc yn ei wyrdd,
A mall edwinedd ar ei welw wedd. (20)

Am amryw resymau, 'roedd y gorffennol wedi'i
amlygu'i hun yng ngweithiau llenorion y ganrif
ddiwethaf i'r graddau ei fod wedi tyfu'n rhyw fath o
obsesiwn ganddynt. Y rheswm pennaf ac amlycaf oedd y
cyferbyniad llachar gyda'u presennol. Er bod Parry-
Williams yn ymwybodol nad oedd y cof yn fêl i gyd, ni
allai yntau ymatal rhag dyheu amdano. Meddai yn y gerdd
fer 'Palinode':

Sweet, bitter Memory !
Thy cup I'd drain
E'en to the dregs, to be
That boy again. (21)

Gellir dwyn cymhariaeth ddiddorol â Thomas
Hardy yn hyn o beth. 'Roedd ganddo yntau ymwybyddiaeth
gref o rym meddiannol y gorffennol, ond gyda'r
gwahaniaeth pwysig ei fod ef yn sylweddoli mai'r
gorffennol yw'r gorffennol, ac yn nhermau rheswm ni all
ddychwelyd. Yn hytrach felly nag ymgolli mewn breuddwyd
o orffennol delfrydol, mae'n well ganddo ddangos ei
ymwybyddiaeth o'r broses gymdeithasol sy'n chwalu'r
fath freuddwyd. Lle gwelir hynny'n blaen yn ei nofelau,
fe'i gwelir ar dro mewn ambell gerdd hefyd, megis 'The
Self-Unseeing':

Here is the ancient floor,
Footworn and hollow and thin,
Here was the former door
Where the dead feet walked in.

She sat here in her chair,
Smiling into the fire;
He who played stood there,
Bowing it higher and higher.

Childlike I danced in a dream;
Blessings emblazoned that day;
Everything glowed with a gleam;
Yet we were looking away. (22)

Mae'r allwedd wrth gwrs, yn nisgynneb y llinell glo,
a'r sylweddoliad mai edrych i ffwrdd yw hanfod y
freuddwyd ddisglair. Yr oedd Parry-Williams yntau yn
edmygydd brwd o farddoniaeth Hardy, ond yn ei gerddi
cynnar nid yw'n gallu mynd at galon y mater, oblegid er
ei fod yn gweld afrealiaeth y freuddwyd, mae'n mynnu
cael ei hudo ganddi. Yng ngwaith Hardy fodd bynnag,
mae'r cof wedi ei gysylltu'n annatod â'r hyn a gollodd.
Dim ond yn ddiweddarach y daw'r ymwybyddiaeth hon i'r
amlwg ym marddoniaeth Parry-Williams. Yn y soned 'Tŷ'r
Ysgol', er enghraifft, mae'r cyrn yn dal i fygu, ond
wedi'r 'chwalfa fawr' nid oes dychwelyd i fod, ac fe
wyr yr alltud hynny gystal â neb. Cofiwn fel y
darluniodd Hardy ŵr oedrannus yn gorwedd yn ei wely yn
hel atgofion:

It seemed a thing for weeping
To find, at slumber's wane
And morning's sly increeping,
That Now, not Then, held reign. (23)

Wrth gyrraedd ei aeddfedrwydd fel llenor, dyma yw
sylweddoliad Parry-Williams hefyd, ac y mae eisoes yn
ymgyrraedd at hynny yn ei delyneg 'Y Golled':

Gwelais innau wawr yn pylu'r
Swyn ddwyfolai bryd fy nhlos
Collais lusern gadwai'r goleu
Ar fy mreuddwyd yn y nos. (24)

Tinc cyson arall a glywir yn y caneuon cynnar

hyn, a hwnnw'n un digon nodweddiadol o awen ifanc, yw marwolaeth, ac yn fwy penodol y syniad o farw'n ifanc. Yn wir, ymddangosodd cân o waith Parry-Williams o dan y testun 'Young Death' yn rhifyn Tachwedd 1911 o'r Dragon. Mae'n werth ei dyfynnu yn ei chyfanrwydd, gan na chyfeiriwyd ati mewn unrhyw ffynhonell arall, ac am ei bod yn cyfuno'r syniad o farwolaeth ifanc gyda cholled ym myd serch:

I plucked them, blue, from mates apart,
The streamlet tumbled by,
I laid me down (confess, fond heart !)
And then I longed to die.

They faded in my hand: their breath,
Like Love's, 'twas but a day,
There came a thought - "How sweet is death",
It came - and passed away.

Was it remembrance of some plots
Blue-deckt, so loved by thee ?
I know not; but forget-me-nots
Now whisper death to me. (25)

Doedd dim byd eithriadol o wreiddiol mewn syniad o'r fath, ond mentraf awgrymu mai rhyw led-ymateb i ysgrif Saesneg o waith ei gefnder a ymddangosodd yng Nghylchgrawn Coleg y Gogledd chwe mis ynghynt yr oedd Parry-Williams. Enw'r ysgrif honno oedd 'The Summer of Love', ac ni ellir llai na'i chymryd fel sylwebaeth ar 'Awdl Yr Haf' ei hawdur. O safbwynt cân Parry-Williams, y sylwadau canlynol sy'n creu diddordeb:

In terms of summer and love, there is no pathos like that of enforced hope, with a prospect of nothing but winter and death ahead; for then one must hope, or one must die. When the mind has become satiated with grief, this satiety of sorrow will find an antidote in hope alone. But first, the passing of love and summer begets dark,

unrelieved despair; the grave of early joys is too fresh to grow the flowers just yet. (26)

Dyma'n union a ddarlunnir yn y gân 'Young Death', ond â R. Williams Parry gam ymhellach i ganfod gobaith tragwyddoldeb yn serch ieuenctid. Gwêl fod tair gris yn y broses:

When love and youth walk hand in hand, it is the present that holds undisputed sway. Thus we have three perspectives of summer, three conditions of the mind of man. First, we have the Passing of Summer, and its tendency to pessimism; secondly the Summer of Love with its agnostic indifference to the past and the future, and, lastly the Evergreen Summer, the summer of the optimist who has learnt the lesson of hope. The first and second must ever resolve themselves into the third, for the Summer of Love will in time give place to the Passing of Summer, and will complete the cycle in the hope of the Evergreen Summer. (27)

Ceir y tair elfen fel ei gilydd - pesimistiaeth, y cyflwr di-hid, a'r optimistiaeth obeithiol yng nghân nesaf Parry-Williams, a gyhoeddwyd yn yr ail rifyn o gylchgrawn John Morris-Jones, Y Beirniad. Mae'n anodd credu rywsut nad oedd sylwadau ei gefnder yng nghefn ei feddwl wrth gyfansoddi 'Llwybrau'r Nos'. Mae'r pedwar pennill olaf yn darlunio'r camau terfynol tuag at y gobaith am haf tragwyddol. Fel ag yn awdl ei gefnder, yn yr atgof yn unig y gall y tragwyddoldeb hwn fodoli:

Ac weithion darfu ymgyrch dyddiau 'mhwyll
Rhwng Serch a Chas ar faes y fynwes hon;
Ymserchais â chasineb hagr, a thwyll
I mi yw hen ddyhewyd serch fy mron.

Yn nherfysg anobeithion gwenaf i,
Ac ymgellweiriaf gyda chennad hedd;
'Rwy'n gwatwar anwadaled serch a bri,

Coelio mai llwybrau llyfn yw llwybrau'r
bedd.

Ond dros y nos daw llewych gwendal loer,
Ac "Wyt ti'n Cofio?" ar ei memrwn glân,
Y dwymyn danllyd dry'n dynerwch oer,
A phenics gobaith enir yn y tân.

* * * * *

Beth ydyw mwynder mam neu burdeb bun
I atal rhwysg anobaith alltud ffôl ?
Beth? - Beth ond cenadwri Duw ei Hun
I'w alw'n ôl ! (28)

Mae'r elfen ychwanegol yng nghân Parry-Williams o fod yn alltud (erbyn hyn yn Freiburg) yn cyfrannu at alwad y cof, ac yn hyn o beth, mae'n rhyw led berthyn i'r llinach sylweddol o ganu telynegol alltud yn y Gymraeg. Yn wir, gellid honni gyda chryn gyfreithlonrwydd fod dogn sylweddol o gerddi aeddfetach Parry-Williams yn gerddi alltud, nid yn gymaint yn yr ystyr sentimental ond yn nhermau rhyw fath o gysur ysbrydol. Craffodd R. Gerallt Jones, ymhlith eraill, ar yr ymlyniad eithriadol hwn:

...the contrast between his powerful sense of inner stability, his unchanging allegiance to Eryri, set against his widening experience of Europe and the world, only seemed to deepen the realisation that, for him at least, the kingdom of the mind, the starting point of all intellectual investigation and the source of all emotional... comfort, was in those mountains. (29)

Fel yr awgryma'r dyfyniad, proses raddol oedd y sylweddoliad hwn, ac mae'n anochel fod tuedd at ymlyniad sydd yn fwy hiraethus, sentimental yn y gweithiau cynharaf.

Yng nghyd-destun y sylwadau hyn, mae'n werth

bwrw golwg ar awdl 'Y Mynydd', sef awdl fuddugol Eisteddfod Genedlaethol Wreccsam 1912, oblegid ynddi y deugn yn ymwybodol o'r syniad a eilw'r bardd yn 'mynydd fy mod', sef bod y bardd, yn hytrach nag edrych allan ar y mynydd, yn edrych i mewn iddo'i hun. Fel hyn y cyflwynwyd y ddamcaniaeth gan Pedrog, un o'r beirniaid:

Barnodd y bardd hwn fod ganddo hawl i yrru ei ysbryd ei hun i fewn i'r mynydd, a chanu ei brofiad allan ohono.(30)

Nid damwain yn hyn o beth oedd dewis y bardd o ddyfyniad o waith Wordsworth i osod uwchben ei awdl:

Mae deulais yn y coed, un i'r môr,
Un i'r mynyddoedd. (31)

Yr oedd yntau, ganrif o flaen Parry-Williams, yn dra ymwybodol o ddylanwad ei amgylchfyd o safbwynt presenoldeb y tirlun, yn hytrach nag o safbwynt unrhyw ragoriaethau darluniadol. Yr oedd llygaid Wordsworth yn mynnu gweld yn ddyfnach. Iddo ef, nid mater o fod yn perthyn i'r tirlun ydoedd, ond o fod yn rhan annatod ohono. Ymddengys mai'r un yw'r ymdeimlad yr anelir ato yn yr hir a thoddaid hwn yn awdl Parry-Williams:

Methais esponio disgyn o'r nodau
Yn lli drwy bennill adar y bannau;
Suon y grug ac atsain o greigiau,
Heb ladmerydd i'r mynydd a minnau.
Ba ryw enaid sy' i'r brynau? - Hyn a wn,
Mai un ydyw hwn a'm henaid innau. (32)

Y pwyslais hwn yn sicr a barodd i'r tri beirniad fel ei gilydd ddymuno ar i'r awdl, yng ngeiriau Berw, "fod yn llai cyfriniol, ac i'r mynydd fod yn fwy sylweddol ac amlwg ynddi" (33). I Wordsworth, 'roedd yr hanfod

cyfrin y tybiai ef a fodolai yn y berthynas rhyngddo
a'r amgylchfyd yn ddigonol ynddo'i hun fel esboniad ar
y greadigaeth. Ymatal rhag troedio i gyfeiriadau tebyg
a wna Parry-Williams yn ei awdl gan fodloni ar oedi ym
myd 'awdl yr Haf' ac olrhain taith enaid o drueni i
wynfyd cariad merch:

Lle mae 'ngorhoffedd ar y llechweddau,
Hafn a pharadwys ar fin y ffrydiau,
Cura tair calon lon yng nghorlannau
Un y mynydd, 'y meinwen a minnau.
Pery eu nwyf heb brinhau, - tra bo tân
O gywoeth anian yn ein gwythiennau. (34)

Mae'n arwyddocaol mai trwy fynd yn bell oddi
wrthi y caiff y bardd oleuni ar ei berthynas â'i fro yn
yr awdl; thema a ddatblygodd ymhellach yn ei waith
diweddarach. Ar derfyn yr awdl, fodd bynnag, gall
'ymdawelu' yn 'hedd y mynydd' ac yng nghwmni y
'forwynig fireiniaf', ac am wn i mai yn awdl 'Y Mynydd'
y gwelwn Parry-Williams y rhamantydd ar ei buraf, heb
nemor ddim o'r cymhlethdod teimladol a amlygwyd mewn
cerddi diweddarach. Y dychymyg yn hytrach na'r deall
yw'r elfen lywodraethol, yn creu'r byd o'r newydd gyda
phob un weledigaeth. Hawdd iawn y gallai'r awdl fod yn
gynnyrch yr Ysgol Newydd y bu yntau yn ei phryfocio ar
dudalennau'r Brython. Yn wir, yn ôl adroddiad yn yr
union bapur hwnnw 'roedd si i'r perwyl mai'r Ysgol
Newydd oedd yn gyfrifol am fuddugoliaeth ddwbl Parry-
Williams, a hynny flynyddoedd cyn bod sôn am Ianws!

Bron na holltais ar fy nhraws wrth glywed clep fel
hon ddydd Iau: sef mai "Nid y dyn bach aeth â'r
Gadair a'r Goron oedd wedi gwneud yr Awdl na'r

Bryddest - nid i gyd felly; eithr mai gwaith y glymblaid facwyol o Fangor ac Aberystwyth ydyw'r cwbl ers dwy neu dair blynedd bellach, a'u bod wedi ymddiofrydu y chwynnant yr Wyl o'i beirdd hen ffasiwn...(35)

Cwyn gan fardd a gafodd gam, mae'n debyg, ond efallai iddo daro'n anfwriadol ar wendid sylfaenol yr awdl, sef ei natur ddynwaredol. Mae dylanwad awdl 'Yr Haf' yn teyrnasu arni, ac ni ellir llai na gwenu o glywed Pedrog yn protestio'n gwynfannus fod "dyn yn dechrau diflasu, bellach, ar 'redyn' a 'banadl', ac ar wyllo 'rhianedd' a 'macwyaid' yn rhedeg fel cwningod drwyddynt" (36). Efallai y byddai'r darllenydd gofalus wedi gallu tynnu cysylltiad rhwng cynnwys yr awdl a rhai o sylwadau Oxoniensis flwyddyn ynghynt:

Ond daeth y beirdd hud a'r beirdd ehud i Gymru, a mwy o'r cyntaf, hwyrach... Am y beirdd hud ni raid sôn. Fel Poe, gwnaeth rhai ohonynt gyfriniaeth yn dduwies iddynt; gwnaethant ati i ramanta. Atgyfododd ysbryd y Mabinogi. Nac aed yrhawg ar ddisperod mwyach. (37)

Prin yw hud pryddest fuddugol Wreccsam yn sicr. O blith y pedair cerdd eisteddfodol fuddugol, 'Gerallt Gymro' yw'r un y gellir dweud lleiaf o'i phlaid. Bron na ddywedir ei bod yn destament i uchelgais eisteddfodol y Parry-Williams ifanc. Fe'i cyfansoddwyd, fel yr awdl, yn ystod cyfnod ei hawdur yn Freiburg, ac nid rhyfedd felly mai caniad agoriadol y bryddest a'i darlun o Gerallt yn alltud yng Nghaer Baris yw'r fwyaf effeithiol:

Melys yw hiraeth ym myfyr anesmwyth
Pererin yr allfro bell;
Melys fel serch, pan liniarer ei adwyth

Gan obaith boreau gwell.
Hawdd ydyw caru yn nhudwedd yr estron
Anwylyd cynarddydd oes;
Hawdd yw hiraethu, pan drwyther y galon
Â chariad yr hon a'i rhoes. (38)

Am weddill y bryddest, ni ellir celu'r ffaith
mai ymarferiad eisteddfodol ydyw yn anad dim. Yn sicr,
mae cynllun traethodol y bardd o rannu'r bryddest yn
bedwar caniad i adlewyrchu gwahanol agweddau ar fywyd
Gerallt yn tueddu i gadarnhau'r amheuaeth. Er bod Gwilym
R. Tilsley yn lled oddefgar yn ei sylwadau arni, mae'r
un feirniadaeth ymhlyg yn ei sylwadau yntau mewn
gwirionedd:

Yr argraff a rydd y gerdd hon yw bod yma grefftwr
cydwybodol wedi mynd ati i lunio cân ar destun
braidd yn anghydnaws, wedi darllen yn helaeth nes
meistroli ei bwnc, yna wedi trefnu ei bethau yn
dda a chanu mor raenus ag y gallai, ond heb llwyddo
i fynegi llawer ohono'i hun yn ei gân. (39)

Yn hyn o beth, mae'n werth dwyn i gof sylwadau Parry-
Williams ei hun wrth feirniadu ar gystadleuaeth y
gadair yn Eisteddfod Penybont-ar-Ogwr ym 1948. Er
gwaethaf eu natur haniaethol maent yn llwyddo i fwrw
goleuni ar feddylfryd y bardd eisteddfodol:

Fe awgrymwyd droeon pa fodd y gall gwir fardd
"feddiannu" testun gosod, ac fe geisiwyd dangos
nad yw testun gosod yn rhwystr iddo, ond iddo allu
rhoddi ei fyfyr awenyddol ar waith. Gall bardd o'r
iawn ryw wneud peth felly, meddir. (40)

Efallai y gellid dadlau nad oes modd
meddiannu testun mor wrthrychol â 'Gerallt Gymro' beth
bynnag. Yn wir, onid un o'r rhesymau dros dlodi'r
bryddest eisteddfodol ar ddiwedd y ganrif ddiwethaf a

dechrau'r ganrif hon oedd lluosogrwydd y math hwn o destun gosod? Yn sicr nid ymagweddodd Parry-Williams at ei destun mewn dull a allai ennyn bywyd ynddo a gellir gweld yn ddigon clir nad oedd y bryddest yn gwyro rhyw lawer oddi ar y llwybr a fabwysiadodd yn ei weithiau blaenorol. Mae cynnwys pennill fel hwn, er enghraifft, yn taro nodau cyfarwydd iawn, wrth i'r bardd ail-greu yr un math o awyrgylch ag a gafwyd yn y telynegion cynharaf megis 'Bore o Fai' ac 'Yr Unig':

Pêr, er ei fyrred, yw atgof yr ieuanc,
A meddwol ei loyw win.
Gwridog yw'r grawn, pan fo'r dail wedi dianc,
Gan ruddliw'r safwyrus rin.
Sathrer y sypiau dan sang y blynyddoedd,
Yn ngwinwryf y tymor mwyn,
Hyfryd fydd gweled sirioldeb y nefoedd
Yn llawnder y cwpan swyn. (41)

Yn ei astudiaeth Rhyw Hanner Ieuencid gallodd Dyfnallt Morgan edrych heibio i wendidau'r bryddest a chanfod ynddi ddyrnaid o nodweddion canmoladwy. Er hynny, mae ei sylwadau yntau hyd yn oed yn bradychu'r ffaith mai ar sail pryddest digon digynnwrf yr eisteddodd Parry-Williams o dan goron y Brifwyl yn Wrecsam:

Dengys y bryddest felly ddawn saernïol y pryddydd ifanc, ei allu i gynllunio stori'n gelfydd ar gân, ei feistrolaeth ar wahanol fesurau'r canu rhydd, a'i fedr i ganu'n delynegol. (42)

Wedi'u hynysu fel hyn, go brin fod y rhinweddau hyn ynddynt eu hunain yn adlewyrchu pryddest lwyddiannus. Gallwn ymadael yn weddus â'r bryddest yn sŵn geiriau Gerallt Gymro ei hun:

A hedd nid oes i'm henaid innau mwy:
Gwn beth yw gwanc uchelgais yn y fron. (43)

Bu gwyliâu'r haf 1912 yn ddi-os yn gyfnod cynhyrfus i'r bardd ifanc. Ar wahân i'w lwyddiant dwbl yn Wreccsam, a ddathlwyd yng nghwmni cyfeillion ac ysgolheigion mewn cyfarfod o gryn rialtwch yn yr 'Oriental Cafe' yn Aberystwyth (44), ymddengys iddo hefyd brofi siomedigaeth garwriaethol cyn ei ddychweliad i'r cyfandir. Dyna'n sicr yw tystiolaeth tair o gerddi serch a gyhoeddwyd ganddo ym mis Tachwedd 1912. Os oedd ei gerddi 'crefyddol' yn yr un cyfnod yn amlygu teimladau o unigrwydd ac ansicrwydd, felly hefyd y drioled o gerddi serch. Mae'r tair fel ei gilydd yn cyfeirio'n ôl at wyliau haf y bardd yng nghartref y teulu yn Rhyd-ddu, a dwy ohonynt yn cyfeirio'n benodol at berthynas a flodeuodd ac a wywodd yn ystod mis Medi. Ceir darlun o hyfrydwch y berthynas yn hir-a-thoddaid agoriadol y gerdd 'Yr Oed Olaf', wrth i'r bardd fynd ati i gonsurio'i gynganeddion er mwyn creu awyrgylch llesmeiriol:

Cysgod y "Castell" uwchben Llyn Cwellyn
Lonyddai'r awel yn eddi'r ewyn.
Doi acen o gwmwd, cân ac emyn
Dedwyddyd y dyddiau. Oedai deuddyn
Law yn llaw ar lan y llyn: ymgarent,
Mud orfoleddent ym Medi'r flwyddyn. (45)

Erbyn yr hir-a-thoddaid sy'n cloi'r gerdd, fodd bynnag, mae Tachwedd wedi cyrraedd a dadrith yn ei sgil, a thrawsffurfiwyd gorfoledd serch yn nwyd rheibus:

Mi grwydrais ymhell o lan Llyn Cwellyn
Tachwedd, f'anwylwedd, oedd yn fy nilyn

I erddi gwin o ddadwrdd y gwenyn;
Ond daeth pen i'r daith hirfaith a therfyn
I raib y nwyd erbyn hyn. Breuddwyd fu,
Mud orfoleddu ym Medi'r flwyddyn. (46)

Yr un syniad o serch fel nwyd dinistriol a groniclir yn yr ail o'r cerddi hefyd. Yn y gerdd 'Treial', a gyhoeddwyd yng nghylchgrawn y Coleg Diwinyddol, The Grail, mae'r bardd fel petai'n edifar na allodd reoli gwylltineb ei nwydau:

Euog - wyf euog: y serch difaol
Oedd wyllt ar gyhoeddi llw tragwyddol;
Edifar gennyf dy fwrw i ganol
Ei ddeigr a'i ofid o'th hedd gwryfol.
Anhunedd gorphwylledd ffôl ni chlyw "Na"
Dyn edwyn fwriad y nwyd anfarwol. (47)

Adleisiwyd yr un syniad maes o law ym mhryddest 'Y Ddinas'; yn wir, y cymal 'Nwyd Anfarwol' a ddewiswyd yn is-bennawd i'r gerdd honno. Ar derfyn y gerdd 'Treial' fodd bynnag, gwelwn fel y mae'r bardd yn cyrraedd rhyw lun o gymod trwy dderbyn y berthynas fyrhoedlog fel cyfran o gyfoeth ei brofiadau. Wrth ffarwelio, mae'r ddau gariad fel ei gilydd yn synhwyro bod rhywbeth o hyd yn aros, a bod y fflam yn dal i losgi rhyngddynt. Oherwydd y cymod hwn, caiff y bardd wared â'i euogrwydd:

A'r llwyn heb eos, a'r ll yn heb awel,
A lleuad wŷr ar arianllyd arwel,
Yr oedd tân difarw mewn canu ffarwel,
A thorrodd ei nwyf i'th ruddiau'n ufel;
Dwys oedd y sibrawd isel, sisialog,
Farnai "Nid euog", - a'th fron yn dawel. (48)

Nid yw'r drydedd gerdd yn perthyn yn uniongyrchol i'r ddwy arall, ond gellir dyfalu ei bod

yn darlunio cyflwr y bardd yn sgil y profiadau a grisialwyd ynddynt. Telyneg gonfensiynol ydyw yn cofnodi unigrwydd llethol y bardd, ac yn nhermau diffiniad cynnar ei hawdur o amcan telyneg, gellir barnu ei bod yn delyneg effeithiol. Dyma sylw Parry-Williams yn ei ragymadrodd i Criafol:

Ei amcan ydyw dal ynddi ei hun neu gario neu gorffori un modd neu ffansi neu deimlad a brofwyd i'r byw. (49)

Mae'n werth ei hystyried hefyd yng ngoleuni sylwadau Alun Llywelyn-Williams ar syniad Denis de Rougement nad mewn cariad â'i gilydd y bydd cariadon rhamantaidd, ond yn hytrach mewn cariad â serch ei hun, hynny yw, eu delwedd hwy o serch. Y mae ei grynoded yn un diddorol:

Dyna pam y mae absenoldeb yr anwylyd yn rheitiach i'r bardd rhamantaidd na'i phresenoldeb, oblegid ei habsenoldeb sy'n cynnau fflam ei angerdd, ac yn y traserch o ddyheu y mae ei wir fwynhad a'i ecstasi o ddioddefaint. (50)

Fel y mae'n digwydd, 'Dyhead' yw union destun telyneg Parry-Williams, ond go brin fod yma fwynhad nac ecstasi ynghlwm wrth ei unigrwydd ef. Mae'n werth ei dyfynnu yn ei chrynswth gan na chyfeiriwyd ati mewn unrhyw ffynhonnell arall:

Trist fûm i'n fy nyddiau cynnar,
Tristach heddiw nag erioed,
Fel aderyn llwyd di-gymar
Dyrr ei galon yn y coed.

Bûm yn chwerthin dan ragrithio
Canu, dan ragrithio mwy;
Llawen fûm, a'mron yn wylo,
Taenwn wenau dros fy nghlwy.

Mae rhyw wagle yn fy mywyd,
Nid oes llawnder yn ei fri,

Dywed - Pwy fydd yr anwylyd
Foddia wanc fy nghalon i? (51)

Gwêl y cyfarwydd fod cryn debygrwydd o ran naws a theimlad rhwng y delyneg hon a'r delyneg 'Dagrau' ('Rhaid' yn wreiddiol), y penderfynodd y bardd ei chynnwys yn y gyfrol Cerddi (1931). Tybed ai yng nghyd-destun telynegion digon tebyg y syniodd W.J. Gruffydd yn ei ragymadrodd i'r Flodeugerdd Gymraeg (a gyhoeddwyd yn yr un flwyddyn â Cerddi), 'mai'r telynegion serch yw'r pethau gwannaf ym marddoniaeth Cymru' (52). Bu Saunders Lewis yn fwy penodol pan ddilynodd yntau yr un trywydd a chyfeirio at y delyneg 'Dagrau' fel un o'r pum mil efelychiad o 'Cwyn y Gwynt' John Morris-Jones (53). Yn sicr, mae athroniaeth ganolog John Morris-Jones mai teimlad yw deunydd barddoniaeth yn bur amlwg yn nhelynegion serch Parry-Williams, a digon addas hefyd oedd i Annie Ffoulkes ddweud wrth gasglu cyfrol o ganu cyffelyb ar gyfer Telyn y Dydd, ('Dagrau' Parry-Williams oedd un o'r caneuon), ei bod yn synio am ei gwaith fel trefnu "posi blodau" (54).

Wrth ddyfod at weithiau arobryn Eisteddfod Genedlaethol Bangor 1915, efallai nad ydym yn cyrraedd croesffordd ar lwybr llenyddol Parry-Williams, ond yn sicr mae ynddo fforch go amlwg. Fel yr oedd pryddest 'Y Ddinas' yn plannu hadau'r bardd myfyrdod ac yn meithrin y ddawn i ddinoethi, felly hefyd yr oedd awdl 'Eryri'

yn cynrychioli penllanw rhamantiaeth Parry-Williams. Nid ar chwarae bach y cymharodd Dewi Stephen Jones y profiad o ddarllen yr awdl â 'gweld epig yn y sinema gynnar!' (55)

Os croeso digymysg a dderbyniodd pryddest ac awdl Wreccsam gan y beirniaid, crintachlyd iawn oedd eu canmoliaeth i weithiau buddugol Bangor. Bron nad aeth sylwadau awchlym Eifion Wyn ar bryddest 'Y Ddinas' yn rhan o'n chwedloniaeth bellach, (ffaith eironig yw mai Parry-Williams yw awdur y cofnod amdano yn Y Bywgraffiadur Cymreig), ond yng nghanol y ffrwst i ganfod arwyddocâd y feirniadaeth honno, tueddir i anghofio mor llym y bu John Morris-Jones ar yr awdl hithau. Cyfaddefodd y bardd rai blynyddoedd yn ddiweddarach i'r feirniadaeth honno ei flino, yn enwedig am i'r tri beirniad fel ei gilydd ddilorni ei agwedd at liw, neu yn ei ddisgrifiad ef, 'ei weledigaeth gromatig'. Fel hyn yr edliwai anwybodaeth y beirniaid:

...ond mi gofiau fel y teimlwn yn ddig wrth y beirniaid am wfftio'r agwedd liw at y testun, oherwydd...dangosai hynny na wyddent ddim am y fan (nac am ysbryd neu enaid y lle), a minnau - ar y pryd, beth bynnag - yn teimlo nad oedd dim arall yn cyfrif ynglŷn â'r lle, ac nad oedd ond yr olwg honno yn werth ei dehongli - mewn prydyddiaeth. (56)

Tybiodd Cynan fod peth cenfigen yn llercian y tu ôl i gondemniad un o'r beirniaid, John Morris-Jones (57), ond y gwir amdani oedd nad fflangell y beirniaid

swyddogol yn unig y bu'n rhaid i Parry-Williams ddygymod â hi; yr oedd y beirniaid answyddogol hwythau yn eu helfen. Barnai un ysgrifwr dienw yn Y Faner, ar sail ambell ddyfyniad a glywodd ohoni, fod gwobrwyo awdl Parry-Williams yn gam arwyddocaol tuag at gyflwyno'r Eisteddfod o ddwylo'r 'Genedl' i ddwylo'r 'Coleg':

Y mae'r dyfyniadau godir yn y gwahanol feirniadaethau mor gyfrin ac aneglur i bobl gyffredin ag ydyw tafodiaith dramor i Gymry unieithog. Os ceir llawer o bethau fel hyn yn Eisteddfodau'r dyfodol ofer fydd eu cynnal er budd y werin, beth bynnag. (58)

Mewn hinsawdd mor feirniadol, hawdd iawn y gallai Myfyr Menai gydymdeimlo â'r bardd ifanc a gipiodd y prif wobrau:

Gallesid disgwyl mai "mis o garchar, gyda llafur caled", fuasai'r dyfarniad! (59)

Carchar fyddai trigfa briodol pob bardd caeth yn ôl rhai, ond er mwyn gwneud cyfiawnder ag awdl 'Eryri' mae gofyn ei hystyried o fewn y cyd-destun eisteddfodol a roddodd fodolaeth iddi. Cyfansoddwyd yr awdl, yn ôl tystiolaeth y bardd, ym Mharis tua diwedd 1913, lai na dwy flynedd wedi iddo gwblhau awdl 'Y Mynydd', ac ychydig dros bedair blynedd er i T. Gwynn Jones gipio'r gadair genedlaethol am awdl 'Gwlad y Bryniau'. Efallai bod sefyllfa o'r fath yn ddelfrydol ar gyfer y cystadleuwyr hynny a ddewisai ailbobi awdl yn flynyddol, ond go brin y gellid disgwyl fawr o wreiddioldeb yn wyneb yr ailadrodd testunol. I'r sawl a

honna fod diffyg gweledigaeth pwyllgorau llenyddiaeth yr Eisteddfod Genedlaethol yn ddjarhebol, gellid dweud bod twpdra pwyllgorau dechrau'r ganrif yn amheuthun. Yr oedd John Morris-Jones yn amlwg wedi cael llond bol. Meddai wrth ragymadroddi am y pedair awdl a ddaeth i'r gystadleuaeth:

Efelychiadau o ddull a modd awdl gadeiriol "Gwlad y Bryniau" ydyw tair o'r awdlau hyn; y mae'r dynwarediad yn ymestyn hyd at fanylion fel gadael allan y dash o flaen y gair cyrch. Y mae'r bedwaredd yn dilyn yr hen rigolau heb ddim rhagoriaeth na thegwch mewn iaith na defnydd. (60)

Tasg anodd, rhaid cyfaddef, yw ceisio cysoni ymosodiadau John Morris-Jones ar y naill law ar fodlonrwydd Parry-Williams i gerdded ar hyd yr hen rigolau, ac ar y llaw arall ar ei ddull 'cromatig' o ddarlunio Eryri. Wedi'r cwbl, 'roedd ymagweddu at y testun yn y fath fodd yn llwybr na throediwyd mohono yn y gorffennol gan feirdd yr eisteddfod. Yn wir, mae'n demtasiwn synio am y ddyfais gromatig fel ymgais fwriadol ar ran y bardd i chwythu anadl newydd i destun treuliedig. Dyna'n sicr a awgrymir gan sylwadau J. J. Williams:

Methwn weld fod yr Eryri yn ddim mwy na hoel i hongian wrthi awdl ar liw. (61)

Ac eto fyth John Morris-Jones ei hun:

Nid yw'r cynsail yn argyhoeddi dyn; ac ni ellir peidio â theimlo o hyd mai artificial hollol yw'r ymgais o geisio darlunio bywyd yn Eryri megis â rhyw "three-colour process". (62)

Mynnodd Parry-Williams fodd bynnag, a hynny ar sawl

achlysur, nad dyfais gystadleuol yn unig oedd yr ymwybyddiaeth hon o liw, ond rhywbeth a oedd yn rhan annatod o'i berthynas â'i amgylchfyd. Gwelir ef yn cyfeirio at yr ymwybyddiaeth hon mewn ysgrif yng nghylchgrawn Y Wawr, a chan fod yr ysgrif honno wedi'i chyhoeddi ym 1917, teg yw tybio bod yr awdur yn manteisio ar y cyfle i ymateb yn anuniongyrchol i sylwadau beirniaid Bangor:

Byddaf yn methu coelio'n awr fod i'r lliwiau hyn unrhyw ddylanwad arnaf y pryd hwnnw, ond rhaid i mi gredu, er mor anhygoel ydyw; oherwydd ym mha fŵd bynnag y bwyf, bydd rhyw liw arbennig y tu cefn, a mwy na hynny, y lliwiau fel y gwelais hwynt yno yn y fan a'r lle yn nyddiau mebyd fydd y lliwiau, - gwyrdd tyner y ddaear, coch digymar yr Wyddfa, niwl llwyd yr ucheldir, a'r eira ar fynyddoedd Eryri. (63)

Mae'r adlais o hir-a-thoddaid agoriadol yr awdl yn ddigon amlwg:

Fy nghalon gan liw sydd mewn caethiwed,
Heb efyn na mur, heb fan ymwared,
Pob loes gai einioes, ar liw y'i ganed,
Pob heinus orffwyll, pob poen a syrffed, ...
(64)

Trwy lygaid y nawdegau beth bynnag, nid y ddyfais gromatig yw'r maen tramgwydd pennaf wrth ddarllen yr awdl yn gymaint â'i hafradlonedd ieithyddol. Mae'n wir fod y cynllun wedi'i orweithio a'i systemeiddio'n ormodol, ond fel y cyfaddefodd y bardd ei hun, nid yw hynny'n ddim o'i gymharu â rhodres yr arddull. Syrthiodd ar ei fai mewn trafodaeth ddadlennol ar yr awdl:

Y mae arnaf, erbyn meddwl, ryw fath o gywilydd o afradlonedd yr iaith (onid yw'n extravaganza, yn

wir?). Gresyn i mi fod mor annaturiol f'arddull, ac mor bendantig, ar ryw olwg, oherwydd mae hyn yn gwneuthur yr awdl yn anystwyth ac afrosgo, ac yn ddieithr yn y dull aniawn) i rai a fo'n ceisio'i darllen. (65)

Nid yw'r hir- a -thoddaid canlynol ond enghraifft o'r cystrawennu clogyrnaidd a'r ieithwedd rodresgar sydd yn tueddu i lethu'r awdl:

Onid gwyarlled oedd hi'r diwedydd
Hwnnw, a'm hoen innau'n nrych y mynydd?
P'ond o dân fy mhair yr hyrddiai'r hwyrddydd
Liw sarrug falais ar rug ei foelydd?
I'w droad a hwyr y dydd, a ph'le mae'r
Nwydau a'r gwae a bery'n dragywydd? (66)

Droeon a thro rhydd yr awdl argraff annileadawy o ymorchestu ieithyddol, a phrin y gellir priodoli'r fath duedd i gonfensiynau'r mudiad rhamantaidd yn unig. Wedi'r cwbl, yr oedd ieithwedd ac arddull 'Ymadawiad Arthur' a gyfansoddasid ddwsin o flynyddoedd ynghynt, gryn dipyn yn symlach, a gellir synhwyro oddi wrth sylwadau T. Gwynn Jones yn ei feirniadaeth ym Mangor 1915 nad oedd yntau ychwaith yn fodlon iawn gydag awdl 'Eryri'. Nid yw'n mynd ati i'w thynnu yn gareiau; ond trwy chwilota'n ddyfal am rywbeth cadarnhaol i'w ddweud o'i phlaidd, bradychir ei siomedigaeth.

Yr oedd Parry-Williams eisoes dan gabl am fabwysiadu ieithwedd hynafol ac anarferedig yn dilyn cyhoeddi awdl 'Y Mynydd' yn ei chyfanrwydd am y tro cyntaf. Bu'n destun ymosodiad go filain gan Cadwallon ar dudalennau'r Geninen ym mis Ionawr 1913 mewn erthygl o dan y pennawd dilornus 'Clefyd y Rhamantu a'r Dynwared'. Meddai:

Deallwn fod yr awdwr ieuanc yn ysgolhaig rhagorol iawn, a'i fod yn neillduol o ddysgedig yn yr iaith Gymraeg, a'r ieithoedd Celtaidd eraill: ond, am reswm a nodir eto, rhy brin y credwn ei fod ef na neb yn haeddu canmoliaeth am ganu ei feddyliau i'w oes yn iaith a dull oesoedd sydd wedi hen fyned heibio...Ai nid amseroedd Edmund Spencer a William Shakespeare oedd "oes euraidd" yr iaith Saesneg? ac os mai e, ai priodol a fyddai i feirdd Seisnig yr oes hon a'r dyfodol geisio canu yn eu harddull hwy? (67)

Erbyn ei erthygl nesaf, yr oedd beirniadaeth Cadwallon yn ymffurfio'n gyngor oraclaidd wrth iddo gynnig:

...ar gyfer "bechgyn y colegau" ddau ddywediad y byddai yn dda iddynt eu cofio: "mae popeth mawr mewn rhyddiaeth a barddoniaeth yn ddealladwy". "Ysgrifennwyd popeth anfarwol mewn iaith eglur". (68)

Go brin y byddai Parry-Williams am gydnabod cyngor gan feirniad mor anwadal â Chadwallon, ond eto 'roedd yr holl feirniadaeth ar ei ieithwedd ymhongar yn siŵr o fod yn dwyn pwysau arno. Ar drothwy'r Rhyfel Mawr, ac ar ei hyd, gwelwyd ef yn troedio'n bwrpasol, ond yn betrusgar ar adegau, tuag at arddull foelach ac amddifad o rodres flodeuog ei weithiau cynharaf. (Croniclir y datblygiad hwn yn y bennod 'Yn y Gweithdy'.)

Fel ag y mae, erys awdl 'Eryri' yn gofgolofn i ddyfeisgarwch a dycnwch cystadleuol ei hawdur, ac nid yw'n rhyfedd na fentrodd yr un o feirniaid Eisteddfod Bangor sôn yn uniongyrchol am ei chynnwys syniadol na cheisio'i dehongli. Eithr lle petrusodd John Morris-Jones, T. Gwynn Jones a J. J. Williams, mentrodd Donald Evans ddamcaniaethu fel hyn:

Mae naws rhywbeth arwyddocaol yma; naws y brogarwch cyfriniol hwnnw sy'n gwefrio drwy waith diweddarach y bardd. Felly, fe ellir dal mai nid ymarferiad cystadleuol yw 'Eryri' ond blaenffrwyth neu baratoad i'r sonedau gogoneddus a'i dilynodd flynyddoedd wedyn. (69)

Os rhywbeth, pendilio rhwng y 'brogarwch cyfriniol' a delfryd rhamantiaeth a wna awdl 'Eryri'. Yn sicr, mae ei chynnwys yn drwm dan ddylanwad y syniad rhamantaidd am undod cyfriniol dyn a natur a fynegwyd gan Coleridge ymhlith eraill:

Man's mind is the very focus of the rays of intellect which are scattered throughout the images of nature...To make the external internal, to make nature thought - this is the mystery of genius in the Fine Arts. (70)

Wrth i Parry-Williams aeddfedu, fodd bynnag, ciliodd niwl y rhamantiaeth ddelfrydus wrth iddo ddod i delerau â'i berthynas ag Eryri a chanfod gweledigaeth groywach ohoni a'r gymdeithas yno. Yr oedd Eryri yn cynnig iddo fwy na chysur teimladol, yr oedd yn cynnig iddo'r sicrwydd a chwenychai yn ei fywyd ef ei hun. Nid syndod felly fod peth niwl ar awdl 'Eryri' a'i hawdur yn ddim ond chwech ar hugain, a ninnau fel Gwenallt yn gwybod mai dim ond pan dry dyn yr hanner cant y bydd "yn gweld yn lled glir / Y bobl a'r cynefin a foldiodd ei fywyd e'..." (71).

Nid oedd Parry-Williams ymhell o'r oedran hwnnw pan gyhoeddodd ei gasgliad cyntaf o gerddi, ac mae'n arwyddocaol na welodd yn dda i gynnwys 'Eryri' nac yn wir unrhyw un o'i gerddi arobryn yn y gyfrol

honno. Os ydym i roi coel ar eiriau'r bardd, nid ystyriodd y posibilrwydd hyd yn oed:

...yn y munudau hynny, pan fo dyn yn ddigon balch i feddwl am gasglu ei weithiau "barddonol" i'w cyhoeddi, ni ddaeth erioed i'm pen ystyried cynnwys yr awdl hon mewn casgliad o'r fath. (72)

O ddarllen rhwng llinellau'r cwestiwn canlynol a gyfeiriodd at Gwilym R. Jones yn Y Bardd yn ei Weithdy, cawn yr argraff fod Parry-Williams lawn mor ymwybodol ag unrhyw un o arwahanrwydd y canu eisteddfodol:

...a ydych chwi'n credu y gall cerddi hirion a gyfansoddwyd ar destun gosod ar gyfer cystadleuaeth, fod yn gynnyrch gwir awen y bardd? Hynny yw, os mynnwch, a all bardd ymgynhyrfu digon gyda thestun gosod nes bod ei gynnyrch yn rhywbeth amgen na chyfansoddiad wedi ei lunio gan y deall oer i "ffugio" gwir gyffro? (73)

Eto i gyd, nid cael ei chondemnio i ddifancoll fu tynged pryddest fuddugol 1915 ychwaith. Ym 1962, ymron i hanner canrif ar ôl cipio coron Bangor, penderfynodd Parry-Williams drefnu argraffiad preifat o bryddest 'Y Ddinas', a hynny er cydnabod fod "gwib a gwendidau ieuenctid yn amlwg ynnddi" (74). Mae'n anodd credu na fu'r llythyr byrlymus hwn a dderbyniodd gan Meuryn flwyddyn ynghynt yn rhyw gymaint o sbardun i fwrw 'mlaen â'r ailgyhoeddi:

Annwyl Gyfaill,

Methu'n lân ag ymatal rhag anfon gair bach atoch. Wedi llwyr wirioni ar ogoniant eich "Dinas". Heb ei darllen ers tro byd, a gorfod gwneud am mai "Llenyddiaeth yr Eisteddfod" yw'r cwrs mewn dau o'm dosbarthiadau W.E.A. Yr oedd aelodau'r Dosbarth yn Chwilog nos Fawrth, ac yng Nghaernarfon yma neithiwr, bron â thorri i orfoleddu wrth fy nghlywed yn traethu ar eich pryddest odidog a dyfynnu ohoni. Ni chlywodd neb erioed ymadroddi mor fendigedig ...Dyna'r peth

gorau a ddarllenais i erioed. Mae'r caniad "Pleser" yn gwbl ddigyffelyb. Naddo, ni chefais i erioed y fath gyffro wrth ddarllen barddoniaeth ag a gefais wrth ddarllen y gerdd anfarwol hon... (75)

Am ba reswm bynnag y penderfynodd Parry-Williams ymestyn rhyw gymaint ar hoedl ei bryddest, nid oes unrhyw amheuaeth nad 'Y Ddinas' yw'r bwysicaf o blith ei gerddi eisteddfodol. Yn wir, bu mwy o drafod arni nag ar ymron unrhyw un o'i gerddi. Ond cyn ei hystyried, mae'n werth bwrw trem yn ôl i'r flwyddyn 1912.

Yn ystod y flwyddyn honno a'r flwyddyn ganlynol ymddangosodd cyfres o erthyglau o waith Parry-Williams yn y cylchgrawn Wales, a hynny o dan y pennawd 'Here and There in Welsh Poetry'. Ynddynt, ceid sylwadau hyderus, ac yn wir herfeiddiol ar adegau, ar gyflwr barddoniaeth Gymraeg, gan ganolbwyntio ar y symudiadau a'r tueddiadau a oedd yn llywio'i chwrs. O'r ail erthygl 'Pitfalls' y daw'r dyfyniad canlynol:

Like the boy, the poet makes wonderful discoveries, but his lust for new regions may lead him astray. Here lies another danger - that of excessive realism, and realism tends to another romance; it is forcing the element of wonder so inseparable from the discoveries of the poet. Realism being too near the sordidness of our daily life must dispel the charm cast over us by that element of strange remoteness so essential to pure poetry. Is the newly-kindled romance of Welsh poetry to peter out in morbid realism? (76)

Mae i'r geiriau pryderus hyn gryn arwyddocâd mewn perthynas â phryddest 'Y Ddinas', oblegid fel y gwelwyd 'Eryri' yn 'finale' y rhamantydd ym Mharry-Williams,

felly hefyd y daethpwyd i synio am y bryddest hon fel man cychwyn realaeth ym marddoniaeth Cymru. Yr hyn sy'n ddiddorol yn hyn o beth yw agwedd gyson ddilornus y bardd ifanc tuag at y mudiad realaidd; yn wir, yn yr erthygl y dyfynnwyd ohoni, ymrodd i ymosod ar gynnyrch y mudiad, megis 'Everlasting Mercy' John Masefield, gan annog y beirdd i ymwrthod â chanu o'r fath a chofleidio rhamantiaeth yn hytrach. Fel y sylwodd Manon Roberts:

...ar ôl oes fer [yng Nghymru], prin bod Rhamantiaeth wedi cael ei thraed dani, a gwelai Parry-Williams botensial y rhyddid a gynigiai goddrychedd barddoniaeth ar fin cael ei golli.
(77)

Sut yn y byd felly y bu i Parry-Williams newid o fewn cwta flwyddyn, o fod yn lladmerydd rhamantiaeth i fod yn awdur yr hyn y carai nifer o feirniaid (Bedwyr Lewis Jones, E.G. Millward a Bryan Martin Davies yn eu plith) ei dyrchafu i statws y gerdd fodern gyntaf yn y Gymraeg? Efallai mai doethach fyddai holi a oedd y bryddest mewn gwirionedd yn adlewyrchu newid sylfaenol yng nghyfeiriad ei ganu? Wedi'r cwbl, oni chyfansoddwyd 'Eryri' yn ei holl ysblander rhamantaidd yn yr un cyfnod â'r bryddest? Ac onid aeth y bardd rhagddo i byncio ambell delyneg feddal yn ddiweddarach? Efallai nad yw'r darlun mor glir ag y tyb rhai beirniaid.

Cyfeiriwyd eisoes at agwedd negyddol y bardd tuag at realaeth, neu fel y carai ef ei labelu'n fynych, noethni neu hagrach. Nid aeth ei haeriadau heb

eu hateb, fodd bynnag, ac yn Y Geninen gwelwyd Gwalch Morgannwg yn llamu i'r gad wedi i Parry-Williams honni bod 'Endymion' Keats yn werth cant o gerddi tebyg i 'Everlasting Mercy'. Ac yntau'r Gwalch yn edmygydd brwd o waith Masefield 'roedd ei ddieter yn amlwg ym miniogrwydd y dweud:

Pan dyf yntau allan o'r "immaturity" y soniwyd eisoes am dano bydd yn gywilydd ganddo ysgrifennu'r fath ffwlbri erioed...Rhamanted y bechgyn yma faint fyd fynnon't ond ffolineb yw credu mai yr erw niwlog y safant hwy arni yw'r cyfanfyd. Mae lle Keats a'i Endymion uwchlaw pob dadl; ond gellir cydnabod hynny heb wahardd le i bob math arall ar farddoniaeth. Cefais innau ffit o Endymion flynyddoedd yn ôl, tua'r un adeg ag y cefais y frech goch. (78)

Cafodd Parry-Williams ras i ymatal rhag ymateb yn uniongyrchol i sylwadau'r Gwalch, ond mewn ambell nodyn yn ei lawysgrifen ar gopi llyfrgell Coleg Aberystwyth o'r Geninen, croniclir ei deimladau, ac un ohonynt yn anghytuno'n chwyrn â diffiniadau Cadwallon a Gwalch Morgannwg o ramant trwy'r ebychiad: "Nage'r diawled twp". Eto, er iddo gyfansoddi awdl 'Eryri' heb ronyn o ystyriaeth i feirniadaeth Cadwallon a'r Gwalch ymhlith eraill ar ramantiaeth ei awdl flaenorol, tybed a oedd gweddi daer Gwalch Morgannwg am John Masefield o Gymro yn llercian rywle yn ei feddwl wrth ymroi i lunio pryddest 'Y Ddinas'?

Yn ôl tystiolaeth y bardd ei hun, "newydd ddychwelyd o fod yn fyfyrwr ym Mharis...tua dechrau'r flwyddyn 1914" (79) yr oedd pan ddechreuodd ar y

bryddest. Yr oedd eisoes wedi cwblhau'r awdl yn ystod ei gyfnod yn Ffrainc, ynghyd â cherdd o dan y teitl 'Nwyd' a ymddangosodd yn Y Traethodydd ym mis Hydref 1913, cerdd sy'n cyffwrdd ag union thema ei bryddest fuddugol. Ynddi, gwelir y bardd ei hun yn crwydro Paris mewn ymgais i borthi fflam ei nwyd, ond fel sydd ymhlyg yn nhynged anochel pedwar cymeriad y bryddest, cwbl seithug yw'r ymchwil. Yn y gerdd hon, fel ag yn y bryddest, dryllio nwydau creadigol a nwydau serch fel ei gilydd a wna'r ddinas:

Anturiais i rodfeydd Celfyddyd sydd
 Â'i hymffrost yng nghyfrinach y Tu Hwnt;
Syrffedais ar ei noethni'ngoleu dydd,
 A dallodd lliwiau'i llenni'm llygaid i.

Danghosodd imi'r bonedd oedd i'w llin
 Yn wrach a morwyn yno law yn llaw,
Atgasedd a mireinder fin ym min,
 Duwdod a dyndod ei gwehelyth hi.

Ymgrymais iddi yn ei llys ei hun,
 Ond nid oedd calon dan ei dwyfron hi,
Ac nid oedd bywyd yn ei lliw a'i llun,
 Bloesgni marwolaeth oedd yn neges hon.
(80)

Wedi iddo grwydro strydoedd celf, moeth a phleser, daw 'miwsig o lais' i glyw'r bardd a chadarnhau yr hyn a dybiodd ar ei grwydriadau, sef mai "siom yw cael, gofid yw gwybod, gloes yw gweld", neu yng ngeiriau un o'i rigymau mwyaf adnabyddus "mai mewn anwybod y mae nef yn wir" (81). Er nad yw hagrach y ddinas yn bodoli ond ar lefel gymharol haniaethol yn y gerdd hon, prin y gellir gwadu nad datblygiad naturiol ohoni yw pryddest 'Y Ddinas'. Yn y bryddest, canolbwyntir yn gyfan gwbl ar

realaeth ddiriaethol y ddinas, yn union fel petai'r bardd yn ceisio cyfiawnhau yr hyn a ddywedodd rai misoedd ynghynt:

Y mae llai o dlysnï mewn noethni nag y tybir,
serch fod yr oes wedi meddwi arno. (82)

O ystyried y daliadau rhamantaidd a goledodd Parry-Williams yn ei ysgrifau beirniadol cynnar, ac o ddwyn i gof ei fagwraeth yn llonyddwch ac unigeddau Eryri, mae'n demtasiwn i ganfod agwedd ddirmygus y rhamantydd tuag at y bywyd dinesig yn ei bortread cignoeth o'r ddinas. Wedi'r cwbl, er mai cwta bedwar mis a dreuliodd y bardd ym Mharis, mae cerdd led-hunangofiannol a luniodd yn 1917 yn cadarnhau yr argraff ysgytiol a gafodd y ddinas arno. Tra bo'r disgrifiad o'i amser yn Freiburg yn felys ddigon:

Ym mhurdeb persawr pîn y Fforest Ddu. (83)

Nid felly ei ddisgrifiad o'i gyfnod ym Mharis:

Trwy byrth priifddinas anfoes draw yn Ffrainc,
A thrwy'r trybestod, deuthum tua'm gwlad.
(84)

Mae'r ffaith mai wedi iddo ddychwelyd i Gymru y dechreuodd Parry-Williams weithio ar y bryddest yn cryfhau'r awydd i ddamcaniaethu ar hyd y llinellau hyn, ond fe'n rhybuddiwyd gan Bedwyr Lewis Jones, ac eto drachefn gan E.G. Millward, rhag cael ein hudo'n ormodol gan syniadau o'r fath. Meddai Millward:

Y mae'n bwysig pwysleisio, mi gredaf, nad dilyn y duedd Ramantaidd arferol a gwrthgyferbynnu gwlad a thref, gyda dogn helaeth o hiraeth am y wlad, a wnaeth bardd 'Y Ddinas'. Gwir fod Parry-Williams, fel Wordsworth a'i gymrodyr o'i flaen, yn effro

iawn i'r modd yr oedd diwydiant yn difa rhinweddau a gwerthoedd y wlad. Eto, ni cheisiodd Parry-Williams ymagweddu fel bardd trwy ddefnyddio'r ddinas i unrhyw bwrpas 'barddonol', fel y gwnaeth Silyn Roberts. Nodwedd amlycaf 'Y Ddinas', fel yr awgrymwyd, ydyw llwyredd y canolbwyntio diarbed ar drais a thrachwant y bywyd dinesig. (85)

Mae E.G. Millward wrth gwrs yn llygad ei le wrth nodi mai craidd y bryddest yw'r 'canolbwyntio diarbed' ar hagrach y ddinas, ond mewn gwirionedd yr oedd hyd yn oed 'eos melynber' fel Eifion Wyn eisoes wedi craffu ar hynny ym mrawddeg enwocaf ei feirniadaeth:

Chwiliais hi'n fanwl a theml ni welais ynnddi, na ffydd, na chariad na hawddgarwch. (86)

Eto, er llwyred y canolbwyntio ar hagrach y ddinas a'r "bagan bechadurus oes fodern with a bang" (87) chwedl Derec Llwyd Morgan, mae'r cwestiynu athronyddol a ddaw yn sgil hynny yn arwain y darllenydd ar ei waethaf i ganfod gweledigaeth sylfaenol ramantaidd:

Pa ddyn, a dwyfol chwant
Am ryddid enaid ac ehangder maith
I hwnnw hedeg ynddo, a allai fyw
Yn llyffetheiriau tyn y ddinas fawr,
A'i galon yn crebachu...(88)

Mae'n wir nad oes yn y bryddest y darlun cyfochrog o'r wlad ddelfrydol sydd yn gwbl hanfodol i'r weledigaeth ramantaidd. Eto i gyd, onid yr awgrym terfynol yw mai'r ddinas ei hun yw gwraidd pob hagrach ac anniddigrwydd sydd ym mywydau ei thrigolion?

Nid oedd esmwythad
Ar glustog lleithig nac ar wely pluf,
Na ffordd dihangfa dan y cerbyd chwim,
Na gwynfyd yn y gwinoedd. Profodd hwy
I eithaf eu cyflawnder, ond dwysâi
Ei hiraeth am fwynhad na wybu'r dref...(89)

Er mor fanwl-gywrain y darluniwyd y pedwar cymeriad a welwn ar gynfas ehangach y ddinas, dychwelir dro ar ôl tro at y syniad canolog mai canlyniad anorfod y bywyd dinesig yw eu tynged drist. Mae'r gweithiwr yn methu'n lân ag ymryddhau o grafangau'r gyfundrefn gyfalafol, yr artist yn gwallgofi o fethu â sylweddoli ei weledigaeth, y butain yn syrthio'n ysglyfaeth i drythyllwch a'r ferch gyfforddus ei byd yn y caniad olaf hithau'n methu â dianc rhag gwacter ei bywyd. Eneidiau wedi eu caethiwo yw'r pedwar fel ei gilydd, y gallent oll amenio ymbiliad trigolion Dulyn yn nrama Sean O'Casey Juno and the Paycock: "Sacred Heart o' Jesus, take away our hearts o' stone and give us hearts o' flesh" (90). Dinas y dibersonoli yw Paris y bryddest, ac ar brydiau, nid yw'r darlun eithafol ohoni yn ddim namyn diffeithwch anobeithiol:

Lle cwyd galargan o briodas serch,
Ac eco'r fynwent o chwerthiniad plant
O gil y drysau, heb weld gardd erioed,
Nac aderyn ond aderyn llwyd y to. (91)

Yn hyn o beth, ni ellir llai na dwyn i gof y darlun eithafol o ddinas Llundain a gafwyd ym mhryddest goronog Cynan, 'Mab y Bwthyn', chwe blynedd yn ddiweddarach. Mae'r ddyled yn amlwg ddigon:

Yr oedd yno wŷr heb garu'r awyr iach.
A gwragedd heb wrando cân aderyn bach;...
Gwŷr heb ddeall fod miwsig mewn nant,
A gwragedd heb wybod anwyldeb plant. (92)

Ac er mor annheg fyddai dwyn cymhariaeth â phryddest faledol Cynan, yn anuniongyrchol, trwy olrhain y

dylanwad a gafodd pryddest 'Y Ddinas' ar natur barddoniaeth Gymraeg maes o law, 'rydym yn cyffwrdd â'i harwyddocâd pennaf. Hyd yn oed os oedd y meddylfryd rhamantaidd yn llercian yn rhywle yn y cefndir, nid oes unrhyw amheuaeth fod ei realaeth floesg wedi ehangu profiad barddoniaeth Gymraeg a'i dwyn gerfydd ei chynffon i'r ugeinfed ganrif i wynebu'r bywyd modern yn ei noethni. Ac hyd yn oed os nad oedd arddull y bryddest yn drawiadol o newydd, 'roedd parodrwydd y bardd i gefnu ar yr ieithwedd lenyddol a goledodd mor frwd yn yr awdl a chofleidio geirfa ac ymadroddion yr iaith lafar yn awgrymu fod y bryddest yn dynodi llwybr newydd i farddoniaeth Gymraeg er bod y llwybr hwnnw yn parhau i redeg yn gyfochrog â'r hen lwybrau ar lawer cyfrif. Ond yn sicr, nid yn ddi-sail yr honnodd Derec Llwyd Morgan:

Ym 1915, sioc i'r system delynegol a dim llai oedd 'Y Ddinas'...(93)

Efallai'n wir fod yr ieuo ymddangosiadol anghymharus hwn rhwng newydd-deb y weledigaeth a dull rhethregol y canu, y tyndra rhwng realaeth y bywyd modern yn ei holl noethni a'r ymagwedd ramantaidd at y bywyd dinesig, gystal prawf â'r un o ddamcaniaeth John Rowlands fod y "llinell derfyn rhwng y rhamantaidd a'r modern mewn llenyddiaeth Gymraeg yn annelwig iawn" (94). Wedi'r cwbl meddai:

Os mynegi ymdeimlad yr unigolyn o ddieithrwch wyneb yn wyneb â'r Chwyldro Diwydiannol a wnâi'r rhamantwyr cynnar, rhaid cydnabod mai parhau i

ymdrin â dieithrwch - ar gynfas tipyn yn wahanol,
gyda chreffft lymach, a chan ymagweddu'n llawer mwy
cymhleth - y mae'r modernwyr hefyd. (95)

Troediodd Dafydd Glyn Jones yntau i'r un cyfeiriad wrth
olrhain y modd y mae Parry-Williams fel petai'n pontio
rhwng y 'bardd newydd' a'r 'bardd modern'. Meddai:

...mewn rhyw ffordd y mae cerddi Parry-Williams,
a'i waith i gyd, yn ben-draw datblygiad sy'n
cychwyn gyda beirdd y 'myfyrdraeth' yn ystod
degawd olaf y ganrif o'r blaen. Yr un cwestiynau
anobeithiol o sylfaenol y mae yntau'n eu gofyn, am
bethau fel amser a thragwyddoldeb, rhyddid a
thynged, hunaniaeth a'r hyn sy'n real. (96)

Yn y pen draw, fodd bynnag, efallai mai gan
yr awdur ei hun y cafwyd y sylwadau mwyaf dadlennol ar
natur a chynnwys y bryddest, a hynny mewn ysgrif
ddyddiedig Medi 1915. Yn ystod y mis hwnnw y cynhaliwyd
Eisteddfod Bangor, a gellir cymryd yn weddol ganiataol
mai ymateb i'w feirniaid a wnâi Parry-Williams yn yr
ysgrif 'Antur Llên'. Ar yr argraff gyntaf, ymddengys
oddi wrth ei sylwadau nad oedd y bardd ei hun yn llawn
sylweddoli ei harwyddocâd. Meddai:

Os gall enaid neu feddwl neu ysbryd dyn greu - a
chreu, yn wir, ydyw eu neges bennaf - ni waeth
beth a fo'r greadigaeth. Antur enbyd ydyw'r ymgais
i greu, ac ni wyr dyn beth fydd ei greadigaeth ei
hun nes gweled ohoni'i chwblhau. Yn wir, nid oes
arno lai na'i hofn, a dylai'r un a safo uwch ei
phen fod yn ostyngedig beth bynnag. (97)

Ac ymhellach, wrth ddilyn yr un trywydd:

Rhywbeth rhyfedd i'r dyn ei hun, pan ddaw'n ôl i'w
iawn bwyll, ydyw'r hyn a welodd, ac y mae'n rhaid
iddo fod yn feiddgar i'w fynegi. Rhaid iddo
anghofio'i synnwyr cyffredin wrth ei fynegi, neu
fe gyll ei nerth. (98)

A ydym i dderbyn felly mai darlunio yr hyn a welsai ym Mharis, yn buteiniaid a hunanleiddiaid a wnaeth Parry-Williams; edrych i mewn arnynt o'r tu allan fel petai? Onid dyna a wna y realydd a'r rhamantydd fel ei gilydd, sef mentro y tu allan i fywyd er mwyn cael golwg arno? Yr oedd Parry-Williams yn ymwybodol fod un gwahaniaeth sylfaenol:

Y gŵr a edrycho arno felly fel y mae ydyw'r realist, a'r gŵr a edrycho arno felly a dymuno pethau mwynach a hyfrytach yn yr olwg arno ydyw'r rhamantwr. Saif y ddau o'r tu allan: ceisia un ganlyn byd a bywyd, ceisia'r llall fynd o'u blaen.
(99)

Os felly, a oes lle i gredu fod awgrym o wirionedd yn sylw Manon Wyn Roberts yn ei thraethawd ymchwil diweddar y gellid cyhuddo Parry-Williams "o elwa ar gonfensiwn anghyfarwydd Realaelth er mwyn cyffroi'r darllenydd yn unig?" (100) Anodd yw credu hynny rywsut, ac yn ei ysgrif, nid yw'n dadlau o blaid realaelth na rhamant, dim ond derbyn fod elfen gref o anturiaeth yn perthyn i'r realydd a'r rhamantydd fel ei gilydd. Ac os yw hynny o ddatganiad yn tueddu i dynnu'n groes i rai o'i ddatganiadau blaenorol, gwelwn fod y bardd eisoes wedi mabwysiadu'r egwyddor o "ffansi'r funud" fel amddiffyniad hwylus. Meddai wrth sôn am weledigaeth y bardd:

Onid yw'n ddyn newydd bob tro y gwêl trwy barwydydd clai, serch iddo ysgrifennu'n ei enw personol ef ei hun? A gŵyr cystal â neb ei fod yn "anghyson". Yn ei anghysondeb arwynebol y mae prawf o ddiffuantrwydd y weledigaeth a beiddgarwch ei fynegiant ohoni. (101)

Daeth yr amddiffyniad hwn yn elfen amlwg yng nghyffes ffydd Parry-Williams y bardd maes o law, fel ag yr oedd i'r syniad nifer o ladmeryddion ymhlith y llenorion hynny a ganolbwyntiai ar gylfachau tywyllaf bywyd ac a gondemniwyd o'r herwydd. Mae sylw Paul Zietlow ar Thomas Hardy yn addas yn y cyd-destun:

Anticipating the charge of unrelenting pessimism, Hardy characterizes his poems as offhand comments on life as it passes. (102)

Er mwyn gosod pryddest 'Y Ddinas' yng nghyd-destun tyfiant barddol Parry-Williams, rhaid dychwelyd drachefn at sylwadau Oxoniensis rai misoedd cyn ei chyfansoddi. Dengys ei sylwadau hwyrfrydig ei ymwybyddiaeth o'r newid sylfaenol ac anor' fod a oedd ar droed yn hinsawdd y byd llenyddol, a'i sylweddoliad fod ganddo yntau gyfraniad i'r newid hwnnw:

Mae ysfa torri'r hud a thynnu'r llen yn drech na gwendid y breuddwydiwr. Tybed y bydd yn rhaid syllu ar noethni'n hir? (103)

Ateb ar ei hanner a gafwyd i'r cwestiwn hwnnw yn y bryddest; cynnig pryderus gan un a oedd yn parhau yn wyliadwrus o farddoniaeth a oedd yn hepgor y dieithrwch hwnnw a fynnai ef mewn cerdd. Yn sicr, 'roedd newydddeb y darluniau amrwd yn drawiadol yn y cyd-destun Cymreig, eto fe ymdriniwyd â hwy yn y trydydd person, yn union fel petai am godi mur rhyngddo ef ei hun a chymeriadau'r ddinas. Gwyddai Parry-Williams ei fod eisoes yn troedio tir peryglus:

Dyma'r hyn a arweiniodd lawer dyn da ar gyfeiliorn wrth siarad am lenyddiaeth, gweled dyn yn sôn yn y

person cyntaf am bethau na ddylasai erioed fod wedi eu profi na chyffwrdd â hwynt. Colli golwg ar ochr ddramataidd llenor ydyw peth felly. Oni phrofwyd ar awr ysbrydoledig "bethau nad adnabu'r byd"? (104)

Dywedwyd droeon mai profiad anghysurus oedd darllen y bryddest i eisteddfodwyr 1915, ond tybed hefyd nad oedd yr awdur yntau yn teimlo'n anghysurus wrth godi'r llen a syllu drwy'r niwl? Ar drothwy y blynyddoedd mwyaf cythryblus yn hanes y byd 'roedd prydddest 'Y Ddinas' yn dynodi'r llwybr rhwng anwybod a gwybod, er mai'n bur hwyrffrydig y troediwyd ef gan Parry-Williams.

Fe'i coronwyd felly ar lwyfan Eisteddfod Bangor yng nghysgod cryn lawer o anesmwythyd a checru beirniadol. Yr oedd serch hynny ddigwyddiadau ar gyfandir Ewrop yn bwrw cysgodion llawer dwysach dros brifwyl Bangor. Yn ôl adroddiad Y Cymro, fe lethwyd yr eisteddfod ar ei hyd gan bwysau y gwrthdaro a fodolai ar y cyfandir. Fel hyn y myfyriai'r gohebydd:

Dyma Eisteddfod Genedlaethol Bangor ymysg y pethau a fu, a diameu nas anghofir hi byth gan y rhai a fu yn ei dilyn. Yr oedd cysgod y rhyfel wedi bod yn gorffwys arni am flwyddyn, ac ni chododd y cwmwl yn ystod ei gweithrediadau. Yr oedd y rhaglen wedi ei darnio... (105)

Dan amgylchiadau o'r fath penderfynwyd na fyddai'n ystyrlon holi'r cwestiwn "A oes heddwch?" wrth goroni'r bardd, ond mwy arwyddocaol oedd yr elfen jingoaid a amlygwyd yn englynion y coroni. Mae'n dda ar ryw olwg mai ei dad a gynrychiolai Parry-Williams yn seremoni'r

coroni, oblegid mae'n siŵr y byddai anesmwythyd y bardd yn gyflawn petai wedi clywed yr englyn hwn o gyfarchiad iddo:

Oddi tani mae'r bardd tyner - a'i ben
Dan bwys o ysblander;
Aed â'r goron dirion dêr
Er casio clopa'r Kaiser. (106)

Os oedd prydddest 'Y Ddinas' yn dynodi cyfeiriad newydd i ganu Parry-Williams, gadawodd blynyddoedd cythryblus y Rhyfel greithiau a olygai nad oedd dichon iddo bellach wyro oddi ar y llwybr hwnnw. Fel y gwelir yn y bennod 'Crefydd Hen Bethau', yn ei ganu rhyfel parhaodd yr artist anesmwyth i archwilio conglau tywyllaf ei brofiadau mewnol wyneb yn wyneb â digwyddiad gyda'r mwyaf trawmatig mewn hanes. Os bu'r Parry-Williams ifanc ar brydiau yn orufudd i anogaeth ei dad ar iddo ymdrwytho yng ngweithiau a syniadau meistri'r cyfnod, erbyn diwedd y Rhyfel gallai adleisio profiad artist 'Y Ddinas' ar fwy nag un cyfrif: "roedd delw farmor yn yfflon ar yr aelwyd oer" (107).

1. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Talfan Davies, Ll.G.C.
2. Rhyw Hanner Ieuenctid, (Abertawe, 1971), 21.
3. The Dragon, XXIX, 5, Mai 1907, 269.
4. The Dragon, XXIX, 4, Mawrth 1907, 177.
5. ibid.
6. ibid., 181.
7. The Dragon, XXX, 3, Chwefror 1908, 124.
8. ibid., 125.
9. ibid., 124.
10. ibid.
11. 'Wrth Angor (29) - Sgandal Eisteddfod Aberystwyth 1952', Barddas, 183/4, Gorffennaf/Awst 1992, 24.
12. The Dragon, XXX, 1, Tachwedd 1907, 18.
13. ibid.
14. 'Barddoniaeth Delynegol Cymru Heddyw', Y Geninen, 41/5, 1923, 244.
15. ibid.
16. The Dragon, XXX, 1, Tachwedd 1907, 18.
17. 'Dwy Lenyddiaeth Cymru yn y Tridegau', Sglefrio ar Eiriau (gol. John Rowlands), (Llandysul, 1992), 42.
18. The Dragon, XXXII, 1, Tachwedd 1909, 3.
19. The Dragon, XXXII, 3, Chwefror 1910, 115.
20. ibid.
21. 'Palinode', The Dragon, XXXII, 5, Mai 1910, 223.
22. The Complete Poems of Thomas Hardy (gol. James Gibson), (Llundain, 1981), 166-7.
23. 'In The Small Hours', ibid., 648.

24. The Dragon, XXXIII, I, Tachwedd 1910, 13.
25. The Dragon, XXXIV, I, Tachwedd 1911, 12.
26. The Magazine of the U.C.N.W., XX, 2 Mawrth 1911, 10.
27. ibid.
28. 'Llwybrau'r Nos', Y Beirniad, II, 1 Gwanwyn 1912, 52.
29. 'T. H. Parry-Williams', Writers of Wales (Caerdydd, 1978), 8.
30. Cofnodion A Chyfansoddiadau (= C. Ch.) Eisteddfod Genedlaethol 1912 (Gwreccsam), 42.
31. ibid., 44.
- 32.. C. Ch. 1912 (Gwreccsam), 46.
33. ibid., 30-1.
34. ibid., 56.
35. 'Sglodion 'Steddfod', Y Brython, 19 Medi 1912, 14.
36. C. Ch. 1912 (Gwreccsam), 31.
37. 'Y Critig Newydd', Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
38. C. Ch. 1912 (Gwreccsam), 69.
39. 'Cerddi'r Eisteddfod', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 19.
40. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Penybont-ar-Ogwr (1948), 1.
41. C. Ch. 1912 (Gwreccsam), 69.
42. Dyfnallt Morgan, op. cit., 41.
43. C. Ch. 1912 (Gwreccsam), 70.
44. 'Croeso Aberystwyth', Y Brython, 17 Hydref 1912, 2.
45. Yr Ymwelydd Misol, Tachwedd 1912, 170.
46. ibid.

47. The Grail, VI, 17 Tachwedd 1912, 21.
48. ibid.
49. 'Y Delyneg', Criafol: cyfrol o ganeuon Gwilly Davies a D. Jones, (Wreccsam, 1928), 6.
50. Y Nos, Y Niwl a'r Ynys (Caerdydd, 1960), 67.
51. The Dragon, XXXV, 1, Tachwedd 1912, 323.
52. Y Flodeugerdd Gymraeg (Caerdydd, 1931), xix.
53. 'Braslun Radio', Y Gyfrol Deyrnged, 97.
54. Telyn y Dydd (Caerdydd, 1918), v.
55. 'Mapio'r Cread: Awen Moses Glyn Jones', Barddas, 107, Mawrth 1986, 1.
56. Llyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron', cyf. IV, Mehefin 1927-Ionawr 1932, Ll.G.C.
57. 'Llywydd Llys yr Eisteddfod Genedlaethol', Y Gyfrol Deyrnged, 137.
58. 'Cadair a Choron Bangor', Baner ac Amserau Cymru, 14 Awst 1915, 4.
59. 'Eisteddfod Genedlaethol Bangor: Adfyfyrion', Y Geninen, 33/4, Ionawr 1915, 263.
60. C. Ch. 1915 (Bangor), 1.
61. ibid., 13.
62. ibid., 5.
63. 'Y Trydydd', Y Wawr, IV, 2, Gwanwyn 1917, 43.
64. C. Ch. 1915 (Bangor), 14.
65. Llyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron', cyf. IV, Mehefin 1927-Ionawr 1932, Ll.G.C. .
66. C. Ch. 1915 (Bangor), 22.
67. 'Clefyd y Rhamantu a'r Dynwared', Y Geninen, XXXI, 1, Ionawr 1913, 3.
68. 'Rhai Syniadau am Farddoniaeth', Y Geninen, XXXII, 2, Ebrill 1914, 114.

69. 'Eryri', Barn, 166, Tachwedd 1976, 372.
70. Dyfynnir yn Alun Llywelyn-Williams, op. cit., 80.
71. 'Y Meirwon', Eples (Llandysul, 1951), 9.
72. Llyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron', cyf. IV, Mehefin 1927-Ionawr 1932, Ll.G.C.
73. Y Bardd yn ei Weithdy (Lerpwl, 1948), 48.
74. Y Ddinas (argraffiad preifat: Llandysul, 1962), o'r cyflwyniad.
75. Cafwyd hyd i'r llythyr hwn ymhlith y llyfrau a drosglwyddwyd i'r Llyfrgell Genedlaethol yn enw Parry-Williams.
76. 'Here and There in Welsh Poetry: II - Pitfalls', Wales, II, 12, Rhagfyr 1912, 692.
77. 'Rhai agweddau ar Sioriaeth a Neo-Sioriaeth Gymraeg', (PhD Cymru-Aberystwyth 1984), 63-4.
78. 'Clefyd y Rhamantu a'r Dynwared', Y Geninen, XXXI, 2, Ebrill 1913, 81.
79. Y Ddinas, o'r cyflwyniad.
80. Y Traethodydd, I, 4, Hydref 1913, 342.
81. 'I'm Hynafiaid', Olion (Llandysul, 1935), 52.
82. 'Y Frân, Yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, I, Gaeaf 1913, 17.
83. 'Jerusalem, Jerusalem...', Y Deyrnas, 6, Mawrth 1917, 1.
84. ibid.
85. 'Anfarwol Nwyd', Ysgrifau Beirniadol VIII gol. J. E. Caerwyn Williams, (Dinbych, 1974), 254.
86. C. Ch. 1915 (Bangor), 51.
87. 'T. Gwynn Jones: Canu'r "Chwerwder Pur"', Ysgrifau Beirniadol II (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1966), 220.
88. Pryddestau Eisteddfodol Detholedig 1911-1953 (gol. E.G. Millward), (Lerpwl, 1973), 43.

89. ibid. 64.
90. Juno and the Paycock (Llundain, argraffiad 1928), 111.
91. 'Y Ddinas', op. cit., 62.
92. 'Mab y Bwthyn', ibid., 66.
93. Derec Llwyd Morgan, art. cit., 204.
94. '"Wêr-an-Têr": Agwedd ar Waith T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 169.
95. ibid.
96. Adolygiad o 'T. H. Parry-Williams: Writers of Wales' R. Gerallt Jones, Y Traethodydd, XXXIV, 571, Ebrill 1979, 110.
97. 'Antur Llên', Y Traethodydd, III, 12, Hydref 1915, 301.
98. ibid., 299.
99. ibid., 301.
100. 'Rhai agweddau ar Sioriaeth a Neo-Sioriaeth Gymraeg', (PhD Cymru-Aberystwyth 1984), 95.
101. 'Antur Llên', Y Traethodydd, Hydref 1915, 300.
102. 'Thomas Hardy-Poet', The Victorian Experience (gol. Richard A. Levine), (Ohio, 1982), 182.
103. 'Noethlymun (Profiad Munud Awr)', Y Brython, 15 Mai 1913, 5.
104. 'Antur Llên', Y Traethodydd, Hydref 1915, 300.
105. Y Cymro, 11 Awst 1915, 3.
106. Baner ac Amserau Cymru, 14 Awst 1915, 3.
107. 'Y Ddinas', op. cit., 56

OXO BACH YN CYMRYD STOC

Ym mis Medi 1909, wedi pedair blynedd o lwyddiant academiaidd yn Aberystwyth, cododd Parry-Williams ei bac ac anelu am Rydychen, gydag ysgoloriaeth Meyrick gwerth cant o bunnau yn ddiogel yn ei boced. Yno, yng Ngholeg Iesu, bu wrthi'n ddyfal yn ymchwilio gogyfer â gradd B.Litt o dan gyfarwyddyd John Rhys yr Athro Celteg. Cwblhaodd ei draethawd ar eiriau benthyg o'r Saesneg i'r Gymraeg yn brydlon erbyn dechrau tymor yr Haf 1911, ac ar y traethawd hwn y seiliwyd y gyfrol The English Element In Welsh a gyhoeddwyd ganddo ddeuddeng mlynedd yn ddiweddarach.

Yn ôl tystiolaeth Goronwy Edwards yn y Gyfrol Deyrnged, nid myfyriwr cwbl feudwyaid oedd Parry-Williams yn ystod y cyfnod hwn, ond un a oedd yn hytrach yn flaenllaw yng ngweithgareddau Cymdeithas Dafydd ap Gwilym, yn ogystal â bod yn asgellwr chwim yn nhîm pêl-droed y coleg. Naturiol hefyd yw tybio, ar sail ei ddiddordeb byw mewn llenyddiaeth yn ystod ei ddyddiau yn Aberystwyth, ei fod yn awyddus i gadw mewn cysylltiad â'r newidiadau a'r dadleuon cyffrous a oedd ar droed yn y byd llenyddol yng Nghymru. Wedi'r cwbl, flwyddyn yn unig ar ôl ymadael â Rhydychen roedd yn brifardd coronog a chadeiriol. (Gellid dyfalu y byddai

buddugoliaeth ei gefnder yn Eisteddfod Genedlaethol Bae Colwyn yn 1910 wedi ei sbarduno yn hyn o beth).

Ar yr wyneb, serch hynny, prin iawn oedd ei weithgarwch llenyddol yn Rhydychen, ond mae'n bur sicr bellach iddo gyhoeddi nifer o ysgrifau beirniadol o dan ffugenw yn Y Brython yn ystod y cyfnod dan sylw, ac yn achlysurol wedi hynny. Fel hyn y cyflwynodd Dyfnallt Morgan y dystiolaeth dros gredu mai Parry-Williams oedd awdur yr ysgrifau a ymddangosai o dan yr enw Oxoniensis:

I ddechrau, mae'r ffugenw yn ffitio'r ffaith ei fod yn fyfyrwr yn Rhydychen ar y pryd, a bod ei golofn yn diflannu ar ôl Gorffennaf 6, 1911, sef mis ei ymadawiad â Rhydychen. Pwynt bach arall o ddiddordeb yw'r ffaith bod ei dad yn anfon peth o'i waith i'r Brython. e.e. y mae cerdd o'i eiddo - 'Ar Lyn y Gader (Salm Bywyd)' - yn y papur yn rhifyn Tachwedd 24, 1910. (1)

Er nad yw Dyfnallt Morgan yn gwbl gywir yn ei haeriad fod y golofn yn diflannu yng Ngorffennaf 1911 (ceir cyfraniadau gan Oxoniensis hyd at ddwy flynedd yn ddiweddarach), nid oes fawr o amheuaeth mai Parry-Williams oedd yn gyfrifol am yr ysgrifau. Yn hyn o beth mae sylwadau pellach Dyfnallt Morgan yn y rhifyn coffa o'r Traethodydd yn arwyddocaol, wrth iddo drafod yr ymateb a fu i'w astudiaeth Rhyw Hanner Ieuencid:

Gyda llaw, synnai un adolygydd na fuaswn wedi gofyn i Syr Thomas ei hun ai efe ydoedd yr 'Oxoniensis' hwnnw a gyfrannodd gyfres o erthyglau llenyddol i'r Brython rhwng Chwefror a Gorffennaf 1911, fel y ceisiais ddangos yn fy llyfr. Wel gan i Syr Thomas fy nghywiro ar un mater o 'fffaith', yr wyf yn siwr y byddai wedi fy nghywiro ar fater 'Oxoniensis' hefyd, petai raid. Ond ni wnaeth. (2)

Yn wir, ymddengys fod gohebwy'r a chyfranwy'r eraill Y Brython yn ystod yr un cyfnod yn ymwybodol pwy oedd yr ysgrifwr pryfoclyd hwn. Dyna'n sic'r sydd ymhlyg yn sylwadau Macwy'r Llwyn (sef, Ifor Williams, yn ôl tybiaeth J. E. Caerwyn Williams) mewn ysgrif ar dudalennau'r Brython dan y teitl 'Bernir a Farnodd':

Bûm yn ddigon ehud i ddisgwyl golau ar bwnc y canu clod oddi wrth Oxoniensis, ond gwae fi, y mae'r golau a'r gwirionedd wedi diffodd yn Rhydychen. Gofynnais iddo brofi ei bwnc na chanodd yr un bardd o Gelt glod ei wlad yn llwyddiannus - er mwyn rhoi cyfle iddo ddangos ei allu fel siswrn a chlorian. Y cwbl a gefais ydoedd fy herio i brofi'n amgen, ac yna - "O deui byth i Rydychen, ac o deui di-". Mewn iaith plant, "Os ca'i afael arnat ti, was." (3)

Beth felly am gefndir colofn Oxoniensis a chyd-destun ei sylwadau? Croniclwyd yr hanes yn eithriadol o fanwl mewn ysgrif gan J. E. Caerwyn Williams ar 'Y Marchogion, Y Macwyaid A'r Ford Gron' yn y nawfed gyfrol o'r Ysgrifau Beirniadol. Buddiol fyddai rhoi crynodeb byr o'r amgylchiadau.

Mae'n bur debyg mai sefydlu cymdeithas 'Y Macwyaid' a roddodd gychwyn ar y trafod llenyddol brwd a nodweddiad dudalennau'r Brython ar ddechrau ail ddegawd y ganrif hon. Ar y 29ain o Fedi, 1910 y gwelwyd y pennawd 'Meddyliau'r Macwyaid' am y tro cyntaf, ac o dan y pennawd hwnnw datganwyd:

Yr ydys wedi trefnu cael cyfres o ysgrifau gan Facwyod llên Cymru; ac wele gynta'r gyfres gan Macwy Clwyd. (4)

Pwy tybed oedd y 'macwyaid' hyn, a beth yn union oedd eu hamcanion a'u cymhellion? Cymerodd J. E. Caerwyn Williams ddadleniad gan y Parch E. Tegla Davies fel sail i'w drafodaeth. Yn Y Traethodydd (Ebrill 1966), datgelodd Tegla sut y daeth i wybod mai Ifor Williams, R. Williams Parry ac Elidir Sais (W. H. Jones) oedd tri o'r 'macwyaid'.

Deallais yn y man fod y tri ac eraill o'r un anian y gallwn eu disgwyl i alw heibio yn eu tro, eu bod yn perthyn i fath o urdd gudd wedi ei ffurfio i droi llenyddiaeth Cymru â'i hwyneb i waered, ac wedi penderfynu gwneud fy nghartref, Pant Teg, Tregarth, yn lloches i'r rhai ohonynt a drigai yn y cylch... 'Roedd yn amlwg mai John Morris Jones oedd eu duw llenyddol a Syr T. Marchant Williams eu diafol a than gollfarn am feiddio dweud am 'Caniadau' John Morris Jones, "Machine made poetry on hand made paper". Fy ngwobr am adael iddynt gael gwneud fy nhŷ yn lloches oedd fy urddo'n aelod anrhydeddus o'r urdd - Urdd y Macwyaid. (5)

Rhyw fath o seiri rhyddion llenyddol fel petai.

Yn yr un llith soniodd Tegla fel y bu i un o'r enw 'Oxon' ymyrryd yn nhrafodaethau'r 'macwyaid', ond ymddengys fod amser wedi cymylu cof Tegla ar y pwynt hwn, a bu'n rhaid i Oxoniensis ei hun atgyfodi i gywiro'r cyfeiriad. Derbyniodd J. E. Caerwyn Williams, yn rhinwedd ei swydd fel golygydd Y Traethodydd, lythyr, dyddiedig 'Mehefin 1966', ac wedi ei arwyddo 'per pro OXONIENSIS' ynghyd â chroes mewn inc. Dyfynnir rhan o'r llythyr yn Ysgrifau Beirniadol IX yn yr erthygl ar y 'macwyaid', ac ynddo, achubir rhyw gymaint ar y cam a wnaethpwyd yn ei erbyn.

Yn gyfamserol â chyfraniadau'r 'macwyaid', dechreuodd colofn lenyddol arall ymddangos ar dudalennau'r Brython, o dan y teitl Bord Gron Ceridwen. Gofalwyd am y golofn hon gan ddwsin o ferched a sylfaenodd eu cymdeithas yn unswydd ar gyfer astudio gwaith y beirdd newydd, gan ddechrau gyda Telynegion W. J. Gruffydd a Silyn. Yn rhifyn y 29ain o Ragfyr, 1910, y cafwyd y cyntaf o'u cyfraniadau, a hynny gan un a elwid yn Luned. Roedd y merched fel y dynion hwythau wedi penderfynu dewis ffugenwau priodol. Serch hynny, yn sgil ymddangosiad y 'ford gron' daeth un meddwl aflonydd arall i'r maes, sef eiddo'r llanc ifanc a'i galwai ei hun yn Oxoniensis. Fel y nododd J. E. Caerwyn Williams, mae'n siwr mai cytundeb sylfaenol y 'macwyaid' a'r 'ford gron' ynghylch rhagoriaeth y Beirdd Newydd a barodd iddo yntau fynnu'r cyfle i gael dweud ei ddweud:

Buesid wedi disgwyl i T. H. Parry-Williams fel bardd ifanc ymuniaethu'n llwyr â'r 'Beirdd Newydd' ac ymuno gydag aelodau'r Ford Gron a'r Macwyaid i ganu clodydd T. Gwynn Jones, awdur Gwlad y Gân a Chaniadau Eraill, a chyda J. Morris Jones, arweinydd yr Ysgol Newydd o Feirdd, ond nid felly y bu...(6)

Yn wir, un o nodweddion amlycaf cyfraniadau Oxoniensis yw ei barodrwydd i dorri ei gwys ei hun, ac ar adegau, i ddryllio delwau hyd yn oed. Yn sicr, nid er mwyn nofio gyda'r lli y penderfynodd y myfyriwr ifanc ymuno yn y drafodaeth.

Ar y 23ain o Chwefror, 1911, felly, yr ymddangosodd y gyntaf o'i ysgrifau, a hynny ar y testun 'Yr Awen Gudd'. Nid ar hap y dewisodd Parry-Williams y pennill canlynol o waith Syr Lewis Morris a ddyfynnir ar ddechrau'r ysgrif:

One poet shall become a household name,
Into the nation's heart ingrown:
One more than equal miss the meed of fame
And live and die unknown. (7)

Mae ergyd y pennill yn rhagarweiniad sydd yn gyson ag amcanion nifer helaeth o ysgrifau Oxoniensis. Dro ar ôl tro yng nghwrs ei gyfraniadau fe'i cawn yn amau priodoldeb canmoliaeth y 'macwyaid' ac aelodau'r 'ford gron' i 'feirdd newydd' cydnabyddedig. Ochr yn ochr â hyn ceir sawl ymgais frwdfrydig ganddo i ddangos ambell i fardd llai amlwg mewn goleuni mwy ffafriol. Beirdd bro yw'r rheiny bron yn ddieithriad, ac yn hynny o beth, mae gwrthrych ei ganmoliaeth yn yr ysgrif gyntaf, sef John M. Pritchard, yn bur nodweddiadol. Fel hyn y mae'n cyfeirio at gyfrol o'i waith. (Sylwer ar yr ergyd frathog a roddir i un o arferion maldodus y 'beirdd newydd' wrth fynd heibio fel petai):

Ond at fy llyfryn diymhongar, sef Nest Cwm Eilir, a Chaniadau Eraill... Afraid yw dweyd, hwyrach nad oes Roeg nac Almaeneg yn y cyflwyniad ar ei ddechreu. Cyflwynir ef yn syml i "chwarelwyr darllengar" bro'r bardd. Ni hawliaf i'r awdwr feddylddrychau aruchel na syniadau anghyffwrdd, ond yn ddibetrus hawliaf iddo ddawn y telynegydd ar ei hanterth, - y gras hwnnw y seilia mwyafrif yr Ysgol Newydd obaith eu hanfarwoldeb arno. (8)

Yng nghorff yr un drafodaeth ar waith John M. Pritchard

ceir cilsylw canmoliaethus i waith bardd bro arall a wthiwyd o'r neilltu gan y don o edmygedd tuag at y 'beirdd newydd', sef R. R. Morris, a oedd fel mae'n digwydd yn ewythr i Parry-Williams:

Do, fe feiddiodd hwn ganu cerddi "crefyddol" hefyd, "yn y dyddiau diweddaf hyn", a darllennant mor bêr â salmau. Adgofir i ni yn ambell i un ohonynt, megis "Cymylau Duw", am "Ioan y Disgybl Annwyl" (ail oreu) bardd telynegol arall, sydd yntau weithion yn esgymun. (9)

I'r sawl sy'n gyfarwydd â chwaeth lenyddol Parry-Williams, fel y dadlennwyd hi ganddo'n achlysurol, nid yw'n gymaint o syndod ei weld yn tueddu tuag at ganu telynegol, syml a chywir. Wedi'r cyfan, onid ef a olygodd yr Hen Benillion a swrn go dda o'r canu rhydd cynnar? Onid ef hefyd a luniodd un o lawlyfrau pwysicaf y canu telynegol? Yn ei ysgrif olaf ond un, datgelodd beth ar ei chwaeth pan fynegodd ei edmygedd digyfaddawd o weithiau sy'n "ddrylliol o syml ac uniongyrchol", gan gynnwys 'Twmi' Nantlais a 'Dai' J. J. Williams:

Fe'ch cysegrwyd yn wylofus i mi ym mireinder lledrithiol llên - "The phantom, Beauty, in a mist of tears". (10)

Eto, go brin mai Parry-Williams yw'r unig lenor blaenllaw i dalu teyrnged i lenorion digon distadl. Mae'n werth dwyn i gof yr hyn a honnwyd gan E.M. Forster fel y cyfeiriwyd ato gan Gareth Alban Davies yng nghylchgrawn Y Fflam;

Mewn sgwrs radio beth amser yn ôl, maentumiai E.M. Forster y dylid cofio, wrth ystyried dylanwad

awduron eraill ar feddwl un awdur arbennig, nad yr awduron clasurol sydd fwyaf chwyldroadol eu heffaith, ond yn aml rai llai pwysig ac yn y pen draw rai sy'n llai gwerthfawr. (11)

Gwelwn fod Parry-Williams yn rhannol gydnabod dyled o'r fath yn ei ragymadrodd i gyfrol a gasglwyd ganddo o ganiadau Isgarn. Mewn ymdriniaeth ddigon diddorol ar natur a safle'r 'bardd gwlad' ceir y sylwadau canlynol:

Fe geir rhai wedi datblygu llawer mwy na'i gilydd, eto heb gyrraedd y dosbarth blaenaf oll o grefftwyr barddonol. Yn sicr y maent yn haeddu uwch gradd na'r hyn a gyfleir yn gyffredin gan y term "beirdd-gwlad"... Y mae'r rhain - a'r llenorion "canol" yn gyffredinol - wedi bod yn cadw diddordeb mewn llenyddiaeth yn fyw a bywiog yn eu hardaloedd a'u cylchoedd ac wedi ennyn parch iddi; y maent wedi symbylu rhai mwy dawnus, efallai, na hwy i yrru ymlaen... (12)

Arwyddocaol yng nghynffon y sylwadau hyn yw'r casgliad Cerddi Eryri a gyhoeddwyd o dan olygyddiaeth Carneddog yn 1927. Fel y dangosodd Dyfnallt Morgan yn ei astudiaeth Rhyw Hanner Ieuenctid (13), fe ofynnwyd i Parry-Williams fwrw golwg dros y gyfrol ac i ddarllen y proflenni (tasg y bu'n edifar ganddo ymgymryd â hi yn ôl Derwyn Jones (14), a hynny oherwydd ffrae a ddatblygodd rhwng Carneddog a'r cyhoeddwyr ar gownt y newidiadau mynych a wnaethai Carneddog). Serch hynny, ni chynhwyswyd unrhyw enghraifft o'i waith yn y gyfrol, er gwaetha'r ffaith bod ei dad a'i ewythr, yn ogystal â nifer o deulu Oerddwr yn cael cilfach ynddi. Gellid dyfalu'r rheswm am hyn, yng ngoleuni sylwadau Carneddog yn y Rhagair, wrth iddo ddweud fel hyn am weision a morynion ffermydd Eryri:

Nid oeddynt yn malio fawr ddim am Awdlau a chywyddau'r prifeirdd, gan fod yn ganmil gwell ganddynt hwy ryw rigwm syml a naturiol, o waith un ohonynt hwy eu hunain, "Bardd yr Ardal", neu'r "Baledwr Ffeiriau". Prynent bob cerdd a gaent yn y Ffeiriau, a darllenid hwy gydag awch. Rhoddodd y cerddi hyn ddifyrrwch mawr i'r dosbarth cyffredin... (15)

Mae'n debyg mai ymhlith y 'prifeirdd' y corlannwyd Parry-Williams gan Carneddog, ac nid amhriodol fyddai awgrymu nad oedd hynny wrth ei fodd na chynt na chwedyn. Ac yntau, fel y soniwyd uchod, yn gasglwr yr Hen Benillion, 'roedd yr agwedd 'boblogaidd' ar farddoniaeth o gryn bwys iddo. Awgrymodd Bobi Jones ei fod wedi rhybuddio'i gefnder rhag canu'n rhy astrus ar sawl achlysur, fel y mae'r llythyr canlynol gan Williams Parry at W. J. Gruffydd yn ei gadarnhau:

Annwyl Gyfaill,

Yr wyf ar gyrn dilemma rhyngoch oll! Ar y naill law fe gynghorwch chwi roi Y Fronwen naill ai'n deitl neu'n isdeitl, ond fe'm rhybuddiodd Parry-Williams fi sawl tro rhag bod yn rhy subtle. Fedri - di ddim bod yn rhy glir a digamsyniol iddyn' nhw', meddai. Ar y llaw arall fe'm warnia Bob Alun i beidio â gollwng y gath o'r cwd cyn y diwedd! (16)

Ceir tystiolaeth bellach o'r dylanwad hwn ar arddull ei gefnder mewn sylw a wnaeth y trydydd cefnder, Thomas Parry, wrth adolygu astudiaeth Emrys Parry ar farddoniaeth R. Williams Parry:

Yr unig beth y carwn i sylwi arno yw'r awgrym ar t.181 fod arddull foel a diaddurn Syr Thomas Parry-Williams wedi bod yn un o'r dylanwadau a barodd i Williams Parry symleiddio'i arddull yntau. Gallaf dystio fod hyn yn wir, oherwydd 'rwy'n cofio'n dda fel y byddai Williams Parry yn rhyfeddu at feiddgarwch "yr hen gefnder", chwedl

yntau, yn defnyddio'r arddull lafar a'r geiriau tafodiaith. (17)

Daw'r ymwybyddiaeth hon o bwysigrwydd eglurder mynegiant ac ergyd yn gynyddol amlwg yng ngwaith Parry-Williams, ac mae'n werth ychwanegu sylwadau pellach Bobi Jones:

Er honni mai bardd modern yw ef, fe sylwn mor araf ac anghywasgedig yw rhediad ei gerddi, mor llac yw datblygiad y meddwl. Syml iawn yw'r hyn y mae'n ceisio'i ddweud, ac y mae'n ei ddweud wedi'i ledu'n denau, megis yn y cerddi 'Ymwacâd' ac 'Y Trip'. (18)

Ceir cyfle i fanylu ymhellach ar grefft ac arddull y bardd yn y bennod olaf, ond y mae un hanesyn bach (19) sydd yn cadarnhau'r darlun o Parry-Williams fel bardd a garai gael cydnabyddiaeth ehangach y tu allan i gylchoedd llengar ysgol a choleg. Fe'i ceir yn yr hanes amdano ar sgawt yng nghefn gwlad Arfon ac yn dod ar draws rhyw dyddynnwr ar ochr y ffordd. Wedi ei gyfarch, dyma ofyn iddo sut siâp oedd ar bethau yn yr ardal, a chael ateb ar amrantiad: "O 'run fath â phobman arall, 'Dim byd ond mawnog a'i boncyffion brau, Dau glogwyn, a dwy chwarel wedi cau'". 'Roedd Parry-Williams wedi gwirioni'n lân. Nid rhyfedd felly na allai stumogi arferion ffuantus rhai o'r 'beirdd newydd', nac yn ddiweddarach astrusrwydd rhai beirdd modern.

Ond a dychwelyd at ysgrif gyntaf Oxoniensis, 'Yr Awen Gudd'; wedi dyfynnu'r pennill o waith Syr

Lewis Morris, â'r beirniad ifanc yn ei flaen i ladd ar y ffug deimlad a welir yng ngwaith y marchog ar adegau, ond a amlygir hefyd yng ngwaith y 'beirdd newydd':

Cawsom ninau yng Nghymru'n ddiweddar hen ddigon o'r nwydd afiach hwn [ffug deimlad], a'i gymheiriad yn myd awen amrwd, sef tywyllwch ac aneglurder, a hynny yng ngwaith rhai o'r Beirdd Newydd diweddar; ond hyd yn hyn dihangodd yr euog yn groeniach. (20)

Wedi cyfeirio ymhellach at ffug-rodres nifer o'r 'beirdd newydd' yn eu defnydd o lythrennau breision a thudalennau hanner gwag (dull Almaenaidd a glodforwyd gan Esyllt mewn ysgrif flaenorol [21]), â Oxoniensis yn ei flaen i gyfaddef fel y bu iddo yntau groesawu'r 'beirdd newydd' pan ymddangosasant am y tro cyntaf, a hynny pan oeddent yn ei dyb ef yn llai ymhongar. Mae'r hyn sydd ganddo i'w ddweud yn taro tant cyfarwydd:

Cofiaf yn burion ryw haf flynyddau'n ôl, pan ddarllennais gymaint ar delynegion W. J. a Silyn (yn enwedig Cerdd y Gwanwyn) nes y medrwn hwynt ar dafod leferydd... (22)

[Cofiw'ninnau yr hyn a nodwyd fel symbyliad y soned 'Madrondod' yn y gyfrol Lloffion, sef "cofio darllen, yn llanc, lyfr o delynegion Cymraeg newydd" (23). Fel mae'n digwydd, mewn rhifyn arbennig o'r cylchgrawn Tir Newydd, i gyfarch W. J. Gruffydd, yr ymddangosodd y soned honno am y tro cyntaf. Mae Dyfnallt Morgan yntau'n cyfeirio at dystiolaeth E. Stanton Roberts (24), fod Parry-Williams y llanc wedi dysgu bron y cwbl o'r Telynegion ar ei gof.] Nid oedd ei ymateb i un

arall o'r 'beirdd newydd', fodd bynnag, lawn mor frwdfrydig:

... er ieuenged oeddwn, rhaid i mi gyfaddef mai erthyl y cyfrifwn "Wlad y Gân a Chaniadau ereill" gan un o'n prif-feirdd erbyn heddiw. Yr oedd trem trwyddo'n hen ddigon i mi'r pryd hwnnw - nis gwelais wedyn. (25)

Anodd dychmygu y Parry-Williams a ddaeth maes o law yn gyd-ddarlithydd i awdur Gwlad y Gân yn gwneud y fath sylw rhyfygus, ond mae'n deg nodi fod ei sylwadau yn ngholofnau Oxoniensis gryn dipyn miniocach na'r rhai gwlanog a nodweddaï ei ysgrifau beirniadol diweddarach. 'Roedd arfer ffugenw fel petai'n gymorth iddo ymollwng i lefaru'n fwy cignoeth a gonest, fel y datgelir ganddo mewn ysgrif ddiweddarach:

Heddyw, hyd yn oed, rhaid i'r beirniad ddioddef oherwydd ei ddiffuantrwydd, a dyma paham y cyfiawnhaf arfer ffugenw, nes y dysgwn yng Nghymru fod byd llenyddiaeth ar wahan i fyd y bunt a'r bara. Cas gan rai weld beirniadaeth dan ffugenw. Pa wahaniaeth yw, os bydd yn deg a chyfiawn? Hawdd adnabod critig ac eiddig. Yn sicr, yn wyneb hyn, mae ffugenw'n darian ac astalch,
"A moddion hedd meddan' nhw". (26)

Cywair clodforus, serch hynny, sydd i weddill yr ysgrif 'Yr Awen Gudd', a'r awdur yn bwrw iddi'n frwdfrydig i ddangos rhagoriaethau y telynegwr John M. Pritchard, awdur Nest Cwm Eilir a Chaniadau Eraill, gan ganolbwyntio ar ei naivété swynol. Wedi dweud hynny, anodd ar ryw olwg yw canfod pa ragoriaeth a welai bardd a oedd i gyfansoddi cerddi fel 'Yr Esgyrn Hyn' a 'Dwy Gerdd' ymhen degawd, mewn pennill mor arwynebol â hwn:

Ger y môr yr oedd ei chartref,

Cafodd grud yn sŵn ei li;
Gwyn y llanw oedd ei chariad
Cyn i mi ei charu hi. (27)

Ei naturioldeb a apeliai, mae'n debyg, naturioldeb sydd mor nodweddiadol o'r rhan helaethaf o gerddi John M. Pritchard, ac yn enwedig felly ei gerddi gwerin. Diddorol yn hyn o beth yw sylw Oxoniensis fod "Hun Ola'r Chwarelwr" o waith Pritchard yn gystal cân â "Cherdd yr Hen Chwarelwr" Gruffydd, ond nad yw'r un o'r ddau "mor feiddgar a difloesgni yn eu cerddi ag awdur y llyfr caneuon hwnnw Salmau'r Werin" (28). T. E. Nicholas wrth gwrs oedd awdur y llyfr hwnnw, ac mae'n arwyddocaol fod y Parry-Williams ifanc, fel Waldo yntau'n ddiweddarach, wedi dod o dan gyfaredd gwaith Nicholas, bardd na welwyd yn dda i gynnwys dim o'i eiddo ym mlodeugerdd Alan Llwyd a Gwynn ap Gwilym o farddoniaeth yr ugeinfed ganrif.

Serch hynny, dychwelyd at gyfrol Pritchard a wna Oxoniensis i gloi ei gyfraniad cyntaf i'r Brython, â'r sylweddoliad na lwyddodd i ganu'r un gân i Gymru na'r Gymraeg. O gofio prinder cerddi o'r fath yng nghyfrolau Parry-Williams ei hun, mae'n werth nodi ei esboniad ar y bwlch hwn yng ngwaith Pritchard. Mae'r dyfyniad Saesneg ei hun yn arwyddocaol:

"There are some things too near,
Too infinitely dear
For speech."

Ceisiodd aml i fardd o Gelt o dro i dro ganu clod ei genedl, ei chwedloniaeth a'i thraddodiadau, ond methiant hyd yn hyn fu pob ymgais. Methodd y Beirdd Newydd yng Nghymru a Gwynn-Jones yn eu

plith yn ei lyfr diweddaf. Tryfanwy yw'r unig un yng Nghymru i daraw y tant priodol eto - ac Eifion Wyn hwyrach. Methodd W.B. Yeats yn yr Iwerddon, am un rheswm arbennig, beth bynnag, sef iddo, fel Scott yn yr Alban, geisio rhoi enaid ei genedl mewn corff estronol. (29)

Mae'r ergyd at Yeats a Scott yn gyson â'i agwedd ddilornus tuag at feirdd Eingl-Gymreig, a nodweddiadol eto yw gweld law yn llaw â'r feirniadaeth ar rai beirdd cydnabyddedig, y cyfeiriad edmygus at fardd arall nad ystyrir mohono'n flaenllaw ymhlith beirdd troad y ganrif, sef Tryfanwy. Yn ôl Y Bywgraffiadur Cymreig, cyhoeddodd Tryfanwy (John Richard Williams, Porthmadog), ddwy gyfrol o farddoniaeth, sef Lloffion yr Amddifad ac Ar Fin y Traeth, ac yn yr ail gyfrol ceir cyfres o gerddi ar 'Siroedd Cymru'. Y rhain, mae'n debyg, oedd wrth wraidd sylwadau Parry-Williams.

Cydiodd 'Macwy'r Llwyn' yn y sylwadau hyn ar fethiant y mwyafrif o feirdd Cymru i ganu clod eu cenedl wrth ymateb i ysgrif gyntaf Oxoniensis. Tybiai 'Macwy'r Llwyn' (Ifor Williams, yn ôl damcaniaeth J. E. Caerwyn Williams), er cystal oedd ambell bwt o'r ysgrif, fod y beirniad dienw yn cyfeiliorni'n o arw trwy ddatgan yn gyffredinol na lwyddodd odid neb i wneud cyfiawnder â Chymru ar gân. Mynnai ymhellach y dylai Oxoniensis fwrw iddi i brofi'i bwynt:

Yn ôl lluniad y frawddeg gallesid meddwl na lwyddodd ond dau - ac un o'r rheini dan gollfarn "hwyrach" i ganu clod ein cenedl o gwbl. A fydd Oxoniensis os yw'r hamdden ganddo, garediced â'n goleuo, a byddaf yn ostyngedig a diolchgar. (30)

Mae naws broffwydol ryfeddol yn haeriadau pellach 'Macwy'r Llwyn' o gofio natur gweithiau diweddarach Parry-Williams ei hun. Onid oedd ef ar ryw olwg yn fardd bro gyda'r mwyaf?

Hyd hynny, anturiaf innau roi gosodiad i lawr sydd mor gyffredinol a llawn mor gyfeiliornus â'r uchod, sef na chanodd yr un bardd ond odid erioed i'w wlad, gerdd oedd yn werth ei hargraffu; ond fod lluoedd wedi canu clod ei broydd. (31)

Yn wir, mae sylwadau 'Macwy'r Llwyn' yn feirniadaeth graff eithriadol ar gerddi ac ysgrifau nad oeddynt eto wedi eu cyfansoddi! Nid crisialu teimladau'r myfyriwr alltud yn unig a wnaeth, ond rhoi ei fys ar yr athroniaeth sy'n ganolog i agwedd Parry-Williams tuag at y syniad o wlad a chenedl:

Pan ddywed Oxoniensis ei fod yn caru Cymru am ba beth y meddylia? Nid am y map, ac nid am gyfanswm y siroedd, ond am ryw graig lwyd a llechwedd rhedynog...(32)

Ymddengys felly fod gan Parry-Williams a Tryfanwy rhywbeth yn gyffredin:

Yn wir, ni chanodd Tryfanwy chwaith i Gymru, ond i Arfon. Nid oes yr un o'i ganiadau i'r siroedd a ddaw ar gyfyl ei gân i Arfon, mewn grym a nerth teimlad. (33)

Fel y gellid disgwyl efallai, gochelodd Oxoniensis rhag ymateb i her 'Macwy'r Llwyn' gan fynnu'n hytrach ei fod am aros iddo yntau "brofi'n amgen" (34) ar fater y canu clod i genedl. 'Roedd ymateb cyffredinol y macwyaid i'w lith gyntaf, fodd bynnag, yn lled-groesawgar, ac felly hefyd ferched

'Bord Gron Ceridwen'. Er tybio mai 'macwy ynghudd' ydoedd, 'roedd Rhiannon yn cefnogi ei amcanion 'anfacwyaid':

...rhaid i mi ei longyfarch, oblegid y mae rhoi hwb i fardd anadnabyddus, ond teilwng, yn amgenach gwaith o lawer na rhoi hergwd a bonclust i feirdd sydd â'u henwau yn anwyl ers cenhedlaeth bellach.
(35)

Ni fu'n rhaid aros yn hir am ail gyfraniad Oxoniensis i'r Brython, a hynny ar y 9fed o Fawrth 1911, pan gafwyd ysgrif ganddo o dan y pennawd 'Y Maen Tramgwydd' a'r is-bennawd 'O Ragfarn, pa hyd?', yn ogystal ag ôl-nodyn byr wedi ei gyfeirio at Rhiannon parthed ei gohebiaeth yr wythnos flaenorol. Dywedir yn blaen yn yr ôl-nodyn hwnnw nad macwy mo Oxoniensis ac nad oedd ganddo ddim oll i'w wneud â hwy, ac nad clywed rhai o ferched y Ford Gron yn 'prepian' yn sgil ei sylwadau oedd ei fwriad ychwaith. Yn y dyfyniad sydd yn cloi'r ysgrif, fodd bynnag, ceir awgrym pellach o awduraeth y llith.

"O, the brave music of a DISTANT drum !" (36)

Unwaith eto, mae'r ysgrif yn gyforiog o sylwadau diamwys ynglŷn â'r byd llenyddol Cymraeg, ond yn canolbwyntio ar gollfarnu osgo Jeremeiaidd nifer o feirniaid llenyddiaeth Gymraeg, y rhai hynny na welai ynddi ddim i ymfalchïo ynddo. Mae'r her ymhlyg yng nghwestiwn agoriadol yr ysgrif:

Ai dyma dynged pob bardd o Gymro i fod yn llenyddiaeth y byd, - "Like a sick eagle looking at the sky". (37)

Gwêl Oxoniensis fod yr ymdeimlad hwn o israddoldeb yn llethu'r beirdd eu hunain nes peri iddynt deimlo nad yw eu gwaith ond chwa o awyr iach uwchben elor llenyddiaeth Gymraeg. Mae ei gyngor i'r gau-broffwydi yn ddigon clir, - "Cheer up Jeremiah!" meddai, oherwydd mai diffyg cydnabyddiaeth yn hytrach na diffyg dawn a fu'n gyfrifol am swcro ymagwedd negyddol o'r fath. Er mwyn tanlinellu ei bwynt dechreuwa restru nifer o feirdd y dylai'r Cymry ymhyfrydu ynddynt:

Os bu Dafydd ap Gwilym hyd yn ddiweddar heb le yn llyfrgell y cenhedloedd, ai diffyg gwerth fu'r graig rwystr ? Ai gwegi gwallgof yw meddyliau Islwyn a Ben Bowen nad arddelwyd hwy yng nghronicl y llwythau? Nid wyf yn tybied. (38)

Diddorol gweld fod Oxoniensis yn priodoli'r ffaith fod y Cymro yn meddwl cyn lleied o lenyddiaeth ei wlad i agwedd ddirmygus y Sais tuag ati. Ei obaith yw y gellid gwrthweithio hynny trwy ennyn parch at lenyddiaeth Gymraeg ar lefel ryngwladol, a'i throsglwyddo felly trwy adlewyrchiad i'r Cymry eu hunain. Fel un a gafodd brofiad o weld ysgolheigion blaengar o'r Cyfandir, megis Zimmer, Thurneysen, Ostholff a Van Hamel, yn mynychu 'athrofa fynyddig' ei dad yn Rhyd-ddu, nid heb sail y gallai ddweud fel hyn:

... onid clod iddo a roes yr ychydig a'i profodd - Borrow, Darlington, Vendryes, ac aml i Almaenwr, er syched ei enaid? Adwaen i amryw heddyw a swynir y tu hwnt gan fiwsig barddoniaeth Gymraeg. (39)

Nid oedd agwedd ddirmygus y Sais tuag at

lenyddiaeth Gymraeg, meddai ymhellach, ond cysgod o'i agwedd tuag at feirdd Celtaidd a ganodd yn iaith y Sais ei hun. Fel arfer, prin iawn oedd cydymdeimlad Parry-Williams â llenorion Eingl-Gymreig, ond gwelir Oxoniensis yn yr ysgrif hon yn mynd ati i ddangos fel y diystyrwyd y bardd Eingl-Wyddelig James Clarence Mangan gan y Saeson. (Ni ellir ystyried Mangan yn un o feirdd amlycaf y Gwyddelod, ac eto fe'i dyfynnwyd yn helaeth gan Parry-Williams yn yr ysgrif 'Yr Hen Ysfa' [1916], gan enghreifftio unwaith eto ei duedd i ddwyn y beirdd llai amlwg i sylw). Dyma'r hyn sydd gan Oxoniensis i'w ddweud am Mangan:

Efe'n dlotyn-fardd o Wyddel, James Clarence Mangan, a ryngodd fyw ei einioes fer yn yr Iwerddon, heb glod na chysur ond ei gân. Ond ni chydabu'r Sais fardd a ganodd linellau mor fendigedig o dlws â'r rhain:

"The shallop of my peace is wrecked on
Beauty's shore,
Near Hope's fair isle it rode awhile, and
then - no more!" (40)

Ond troi ei olygon yn ôl tua'r macwyaid a wna Oxoniensis i glymu ei ysgrif ynghyd, trwy eu hannog i fwrw iddi i ddangos rhagoriaethau beirdd eraill ar wahân i W. J. Gruffydd a T. Gwynn Jones. O wneud hynny, meddai, gellid dangos dyfnder a chyfoeth y traddodiad llenyddol Cymraeg a meithrin balchder y Cymry eu hunain ynddo. Gofid y colofnydd alltud oedd y gallai rhywrai gredu mai gwaith Gruffydd a Gwynn Jones oedd hyd a lled barddoniaeth y cyfnod. Mewn byr o dro byddai Parry-

Williams ei hun yn ymestyn ffiniau y byd barddol, ac yn wir mae'r naws oraclaidd sy'n cyniwair trwy'i sylwadau fel petai'n awgrymu ei fod eisoes yn ymwybodol o hynny:

Mae'n rhaid disgwyl yn hyderus am dorriad gwawr ar lenyddiaeth Cymru, a hynny toc a da, fel petaem eto'n y nos; ond os oes gwell llewyrch i ddyfod ar ein llên nag sydd heddyw, wel, henffych well! medd OXONIENSIS. (41)

Ni fu'r disgwyl am gyfraniad nesaf Oxoniensis yn rhy faith; ymddangosodd ysgrif ar y testun 'A Farno a Fernir' yn rhifyn y 23ain o Fawrth, 1911 o'r Brython. (Mae ei gyfraniadau hyd at Awst 1911 yn dilyn patrwn gweddol gyson, ac ysgrif o'i waith yn ymddangos yn fisol, ac weithiau'n amlach na hynny). Er bod ymateb heriol 'Macwy'r Llwyn' i'w ysgrif gyntaf wedi ymddangos yn y cyfamser, ymwrthod â'r abwyd a wnaeth Oxoniensis a neilltuo ei sylw i adolygu'r rhifyn cyntaf o'r Beirniad, cylchgrawn a oedd newydd ei gyhoeddi o dan olygyddiaeth John Morris-Jones. Roedd y myfyriwr ymchwil alltud yn amlwg yn cadw ei fys ar bŷls y byd llenyddol yng Nghymru. Tybiai'n wir fod ymddangosiad y cylchgrawn yn parhau rhyw fath o ddadeni a symbylwyd gan 'Awdl yr Haf', ac y gellid darogan ymhellach y byddai 1911 yn rhyw fath o 'Daffodil Year' yn hanes llenyddiaeth Gymraeg.

Roedd cynnwys Y Beirniad yn gwbl academiaidd, a dyna yw'r rheswm a gynigir gan yr hanesydd Kenneth O. Morgan pam na lwyddodd i ddenu cylchrediad o fwy na

1,000 (42). Roedd y colofnydd ifanc yntau'n amheus o natur y cylchgrawn, gan ddweud â'i dafod yn ei foch:

Tipyn o ddychryn i "is-raddolyn" fel fy hunan oedd canfod y rhes graddau ar glawr y rhifyn cyntaf; ond ymdawelais ychydig wedi dechreu ei ddarllen. (43)

Wedi'r cwbl, onid oedd yntau yn y broses o hel cynffon o raddau y tu ôl i'w enw? Ymddangosai fel petai'n ceisio taflu llwch i lygaid y darllenwyr ar fater awduraeth yr ysgrifau. Meddai ymhellach wrth drafod cyfraniad Dewi Williams i'r cylchgrawn:

Fel y sylwais eisoes, ni wn i ddigon am Brifysgol Cymru i lwyr ddeall sylwadau'r gŵr craff ar addysg y Colegau Cenedlaethol. (44)

Er hynny, yr oedd Oxoniensis yn gymharol frwd ei groeso i'r cylchgrawn newydd, yn arbennig felly erthygl drwyadl Ifor Williams (Macwy'r Llwyn) ar y Gododdin. Nid oedd ei ymateb i ysgrif T. Gwynn Jones lawn mor ffafriol, gan ddadlau fod ei obsesiwn â'r gynghanedd wedi andwyo ei arddull ryddiaith. Ni welai ychwaith unrhyw ddiben i ysgrif Dr. Mary Williams ar 'Addysg Geltaidd yn Ffrainc'. Neilltuodd ei ymadroddi mwyaf miniog, fodd bynnag, ar gyfer y golygydd ei hunan a'i syniadau ar 'Dderwyddiaeth Gorsedd y Beirdd':

Eto fyth, dyma'r Orsedd dani gan y Golygydd. Odid na fodlona bellach wedi olrhain ei llinach mor drwyadl. Un peth a garwn ei ofyn: a fuasai ef yn cyfiawnhau rhwysg a seremoni'r Orsedd pe profid fod ei hach yn ddifwlch o'r Derwyddon? Geilw ar y Gorseddwyr i ymwrthod â'r "celwydd a'r ffuant", am, mi dybiaf, mai celwydd yw, nid am fod arferion yr Orsedd yn ffôl a disynnwyr. Chwareu teg i'r Orsedd, mae rhywbeth mewn shou, a mwy, fe allai yn shou'r Orsedd nag un y Prifysgolion mympwyol a'i

harferion. (45)

Flwyddyn yn ddiweddarach wrth gwrs byddai'r awdur ei hun yn ganolbwynt i'r 'shou'. Byddai hefyd yn cyfrannu cerdd o'r enw 'Llwybrau'r Nos' i rifyn y Gwanwyn canlynol o'r Beirniad.

Unwaith eto, ni oedd Macwy'r Llwyn ryw lawer cyn ymateb i sylwadau Oxoniensis, a'r tro hwn nid oedd ei agwedd lawn mor oddefgar. Mewn ysgrif o dan y teitl pryfoclyd 'Bernir a Farnodd' gwelwyd fod Ifor Williams fel petai'n synnu at ryfyg y beirniad ifanc. Os ennyn ymateb a lledaenu'r drafodaeth oedd bwriad Parry-Williams, yna roedd yn amlwg yn dechrau llwyddo. Meddai 'Macwy'r Llwyn':

Yn wir, Mr. Gol., wrth ddarllen beirniadaeth Oxo. ar y BEIRNIAD, ni allwn lai na mwmian canu cerdd y Bachgen Diog,

Yn tydi o'n ddigri o ffat i ffat?

I ddechrau, mi ges i fonclust; cyn i mi droi dyna glec arall, ac Elidir â'i law ar ei foch; un hefo'r chwith i'r Golygydd, a'r dde yng nghylla Gwynn Jones. Collodd Dewi ei Barch, er ei ganmol, a rhoddwyd Machraeth i eistedd ar y clawdd, mewn ystum anhapus. Wedyn, dyma gawod o ergydion ar y ddau Ruffydd, a sodro Goronwy ymhlith ysgerbydau, a Dafydd Nanmor at ei wddw mewn siglen cors. Er mwyn newid, clustan i eneth, y Dr. Mary Williams, gair mwys i Ifor, a her i'r Athro. (46)

Mae'n rhyfedd meddwl am Parry-Williams fel rhyw fath o enfant terrible yn corddi'r dyfroedd llenyddol, yn enwedig pan gofiwn fel y digiwyd yntau gan sylwadau pryfoclyd Bobi Jones yn ystod y pumdegau, a hynny i'r graddau iddo ddatgan o lwyfan y Brifwyl fod ffylliaid yn rhuthro i mewn lle y byddai angylion yn

ofni sengi (47). Eto mae rhyw lun o debygrwydd rhwng awydd Oxoniensis i brocio'r sefydliad llenyddol a rhyfyg herfeiddiol y drylliwr delwau Bobi Jones. Yn eironig ddigon, bu Parry-Williams ei hun dan ei ordd fwy nag unwaith, fel yn y dyfyniad canlynol o golofn 'Cwrs y Byd':

A chyda Gruffydd a Gwynn Jones, cafwyd ffynonellau llenyddol yn lle bywyd yn aml, addurn yn ddiben weithiau, a moethusrwydd gor-flinedig. Gyda Parry-Williams yn rhai o'i gerddi cynnar dibynnwyd yn ormod ar wreiddioldeb syniad, gan fethu ambell waith a chreu unrhyw awyrgylch: nodweddir ei gerddi diweddar, wrth gwrs, gan statigrwydd cynhyrfiad. (48)

Gwrthryfel oesol yr ifanc ddywedai rhai, ond fel yr awgrymodd awdur y geiriau ar fwy nag un achlysur fe all ieuenctid ambell dro roi llais i lawer iawn sy'n werthfawr a'r tu hwnt i gyrraedd pobl mewn cyfnodau eraill.

Yn sicr roedd Oxoniensis yntau yn magu plwc erbyn ei bedwerydd cyfraniad, ac yn ymddangos yn benderfynol o wrando ar y cyngor a dderbyniodd gan ei dad ar un achlysur: "Bydd yn feiddgar hyd wallgofrwydd". (49) Dyfynnir y cyngor hwnnw yn yr ysgrif a gyhoeddwyd o dan y teitl 'Y Critig Newydd', ysgrif sy'n amlinellu yr hyn a ystyriai ef yn ddiffygion beirniadaeth yng Nghymru ac sy'n pwysleisio'r angen am feirniadaeth agored a diffuant. Barnodd Dyfnallt Morgan mai hon oedd yr ysgrif bwysicaf o'r rhai a welsai (50). Testun rhyfeddod yn sicr yw

canfod gan un a chanddo gred ddiysgog ym mhwysigrwydd traddodiad, y frawddeg agoriadol hon:

Bu bron i'n llenyddiaeth fynd yn ymhoniad ac yn draddodiad. (51)

Wedi'r cwbl, onid datblygiad o'r un syniad oedd craidd y ddarlith a gorddodd y dyfroedd llenyddol gryn ddeng mlynedd a thrigain yn ddiweddarach sef 'Traddodiadau 'Fory' Dafydd Elis Thomas? Yn sicr, dangosai'r Parry-Williams ifanc ymwybyddiaeth gref o hualau traddodiad, yn enwedig felly'r modd yr oedd fel petai'n tagu gwreiddioldeb:

Nid ei syniadau ei hun a ysgrifennai'r bardd, ond syniadau ystrydebol a thraddodiadol ei gydoeswyr. (52)

Er bod beirniadaeth gymdeithasol y Marcsydd ynghlwm wrth sylwadau Dafydd Elis Thomas gallai yntau ddweud fel hyn:

Mae'r cysyniad o draddodiad llenyddol wedi bod yn un hwylus iawn i gynnal math arbennig o lenyddiaeth ar gyfer cynnal statws math arbennig o lenor a beirniad llenyddol. (53)

Yn achos Parry-Williams codi llef yn erbyn y canu Sioraidd diafael a nodweddaï ddegawd cyntaf yr ugeinfed ganrif a wnâi yn ei ysgrif, oblegid fel yr awgrymodd Manon Wyn Roberts 'cennad rhamantiaeth' (54) ydoedd yn ystod y cyfnod hwn. Cadarnheir hynny pan ddeellir mai 'cyfaredd' yn yr ystyr o gyfriniaeth y rhamantwyr a nodir gan Oxoniensis fel yr hyn y carai ei weld yn blodeuo ym myd y beirdd. Meddai:

Heddyw, drwy drugaredd, y mae cyfriniaeth yn un o

feini prawf y critig newydd; ac ond i'r beirdd ddeall hyn daw'r mudiad rhamantus â'r lliwiau coll yn ôl, a daw synnu a rhyfeddu eto'n rhinwedd. (55)

Hawdd iawn fyddai i ninnau osod y ddwy awdl fuddugol a ddeuai o'i law yntau yn y man, fel rhan o'r symudiad hwn. Yn sicr, 'roedd sylwadau Oxoniensis ar swyddogaeth y bardd yn ei osod ar ganol priffordd y traddodiad rhamantaidd, ac heb fod ymhell o'r hyn a fynegwyd gan Wordsworth yn ei ragymadroddion:

Ni all neb i fod yn wir fardd, gadw'i feddyliau a'i syniadau iddo'i hun. Onid deuparth ei fod yw teimlo yr atseinir hwy yng nghalon rhywun arall? Nid meddyliwr meddyliau newydd yw efe, ond bedyddiwr yr hen ag enwau newydd. Adnod fawr yr Awen yw, "Ac mi a roddaf iddo enw newydd". (56)

Cri o blaid rhamantiaeth felly oedd calon yr ysgrif hon, ynghyd ag anogaeth ar i feirniadaeth lenyddol Gymraeg ymateb i gyfaredd newydd-deb a beiddgarwch. O gofio sylwadau ymfflamychol Eifion Wyn ar bryddest 'Y Ddinas' ymhen ychydig flynyddoedd y mae naws broffwyol i eiriau Oxoniensis:

Dan yr hen oruchwyliaeth, collwyd cyfaredd a beiddgarwch barddoniaeth. Gelwid cyfaredd gan amlaf yn dywyllwch. (57)

Diffyg pennaf yr hen oruchwyliaeth honno oedd mai criw o feirdd a'i cynhaliu, a'r rheini ym mhocedi ei gilydd i'r graddau nad arferid unrhyw ddiffuantrwydd yn eu gweithiau beirniadol. Mynnai Oxoniensis nad oedd 'raid i gritig fod yn fardd' er bod y sylwadau a geir yn Elfennau Barddoniaeth (1935) yn awgrymu iddo newid ei gân i gredu y dylai'r beirniad llenyddol fod yn fardd

os yw am drafod holl agweddau'r gelfyddyd, gan mai bardd yn unig meddai a all ymdeimlo â'r hyn a eilw yn fawreddog braidd yn "rhin ysbrydol creadigaeth awenyddol". (58)

Ond mawrygu dyfodiad 'Y Critig Newydd' a wnâi Oxoniensis, a chyda'r dyfodiad hwnnw tybiai fod peth o ofn y pastwn wedi cilio ymhlith beirdd o Gymry er nad oedd y beirniad diffuant yn debyg o allu gweithredu'n groeniach o fewn diwylliant mor glawstroffobig. I'r perwyl hwn, daliai ef y byddai'n rhaid iddo barhau i arfer ffugenw hyd nes y deuid â diffuantrwydd yn ôl i feirniadaeth.

Ni wyddom a farnai Parry-Williams fod hynny wedi digwydd, ond gwyddom mai'i gyfyngu ei hun i faes y feirniadaeth eisteddfodol a wnaeth gydol ei yrfa ac ymatal rhag baeddu ei ddwylo ym maes adolygu, dyweder. Tybed ai ofni bradychu ei ddifffuantrwydd ydoedd mewn gwirionedd? Dengys un sylw mewn gohebiaeth rhyngddo ac R. Williams Parry nad oedd ffug- ganmoliaeth o unrhyw fath yn gymeradwy ganddo:

Mi deflais fras olwg ar adolygiad T.J. Morgan ar lyfr Melville Richards yn y 'Llenor'. Ymddengys ei fod yn crafu'n ofnatsan. (59)

Yn ei gondemniad o safonau beirniadaeth a'i awydd i groesawu cyfaredd a beiddgarwch yr oedd Oxoniensis felly yn yr ysgrif hon yn darlunio cydestun ei fabolgampau eisteddfodol. Yn fwy na hynny

dangosai ei fod yn un a chanddo ymwybyddiaeth gref o werth gwrthryfel ym myd llên yn unol â'r cyngor a dderbyniodd gan ei dad:

Cofiaf yn burion gyngor fy nhad i mi ar achlysur neilltuol, "Bydd yn feiddgar hyd wallgofrwydd". Deallaf heddiw ei ystyr. Gwelsai fel y condemnid popeth os byddai mymryn o gyfaredd drosto, ac fel yr anobeithid am bob bardd "cyfriniol". Os na cheid barddoniaeth yng Nghymru fel un Scott (o ran eglurder, nid dim arall, cofier) byddai'n anathema. Yr oedd tabŵ ar hud a lledrith yng Ngwlad y Mabinogi. Collfernid y truan beiddgar a ysgrifennai rywbeth fel

"I'd rather be
A pagan suckl'd in a creed outworn..."
Nid oedd peth felly'n Gristnogol meddid. (60)

Erbyn i lith nesaf Oxoniensis ymdangos ar dudalennau'r Brython 'roedd yn nesáu at ddiwedd ei gyfnod yn Rhydychen. Eto, i faes cwbl Gymreig y mentrodd yn yr ysgrif honno, maes bythol ddadleuol y gynghanedd. Tybiai fod yr amser yn aeddfed i geisio gosod rhyw lun o "drefn a dosbarth" arni, ac ar fesurau cerdd dafod eu hunain. O sylweddoli fod yna adegau yn hanes llenyddiaeth pan welir newidiadau pendant, credai y dylai dosbarthiad newydd ar y mesurau fyd law yn llaw â dyfodiad y Bardd, y Critig a'r Ormes 'Newydd'. Yr oedd eisoes wedi cyfeirio at y ddau gyntaf yn ei ysgrifau blaenorol, a chyfeiriai'r trydydd yn wawdlyd braidd at ysgrifau o waith W. J. Gruffydd a gyhoeddwyd yn Y Genedl Gymreig ar yr 2il a'r 16eg o Fai ar y testun 'yr Ormes Newydd'.

Gan fod popeth, - bid fardd, bid gritig, bid ormes, bid a fo, yn "newydd" yng Nghymru heddyw, onid buddiol fyddai cael "trefn a dosbarth" newydd

ar y mesurau a'r cynganeddion ? (61)

O gofio y byddai'r awdur ei hun yn dringo i gadair yr Eisteddfod Genedlaethol ymhen y flwyddyn am awdl swynol ond anchwyldroadol, mae rhyw gymaint o eironi yn ei sylw fod yr Awdl fel ffurf, a'r rhan helaethaf o'r pedwar mesur ar hugain, ar drengi. Yr unig achubiaeth bosib, meddai, fyddai dileu nifer o'r hen fesurau a mynd rhagddi i greu rhai newydd sbon danlli ar batrwm arbrofion llwyddiannus T. Gwynn Jones.

Chwi brif gynghaneddwy'r ac Awdlwyr, dodwch eich pennau ynghyd i ffurfio dau neu dri mesur newydd cyffelyb. Yna

"Caiff eich enwau berlio'n
Anfarwoldeb cân",

yn y ffordd hon, os methwyd ffordd arall. O wneud hyn, daw'r Awdl i'w bri cyntefig, ac yn rhywbeth amgen nac ysgol deirgris i ddringo ar hyd-ddi i'r gadair genedlaethol. (62)

Mynnai Oxoniensis ymhellach y gellid gloywi'r canu caeth o ddileu nifer o'r beiau gwaharddedig pitw ar y naill law, a thrwy fynnu cynganeddu cadarnach ar y llaw arall. Er bod elfen o baradocs ynghlwm mewn dyhead o'r fath, cais am lanach celfyddyd oedd ganddo mewn gwirionedd ac amddiffyn urddas y gynghanedd, a hynny trwy laesu rhywfaint ar yr ormes. Ymddengys mai darlith a draddodwyd gan Kuno Meyer yng Ngholeg Iesu a ysgogodd ei sylwadau a'i falchder yng nghyfundrefn cerdd dafod. Meddai:

Gadewn i'r estron wawdio a chondemnio'r alliteration, fel tegan - nid offeryn, yn ei l^{ên} ei hun. Croeso calon iddo. Dywed Matthew Arnold i'r Celt roi odl i'r byd. Ymhen hir a hwyr, fe genfydd yr estron, hwyrach, fod cynghanedd hefyd,

a'i bod hi a'i chlec weithiau yn rhywbeth heblaw gwn clats a morthwyl sinc. Cwynai'r Proffeswr Meyer yma'r dydd o'r blaen fod "trysorau anchwiliadwy" yng nghoffrau'r Celt, a llwch arnynt, a bod ar brifysgolion Lloegr ofn cynorthwyo neb i'w ysgubo ymaith. Gwir, O frenin ! (63)

O fewn ychydig fisoedd, ategodd Parry-Williams ei gri mewn ysgrif Saesneg 'Art and Genius' yng nghylchgrawn The Grail, er mai rhybuddio'r beirdd rhag peryglon y gynghanedd a wnâi y tro hwn:

I do not depreciate cynghanedd, but rather the contrary, it being such a valuable asset to the genius no less than to the talented. (64)

Er gwaethaf baich ei waith academiaidd yn Rhydychen, yr oedd Parry-Williams, felly, yn cyfrannu'n gyson i fforwm llenyddol Y Brython. Erbyn iddo ymadael â Choleg Iesu ym mis Mehefin 1911, yr oedd eisoes wedi cyfrannu pump o ysgrifau o dan enw Oxoniensis. Yr oedd cyfraniadau'r Macwyaid serch hynny wedi lleihau o ran nifer ac ansawdd erbyn canol 1911, ac nid y lleiaf o'r rhesymau dros hynny oedd dyfodiad cylchgrawn newydd Y Beirniad o dan olygyddiaeth John Morris-Jones. (Rhan o'i bolisi golygyddol, gyda llaw, oedd fod pob awdur i roi ei enw wrth ei gyfraniad). Fel yr esboniodd J. E. Caerwyn Williams:

Bellach yr oedd gan yr Ysgol Newydd, yn feirdd ac yn llenorion, gylchgrawn addas i'w cyhoeddiadau a chylchgrawn a hawliai eu gorau ym mhob ffordd. Dengys golwg ar ei gynnwys am y flwyddyn 1911 fod gan Ifor Williams saith cyfraniad ynddo, ac R. Williams Parry ddau. Nid oedd dim i'w ddisgwyl yn nhreigl amser ond y byddai Macwy'r Llwyn a Macwy'r Tes yn graddol golli diddordeb yn Y Brython fel cyfrwng i daenu eu syniadau ac y byddai gweddill y

Macwyaid hwythau'n gwneud yr un peth. (65)

Tynnu'n groes i lwybrau'r Ysgol Newydd oedd dewis Parry-Williams a pharhau'n driw i'r Brython. Ac yntau adref yn Rhyd-du dros wylliau'r haf ac yn awyddus i gyfrannu i ddadleuon llenyddol y dydd, penderfynodd ddal ei afael yn ei ffugenw. Ymddangosodd y cyntaf o'r cyfraniadau hynny ar y 6ed o Orffennaf, a hynny ar y testun 'Aristocratiaeth'. (Mae'n werth nodi mai yr ysgrif Saesneg 'Art and Genius' yw'r unig eitem a nodir yn ei lyfryddiaeth gogyfer â'r flwyddyn 1911, ar wahân i gyfraniadau Oxoniensis).

Yr oedd Oxoniensis yn ei gyfraniadau blaenorol eisoed wedi amlygu ei barodrwydd i herio arweinwyr yr Ysgol Newydd, ond prin y cafwyd ganddo'r fath herfeiddiwch ag a welir yn y dyfyniad Saesneg sy'n agor yr ysgrif:

"...I don't remember ever reading anything in Welsh so crude and so coarse as Mr. W. J. Gruffydd's 'Aml Gnoc' in 'Y Beirniad'. To speak plainly, Art in Wales is a second-rate laboratory and not a temple. Our literati are toying with test-tubes and spatulae instead of handling the mallet and the chisel. Paradoxically speaking, our Art is a science". (66)

Geiriau diflewyn-ar-dafod, ond geiriau cyfaill yn ôl Oxoniensis. Eto, cyfeddyf yn ddewr mai ef ei hun a ffurfiodd gnewyllyn y syniad yn y lle cyntaf, a'i fod bellach yn agos at goleddu'r un greddo. Mewn gwirionedd, dyfais i oleddfu barn yw dyfais y 'cyfaill' yn y fan hon, yn union fel y'i defnyddiwyd i ymddieithrio yn

yr ysgrifau cynnar 'Eiconoclastes', 'Yr Hen Ysfa', 'Y Trydydd' ac 'Ar Gyfeiliorn'. Yn y pen draw, er gwaethaf anuniongyrchedd y dweud, nid oes modd osgoi'r feirniadaeth.

Cyfeirio at stori fer o waith W.J. Gruffydd a ymddangosodd yn yr ail rifyn o'r Beirniad (Mehefin 1911) a wna'r dyfyniad. O ran stori, mae hi'n ddameg ddigon didramgwydd yn darlunio hanes ffermwr piwritanaidd o'r enw Jonah Puw, hen ŵr sychdduwiol na chanfu lawenydd yr efengyl nes iddo gladdu ei ddau fab a chanfod ei fod yntau yn brae i'r cancr. Fe'i croesawyd yn frwd yng ngholofnau Y Genedl Gymreig, a hynny mewn ysgrif o dan y teitl 'Mabinogi Newydd Cymru' gan neb llai na chefnder Oxoniensis, R. Williams Parry. Meddai:

...cread meistrolgar ydyw Jonah Puw, ac felly hefyd Dic y Gwas. Dwg y stori hon ar gof inni o hirbell chwedlau Thomas Hardy, Life's Little Ironies, ac y mae'n llawn mor awgrymiadol ag unrhyw un o'r rheini... Amlyga Mr. Gruffydd yr un nodweddion ynddi hi ag yn ei gerddi a'i delynegion. Un o arwyddion sicraf athrylith ydyw ei bod yn creu iddi ei hunan awyrgylch, ac y mae'r un awyrgylch i'w anadlu yma ag sydd yn Caneuon a Cherddi. (67)

Fe'i gwêl fel cymhares deilwng i 'Clawdd Terfyn', y Parch. Dewi Williams, sef stori fer a ymddangosodd yn y rhifyn cyntaf o'r Beirniad, a'r gyntaf o'i bath yn y Gymraeg yn ôl Kate Roberts (68). Cwyn bennaf Williams Parry yn erbyn y ddwy yw eu byrdra, wrth weld deunydd 'chwedl' ynddynt. Yn sicr mae modd gweld y ddwy fel ei

gilydd yn rhan o'r llinach storïol damhegol a roes inni nofel Tegla Gŵr Pen y Bryn maes o law.

Ond os oedd croeso cyffredinol i arbrofion Gruffydd ym myd rhyddiath, nid felly yr ymatebai Oxoniensis. Tybiai ei bod yn hen bryd i brif feirdd Cymru ganolbwyntio ar gynhyrchu rhagor o farddoniaeth gain a rhoi heibio eu 'hymhél' â byd rhyddiaith a beirniadaeth. Nid anelu ei ergydion at Gruffydd yn unig a wnâi wrth iddo fynd i hwyl; dichon bod T. Gwynn Jones hefyd ymhlith y rhai a anogir i ddychwelyd o'r 'lab' i'r 'deml'.

Soniwn am ein beirdd newydd, ond yn enw popeth, pahan na chyhoeddant ychwaneg, i ni gael aristocrataeth yn ein llenyddiaeth? Beth a fu i'r beirdd droi'n ddiwygwyr cymdeithas a moes, yn lle gwyllo'r porth y'u galwyd iddo? Gwell i ni fod heb feirniadaeth nag heb lenyddiaeth; gwell esiamp! na cherydd. Da chwi, addurnwch y deml y gwnaethoch gymaint i'w chodi. Caem wedyn wared o'r mân-rigymwyr rhag cywilydd, gan na ddeuai ond y goreuon i'r deml. (69)

I un a arweiniodd ryw fath o grwsâd o blaid beirdd distadl mae rhywfaint o chwithdod yn perthyn i'w gyfeiriad dirmygus at 'fân rigymwyr', ond nid felly barodrwydd y beirniad ifanc i ddryllio delwau. Yn wir, â yn ei flaen yng nghwrs yr ysgrif i gyhuddo o leiaf dri 'o gewri'r gân' am orffwys yn foddhaus ar eu rhwyfau a bodloni ar eu campau blaenorol. Pwy yw'r tri? Ni ellir ond damcaniaethu: T. Gwynn Jones o bosib, a W. J. Gruffydd mae'n sicr; ef wedi'r cyfan oedd 'pin-up boy' merched Bord Gron Ceridwen. Tybed ai R. Williams

Parry oedd y trydydd? Ni wyddom, ond yn sicr 'roedd ef yn un o bennaf edmygwyr Gruffydd. Clywch ei gri afieithus o'i blaid ar dudalennau Yr Ymwelydd Misol:

Onid cynneddf pob oes ydyw rhyfeddu hurtni'r un flaenorol? A chyn sicred â hynny, gwaith hanesyddol ein llenyddiaeth hon heddiw fydd dangos pwy sydd o wir gyfrif ynddi. Ac nid dibwys na bychan fydd y lle a ddyry i W. J. Gruffydd; canys nid oes yn canu fardd y bai'n anos ei hepgor o'n llenyddiaeth. (70)

Er ei barodrwydd i gystwyo'r Beirdd Newydd, unwaith yn rhagor, 'roedd pryder parhaus Oxoniensis ynghylch safonau beirniadaeth yn y Gymraeg yn tanlinellu ei holl sylwadau. Daliai yn y gobaith y byddai ceinach llenyddiaeth yn siŵr o esgor maes o law ar safon uwch o feirniadaeth. Meddai:

Rhodded y goreuon eu goreu, a dim llai, a cheir rhywbeth gwerth ei feirniadu; caiff beirniadaeth ei swydd ei hun, sef canfod y cain yn hytrach na chernodio'r dichwaeth. Deuai adeg y byddai beirniad yn falch o ddodi ei enw priod dan ei sylwadau, heb fod yn euog o ymffrost na seboneiddiwch. (71)

Go brin y daeth adeg pan oedd Parry-Williams yn falch o gael rhoi ei enw dan ei sylwadau beirniadol, ond ac yntau wedi byw trwy dri chwarter cyntaf yr ugeinfed ganrif mae'n amheus ai prinder barddoniaeth gyffrous oedd yn gyfrifol am hynny yn gymaint â'i annhueddrwydd cynhenid. Eto, er mor sensitif ydoedd ef ei hun i feirniadaeth, gwyddai ym mêr ei esgyrn fod ochr arall i'r geiniog, a bod angen beirniadaeth gytbwys ac adeiladol er mwyn galluogi bardd i gyflawni ei

botensial.

Ac yntau wedi pwysleisio pwysigrwydd beirniadaeth adeiladol, diddorol yw gweld Oxoniensis yn neilltuo colofn gyfan i adolygu cyfrol o gerddi yn ei gyfraniad nesaf. Cyfrol o waith Wyn Williams, Caniadau, sydd dan sylw ganddo, sef ail gyfrol y bardd hwn o Lanystumdwy. (Cyhoeddwyd y gyntaf, Wrth Borth yr Awen, bum mlynedd ynghynt yn 1906). Prin y gellid ei ystyried ymlith y 'prif feirdd' y soniai Oxoniensis amdanynt yn ei ysgrif flaenorol; nid yw'n teilyngu sylw yn y Cydymaith i Lenyddiaeth Gymraeg ac nid yw Alun Llywelyn-Williams yn cyfeirio ato ychwaith yn ei astudiaeth o ramantiaeth 1890-1914 Y Nos, Y Niwl a'r Ynys. Eto i gyd, 'roedd ei gyfrol gyntaf, fel y broliai'r ail, wedi dwyn cryn glod i'r telynegwr fel y tystiai sylwadau Silyn arni:

Cefais fwy o bleser ynddo nag a gefais yn yr un llyfr cyffelyb yng Nghymraeg er pan ddaeth Gweithiau Moelwyn allan yn gyfrol fach gyffelyb. Credaf yn sicr fod yn y llyfr hwn amryw delynegion ddarllennir gyda blas tra fo'r iaith Gymraeg mewn bod. (72)

Clod eithafol a dweud y lleiaf, ond 'roedd Oxoniensis yntau wedi cael blas ar synwyrusrwydd Wrth Borth yr Awen ac wedi ffoli ar ei "angerddoldeb prudd" a'i "hiraeth cynhyrfiol". Nid oedd ei ymateb i'r ail gyfrol fodd bynnag lawn mor garlamus.

Cyn symud at y cerddi eu hunain, egyr ei adolygiad trwy ladd ar arfer rhai beirdd, a Wyn

Williams yn eu plith, o ddibrisio'u gwaith mewn rhagair neu ragymadrodd, yn union fel petaent am berswadio'r beirniad neu'r adolygydd i addasu ei safonau. Meddai, gan gyfeirio'n wawdlyd at arferiad maldodus tebyg yn y byd eisteddfodol:

Y mae fel y cystadleuydd yn galw'i hun yn llesg neu'r cyffelyb, er mwyn temtio'r beirniad i ddywedyd "Nid mor llesg", neu ryw ganmolair felly. (73)

Pan ddarllenir rhagymadrodd y Caniadau gwelir yn ddigon clir yr hyn sydd gan Oxoniensis mewn golwg. Mae'n werth dyfynnu ohono:

Gwn yn eitha' da fod gan Awen feusydd eang a thoreithiog, ond ni cheisiais i ond trin rhyw gongl fechan o'r maes. Tyfodd ambell i flodyn yn fy ngardd; efallai nad oes rhyw lawer o gamp ar eu lliw na'u llun, er hynny, mentrais eu torri a'u rhwymo, ac wele'r tusw yn dy law. 'Does gennyf ond gobeithio y rhoddi di dipyn o groeso iddynt. (74)

Nid y bardd, medd Oxoniensis, sydd i ddweud a oes camp ar y cerddi ai peidio. Ac eto, ni ellir llai na meddwl fod Parry-Williams ei hun ar adegau yn amlygu'r un duedd i ymddiheuro neu ymesgusodi wrth adael gwaith o'i ddwylo. Mae'r llythyr hwn a ddanfonodd at W. J. Gruffydd gyda rhigymau taith Gogledd America 1935 ar gyfer Y Llenor yn enghraifft amlwg. Bron nad yw naws ymddiheurol y llythyr yn ymylu ar fod yn boenus:

Y mae arnaf gywilydd braidd erbyn hyn, ar ôl darllen y Rhigymau yma; ond yr wyf yn eu hanfon i chwi, er hynny. Mi ddylwn fod wedi eu gyrru i chwi i'w gweld yn gyntaf. Y mae arnaf eu hofn - ond os byddwch chwi'n teimlo y dylid eu mentro, y mae i chwi groeso ohonynt, - os byddwch yn credu bod rhyw lygedyn o rywbeth ym mhlaendra diaddurn y rhan fwyaf ohonynt. (75)

Mae'n fwy na thebygol nad oedd Parry-Williams yn gwbl sicr o werth rhigyau 1935 a dylid ychwanegu na luniodd erioed ragymadrodd ymddiheurol i unrhyw un o'i gyfrolau creadigol (er iddo lunio soned o ymddiheuriad i'r cerddi hynny a wrthodwyd wrth baratoi ei gyfrol gyntaf o farddoniaeth [76]). Serch hynny, yr oedd, yn sicr ddigon, yn dra ymwybodol o bob beirniadaeth, a hynny i'r graddau ei fod yn gosod pob adolygiad ar ei waith yn ofalus y tu mewn i gloriau ei gyfrolau.

Ond a dychwelyd at Caniadau Wyn Williams, gwelir mai naws ddigon beirniadol sydd i sylwadau Oxoniensis arni. Noda fod prinder angerdd yn y canu a bod y diffyg hwnnw i'w briodoli i ymgais ar ran y bardd i orchfygu prudd-der y gyfrol gyntaf. Wrth ymdrechu at fod yn llai prudd a hiraethus tybia i Wyn Williams golli'r tân a oedd yn ei gerddi, a'u gadael yn gerddi cain a dilychwin, ond ysywaeth yn ddi-nwyd. Eto fyth, rhydd hyn gyfle i Oxoniensis ladd ar dlodi beirniadaeth lenyddol trwy nodi mai nodau amlycaf beirniadaeth ddiweddar yw beirniadaeth ar iaith ac arddull, a bod effaith sylwadau o'r natur hon i'w gweld nid yn unig ar waith Wyn Williams ond hefyd ar waith bardd fel Tryfanwy. Canlyniad anochel hyn i gyd, meddai, yw fod y beirdd yn amddifadu eu gweithiau o feiddgarwch:

Hwyrach fod gormod o Gymro'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ynddo [Wyn Williams] i fod yn feiddgar, a'i fod yn ofni beiddgarwch (eto byth!). Ond gellir bod yn weddaidd feiddgar heb fod yn

rhyfygus... Y mae peth beiddgarwch yn Niwedd Blwyddyn Tryfanwy; ond cam â bardd yw disgwyl iddo fod yn feiddgar, os nad ydyw'n meddwl a myfyrio'n feiddgar. (77)

Trwy bwysleisio pwysigrwydd beiddgarwch mewn barddoniaeth unwaith eto mae Oxoniensis yn adleisio'i sylwadau mewn ysgrif gynharach. Yn wir, er mai'n bytiog ac achlysurol y cyhoeddwyd ei gyfraniadau gwelir fod undod mwy organaidd i'w sylwadau nag a ymddengys ar yr olwg gyntaf.

Gan mai cerddi natur yw cnewyllyn gwaith Wyn Williams nid rhyfedd fod cyfran sylweddol o'r adolygiad yn cael ei neilltuo i drafod y ffenomen honno a'r sylw'n cael ei wneud mai swyn mwyaf natur yw ei chysylltiadau. Onid ei gysylltiadau â natur a wnaeth Dafydd ap Gwilym yn fardd natur gyda'r mwyaf? Tanlinellir y pwynt fel hyn:

Beth yw'r Lloer na'r Gwanwyn i fardd, pa un bynnag ai eu caru ai eu cashau y mae, os nad oes ystyr ddynol a dyfnach iddynt?... Moel a diystyr yw cerdd i natur heb hyn. Camgymerodd llawer o'n beirdd yn hyn o beth, ond credaf iddynt deimlo'r diffyg, ac i geisio'i wella, rhoddent foeswers ar y diwedd, gan dybio fod canu o'r fath rywfodd yn floesg heb ddyddordeb dynol yn rhywle. (78)

'Roedd Parry-Williams i droedio'r tir hwn yn gyson yn ystod ei yrfa. Dyma'n wir oedd sylfaen y ddarlith a draddododd yn gyntaf i gymdeithas y Cymrodorion ac yna'n fynych yn ei ymweliadau â chylchoedd llenyddol ledled y wlad, sef 'Natur ym Marddoniaeth Cymru'. Wrth drafod barddoniaeth natur yr ugeinfed ganrif ni allai

lai na phwysleisio'r angen eto am ganu ag iddo sylwedd ehangach na natur ei hun:

Yr hyn a ganfyddir amlycaf fel peth newydd, efallai, yw bod Natur fel petai'n cyffroi cyneddfau ymatebol mwy barddonol yn enaid dyn, nes bod mwy o wir awen i'w deimlo. Hwyrach y gellir ei fynegi'n well trwy ddweud bod yn awr fwy o ddychymyg awenyddol nag o ffansi addurnol i'w ganfod, mwy o angerdd brwd nag o ddiddordeb rhamantus. (79)

Pan ystyriwn farddoniaeth Parry-Williams gwelwn yn yr un modd fod Llyn y Gadair, Oerddwr a mynyddoedd Eryri nid yn unig yn elfennau yn ei gymeriad, ond y maent hefyd ar ryw olwg wedi llywio rhyw gymaint ar rawd ei fywyd. Gallodd Thomas Parry ehangu ar y pwynt hwn, a'i weld yng nghyd-destun lletach y genedl:

A dyna wir arwyddocâd Cymru fel daear a bro, fel congl o'r cyfanfyd - ei bod, nid yn unig yn fagwrfa cymdeithas ac yn dreftadaeth cenedl, ond hefyd yn ddefnydd cymeriad ac yn stwff y bersonoliaeth unigol. (80)

Nid yn anystyriol ychwaith y neilltuodd R. Gerallt Jones ran o'i fonograff (81) i drafod y tebygrwydd rhwng Parry-Williams a Wordsworth yn hyn o beth. Yn y cyd-destun Cymreig, fodd bynnag, fe'n hatgoffir ar ryw olwg o'r syniad canolog o gydymdreiddiad, fel yr amlinellwyd ef yn fanwl gan J.R. Jones yn ei ysgrif 'Cenedligrwydd a Chrefydd', ac mewn aml i ysgrif arall:

Fe red rhwydwaith cyfathrach dyn a dyn drwy drwch ei rwydwaith o fryniau a chymoedd a chreigiau a choed... Nid darnau o wyneb y ddaear yw Gwynedd a Phowys a Dyfed ond darnau o wlad, a drychfeddwl cyfansawdd o elfennau daearyddol ac elfennau dynol yw gwlad. (82)

O ystyried hyn i gyd, mae'n anodd amgyffred apêl Wyn Williams at Oxoniensis, yn enwedig pan ystyriwn y cerddi natur o'i eiddo y mae'n cyfeirio atynt fel rhai llwyddiannus. Cymerer er enghraifft, delyneg 'Y Gwcw', lle mae'r bardd yn cael ei atgoffa gan ganiad y gwcw am gyfarfyddiad a gafodd gynt â merch o'r enw Gwenno. Mae'r pennill olaf yn bur gynrychioliadol o ansawdd y canu:

Oni wŷr y gwcw ffyddlon
Pan ehedo dros y lli
Fod fy nghalon innau'n union
Fel y nyth adawodd hi? (83)

Mae'n debyg mai yr hyn y cyfeiria Oxoniensis atynt fel "tarawiadau pert" yw allwedd yr apêl, ond ymddengys mai tenau iawn oedd y ffin rhwng y rheini a'r "ymadroddion ystrydebol" yr oedd yn bur feirniadol ohonynt yn yr un ysgrif, ymadroddion meddid a oedd yn "rhy ystrydebol i fod yn farddonol". (84)

Ar y cyfan, felly, digon beirniadol oedd ymateb Oxoniensis i ail gyfrol Wyn Williams, ond mae'n siŵr mai dyma'r math o feirniadaeth adeiladol y deisyfodd amdani mewn ysgrifau blaenorol. Eto, mae'r ôl-nodyn ymddiheuriol ei naws fel petai'n tanseilio rhywfaint ar hygrededd y feirniadaeth a gynigiwyd:

Maddeued awdur y Caniadau i mi fy hyfdra fel hyn; ond os bu'm canmoliaeth yn brin ar bapur, gallaf ddywedyd, os yw o unrhyw bwys, i mi gael mwynhad pur a digymysg wrth eu darllen; a'r hyn a'm llawenhai fwyaf oedd gweled un o'n beirdd ieuainc yn cyhoeddi, a chyhoeddi rhywbeth sy'n glod iddo. (85)

Yn hyn o beth 'roedd fel petai yn taro yr un math o gywair ag a geid mewn llawer iawn o adolygiadau yng nghyfnodolion yr oes, y math o gywair a amlygir yn y frawddeg ganlynol o adolygiad gan olygydd Y Traethodydd ar 'Ganeuon' Myfyrfab:

Nid yw y saerniaeth bob amser yn berffaith, ond ymhob canig ceir rhyw syniad prydferth gwerth ei gyhoeddi. (86)

O fyd beirniadaeth i fyd ysbrydoliaeth. Dyna fu siwrnai Oxoniensis ar gyfer ei ysgrif nesaf. Ym mis Tachwedd 1911, gadawodd Parry-Williams am Freiburg, ac ar y nawfed o'r mis hwnnw y cyhoeddwyd ei golofn dan y teitl 'Ysprydoliaeth'. (Mae'n fwy na thebyg iddo ei chyfansoddi cyn gadael tir). Dewisodd bwnc felly a oedd bob amser yn agos at galon ei syniadau am farddoniaeth a'i helfennau, fel y gwelir mewn pennod ddiweddarach.

Mae'r ysgrif yn agor trwy gyplysu dau enw digon anghydnaws ar yr olwg gyntaf, sef Wordsworth a Haeckel, gan holi ar gorn eu gweithiau hwy beth yn union yw ysbrydoliaeth, a chymryd fod y fath gysyniad yn bodoli. Wrth reswm, rydym oll yn gyfarwydd â Wordsworth, ac yr oedd Parry-Williams ei hun yn dra chyfarwydd â'i waith a'i syniadau, ond efallai nad yw Haeckel yr un mor adnabyddus. Yr oedd serch hynny yn flaenllaw iawn yn ei faes fel biolegydd enwocaf yr Almaen yn y ganrif ddiwethaf, ac yn ddisgybl brwd i Charles Darwin a gyhoeddodd ei lyfr arloesol The Origin

of Species yn 1859. Gellid dweud i syniadau Darwin gael mwy o ddylanwad yn yr Almaen nag mewn unrhyw wlad arall, gan esgor ar nifer o ddamcaniaethau pellach. Dangosodd Daniel Gosman mewn astudiaeth ddiweddar ar Haeckel iddo arwain syniadau Darwin i gyfeiriad cwbl wahanol:

Darwinismus was far from the biological ideas or underlying moral and philosophical views of Darwin himself. Professing a mystical belief in the forces of nature, insisting on the literal transfer of the laws of biology to the social realm... (87)

Mewn gwirionedd, ymagwedd ramantaidd at fioleg oedd i'w gweld yng ngweithiau Haeckel, ac o ganlyniad, naturiol oedd i Oxoniensis ei gyplysu â Wordsworth. A Pharry-Williams ar drothwy ei ymweliad â'r Almaen, lle cyfrifid rhamantiaeth yn fwy o ffordd o fyw na mudiad llenyddol, 'roedd yn ymddangos fel petai'n ceisio ymglyfarwyddo â hinsawdd syniadol y wlad, ac yn sicr yr oedd gan Haeckel ran bwysig o fewn yr hinsawdd honno. (Pwynt canolog thesis Daniel Gosman yw fod syniadau Haeckel wedi gosod y sylfeini ar gyfer Sosialaeth Genedlaethol y Natsiaid. Stori arall yw honno wrth reswm).

'Roedd y syniad o amgylchfyd byw yn amgylchynu'r unigolyn ac yn rhoi iddo'i faeth yn ganolog i Wordsworth a Haeckel fel ei gilydd, ac yr oedd Parry-Williams hefyd wedi troedio i'r un cyfeiriad yn ei ysgrifau cynnar. Yn yr ysgrif hon, fodd bynnag,

gwelwn fod Oxoniensis yn gweld ysbrydoliaeth, neu awen os mynner, fel rhan o'r hanfod dirgel hwnnw a chwythai fywyd i bob creadigaeth, neu yng ngeiriau Wordsworth "the presence which is not to be put by". Awgrymodd R. Gerallt Jones (88) fod y modd y pwysai Parry-Williams ar egwyddorion gwyddonol i geisio datrys ffenomenâu byd natur yn ei wahaniaethu oddi wrth Wordsworth. Yn yr ysgrif hon, serch hynny, gwelwn fod Oxoniensis yn bodloni ar dderbyn dirgelwch ysbrydoliaeth, gan fwrw sen ar y beirniaid hynny na allent ei hamgyffred hyd yn oed:

Mae'r ysprydoliaeth yn anelwig ac anghyffwrdd, eto i'w theimlo. Dyma le i dosturio wrth aml gritig talentog. Mae popeth yn hydraidd i'w oleuni ef - ond ysprydoliaeth. Hawdd y gallai ddyfedyd,
'There was a veil past which I could not see'.
Ond ni fyn: mae'n faterolwr. (89)

Angerdd, meddai, yw gwir ddeunydd ysbrydoliaeth, ac ar gyfer y sawl a all ymdeimlo â'r angerdd hwn yr ysgrifennir barddoniaeth:

Dyma'r hwn yr atelir ei anadl, ac os nad atelir ei anadl gan farddoniaeth, nid yw'n ysprydoledig, - nid yw'n farddoniaeth... Hynny o nwyd neu o angerdd sydd yng ngwaith y bardd, dyna'n union faint o farddoniaeth sydd ynddo. (90)

Nid i waith y bardd yn unig y gellid priodoli'r syniadau hyn. Onid yr un yw ergyd ei ddisgrifiad o'r cerflunydd ym mhryddest 'Y Ddinas', a gyfansoddwyd o fewn tair blynedd i'r ysgrif hon? Onid dweud yr ydoedd mai yr un yw hanfodion pob celfyddyd lwyddiannus?

Lliw a llun,
Nwyd enaid yn anadlu 'mhaent a maen

Plentyn y pensaer ar golofnau cann,
Ac angerdd bywyd mewn breuddwydion clai, -
Dyna'i orhoffedd ef. (91)

Yng nghyswllt y sylwadau hyn ar angerdd
celfyddyd, mae ganddo sylw digon crafog ar farddoniaeth
eisteddfodol, trwy ei gosod mewn dosbarth ar wahân i
farddoniaeth sy'n deillio 'o wir ysbrydoliaeth':

Hawdd o gymharu yw creu. Dyma'r ffordd i ennill
cadair neu goron. (92)

Tanlinellir yr ergyd trwy gyfosod talent ac athrylith,
a nodi'r gwahaniaethau rhyngddynt:

Talent fedr feistroli celf, ond rhaid wrth
athrylith i dderbyn yr ysprydoliaeth... Y mae
talentau digon cyfrwys i ffugio ysprydoliaeth,
ond, gan amlaf, maent yn rhy gall i fod yn
wallgof. Rhaid gwneuthur hyn weithiau mewn
eisteddfod, ond popeth a wna dyn am glod a gwobr.
(93)

Mae naws ychydig yn eironig i'r sylwadau hyn o gofio ei
fod yntau ar y pryd yn gweithio ar awdl a phryddest
arobryn Eisteddfod Genedlaethol 1912. Er hynny, teg
ychwanegu mai cyndyn iawn ydoedd i arddel y gweithiau
hynny ar ôl iddynt sicrhau y gwobrau. Yn wir, o blith
ei weithiau eisteddfodol, cyfaddefodd mai pryddest 'Y
Ddinas' yn unig y dymunai ei harddel.

Lluniwyd y bryddest honno ar ei hyd ar y
mesur moel, ac ar brydiau mae'r canu fymryn yn
llafurus; eto, o ddychwelyd at sylwadau Oxoniensis yn
yr ysgrif 'Ysprydoliaeth', pwysleisir yno un o syniadau
canolog y mudiad rhamantaidd, sef nad oes angen fawr o
ymdrech i roi gwisg am ysbrydoliaeth. I'r perwyl hwn,

dyfynnir y farn enwog am un o ganeuon Blake, 'This is not writing, it is inspiration absolute'. O gofio mor ymddangosiadol ddiymdrech y deuai'r wisg rigymol i Parry-Williams yn ddiweddarach, mae'r sylwadau canlynol hefyd yn ddiddorol:

Nid wyf heb gofio fod gwisg neu ffurf yn brawf o farddoniaeth; ond ni ddaw y wir ffurf ond trwy symbyliad yr ysprydoliaeth. (94)

Ac ymhellach eto:

Sonir am fardd yn dewis geiriau. Dewis yn wir ! Yn y gerdd ysprydoledig nid oes ond un peth am dani. Mae'r gair yno cyn gwybod ei fod... Chwardded y gwamal ar fy mhen, ond gwn fod y peth yn bosibl, haered a haero. (95)

Er mor annodweddiadol yw'r honiad ymffrostgar, daliodd Parry-Williams yn dynn wrth bwysigrwydd ysbrydoliaeth ac awen fel rhan o'r broses greadigol, er iddo dymheru rhyw gymaint ar y pwyslais trwy danlinellu pwysigrwydd myfyrdod fel dechreubwynt y broses.

Fel un a ddeisyfai boblogrwydd fel bardd, daliodd hefyd at ddadl bellach a gynigir gan Oxoniensis yn yr ysgrif hon, sef bod gallu deallusol bardd yn debyg o andwyo ei lenyddiaeth, os try'r gallu hwnnw yn glyfrwch:

Eithaf peth, ie anhepgor, i lenor yw bod yn alluog. Dyry hyn bleser i'r darllenydd. Ond druan o'r bardd clyfar! Dyma berygl y Dadeni, - magu mympwy a mygu ysprydoliaeth. Na adawer fod cywilydd ar yr un o'n beirdd o'i brofiadau ysprydoledig, - mae hynny'n bosibl, - neu fe â'r gwaith yn druth dienaidd ac yn fombast peirianyddol, yn lliwiau ac yn ffurfiau i gyd, ond yn goeg a di-dynnu dagrau. (96)

Mae'n werth dwyn i gof y modd y cyhuddwyd Parry-Williams ei hun o glyfrwch rhodresgar ymhen ychydig dros dair blynedd. Mae'n demtasiwn credu fod copi o ysgrif Oxoniensis ar ddesg John Morris-Jones pan luniodd ei feirniadaeth ar awdl Parry-Williams i 'Eryri' gogyfer ag Eisteddfod Genedlaethol Bangor 1915; yn sicr 'does fawr o amheuaeth ei fod yn ymwybodol o enw'r bardd a oedd y tu ôl i'r ffugenw. (Nid gwaith hawdd fyddai cynnal cyfrinachedd o gofio mai ar gyfer 1914 y lluniwyd cyfansoddiadau Eisteddfod Bangor). Wele gondearniad y beirniad:

Goddefer i mi ddywedyd ar y cychwyn mai rhodres noeth (affectation) yw arfer term fel awdl "gromatig", - y llanc yn dangos ei ddysg, fel y dengys ei gleverness yn llunio ffugenw o'r tri lliw a ddefnyddia. (97)

Ond dychwelyd at y mudiad rhamantaidd a wna Oxoniensis ar derfyn yr ysgrif, er mwyn dwyn cyhuddiad yn ei erbyn o wneud celf gain o farddoniaeth trwy rodresa'n annaturiol. Dylid ychwanegu i'r rhamantwr mwyaf un gynnig siars gyffelyb flynyddoedd yn flaenorol. Meddai Wordsworth yn ei ragymadrodd i'r Lyrical Ballads:

But, whatever portion of this faculty we may suppose even the greatest Poet to possess, there cannot be a doubt but that the language which it will suggest to him, must, in liveliness and truth, fall far short of that which is uttered by men in real life...he will feel that there is no necessity to trick out or to elevate nature: and, the more industriously he applies the principle, the deeper will be his faith that no words, which his fancy or imagination can suggest, will be to be compared with those which are the emanations of

reality and truth. (98)

Er mor amlwg yw'r peryglon wrth osod sylwadau gan Wordsworth a Parry-Williams ochr yn ochr, da y dywedodd W.J.B. Owen (99), sef - er na fabwysiadwyd syniadau beirniadol Wordsworth gan unrhyw fudiad fel y cyfryw, cawsant eu hystumio a'u haralleirio dro ar ôl tro gan y rhai hynny a geisiodd esbonio rhyw gymaint ar natur barddoniaeth.

Yn ystod ei gyfnod yn Freiburg, 'roedd galwadau pwysicach ar y myfyriwr ymchwil na galwadau'r Brython, ac felly bu'n rhaid aros am chwe mis hyd nes y cafwyd cyfraniad nesaf 'Oxo bach', a hynny ar yr ail o Fai, 1912. 'Roedd yntau erbyn hynny wedi treulio dau dymor yn Freiburg, a'r Macwyaid yn y cyfamser wedi encilio bron yn gyfan gwbl o faes y gad. Y mae naws ychydig yn wahanol yn perthyn i'r ysgrif hon a'r ysgrif ddilynol, yn union fel petai Parry-Williams wedi sylweddoli fod tymor Oxoniensis yn dirwyn i ben, a bod yn amser bellach i'w syniadau beirniadol sefyll ar eu traed eu hunain. Arwydd o'r sylweddoliad hwn yw'r modd y mae'i gyfraniad olaf un i'r Brython (flwyddyn yn ddiweddarach), fel petai'n ceisio crynhoi cynnwys ac amcanion yr ysgrifau cynnar heb wridro drostynt, ond gan eu hystyried yn hytrach fel rhan annatod o broses aeddfedu. Meddai:

Soniai Keats druan am ryw gyfnod ar fywyd pan mae'r enaid yn ferw gan gythrwfl, a barn heb wybod ar ba fraich i'r glorian i'w bwyso. Hynny,

hwyrach, ydyw ystyr hyn o sylwadau; ond nid oes gan ddyn help i'w gas a'i gariad, i'w orhoffedd a'i atgasedd. "Colli pen" ydyw perygl yr ieuanc, a'i fai fyth ydyw ieuengrwydd yng ngolwg y byd. Ond, er wedi newid fy meddwl lawer gwaith a llawer modd ers pum neu chwe mlynedd, y mae gennyf barch eto i'm hen syniadau, am eu bod yn ddiffuant; ac onid oes gan yr ieuanc hawl i'w farn a sail i'w gredo, serch iddynt godi o ferw gwyllt ieuencid?
(100)

Pledio o blaid diffuantrwydd, mewn gwirionedd, fel y gwnaeth flynyddoedd yn ddiweddarach pan fynodd mai "hoced anesgusodol yw ffug-lenydda" (101).

Er nesáu at derfyn ei rawd, parhau i bwyso a mesur datblygiadau llenyddol yr oes a wnâi Oxoniensis, ac yn yr ysgrif 'Y Cam Gwag' fe'i gwelwn yn rhoi symudiad llenyddol newydd sbon yn y glorian; symudiad â'i bwyslais yn ddigon clir yn yr enw pryfoclyd a roddir iddo sef 'shock my grandmother'. Wedi iddo yntau bledio beiddgarwch mewn ysgrif gynharach, gwelir ef yma'n trafod swyddogaeth a phwysigrwydd symudiad a bwysleisiai hagrach ar draul tlysni, a realaeth ar draul rhamant. Fel hyn y cyflwynir cefndir y mudiad ganddo:

Fe gydnebydd y cyfarwydd nad oes i'r tlws a'r llednais hawl protest yng ngweithrediadau'r symudiad hwn. Y mae wedi hen blwyfo yn Lloegr a'r Cyfandir ers tro byd, a bedyddiwyd ef yn ddiweddar yn Aischro-Latreia, ac y mae'i enw ffasiynol yn awgrym go gysact o'i ddelw a'i gymeriad. (102)

Ei obaith fodd bynnag, oedd gweld y mudiad yn gwreiddio yng Nghymru am gyfnod, a thybiai fod camau eisoes wedi eu cymryd i ysgwyd rhywfaint ar y nain, a hynny trwy

ryfygu tipyn mewn dillad parch. Enwir T. E. Nicholas fel arloeswr yn hyn o beth, er cydnabod na lwyddodd i ffromi neb yn ofnadwy. Eto, cam cyntaf yn unig fyddai rhyfyg o'r fath, a chynigir pa gamau y gellid eu cymryd nesaf ar mwyn sefydlu'r Aischro-Latreia ar diriogaeth llenyddiaeth Cymru:

...gan fod y datblygiad yn ei rym... beth fydd y cam nesaf? Oes ryw argoel i ba gyfeiriad y mae'r gogwydd? Oes, mi goeliaf. Bellach, rhaid i'r bardd sy'n cychwyn i'r cyfeiriad hwn ystyried ei nain yn ddifrifol. Fel y dywedwyd, yn rhyfedd iawn, gall hi gyd-ddwyn i raddau â syniadau a chredo newydd ei hwyr o fardd, ond gwae ni pan ryfygo ar goedd yn ei iaith a'i arwedd. Dyma, i'm tyb i yw'r cyfeiriad newydd. (103)

Yr hyn y mae'n ei ragweld felly yw chwyldro mewn iaith ac arddull, a da y gwyddom am y rhan flaenllaw a chwaraeodd Parry-Williams yn y fath chwyldro maes o law. Ymddengys felly fod un o ddatblygiadau pwysicaf y bardd eisoes ar droed yn ei feddwl.

Credai mai newid gwisg yn unig a wnaeth barddoniaeth ar ddechrau'r ganrif o dan law y Beirdd Newydd, ond bellach 'roedd yn amser i'w gweddnewid yn gyfan gwbl, a hynny ar fyrder. Pwy a wŷr, meddai, megis â synnwyr trannoeth, na cheid rhywbeth gwerth ei drysori? Ond dim ond wedi i'r aflwydd hwn basio y gellid dychwelyd at ledneisrwydd a thlysni, a syniadau ffres yn sylfaen iddynt. Yn ei bwyslaais ar hanfodolrwydd symudiad o'r fath 'roedd Oxonienis fel petai'n rhagdybio syniadau Bobi Jones flynyddoedd yn

ddiweddarach ynglŷn â dylanwad llesol ac angenrheidiol gwrthryfel o fewn traddodiad. Mae'r ymadroddi serch hynny yn bur wahanol. Meddai Oxoniensis:

Hawdd iawn fydd mabwysiadu arddull "gref" a phowld, gan fod yr yspryd yma'n barod. Hai ati, ynte, i ni gael gwybod beth a ddeillia, ac yn fwy na dim, i ni ei gael drosodd. (104)

Ceir troednodyn diddorol i'r ysgrif ar ffurf ymddiheuriad gan Oxoniensis yn sôn iddo arfaethu cynnwys parodi a luniodd ar 'Nant y Mynydd' Ceiriog er mwyn enghreifftio ei bwyntiau ynglŷn â beiddgarwch idiom a chynnwys, ond ymataliodd mewn cywilydd, oherwydd:

Er cystal gennyf barodi dda, byddaf yn teimlo dros y bardd y llurgunir ei gyfansoddiadau, gan fy mod yn credu fod pob bardd o Gymro, o leiaf, o ddifrif wrth farddoni, beth bynnag fo gwerth ei gynnyrch. (105)

A chyda hynny o ddadleniad cyrhaeddwn ben y daith i Oxoniensis, a'i ysgrif olaf un, sef 'Noethlymun (Profiad Munud Awr)', y cyfeiriwyd yn fyr ati eisoes, ac a ymddangosodd ar dudalennau'r Brython flwyddyn gron wedi'r ysgrif flaenorol. Yr oedd Parry-Williams bellach yn brifardd cadeiriol a choronog, ac wedi cwblhau ei gyfnod yn Freiburg o dan Thurneysen, ac ar drothwy blwyddyn ym Mharis o dan Vendryes a Loth. Yr oedd eisoes wedi cyhoeddi ffrwyth ei ymchwil yn yr Almaen ar debygrwydd ffonolegol y Gymraeg a'r Llydaweg ym mis Chwefror 1913. Buan iawn hefyd y byddai'n dychwelyd yn ddarlithydd i'w hen goleg yn Aberystwyth a chwblhau y

gamp ddwbl am yr eildro yn Eisteddfod Bangor 1915.
'Roedd yn bryd, felly, i 'Oxo bach' gymryd stoc.

Yn sicr, o dan yr amgylchiadau hyn, mae agoriad yr ysgrif yn bur addas wrth iddo ddatgelu ei hoffter o'r anwybod a'i amharodrwydd i godi cwr y llen ar y dyfodol:

Bu arnaf arswyd rhagddo erioed, gased gennyf yr ysfa codi'r llen. Hoffais y cudd a'r hanner-cudd, yr annelwig a'r anwybod. Dymunais ganwaith beidio gwybod, - y mae melyster yn yr ymchwil, ond poen wedi'r diwallu. (106)

O drosglwyddo'r sylwadau i fyd llên dyna gyrraedd craidd yr ysgrif olaf hon, sef y sylweddoliad fod y byd hwnnw ar drothwy cyfnod newydd o ddehongli'r cyfrin a datguddio'r dirgel; y sylweddoliad fod y cyflwr o synnu a rhyfeddu i gael ei fwrw o'r neilltu. Daeth i ben fyd rhamant; byd gwybod yw'r byd modern a wêl Oxoniensis o'i flaen bellach, ac ni all ond hiraethu'n bruddglwyfus am felyster ansicrwydd 'esboniad yr ysgol Sul':

Gwridais lawer tro wrth wybod, a daeth golau newydd i'm llygaid, hwyrach, ond aeth gofid i'r galon, - gofid yr anturiaethau i'r tu hwnt i'r llen. Nid y galon sydd eisieu gwybod, ni bu erioed gytgord rhwng y galon a'r meddwl. A'r naill a'r llall ar hyd ei ffordd ei hun. Ni fyn y galon amgyffred. Y mae'n boen iddi. (107)

Amlygu'r tueddiad tuag at realaeth a wnâi mewn gwirionedd; tueddiad a oedd eisoes ar droed yn Lloegr ymhlith y Sioriaid cynnar cyn y Rhyfel Byd Cyntaf. Pan ddaeth y Rhyfel hwnnw, rhoddwyd cyfle

cyfoethog i'r realwyr ifanc i ganolbwyntio'u celfyddyd ymhellach ar wirioneddau bywyd a marwolaeth yn eu noethni. Fel hyn y crynhodd y Quarterly Review gyflwr y byd barddonol yn Lloegr cyn y Rhyfel:

... the chief tendency in English verse for several years before the outbreak of the war had been a tendency towards crude realism, finding its inspiration in themes which had hitherto, perhaps, been considered impossible to the idealizing spirit of poetry. The younger generation, perceiving that the idyllic school of verse had inevitably exhausted its capacities, appeared to have set its heart upon proving that no subject lies intrinsically outside the limits of poetic treatment. (108)

A'r driniaeth honno wrth reswm yn noeth o unrhyw sentimentaleiddiwch. Dyma'r noethni sydd gan Oxoniensis mewn golwg, ac fel un a ymhyfyddodd ym myd rhith a rhamant, mae'n anodd ganddo ei stumogi:

Cerais y mynydd yn well dan y niwl, a'r môr yn well heb weled y gorwel; hoffais delyneg yn angerddol am ei bod yn cuddio. Gwelais fy mynydd fy hun trwy'r niwl, fy eangderau fy hun dros y môr, a'm calon fy hunan yn y delyneg. Ni syrffedais eto ar farddoniaeth rhamant, am fod llen drosti. (109)

Ond, ag yntau, wedi treulio rhai blynyddoedd ym merw symudiadau llenyddol y cyfandir, gwyddai fod newid yn yr hinsawdd lenyddol yn anochel yng Nghymru hefyd bellach:

Rai blynyddoedd yn ôl, llamai 'nghalon ym myd newydd rhamant, ond wedi hynny danghoswyd llawer peth i mi'n noethlymun, a hynny'n amharu ar yr hud bob tro. Ac y mae arnaf ofn y bydd yn rhaid i mi fyw mewn byd noethlymun cyn bo hir. (110)

Yr oedd E. Morgan Humphreys ar dudalennau Y Traethodydd

eisoes wedi mynegi ei awydd i weld beirdd o Gymry yn dangos mwy o barodrwydd i drochi eu dwylo yn llaid a llaca byw bob dydd. Hyd yn oed ar ddechrau'r nawdegau, mae rhywbeth yn gyfarwydd yn ei gri. Meddai:

Nid all llenyddiaeth fod ar wahân i fywyd; bywyd beunyddiol y byd yw ei hanadl einioes hi, ac y mae meudwyaeth yn ei lladd. Gelynion llenyddiaeth ac nid ei chyfeillion yw y rhai hynny a soniant am dani fel rhyw flodeuyn egwan yn tyfu ymhell o sŵn y byd, ac yn rhy dyner i fyw ynghanol y rhyferthwy a'r prysurdeb. (111)

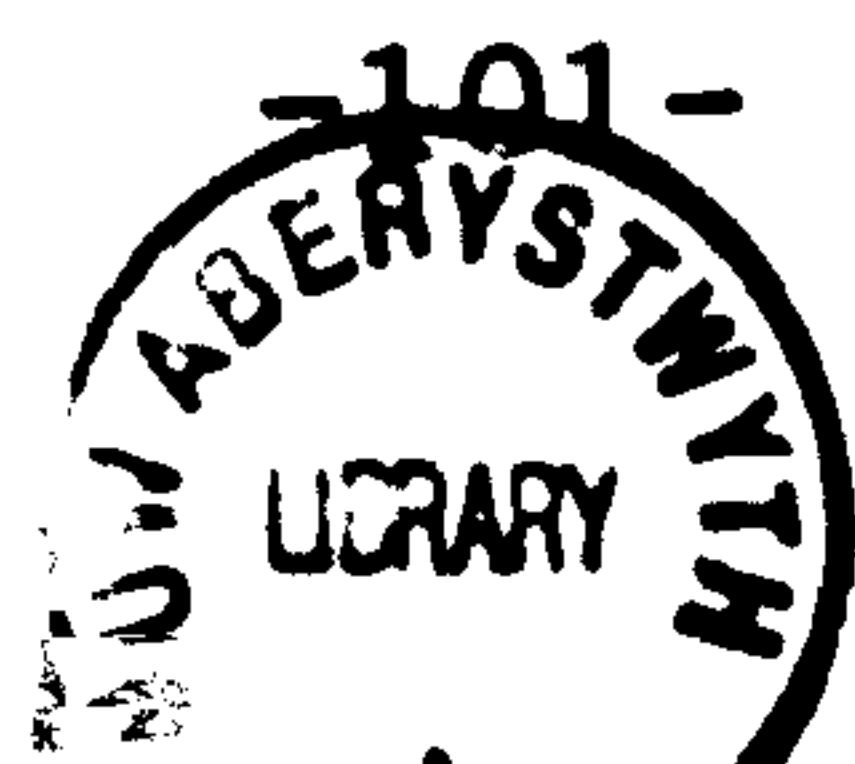
Nid ym myd llenyddiaeth yn unig y tystiodd Parry-Williams i noethni realaeth; yr oedd hefyd yn ymwybodol o symudiadau tebyg ym myd celf oddi ar ddiwedd y ganrif flaenorol, symudiadau y deuai, maes o law, yn fwy cyfarwydd â hwy wrth grwydro orielau Paris:

Tybed nai'n noeth y mae harddwch ar ei oreu? Ond aethpwyd i Nef ac Uffern i chwilio amdano. Gwelais "Law Duw" mewn marmor y dydd o'r blaen, a Gwrach o Butain ar gynfas. (112)

[Dichon mai yr un cerflun o "Law Duw" y cyfeiriodd ato yn y gerdd 'Trindod' maes o law.]

Go brin y gallai Parry-Williams fod wedi dewis cyfnod mwy cynhyrfus i fynd yn fyfyrwr ar y Cyfandir. 'Roedd sŵn rhyfel eisoës ym mrig y morwydd a'r beirdd hwythau yn cael eu mabwysiadu fel offerynnau propoganda. Yr oedd Oxoniensis, fel y bu Parry-Williams erioed, yn amheus o'r bardd-bropagandydd, ac yn amlwg yn effro i'r posibiliadau dychrynlllyd, fel y gwelir o'i rybudd:

Tybiodd y bardd, wedi cael ei wynfyd yn darlunio'r tlws... y gallai fynd gam ymhellach, a disgrifio

noethni'r hagr; ac yn wir, onid oedd yn llawer haws gwneuthur hynny? Nid hyn, yn sicr, ydyw beiddgarwch barddoniaeth. Nid dysgu ac athrawiaethu ydyw ei neges hi mwy na neges celfyddyd yr arlunydd, ond y mae'n prysur gymryd arni'r gorchwyl. (113)

Yn sicr yr oedd barddoniaeth Saesneg oddi ar ddechrau'r ganrif ymron, wedi cydgerdded heb ronyn o gynildeb gydag achosion mawr y cyfnod, a hynny yng ngweithiau Kipling a Newbolt a'u tebyg. Ond gyda dyfodiad y Rhyfel aethpwyd gam ymhellach. Yn ôl C.K. Stead yn ei lyfr The New Poetic:

This disgust with the war and horror at its continuance took some of the Georgians beyond mere reporting. Their poetry was motivated by a desire to influence the course of events... (114)

Ni allai Oxoniensis yn ei fyw ddygymod â hyn, oblegid yn ei dyb ef, er swyno'r synhwyrau y dyfeiswyd celfyddyd, ond gan nad oedd noethni yn gadael unrhyw le i awgrym nid oedd o ganlyniad yn caniatáu i'r dychymyg weithio. Yn wir, yr agraff a rydd yr ysgrif hon yw fod Oxoniensis ei hun yn ansicr o'i gyfeiriad ac yntau bellach yn dod i ddiwedd ei gyfnod fel myfyriwr. Nid yw mewn sefyllfa mwyach i ddawnsio ar ôl pob tabwrdd a ffliwt, oblegid er iddo ddilyn a chroniclo'n frwd nifer o syniadau newydd y byd llenyddol, ymddengys nad yw'n gallu ymddihatru oddi wrth ei gred sylfaenol yn rhyfeddod a swyn barddoniaeth. Mae ei gyffes yn un bwysig:

Profi a gwybod, poeni a gofidio, edliw ac edifarhau, - dyna'r drefn fyth a hefyd. Ond nid yw gofid nac edifeirwch yn tycio bellach. Gwanc ydyw

gwybod a gwiber ydyw profi. Datguddio'r dirgel, dehongli'r cyfrin, - dyna ddistrywio barddoniaeth ieuenctid. Gwae chi ddatguddwyr! Canys esboniasoch ein breuddwydion. (115)

O gofio fod Parry-Williams newydd ddychwelyd o'r Almaen lle'r oedd mudiad y beirdd mynegiannol ar ei anterth, mae'n werth nodi'r frawddeg hon o eiddo Richard Sheppard:

The originality of Expressionist poetry lies in the fact that it was the first German poetry to pass beyond the spirit of later Romanticism... (116)

Yn hwyrfrydig, efallai, 'roedd Parry-Williams yn sylweddoli fod yna newid sylfaenol ar droed a gwawr moderniaeth ar fin torri. Meddai:

A oes posib taflu'r fantell ledrith dros fyd a bywyd eilwaith ac ail-ennyn yr hen swyn oedd mewn synnu a rhyfeddu? (117)

Yn groes i'w ddyhead personol am ailgynnau fflam rhyfeddod 'roedd cerddi Parry-Williams ei hun i ateb y cwestiwn hwnnw yn o bendant ymhen y degawd.

Gyda hynny y gadawn Oxoniensis, wrth i Parry-Williams ei hun ei adael, yn ymwybodol ei fod yntau yn ffarwelio'n gyndyn ond yn sicr â byd rhith a rhamant. Yn y tyndra hwnnw y canfyddir un o'r deuoliaethau niferus hynny sy'n amgylchynu holl bersona Parry-Williams. Fel y datgelodd Oxoniensis ni allai osgoi'r teimlad ei fod yn crogi rhwng deufyd:

Crwydro i wybod, ond wedi dychwelyd, diarddel y gwybodus a hoffi cymdeithas y syml yn well. (118)

Er crwydro i rai o brifysgolion amlyca'r byd a mynd i'r

afael â rhai o dueddiadau meddyliol astrusaf y cyfnod,
daliai ei ddyhead am y 'dirgel fyd':

Gwyn eu byd y dall a'r byddar, canys eiddynt yw
swyn yr anwel a'r anghlyw; eiddynt rin yr annelwig
a melyster anwybod. (119)

1. Rhyw Hanner Ieuenctid, (Abertawe, 1971), 96.
2. 'Atgofion', Y Traethodydd, CXXX, 557, Hydref 1975, 278.
3. 'Meddyliau'r Macwyaid', Y Brython, 30 Mawrth 1911, 5.
4. Y Brython, 29 Medi 1910, 5.
5. 'Atgofion am Ifor Williams', Y Traethodydd, CXXI, 519, Ebrill 1966, 54.
6. 'T.H. Parry-Williams: Oxoniensis', Y Traethodydd, Hydref 1975, 332-3.
7. Y Brython, 23 Chwefror 1911, 4.
8. ibid.
9. ibid.
10. 'Cyffes', Casgliad o Ysgrifau, (Llandysul, 1984), 425.
11. 'Llenyddiaeth Gyfoes Ffrainc a Chymru', Y Fflam, 8, Awst 1949, 24.
12. Caniadau Isgarn, (Aberystwyth, 1949), xv.
13. Dyfnallt Morgan, op. cit., 14-5.
14. 'Adolygiad: E. Nanmora Jones, Carneddog a'i Deulu', Y Traethodydd, CXLIV, Ionawr 1989, 55-6.
15. Cerddi Eryri, (Dinbych, 1927), v.
16. Llythyr gan RWP at WJG (31/5/1938), Casgliad W.J. Gruffydd (rhif 639), Ll.G.C.
17. Pigion y Faner (gol. Gwilym R. Jones) (Y Bala, 1974), 114-5.
18. Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936, (Llandybïe, 1987), 307.
19. Clywais yr hanes hwn gan fy nhad, Isaac Jones. Adroddwyd yr hanes iddo yntau gan Derwyn Jones.
20. Y Brython, 23 Chwefror 1911, 4.
21. Y Brython, 5 Ionawr 1911, 4.

22. Y Brython, 23 Chwefror 1911, 4.
23. Lloffion, (Llandysul, 1942), 89.
24. Dyfnallt Morgan, op. cit., 23.
25. Y Brython, 23 Chwefror 1911, 4.
26. 'Y Critig Newydd', Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
27. Y Brython, 23 Chwefror 1911, 4.
28. ibid.
29. ibid.
30. 'Brogarwch', Y Brython, 16 Mawrth 1911, 7.
31. ibid.
32. ibid.
33. ibid.
34. 'A Farno a Fernir', Y Brython, 23 Mawrth 1911, 2.
35. 'At y Golygydd', Y Brython, 2 Mawrth 1911.
36. 'Y Maen Tramgwydd', Y Brython, 9 Mawrth 1911, 5.
37. ibid.
38. ibid.
39. ibid.
40. ibid.
41. ibid.
42. Wales 1830-1980, Rebirth of a Nation, (Rhydychen, 1982), 132.
43. 'A Farno a Fernir', Y Brython, 23 Mawrth 1911, 2.
44. ibid.
45. ibid.
46. 'Bernir a Farnodd', Y Brython, 30 Mawrth 1911, 5.

47. Bobi Jones, 'Wrth Angor (29) - Sgandal Eisteddfod Aberystwyth 1952', Barddas, 183/4, Gorff./Awst 1992, 24.
48. 'Cwrs y Byd', Y Faner, 4 Hydref 1950, 8.
49. 'Y Critig Newydd', Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
50. Dyfnallt Morgan, op. cit., 98.
51. Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
52. ibid.
53. Traddodiadau 'Fory, (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1983), 24.
54. 'Rhai Agweddau ar Sioriaeth a Neo-Sioriaeth Gymraeg', (PhD Cymru-Aberystwyth 1984), 81.
55. Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
56. ibid.
57. ibid.
58. Elfennau Barddoniaeth, (Caerdydd, 1935), 90.
59. Llythyr at RWP (4/1/1939), Casgliad R. Williams Parry (rhif 193a), Ll.G.C.
60. Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
61. 'Awgrym', Y Brython, 25 Mai 1911, 5.
62. ibid.
63. Dyfynnir yn Dyfnallt Morgan, op. cit., 31.
64. The Grail, Tachwedd 1911, 12.
65. 'Y Marchogion, Y Macwyaid A'r Ford Gron', Ysgrifau Beirniadol IX (gol. J.E. Caerwyn Williams) (Dinbych, 1972), 244-5.
66. 'Aristocratiaeth', Y Brython, 6 Gorffennaf 1911, 3.
67. Dyfynnir yn Rhyddiaith R. Williams Parry (gol. Bedwyr Lewis Jones), (Dinbych, 1974), 45.

68. 'Cychwyn Y Stori Fer Gymraeg', Ysgrifau Beirniadol IV (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1969), 198-209.
69. Y Brython, 6 Gorffennaf 1911, 3.
70. Dyfynnir yn Rhyddiaith R. Williams Parry, 41.
71. Y Brython, 6 Gorffennaf 1911, 3.
72. 'Caniadau Newydd', Y Brython, 3 Awst 1911, 5.
73. ibid.
74. 'At y Darllenydd', Caniadau, (Conwy, 1911), 6.
75. Llythyr at WJG (9/10/1935), Casgliad W. J. Gruffydd (rhif 887), Ll.G.C.
76. 'Ymddiheuriad', Cerddi (Llandysul, 1931), 9.
77. Y Brython, 3 Awst 1911, 5.
78. ibid.
79. 'Natur ym Marddoniaeth Cymru', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1941, 98.
80. 'Cyflwyniad yr Athro T. H. Parry-Williams, M.A., PhD, D. Litt', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1952, 12.
81. 'T.H. Parry-Williams', Writers of Wales (Caerdydd, 1978).
82. Gwaedd yng Nghymru, (Lerpwl, 1970), 12-3.
83. Caniadau (Conwy, 1911), 40.
84. Y Brython, 3 Awst 1911, 5.
85. ibid.
86. Y Traethodydd, I, 4, Ebrill 1913, 192.
87. The Scientific Origins of National Socialism (Llundain, 1971), xiii.
88. R. Gerallt Jones, op. cit., 17.
89. 'Ysprydoliaeth', Y Brython, 9 Tachwedd 1911.
90. ibid.

91. Cofnodion a Chyfansoddiadau (= C. CH.) Eisteddfod Genedlaethol 1915 (Bangor), 55.
92. Y Brython, 9 Tachwedd 1911.
93. ibid.
94. Y Brython, 9 Tachwedd 1911.
95. ibid.
96. ibid.
97. C. Ch. 1915 (Bangor), 5.
98. Wordsworth's Literary Criticism (gol. W.J.B. Owen), (Llundain, 1974), 78.
99. ibid., 52.
100. 'Noethlymun (Profiad Munud Awr)', Y Brython, 15 Mai, 1913.
101. 'Llenyddda', Synfyfyrion (Llandysul, 1937), 18.
102. 'Y Cam Gwag', Y Brython, 2 Mai 1912.
103. ibid.
104. ibid.
105. ibid.
106. 'Noethlymun (Profiad Munud Awr)', Y Brython, 15 Mai, 1913.
107. ibid.
108. Arthur Waugh, 'War Poetry', Quarterly Review, Hydref 1918, 385.
109. Y Brython, 15 Mai, 1913.
110. ibid.
111. ibid.
112. ibid.
113. ibid.
114. The New Poetic, (pumed argraffiad: Llundain, 1983), 89.

115. Y Brython, 15 Mai, 1913.
116. 'German Experessionist Poetry' yn Modernism (goln. Bradbury & McFarlane), (Harmondsworth, 1978), 383.
117. Y Brython, 15 Mai 1913,
118. ibid.
119. ibid.

CREFYDD HEN BETHAU

Yn ei astudiaeth gynhwysfawr o hanes crefydd yng Nghymru o 1890-1914, cyfnod sy'n cyfateb yn fras i blentyndod a llencyndod Parry-Williams, mae R. Tudur Jones yn cyfeirio'n ysgubol at ddiwygiad crefyddol 1904-5 fel digwyddiad "gyda'r mwyaf syfrdanol yn hanes Cymru'r ugeinfed ganrif" (1). Daeth y diwygiad mewn cyfnod o gytundeb ymhlith yr arweinwyr crefyddol fod diffyg eneiniad ar fywyd ysbrydol y wlad, ac ar adeg pan oedd dyhead eang a chyffredinol am ddiwygiad yn eu plith. Dangosodd R. Tudur Jones fel yr oedd diwinyddiaeth, yn enwedig yn ei gwedd gyfundrefnol, eisoes o dan gabl yn negawd olaf y ganrif ddiwethaf, ac nid rhyfedd felly iddo weld diwygiad Evan Roberts fel croesffordd ddramatig:

A oedd cenedl y Cymry am arddel Duw ei thadau, ynteu cefnu arno? Cefnodd llawer ac un ffurf ar y cefnu, yn arbennig ymhlith deallusion, oedd priodoli'r cwbl i achosion naturiol neu gymdeithasol a gwadu fod a wnelo Duw ddim â'r peth. I eraill, filoedd ohonynt, y Diwygiad oedd trobwynt mwyaf creadigol eu bywyd a buont yn gadernid i'r eglwysi am flynyddoedd lawer. Ac eto, yr oedd teimlad, hyd yn oed ymhlith y rhain, mai siomedig oedd y cynhaeaf ar ôl y Diwygiad; fod cyfle mawr wedi ei roi i Gymru, ac i Gymru fethu â manteisio arno,... (2)

Disgybl ysgol dwy ar bymtheg oed oedd Thomas Parry-Williams pan gyrhaeddodd chwaon cyntaf y diwygiad ardal Eifionydd, ac mae adroddiadau yn Y Genedl Gymreig

(3) yn cyfeirio at gyfarfodydd a gynhaliwyd ym Meddgelert a Phorthmadog (lle y mynychai'r ysgol), ym mis Rhagfyr 1904. Ac yntau, ar ei flwyddyn olaf yn yr ysgol ac mewn oedran argraffiadol iawn, gellid meddwl y byddai'r fath ddeffroad wedi cyffwrdd mewn rhyw fodd neu'i gilydd â phersonoliaeth mor hydeiml a sensitif. Yn wir, yn unol â thuedd unrhyw ddiwygiad i gyffwrdd mwy o ieuenctid na hynafgwyr, yr oedd diwygiad 1904 yn nodedig fel diwygiad pobl ifanc. Hwyl oedd yn ffurfio'r gorymdeithiau a chynnal cyfarfodydd yn hollol ddigymell, a hwyl oedd yn cenhadu o dŷ i dŷ ac o dafarn i dafarn. Cyfeiriodd Parry-Williams ei hun at y duedd hon pan luniodd ysgrif am yr emynyddes Ann Griffiths. Meddai wrth drafod natur ei throedigaeth:

Nid oes dim yn eithriadol nac anghyffredin iawn-iawn mewn gweld geneth ifanc - yn enwedig un nwydus ac angerddol ei thymherau - wedi iddi gael "troedigaeth" neu ysgytwad crefyddol i'w hysbryd yn gwyro i'r cyfeiriad gwrthgyferbyniol hollol, neu, mewn geiriau eraill, yn aruchelu'r hen nwydau a'r hen gnawdolrwydd. Fe welsom rai ohonynt yn 1904-5. (4)

Ac eto, fel y datgelodd mewn sgwrs deledu ddiweddarach, er ei fod yntau yn mynychu gwasanaethau yng nghapel Iolo Caernarfon ym Phorthmadog ar y pryd, ac yn ôl tystiolaeth Dyfnallt Morgan (5) wedi mynychu un o gyfarfodydd diwygiadol Evan Roberts ym Meddgelert, ni chyffyrddwyd mohono ef o gwbl gan awelon y diwygiad:

Wel, pan oeddwn i'n ifanc iawn - ddweda i un peth wrthach chi 'nawr - adeg y Diwygiad, 'dwy' i'n cofio Diwygiad Evan Roberts, 'roedd bobl o fy oed i, bobl ifanc yr adeg honno i gyd yn ymdeimlo â

baich pechod ar eu heneidiau, ond oeddanhw - roeddanhw'n mynegi hynny ar goedd, a hynny'n huawdl dros ben. Ches i ddim o'r cyffro yna. Ddaru'r Diwygiad ddim cyffwrdd â mi yn yr ystyr yna o gwbl....(6)

Yn ddiddorol, nid dyna oedd hanes aelodau eraill o'i deulu. Yr oedd ei ewythr, y bardd-bregethwr R.R. Morris, yn weinidog ar gapel y Tabernacl ym Mlaenau Ffestiniog, ac yn un o arweinwyr y diwygiad yn y dref honno. Ceir ei argraffiadau personol o'r diwygiad yn ei ddyddiadur, ac y mae cofnod y chweched ar hugain o Ionawr 1905 yn fwrlwm o orfoledd diwygiadol:

Noson fythgofiadwy y Tabernacl - noson y torrodd gorfoledd mawr allan. Diolch byth.

Tebyg na bu y capel erioed yn cynnwys gymaint o ganoedd yn enwedig wedi i'r gorfoledd dorri allan. Diolch byth. Bu yn orfoledd mawr tuag 9.40 hyd 10 o'r gloch - ac yn llawn brwdaniaeth hyd 10.35 pryd y torrwyd cyfarfod y capel i fyny, ac y cynhaliwyd y Cyfd. yn y vestry. (7)

Tri mis yn ddiweddarach daliai yr un llawenydd i gyniwair drwy anerchiad a draddodwyd gan Henry Parry-Williams, tad y llenor, ger bron Cynhadledd Dosbarth Ysgolion Sul Beddgelert. Ei ddyhead ef oedd gweld yr eglwysi yn adeiladu ar sylfaen y diwygiad:

Y mae y Diwygiad presenol wedi lloffa y rhan fwyaf o'r rhai hynny o aelodau ein Hysgolion Sabbothol nad oeddynt broffeswyr, fel nad oes ond gweddill bychan yn aros. Gan hynny, y rhan bwysicaf o waith yr athraw rhagllaw am gyfnod, a dyweyd y lleiaf, fydd "Adeiladu yng Nghrist". (8)

O'i gorlannu, dichon mai ymhlith y "gweddill bychan" yr oedd mab y siaradwr, a hynny mae'n siŵr er

dirfawr siom i'w dad. Ac eto, yr oedd gan y tad feddwl mawr o'i fab hynaf ac am iddo ganfod ei lwybr ei hun yn y cyfan a wnaethai. Rhyfedd fodd bynnag yw'r modd y bu'n rhaid aros am ymron i hanner can mlynedd i ganfod ymateb uniongyrchol Parry-Williams ei hun i'r diwygiad, a hynny yn y rhigwm '1904' a gyfansoddwyd yn 1951. Ni lwyddodd y blynyddoedd i liniaru ei ymateb, fodd bynnag, ac nid label di-sail a osodwyd ar y rhigwm hwn gan Dorothy Wood pan gyfeiriodd ato (9) fel y mwyaf gwawdlyd o'i holl rigymau. Er nad oes ynddo ddim o'r ymadroddion di-hid nodweddiadol, megis 'pa waeth?', 'felly y mae hi', neu'r enwog 'beth yw'r ots?' sydd yn tueddu i danlinellu agwedd sinicaidd y bardd o dro i dro, mae miniogrwydd y dychanwr yn amlwg ar waith yn y defnydd eironig o idiom ysgrythurol:

I'r cynteddau â mawl yr eid, ac â diolch i'r
pyrth,
Ac yn sgil yr Ymweliad fe gleinsiwyd gwyrth ar ôl
gwyrth:... (10)

Mewn gwirionedd, wrth fabwysiadu safbwynt y sylwebydd cryfheir yr argraff na chyffyrddwyd mohono ef gan deimladrwydd ysol y diwygiad. Yn hytrach, bron nad oes awgrym o wên hunanfoddhaus wrth iddo sefyll o'r neilltu a gwylio'r chwarae:

Cnawd ac ysbryd yn gyrru, bob un â'i chwip,
Yng ngherbyd yr Iachawdwriaeth fel dau ar drip.
(11)

Ac eto, pan oedwn am ennyd i gofio ffrâm ddeuoledig cynifer o gerddi'r bardd, ni allwn lai na chwestiynu

pan gyrhaeddwn y cwpled clo a yw'r dychanwr wedi ildio
i'r pagan eiddigeddus a ddeisyfai 'ronyn o eneiniad'
Ann a John ddwy flynedd ynghynt? Pwy sy'n cario'r dydd?
Dichon fod llawer yn dibynnu ar reddf os nad cyflwr y
darllenydd ar y pryd:

Gwarchod pawb ! Dyna danchwa sy'n dod i'r byd
Pan fo'r Awel yn chwythu dynion a Duw ynghyd. (12)

Nid oes amheuaeth serch hynny mai timestl
deimladol ar lawer cyfrif oedd yr hyn a 'sgubodd drwy
Gymru yn 1904 a 1905, yn ganu ac yn wylo, yn weddio ac
yn llefaru â thafodau. Rhoddwyd cryn bwyslais ar
gyffesu pechodau yn gyhoeddus, arferiad a
boblogeiddiwyd yn gyntaf gan yr Americanwr Charles
Finney a sefydlodd draddodiad yn hynny o beth sy'n
parhau yn ei rym dros Fôr Iwerydd. Awgrymodd R. Tudur
Jones fel yr oedd nifer o arweinwyr y diwygiad, hyd yn
oed, yn bryderus ynglŷn â'r gorbwyslais ar deimlo.
Cafodd goruchafiaeth teimladau dros reol a rheswm yn
hanes y Diwygiad ei ddarlunio'n arswydus o effeithiol
yn nofel Caradog Prichard Un Nos Ola Leuad (1961), gan
finiogi ymhellach yr hyn a ddywedodd Parry-Williams
ddeng mlynedd ynghynt:

Anghofiwyd fod angen achub eneidiau'r Blacs,
Aeth pob rhyw reol-a-rheswm yn yfflon rhacs,

Pan deimlwyd fod dŵch pechod fel parddu glo
Morgannwg ei hun ar eneidiau'r Blaenau a'r Fro.
(13)

Wrth drafod themâu crefyddol y dramodydd Gwenlyn Parry

cyfeiriodd Harri Pritchard Jones yntau at grefydd y Diwygiad yn ardal y chwareli fel "sbloets emosiynol" (14), a'i ddirmyg heb fod yn gwbl ddi-sail.

Ond 'sbloets emosiynol' neu beidio, nid oes amheuaeth nad oedd hinsawdd grefyddol y dydd yn ogystal â'i fagwraeth grefyddol wedi llywio cryn dipyn ar gyfeiriad Parry-Williams y llenor. Ymhlith ei gynnyrch cynharaf y mae peth wmbredd o gerddi crefyddol, a'r rheini fel petaent yn cynnig sylwebaeth ar yr ymrafael yn enaid y bardd yn enwedig yn ystod blynyddoedd cythryblus ail ddegawd y ganrif hon. Mae un gerdd anadnabyddus o'i eiddo yn mapio yr ymrafael hwnnw o gyfnod Porthmadog hyd at ddiwedd y Rhyfel Byd. Ymddangosodd 'Y Gwyliwr' ar dudalennau'r Welsh Outlook yn rhifyn Mehefin 1919. Mae'n werth ei dyfynnu yn ei chrynswth:

"Gwelais dydi'n fachgennyn byr dy gam
Yn gadael d'uchel fro a'r awyr iach
Am ysgol gwaelod gwlad, a Duw dy fam
Oedd awdur llyfryn yn dy becyn bach.

"Clywais dydi, a hiraeth yn dy lef,
Yn ychwanegu at dy bader fer,
Wrth addunedu cerdded ffordd y nef, -
A chwarddai'r fall wrth iti roddi'r her.

"Gwyliais dydi'n beirniadu barnau'r byd,
Yn pwyso ac yn mesur meddwl Duw,
A balchter gwybod yn d'ymffrostgar fryd,
Wrth wfftio marw a rhodresu byw.

"Deliais dydi ryw fore, pan oedd gwedd
Mynyddoedd allfro'n wyn gan risial rin,
Yn tynnu i'th enaid wyrth daearol hedd,
A mawl y ddaear ar dy feiddgar fin.

"Collais dydi flynyddoedd wedi hyn,
Ac nid adwaenai llwybrau'r nef mo'th droed,
Na llwybrau'r ddaear. Tybiais mai yng nglyn
Cysgod yr angau y cywirit oed.

"Ceisiais dydi ym mhob diarffordd fan,
Ond ni'th ganfûm, a mi o'th golli'n drist.
Ple'r oedd dy drig?" Atebais innau'n wan,
"Ni wn, ond wele fi, fy Arglwydd Grist". (15)

Er addunedu'n blentyn i "gerdded ffordd y nef" a glynu wrth ganllawiau'r Rhodd Mam, hyd yn oed cyn dyfodiad y Rhyfel Mawr, yr oedd Parry-Williams fel y mae'r trydydd pennill yn ei awgrymu yn lleisio ei amheuan a hynny'n unol â hinsawdd gynyddol yr oes o theocratiaeth. Mae'n wir fod y prif enwadau wedi ennill tua 80,000 o ddychweledigion yn sgil Diwygiad 1904-5, ond yr oedd tri-chwarter ohonynt wedi cilio erbyn 1912 (16). Dyna'r union flwyddyn pan ymddangosodd y delyneg 'Ymliw' ar dudalennau'r Grail, y gyntaf o gerddi 'crefyddol' y bardd, ac er gwaethaf ei mynegiant blodeuog, amlygir ynddi barodrwydd y myfyriwr pedair mlwydd ar hugain i ddinoethi ei deimladau wrth iddo bwyso a mesur meddwl Duw:

Nac edliw imi f'anghred. - nid oes nos
Fel nos fy enaid.
Mae lamp mabolaeth heno yn y ffos,
A llaith yw'm llygaid.

Gan syllu am y seren glywswn gynt
Oleuai lwybrau
Dyrys ieuenctid, ar gyfeiliorn hynt
Y cynnar ddyddiau. (17)

Ni allai fodd bynnag ymatal rhag dofi unrhyw herfeiddioldeb a berthynai i'w gyffes trwy gynnwys y pennill olaf anochel:

Nac edliw imi f'anghred, - nid oes nos
Fel nos fy enaid.
Medd llais, Daw'r wawrddydd fel anwylyd dlos
I olchi'th lygaid. (18)

Nid yw'r duedd honno yn gyfyngedig i'w ganu cynnar ychwaith. Drwodd a thro, er mynegi'n groyw ei argyfwng ffydd, ni ellir dianc rhag yr ymdeimlad fod Parry-Williams yn gyndyn iawn i fradychu y grefydd y magwyd ef ynddi. Soniodd Saunders Lewis fel yr oedd "y capel a'r seiat a'r cyfarfod gweddi a'r oedfa Sul a'r pregethu a'r ddyletswydd deuluaidd feunyddiol...yn rhan fawr o'r anwyldeb mwyaf a wybu" (19). Yn wir, fel yr awgrymodd John Rowlands "yr oedd Parry-Williams... wedi'i drwytho yn y dermyddiaeth Gristnogol, a hynny yn ei flynyddoedd ffurfiannol, fel bod ganddo deyrngarwch teimladol dwfn at grefydd" (20). Mae'r anecdôt canlynol a adroddwyd gan Meredydd Evans yn ei ddarlith Dirgel Fyd, fel petai'n ategu'r ddamcaniaeth hon, er iddo yntau ei dyfynnu i'r perwyl o amlygu ymwybyddiaeth Parry-Williams o ddirgelwch byd a bywyd a'i ddyhead yn wir i ymateb i'r dirgelwch hwnnw:

Yn ystod un o'i ymweliadau olaf â'i hen fro ymddengys i Parry-Williams droi i mewn i'r hen gapel. Gwelodd gwraig y Tŷ Capel y cyfan a ddigwyddodd wedyn trwy un o ffenestri'r adeilad... Mae'n debyg i'r bardd eistedd, i ddechrau, yn hen sedd y teulu, gan grymu ei ben a phwyso 'mlaen yn y sedd. Yna, ymhen ychydig, aeth i'r sêd fawr, a dweud adnod. Oddi yno esgynnodd i'r pulpud lle'r adroddodd y drydedd salm ar hugain. Wedi hynny sylodd drwy un o'r ffenestri ar y fro oddi allan, cerddodd yn araf ar hyd yr eil gan foesymgrymu yn gynnwl i hen sedd y teulu ac yna aeth allan i'r awyr agored. (21)

Yn hyn o beth ni ellir llai na dwyn i gof ysgrif gyfareddol Islwyn Ffowc Elis 'Cyn Mynd', a'r hyn a ddywed yntau am Soar, capel ei blentyndod ef:

Gallwn fynd â Soar gyda mi, beth bynnag sy dros y goror yn y byd a ddaw. Soar yw fy nhystysgrif fod i mi, pa mor gymhleth bynnag wyf heddiw ac anodd fy nhrin, garu 'Ngwaredwr yn annwyl pan oeddwn i'n ddim-o-beth rhwng ei furiau ef. (22)

Bwriad y bennod hon yw ceisio ymdrin â'r tyndra hwn rhwng magwraeth draddodiadol anghydffurfiol y bardd a'i ymwybyddiaeth gyson o "drofauster bodolaeth" (23), ymwybyddiaeth a oedd fel petai'n gwadu y fagwraeth honno. Dyma'r tyndra sydd wrth wraidd llawer iawn o'i gerddi grymusaf, ac yn fwy arwyddocaol, dyma'r tyndra sy'n lleisio groywaf faint yr argyfwng a wynebai'r Gymru Gymraeg yn hanner cyntaf y ganrif hon wrth i awelon y diwygiad ildio i groeswyntoedd rhyfel a newidiadau cymdeithasol.

Y mae cyfran helaeth o ganu 'crefyddol' Parry-Williams yn perthyn i gyfnod y Rhyfel Byd Cyntaf. Dyma'r canu a labelwyd gan Dyfnallt Morgan yn gerddi'r 'Galilead Gwelw Gynt', cerddi a oedd yn ei dyb ef "yn arddangos gradd uchel o 'arwriaeth' foesol ac ysbrydol" ac yn delio â'r rhyfel "o safbwynt gwrthwynebydd cydwybodol ar dir argyhoeddiad Cristionogol" (24). Eto, er bod esiamp1 'Crist y Dyn' yn greiddiol i lawer o'r cerddi hyn, efallai nad yw'r darlun lawn mor ddu a gwyn â'r hyn a awgrymir gan sylw pellach Dyfnallt Morgan:

Pa un yw'r gwir Parry-Williams? Y crediniwr pybyr
a ganodd gerddi crefyddol dwys y cyfnod 1915-1919?
Neu ynteu'r amheuw'r a adlewyrchir yn ei ganu
diweddarach? (25)

A chymryd y gerdd hunangofiannol 'Y Gwyliwr' yn
dystiolaeth, gwelsom awgrym eisoes mai cyfnod dwys o
ymholi mewnol ydoedd blynyddoedd y Rhyfel i Parry-
Williams, wrth iddo yntau, fel myrdd o rai eraill,
dystio fod ei ffydd yn naioni cynhenid Duw a dyn ar
brawf.

Ymddangosodd y gyntaf o'r cerddi hyn ar
dudalennau'r Dragon yn 1916, ond Hydref 1915 yw'r
dyddiad a nodir wrth ei godre. Dwy soned ydyw sydd yn
clymu'n ddestlus gyfnod y bardd fel myfyriwr yn yr
Almaen "yn yr hen adeg solet a sefydlog cyn i dynged
wneud stremp a slachdar o bethau" (26) a'r gwrthdaro a
oedd bellach yn llethu yr union fangre. Mae'r
cyferbyniad, fel yn y dyfyniad uchod o'r ysgrif
'Borshiloff', yn un amlwg, ond trawiadol serch hynny:

Lle gwelais gyntaf rhwng y gwyrdd a'r glas
Binaclau gwyn y Berner Oberland;
Lle profais gyntaf ar fy estron fant
Felyster coeth y gwinoedd Rhin, a blas
Mêl y dyffrynnoedd dwfn;...

Yno, lle gynt bu rhyfedd nef i mi,
Mae gwae a dryglam a newynog nwyd,
A llawer llanc, wrth feichio'i olaf gri,
Yn marw'n safnrwth ar y ddaear lwyd.
A gwn fod iddynt hwy a minnau lu
Gobeithion gwyw dan bîn y Fforest Ddu. (27)

Yn ôl pob dystiolaeth 'roedd cyfnod Freiburg
gyda'r mwyaf cyffrous a dedwydd yn hanes Parry-Williams

fel myfyriwr, cyfnod pryd y cyrhaeddodd ei olygwedd ramantaidd ei phenllanw. Efallai nad oedd yn rhannu diléit ei gyd-letywr Borshiloff mewn 'wein, weib und gesang' ond yn sicr, yn ardal y Fforest Ddu, canfu'r alltud ail teilwng iawn i Eryri. Gyda dyfodiad y Rhyfel fodd bynnag, drylliwyd y 'daearol hedd' a brofodd yno a chladdwyd y 'gobeithion gwyw' hynny a goledodd o dan goed y Fforest Ddu. Yn yr ail soned fe'i gwelir yn cyplysu tywyllwch y byd dan gymylau'r Rhyfel a'r tywyllwch a ddisgynnodd arno yntau yn ei sgil. Ymddengys mai'r unig gysur iddo wrth wynebu'r oriau tywyll hynny oedd y priodoledau hynny a etifeddodd gan ei rieni a'r blynyddoedd dedwydd hynny a dreuliodd ar aelwyd Tŷ'r Ysgol. Amlygwyd yr un ymlyniad greddfol mewn llawer o'i weithiau diweddarach, ond erbyn hynny yr oedd blynyddoedd y Rhyfel wedi agor ei lygaid i weld y "craciau fil yn y Gymru honno a'i hatynnai mor ddirdynol" (28):

Cyn mynd o'r dydd yn llai a'r nos yn hwy
I'r byd a minnau, (oni welaf waed
Y dydd yn ceulo? oni theimlaf draed
Y nos drom arnaf, - nos i aros mwy?)
Cyn mynd yn hen yn ifanc, cyn mynd trwy
Adwy'r ymachlud, (oni wn sarhaed
Am feiddio bod yn ifanc? oni chaed
Am gerdded llwybrau'r hirddydd lawer clwy'?)

Dduw'r Dydd, dduw'r Ifanc, diolch am y ffawd
Roes imi nwyd fy mam a cherdd fy nhad,
Am aml awenydd roes i enaid tlawd
Olud meddyliau mawr yn ddinacâd.
Caf fyw f'ieuenctid eilwaith, Duw a Wyr
A chofio gwynlliw'r dydd yn oriau'r hwyr. (29)

Un o nodweddion mwyaf trawiadol y cerddi rhyfel yw dyhead cyson Parry-Williams am gyfeiriad i'w fywyd a'i galluoga i ymdopi â therfysg a ffrwst yr ymladd. Gwelsom yn y sonedau uchod fel yr oedd yr anian a etifeddodd yn foddion iddo ryw lun o ddygymod ag amgylchiadau, eithr yn y rhigwm di-deitl a ymddangosodd yn Y Goleuad fis yn ddiweddarach, trodd at Grist am gyfeiriad. Mae cefndir yr ymladd yn llenwi'r darlun i'r ymylon drachefn wrth i'r bardd gymryd arno holi Crist ei hun pa fodd y gallai ef ymdopi â'r fath wallgofrwydd a oedd "er gwaetha'r Bregeth ar y Mynydd a gorchmynion Crist, yn hawlio ei bod yn driw i'w ddysgeidiaeth wrth godi 'cledd i ladd ei frawd'" (30):

A ellit Ti oddef bywyd a'i bwn,
Heb wyro, dan ofid y cledd a'r gwn

Sydd heddiw'n ysigo fy meddwl brwysg,
Na chlyw ac na wêl ond milwrol rwysg. (31)

Mae pwyslais y rhigwm hunanymholgar hwn (a dyma oedd y tro cyntaf iddo fabwysiadu'r ffurf) ar Grist fel dyn ar y ddaear, ond yn hytrach nag arddangos dyhead syml am ymlyniad wrth berson Crist, onid yr awgrym mewn gwirionedd yw y byddai dilyn ôl traed y Crist a'i ddysgeidiaeth mewn cyfnod o'r fath orffwylltra yn arwain yn anorfod at wawd a chroes?

Pe gwypwn, efallai y ceisiwn i
Fyw eto'n y byd, wrth Dy gofio Di, -

A byw yn Grist yng ngwallgofrwydd oes
A marw, o'r herwydd, ar ddeupren croes. (32)

Hynny yw, onid terfyn eithaf y gwallgofrwydd, a'r darnio llwyraf ar werthoedd cymdeithas fyddai croeshoelio gŵr didrosedd na wnaeth ddim ond byw'n dda a heddychlon? Mae'n arwydd digamsyniol o'r cryfder cymeriad a oedd yn ofynnol i arddel gwerthoedd heddychwyr ac i wrthsefyll crochlefain gwaetgwn yr oes; arwydd yn wir o'r erledigaeth y bu'n rhaid i Parry-Williams ei hun ei phrofi maes o law.

Nid oedd defnydd mynych Parry-Williams o berson Crist yn ei gerddi yn ystod y Rhyfel yn unigryw ychwaith. Gwnaeth nifer o gylchgronau asgell chwith yn fawr o'r cyferbyniad rhwng Crist yr heddychwyr a thrais newydd dynoliaeth fel yn wir y gwnaeth cefnogwyr y Rhyfel ddefnydd helaeth o'r syniad mai gwaith y Diafol a'i gyfaill (y 'Kaiser') oedd y trais a bod y genedl o ganlyniad wedi ymuno mewn brwydr rhwng Crist a'r Diafol. Yn wir, fel y datblygodd y Rhyfel, buan y gwelwyd y gellid ystumio symboliaeth marwolaeth a bywyd newydd y Crist atgyfodedig i gefnogi unrhyw safbwynt bron.

Fel hyn y defnyddiodd Eva Dobell y syniad o ailddyfodiad Crist i'r pwrpas o gyfleu ei hedmygedd o aberth y milwyr yn ei soned 'Advent, 1916':

And through that Golgotha of blood and clay,
Where watchers cursed the sick dawn, heavy-eyed,
There (in my dream) Christ passed upon His way,
Where His cross marks their nameless graves who
died
Slain for the world's salvation, where all day
For others' sake strong men are crucified. (33)

I Siegfried Sassoon, trueni eithaf y Rhyfel oedd fod aberth y croeshoeliedig Grist hyd yn oed, yn ateb annigonol bellach. Ymddiddan rhwng milwr a Christ ar y groes a geir yn ei gerdd 'Christ and the Soldier'. Dyma'r pennill olaf:

'Lord Jesus, ain't you got no more to say?'
Bowed hung that head below the crown of thorns.
The soldier shifted, and picked up his pack,
And slung his gun, and stumbled on his way.
'O God', he groaned, 'why ever was I born?'...
The battle boomed, and no reply came back. (34)

Ar dudalennau'r Geninen, beth bynnag, llais unig mewn anialwch jingoaid, chwedl Tecwyn Lloyd, oedd un Joseph Jones, ond tebyg yw y byddai Parry-Williams yn barotach i glosio ato ef nag at y fflyd o rethregwyr a lethai'r cylchgrawn hwnnw â'u propoganda. Yr oedd darlun Joseph Jones o'r Crist yn un digon diamwys, ac felly hefyd ei ddarlun o'r rhai hynny a lurguniodd eu Cristnogaeth i gynnwys y Rhyfel fel crwsâd o blaid daioni dynoliaeth:

A syrthiodd y cedyrn? Wele ddelfryd ac esiamp
Crist yn sefyll yn uchel ac yn eglur a phawb yn Ei
ganfod o hirbell, ac eto wele Ei ganlynwyr
ffyddlon yn methu â throedio y llwybr a droediodd
Efe, yn yr argyfwng hwn. (35)

Mewn cerdd dan y teitl chwerw 'Y Pagan', eto o'r flwyddyn 1915, mynnodd Parry-Williams mai chwilio am Grist "yn ei ffordd ei hun" yr oedd, ac efallai'n wir mai yn y rhigwm hwn y cawn y mynegiant croywaf o gyflwr meddwl ac ysbrydol y bardd yn ystod y Rhyfel.

Ynddo, yn unol â natur breifat a hunanymholgar ei ganu rhyfel ceir mynegiant triw o'i foesoldeb personol ef wyneb yn wyneb â hurtrwydd yr oes, oblegid fel y nododd Gerwyn Williams mewn byd mor gibddall "yn sicr, ni fentrai Parry-Williams ysgwyddo swyddogaeth y bardd cymdeithasol" (36). Wele'r gerdd yn ei chyfanrwydd:

"Sethrais y gwinwryf fy hunan, ac o'r bobl nid oedd neb gyda mi".

Cefnodd yn gadarn ar gred ei dad,
O weled nad Duw mo dduw ei wlad.

Anturiodd ar aml gyfeiliorn hynt
O sain y baldordd a sŵn y bunt,

I geisio cydymaith a siglai law
Â phagan di-dduw heb arswyd na braw, -

Cydymaith a deimlai nad diawl mo'r dyn
A chwiliai am Grist yn ei ffordd ei hun.

Nis cafodd, ac wylodd na roddes ffawd
Iddo gâr a fai'n well na brawd.

Aeth heibio i allorau temlau'r byd
A thinc yr aur yn ei glust o hyd.

Aeth heibio i'r croesau heb deimlo'u rhin,
Ni chrynodd wrth basio'r afrellad a'r gwin.

Ni faglodd wrth erchwyn beddrodau'r byw
Sy'n aml ar odre Mynydd Duw.

Ond dringodd y mynydd drwy'r nos a'r tARTH
Yn gryf ac yn eon, heb deimlo'r gwarth

A'r rhyfyg o adael y dyrfa drist
A chwiliai y beddau am gorff y Crist.

Dringodd i gopa Mynydd Duw
Ei hunan bach, - onid Pagan yw? (37)

Daw'r dyfyniad ysgrythurol yn addas iawn o bennod waedlyd yn llyfr Eseia; pennod sydd â'i hadnodau

agoriadol yn bur adnabyddus. Fel hyn y maent yn ymddangos yn Y Beibl Cymraeg Newydd:

Pwy yw hwn sy'n dod o Edom, yn dod o Bosra, a'i ddillad yn goch; y mae ei wisg yn hardd, a'i gerddediad yn llawn o nerth? "Myfi yw, yn cyhoeddi cyfiawnder, ac yn abl i waredu."

Pam y mae dy wisg yn goch, a'th ddillad fel un yn sathru mewn gwinwryf?

Bûm yn sathru'r grawnwin fy hunan, ac nid oedd neb o'r bobl gyda mi; sethrais hwy yn fy llid, a'u mathru yn fy nicter. Ymdaenodd eu gwaed dros fy nillad nes cochi fy ngwisgoedd i gyd...(38)

Mae Dyfnallt Morgan (39) yn cyfeirio ymhellach at yr adlais o emyn John Williams St. Athan, "Pwy welaf o Edom yn dod?". Yn ôl erthygl gan Eos Maelor ar dudalennau'r Brython (40), hwn oedd o'r^{un} emynau mwyaf cymwys i'w canu ar adeg o ryfel. Tystiodd yn wir fod gweinidog ar gapel yn Rhiwabon ar ddechrau'r Rhyfel wedi clywed sŵn buddugoliaeth yn y modd y canwyd yr emyn gan ei gynulleidfa luosog. Mae'n werth nodi, serch hynny, na chynhwysir yr emyn hwnnw yn llyfr emynau'r Methodistiaid oddi ar argraffiad 1929. Hepgorwyd nifer o emynau eraill o'r argraffiad diweddar oherwydd eu manylder graffig wrth sŵn am ddioddefaint Crist a'i waed. Ergyd hynny yng nghyd-detun y gerdd yw mai tuedd gynyddol y grefydd gyfundrefnol y magwyd Parry-Williams ynddi oedd derbyn rhyw wlanen o Grist yn null "gentle Jesus, meek and mild" y Sais, Crist nad oedd yn hawlio rhyw lawer o ymroddiad i'w ddilyn. Gellid dadlau mai parhad o'r ymlyniad hwn wrth yr hen ddelwedd dreuliedig hon oedd wrth wraidd gwrthwynebiad cyffredinol yr

enwadau i ffilm ddiweddar Martin Scorése The Last Temptation of Christ a'i bortread heriol o Grist y dyn. Fel y dengys y sylw ar siaced lwch cyfrol farddoniaeth Meirion Evans Y Corn Olew - "Nid yw'r bardd yn fodlon gyda'r ddelwedd o Grist meddal" (41) - nid Parry-Williams oedd yr olaf i anniddigo ynghylch y ddelwedd boblogaidd o Grist.

Ond yn sicr 'roedd y syniad o Grist a gyflwynwyd gan nifer llethol o weneddogion yr Eglwys yn ystod y Rhyfel fel un a oedd yn bendithio ac yn llwyddo eu hymdrechion ar faes y gad yn gwbl wrthun i Parry-Williams. Crefydd rhyfel oedd crefydd y wlad a dagrau pethau oedd cynifer o bobl a dderbynai yn gwbl farwaidd yr hyn a gynigiwyd iddynt gan yr Eglwys gan wgu arno yntau am feiddio meddwl drosto'i hun a wynebu'r her o ddringo Mynydd Duw 'ei hunan bach'. Awgrymir mai tynged anochel y sawl a fodlonai ar ddilyn y llif yn ddigwestiwn ydoedd baglu 'wrth erchwyn beddrodau'r byw'. Darluniwyd yr un syniad o feirw byw gan T.S. Eliot yn The Hollow Men a chyfeiriwyd ato drachefn gan Gwilym R. Jones yn ei gerdd 'Cwm Tawelwch':

Meirwon ^{ym} oll yn eirch ein tai,
Wedi'n mymeiddio
Yn amdo ein crwyn. (42)

Mae'r adlais o'r hyn a ddywedwyd wrth y gwragedd wrth iddynt fynd i eneninio corff y Crist ar fore'r atgyfodiad yn hygryw:

Pam yr ydych yn ceisio ymhlith y meirw yr hwn sy'n fyw? (43)

Gwelai Parry-Williams fod y 'dyrfa drist', fel y gwragedd wrth y bedd, trwy wyllo'r byd yn mynd ar ei ben i hunanddinistr yn parchu Iesu marw yn hytrach na dilyn y Crist byw a'i efengyl o gariad.

Trwy gydol y Rhyfel, tystiodd Parry-Williams i'r modd y gwyrddrowyd aberth Crist fel y gellid uniaethu dioddefaint y milwr ag ef, a hynny yn nhermau aberth arwr. Wrth reswm, 'roedd delwedd o'r fath yn werthfawr i'r milwr a'r sifiliad cyffredin fel ei gilydd yn yr ystyr ei bod yn rhoi pwrpas i'r dioddef goddefol yn ogystal â thynnu sylw oddi ar y ffaith fod yn rhaid lladd yn y brwydro, ac nid cael eich lladd yn unig. Fel y dywed Peter H. Liddle:

Today we are likely to see the utility of the concept of a glorious sacrifice as being at best a peculiar inversion of Christ's selflessness but there is no doubt that there was solace for many at home in the wide recognition that to have served and died for one's country was indeed a glorious sacrifice which had a kinship to that of Christ's suffering on the Cross. (44)

Yn y pen draw felly, fel yr ategodd Alan Llwyd, daethpwyd "i gysylltu ac i gyplysu aberth y bechgyn ag aberth Crist, yr aberth uchaf oll" (45). Efallai, serch hynny, mai'r defnydd mwyaf eithafol o'r ddelwedd hon ynghylch 'gwerth y gwaed' oedd y modd yr ymatebodd Henry Newbolt i ffilm o'r Somme fel petai'n wasanaeth cymundeb:

We have sought God in a cloudy heaven,
We have passed by God on earth:
His seven sins and his sorrows seven,
His wayworn mood and mirth,
Like a ragged cloak have hid from us
The secret of his birth.

Brother of men, when now I see
The lads go forth in line,
Thou knowest my heart is hungry in me
As for thy bread and wine:
Thou knowest my heart is bowed in me
To take their death for mine. (46)

Nid y beirdd yn unig a droediai'r trywydd hwn. Does fawr o amheuaeth mai'r hyn a gyffrôdd Parry-Williams hyd at fêr ei esgyrn, oedd yr arweinwyr eglwysig hynny a ddringai i bulpudau'r wlad er mwyn llurgunio geiriau a gweithredoedd Crist yn ddatganiadau o blaid y Rhyfel. Cyfeiriodd T.E. Nicholas yntau (47) at y modd yr aeth yr arweinwyr ysbrydol honedig ati i wisgo Mars, duw rhyfel, yn nillad Crist. Crisialwyd y duedd gan y ddelwedd hynod anghysurus honno o'r Parchedig John Williams Brynsiencyn yn pregethu mewn gwisg khaki a choler gron (48). Un o'r adnodau a ddyfynnwyd yn helaeth ganddo ef a'i debyg i'r perwyl o uniaethu aberth y milwyr ag aberth Crist oedd geiriau Crist yn efengyl Ioan:

Dyma fy ngorchymyn i: carwch eich gilydd fel y cerais i chwi. Nid oes gan neb gariad mwy na hyn, sef bod dyn yn rhoi ei einioes dros ei gyfeillion.
(49)

Fel yr awgrymir mewn dwy soned Saesneg a gyhoeddwyd ganddo ar derfyn y Rhyfel, yr efengyl hon o gariad oedd union sylfaen heddychiaeth Parry-Williams ac a'i

cynhaliodd trwy flynyddoedd blin y Rhyfel. Dengys
wythawd y soned agoriadol fel yr ymrôdd yn llwyr i
gariad y Crist gan fwrw heibio bob cariad daearol:

Four years and more...The Jesus I had known
Before Hate ruled the nations, and whose name
Was a five-lettered talisman of flame,
Became my Christ, possessor of His own.
Four years and more. His little Mount had grown
To be my mountain; His great Love became
Earth's only passion, life's absorbing claim,
And all the little loves were overthrown...(50)

Ac eto, erbyn cyrraedd yr ail soned, a therfyn y
Rhyfel, gwelir fod Crist bellach wedi cilio i'r cefndir
a'r bardd unwaith yn rhagor yn deisyfu ffeirio Agape am
Eros a chofleidio'r cariad cnawdol y bu iddo'i fwrw
heibio. Wedi'r fath chwalfa yn hanes y byd, dyna'r unig
gariad a erys, oni bai, wrth gwrs, am gariad dyn at
ryfel:

I had abandoned love, the love that prates
In poets' mouths of sweets and scents and songs:
The love that counts all little lapses wrongs,
And calls divine all things that it creates.
I had abandoned love, the love that mates
Madmen with maidens, and in human throngs
Sees nought but enemies; the love that longs
To languish and to lisp; the love that hates.

Now I, the heathen and the heretic,
The pagan desecrator of the fane
Of that great God of Women, feel a sick
Sinking of heart to worship him again.
For only two remain, two gods - no more,
Woman's god, Love and man's, the God of War. (51)

Yr oedd "llwch a llaid y pedair blynedd ar yr eira
gwyn" chwedl y bardd yn y gerdd 'Jerusalem,
Jerusalem...' a'r gronyn olaf o ffydd wedi'i ddarnio.
Fel y galarai Crist oherwydd y modd y lladdodd

Jerusalem ei phroffwydi, felly hefyd y galarai Parry-Williams dros Gymru, o weld fel y cydiodd y dwymyn ymladdgar i'r graddau fod Tywysog Tangnefedd yn esgymun ganddi:

Heddyw ni welaf ond eiddigedd byth,
Dialedd a bradwriaeth yn fy mro;
Ni welaf ond y proffwyd dan ei groes,
Y Gŵr o Iddew a fawrhawn, yn wawd,
A'r Sant a'r giwed greulon ar ei fedd,
A minnau'n ochain fel y Gwladgar gynt,
Yn brudd, - "Jerusalem, Jerusalem..." (52)

Gallodd Iwan Llwyd edrych yn ôl ar chwalfa'r Rhyfel trwy lygaid yr wythdegau, a hynny yn nhermau tynged Hedd Wyn, y bardd-fugail a aned yn yr un flwyddyn â Parry-Williams, ond a laddwyd ar y diwrnod olaf o Orffennaf 1917, mewn sgarmes ar y ffin rhwng Ffrainc a Gwlad Belg. Os sylweddoliad ar lefel fwy personol a gafwyd gan Parry-Williams, gallai Iwan Llwyd â synnwyr trannoeth daro ar oblygiadau cymdeithasol y chwalfa. Nid cwbl annhebyg ychwaith yw'r gwareiddiad a ddarlunnir ganddo ar drothwy'r Rhyfel i'r un y magwyd Parry-Williams ynddo ym mhentref Rhyd-ddu ar droad y ganrif ddiwethaf:

Lluniwyd y Cymry cyn y Rhyfel Mawr,
ar lun amaethwyr mawnog
a chyrddau'r gwllith:

seiliwyd eu rhyddiaith a'u rhethreg
ar bregethau barwniaid y pulpud,
a sychwyd eu diwylliant
a'i halltu,
i'w cadw drwy'r gaeafau moel:

gwreiddiwyd eu gwareiddiad
ym mhridd â'r anghydfurfiaeth;
i bob enaid ei gwys,

ac i bob aelwyd ei adnod,
a ffynnodd eu rhyddfrydiaeth
ar wrtaith coeth Fictoriana. (53)

Ysywaeth, ni allai'r fath wareiddiad fyth ymdopi â
dinistr a drewdod y ffosydd; yr oedd yr hen fyd eisoes
yn dadfeilio:

lluniwyd y Cymry cyn y Rhyfel Mawr,
a rhaid oedd i ddewrion eu diwylliant,
yn bregethwyr a beirdd,
gynnal achos y gynnu, a dwyn y rhagrith yn rhan o'n hetifeddiaeth:

un ddelwedd sy'n aros,
bardd ifanc
na wyddai achos ei ddychryn,
a'i delyn ynghrog ar fidog,
a bwled yn ei gefn. (54)

Fel y crogwyd telyn Hedd Wyn ar fidog, felly hefyd y
staeniwyd canu Parry-Williams gan y gwaed a'r galw ysol
amdano o bulpud y cwrdd a'r llwyfan ricriwtio. Gwelodd
nad ei olwg ef ei hun ar yr hyn sy'n wir oedd realiti
ac o ganlyniad dwysawyd ei olwg ar gymhlethdod bywyd.
Eisoes yn ystod y Rhyfel daethai dychan a choegni yn
rhan o'i arfogaeth a llawer mwy nodweddiadol o gywair
eironig ei rigymau diweddarach yw'r rhigwm Saesneg
'Christmas 1916' dyweder, na'r rhigymau hynny a
gyhoeddodd ar ddechrau'r Rhyfel.

Serch hynny, ar dudalennau Y Deyrnas, misolyn
yr heddychwyr, y cyhoeddodd Parry-Williams un o'i
gerddi mwyaf herfeiddiol a dychanol yng nghyfnod y
Rhyfel. Dan olygyddiaeth diwyro Thomas Rees
mabwysiadodd y cylchgrawn hwnnw safbwynt Cristnogol-

heddychol a resynai at y modd y methodd Cristnogaeth Ewropeaidd wrthsefyll y symudiad tuag at ryfel. Mae'n werth nodi bod Parry-Williams ei hun yn aelod o'r pwyllgor o heddychwyr a'i sefydlodd mewn cyfarfod yn y Bermo (55). Mewn astudiaeth o Gymru a'i chrefydd yn ystod y Rhyfel Mawr tanlinellwyd cyfraniad Y Deyrnas gan Dewi Eurig Davies yn y termau hyn:

Bu'n gydymaith i sawl gweinidog unig a gwrthwynebydd erlidiedig, yn gysur i gwmnïoedd bychain o heddychwyr a drigai ymysg militariaid gorffwyll, yn olew i friwiau rhieni galarus, a chyfrwng i oleuo cydwybod cannoedd a rodiodd yn niwl ansicrwydd a phryder oherwydd bod amryw o bersonau a berchid ganddynt, wedi coleddu syniadau oedd yn bleidiol i'r Rhyfel. (56)

Yn sicr, nid ar chwarae bach y damcaniaethodd W.J. Gruffydd, fel un a brofodd ynddo swcr yn ei ymdrech i nofio yn erbyn y lli rhyfelgar, mai Y Deyrnas oedd "un o'r achosion cryfaf na cholodd Cymru ei henaid yn hollol yn nydd y gwallgofrwydd mawr" (57).

Cerdd ar y mesur moel yw 'Crist yn ddeugain oed', un o gyfres o dair lle mae Crist yn llefaru yn y person cyntaf, a cherdd a ymddangosodd drachefn yn y Dragon ar ffurf yr hyn a eilw'r bardd 'an un-English translation of the writer's Welsh original'. Her i synnwyr cyffredin a doethineb honedig y byd a geir ynddi wyneb yn wyneb ag amharodrwydd dyn i gicio yn erbyn y tresi a magu ysbryd gwrthryfel. Unwaith eto, awgrymir mai bod yn feirw byw yw'r norm ymhlith dynion, gan fwrw gwawd ar y sawl sy'n mentro coleddu

breuddwydion gobeithiol ieuenctid :

Gwae'r llanc
A chwery dan y deg ar hugain oed
A'r tân sy'n ei ymennydd. Oni thry
O gwrs herfeiddiol ei ynfydrwydd, daw
Dinistr yn dynged arno. Hawdd i lanc
Yw herio ffawd a gweiddi, "Yfaf i'r
Cwpan i'r gwaelod, trengaf ar y groes
O blaid y gwir." - Gweddïed ar ei Dduw! (58)

Eto, gwelir stôr ddihsbydd o gyfeiriadaeth grefyddol, cyfeiriadaeth sydd yn amlwg yn deillio o fagwraeth grefyddol y bardd ac sydd yn nhyb John Rowlands yn "dwysáu'i olwg eironig ar fywyd" (59), yn enwedig felly yn ei gerddi diweddarach. Adleisir yn y dyfyniad uchod emyn adnabyddus Hugh Derfel; emyn a genid am 3 o'r gloch bob prynhawn Gwener y Groglith yn Eisteddfod Llandderfel:

Y gŵr a fu gynt o dan hoelion
Dros ddyn pechadurus fel fi,
A yfodd y cwpan i'r gwaelod,
Ei Hunan ar ben Calfari. (60)

Byrdwn y gerdd mewn gwirionedd yw dychmygu beth petai Crist ei hun wedi dilyn ymresymiad y bydol ddoeth gan anwybyddu'r anniddigrwydd yn ei waed a'r tân yn ei enaid, gwrthod ffordd y groes a byw yn hytrach yn ôl synnwyr y deugain oed. Dychanol yw'r cywair ar ei hyd a sylwer fel y mae'r bardd yn cyfeirio at salm 90 fel y gwnaeth mewn rhigwm arall ddeng mlynedd ar hugain yn ddiweddarach:

Pa fudd,
Pa rin, pa fywyd a ddeilliasai byth
O farw dros y gwir ar ddeupren croes?
Diddim yw dyn, a gwell yw byw i'r pen
Yr hen addewid sy'n y Scrythur Lân

Nag ufuddhau i symbyliadau poeth
Ieuenctid nwydus. Synnwyr deugain oed!
Synnwyr cyffredin! Gwyn ei fyd a'i medd! (61)

Anodd yw amgyffred pa effaith a gâi cân fel hon ar ddarllenwyr yr oes a chylchronau'r cyfnod yn llawn i'r ymylon o gerddi propoganda newyddiadurol a cherddi "ffug-deimladol a oedd yn porthi ac yn pesgi'n ysglyfaethus ar ddioddefaint pobl eraill" (62). Yn achos Tegla Davies beth bynnag mae gennym dystiolaeth iddi anesmwytho cryn dipyn arno. Datgelodd hynny wrth lunio portread o Parry-Williams ar gyfer darllenwyr ifanc Y Winllan:

Fel bardd y mae'n feiddgar iawn. Y mae darnau o'i eiddo, fel "Iesu Grist yn ddeugain oed", yn ein herlid byth wedi eu darllen unwaith. A chyfyd ei feiddgarwch o'i ddewrder. Teimlir mai gŵr yw a gweledigaeth ganddo. (63)

Fel y crybwyllwyd eisoes, un o gyfres o gerddi yn ymwneud â marwolaeth Crist yn dair ar ddeg ar hugain ydoedd 'Crist yn ddeugain oed'. Cyfansoddwyd prolog iddi yn y Saesneg o dan y teitl 'Christ at Thirty', ond ni chyhoeddwyd mohoni hyd flwyddyn yn ddiweddarach. Portread o'r Crist heriol a geir ynddi, Crist sydd yn barod i wfftio synnwyr cyffredin a mentro yn hytrach i freichiau marwolaeth:

What a great
Adventure it must be to open wide
One's arms to Death, and meet him unawares
And unforeseen. Will he rejoice to see
A youth that knows not those unmanly wiles
Of coward middle-age, and has not lived
To reach the height of wisdom - Common Sense?
(64)

Efallai mai'r gerdd fwyaf dadlennol yn y gyfres yw'r delyneg Saesneg 'Thirty-Three'. Ynnddi mae Crist yn ildio i'w dynged anochel ond ar yr un pryd ymdeimlir â'r cyfosodiad rhwng yr erledigaeth a ddioddefodd Crist a'r erledigaeth ym mywyd Parry-Williams ei hun wrth iddo yntau ddynesu at yr oedran dychrynlllyd:

Three years' rebellion and a name,
A cross and Calvary;
One gust extinguishing the flame, -
I am afraid of thirty-three.

Three years of challenging that charms,
A trial and a tree;
A youth against the world in arms, -
Am I afraid of thirty-three?

Three years of 'life', Death at the last;
Why, then, should I not be,
As down to thirty I drop fast,
So much afraid of thirty-three?

Mortal, immortal; man, divine;
Fiasco, victory;
Hate, adoration; wormwood, wine; -
I'm not afraid of thirty-three. (65)

Ni ellir llai na sylwi mai gwrthryfel Crist yn nhermau dyn daionus a ddarlunnir, a hynny'n unig. Mae'r sôn am farwolaeth yn nhermau "one gust extinguishing the flames" a chyfeiriad drachefn at "Death at the last" yn tueddu i awgrymu nad oedd gan y bardd unrhyw ddiddordeb yn atgyfodiad Crist a'r gobaith am fywyd tragwyddol, dim ond yn newrder gwrthodedig ei wrthryfel unig a'r sicrwydd o farwolaeth a chroes ar ei therfyn. 'Roedd eisoes wedi cyffwrdd â'r syniad hwn o farwolaeth neu

ddarfod byw yn nhermau buddugoliaeth dros amcanion
diod dyn yn y rhigwm 'Marw':

Gwelais oferedd uchelgais oes
A rhinwedd anfarwol gwaed a chroes.

Gwelais ffolineb dyn a rydd fryd
Ei enaid ar lynu'n ei dipyn byd. (66)

Ac yntau fel y Crist "A youth against the world in
arms", ni allai trwy gydol blynyddoedd cythryblus y
Rhyfel ond synio bod marwolaeth yn fendith wedi'r cwbl,
a rhoi ei fryd ar groes a Chalfari:

Cofio'r marw dihun a diloes
Wnaeth ofni marw yn chwerthin f'oes;

Y marw a droes fy uchelgais i
Yn gariad at groes a Chalfari. (67)

Un o nodweddion amlycaf y rhigwm hwn yw'r
pwyslais a roddir ar yr hollt rhwng cnawd ac enaid; yn
wir mae'r ymwybyddiaeth hon fel petai yn treiddio i
nifer o gerddi'r cyfnod, yn enwedig felly y gerdd ymson
'Y Corff' a ymddangosodd ar dudalennau Y Wawr:

Meddyliais mai un arall oeddwn i,
Neu fod rhyw ddau ohonom, fi a'm corff.
Gafaelais yn fy mraich a theimlais ruthr
Y gwaed yn torri dan y pedwar bys,
Ac ofnais waed y galon. Pwysais fwy,
A theimlais asgwrn caled yn fy llaw,
Ac ofnais hwnnw hefyd. (68)

'Roedd Parry-Williams yn dilyn llwybrau digon cyfarwydd
wrth sôn am hollt o'r fath, fel y gwnaeth mewn rhai o'i
gerddi diweddarach hefyd. Onid oedd yr hereticiaid yng
nghyfnod yr Eglwys Fore wedi mynnu mai carchar i'r
enaid oedd y corff ac y dylid ei ddiystyru? Mae'r

epistolau yn frith o gyfeiriadau at yr hereticiaid hyn,
a Phaul yn eu condemnio gan fynnu bod Crist ei hun wedi
ymgnawdoli. O blith y beirdd, fodd bynnag, efallai mai
Gwenallt a ymdriniodd yn fwyaf cofiadwy â'r hollt rhwng
cnawd ac ysbryd:

Duw ni waharddodd inni garu'r byd,
A charu dyn a'i holl weithredoedd ef,
Eu caru â'r synhwyrâu noeth i gyd,
Pob llun a lliw, pob llafar a phob llef:
Bydd cryndod yn ein gwaed pan welwn ôl
Ei fysedd crefftgar ar y cread crwn...(69)

Daw clo ar y soned ar ffurf gweddi daer am atgyfodiad
yr ysbryd:

Dwyn ato'r corff, ei ffroen a'i drem a'i
glyw,
I synwyruso gogoniannau Duw. (70)

Yn wahanol i Gwenallt, ni allai Parry-Williams ddangos y fath ymrwymiad wrth fyd yr ysbryd ac mewn soned yn y rhifyn canlynol o'r Wawr ni allai wrth "ffieiddio'r tryblith brwnt" a lethai'r Cyfandir ond synio'n benisel mai cnawd yn unig yw cariad ac yntau'n ddim ond corff. Ni ellir llai na sylwi fel y mae agoriad y soned yn ategu'r darlun o'r Rhyfel a gafwyd yng ngherdd rymusaf Hedd Wyn pan fu iddo yntau daeru bod "Duw ar drai ar orwel pell". Erbyn Gwanwyn 1917 (dyddiad cyhoeddi'r soned) ymddengys fod y ffydd a oedd gan Parry-Williams yn esiampyl bywyd Crist wedi'i darnio'n yfflon:

Pan welwyf nad oes coel ar eiriau dyn,
A Duw yn ddistaw, yntau Grist yn wawd,
A brawd o briddyn yn bradychu brawd,
A'r ffydd oedd gennyf yn fy unig un,

Cyn gweld y tolciau yn ei llyfneg lun,
Yn farw am nad yw Cariad onid cnawd,
A duw fy mawl yn ddim ond tegan tlawd,
Ac nad wyf innau onid pridd fy hun;... (71)

Yn ei gopi personol o lyfryn Hywel D. Lewis Crist a Gwleidyddiaeth a gyhoeddwyd yn ystod yr Ail Ryfel Byd, ceir rhyw lun o gadarnhad o'r modd y dewisodd Parry-Williams roi heibio ei ffydd ym mherson Crist, a hynny mewn cyfres o gil-sylwadau ac ebychiadau o ddadrithiad hyd ymylon y tudalennau. Pan yw'r awdur yn holi'r cwestiwn rhethregol: "Faint sy'n awyddus i ddarostwng pob peth i'w ewyllys ef, ac yn ymdrafferthu i ddirnad beth a olyga hynny o ddydd i ddydd?"; cynigir yr ateb diamwys "Neb o gwbl". Yna, gyda'r awdur yn mynd rhagddo i sôn am ysbryd cyfaddawd, daw'r sylw heriol "Nid oes gyfaddawd gan Grist".

Beth felly oedd i gyfrif am y fath ddadrith? Nid yr un ydoedd â'r dadrith a brofodd miloedd o filwyr wrth faglu adref o'r ffosydd. Dadrith yn y drefn oedd eiddo'r milwyr drwyddi draw, ond 'roedd dadrith Parry-Williams fel petai'n treiddio'n ddyfnach at natur sylfaenol dyn. Yn y gerdd 'Duw ar Fawrth', Duw ei hun sydd yn annerch gan gyfaddef methiant ei gynllun o aberthu ei fab er mwyn gwaredu'r byd o greulondeb a chasineb:

Plennais greulondeb yn ei bywyd hi,
A gwneuthum ef yn arf i fynnu byw.
Perais i'r blaidd ysglyfio'r oen, i'r gath
Larpio'r llygoden, ac i Ddyn ei hun
Ysbeillio'r berllan, wedi'r yd, - a byw.
Ac mi freuddwydiais weld y Duw mewn Dyn

Yn caru'r Duw mewn Dyn, ac yn berswâd
Mai cariad ydyw Duw, mi roddais fwy
O Dduw mewn Un nag yn y cwbl oll;
Do, ac fe'i darniodd dyn. (72)

Trwy gydol y Rhyfel, tystiodd y bardd i'r modd y darniwyd deddf cariad a hynny yn nhermau personol yr erledigaeth a'r gynnen a achosodd ei safiad fel heddychwr. Er gwaethaf y ffaith i'r Arglwydd Raglaw yn Nhribiwnlys Apêl Arfon ddweud wrth ei ryddhau rhag gorfodaeth filwrol y gallai wneud mwy o wasanaeth i'w wlad yn Aberystwyth nag yn y fyddin (73), ni thyciai hynny gyda'r garfan filwriaethus uchel eu cloch neu'r 'hwliganiaid' fel y galwyd hwy gan Y Deyrnas. Anodd i neb heddiw amgyffred y gwewyr a grewyd gan y Rhyfel Byd Cyntaf i heddychwyr megis Stanton Roberts a T. Gwynn Jones yn Aberystwyth, heb sôn am greadur mor hydeiml â Parry-Williams. Taith unig a phoenus oedd honno ar hyd ffordd tangnefedd:

Na, nid diawliaid oll
Mo ddynion daear. Gwelaf ambell un
Yn ymladd â'r ymladdwyr â hen arf
Y Dyn a greais i yn fwyaf Duw,
Ac, er ar Fawrth, ni allaf chwerthin mwy
Na gwatwar y creaduriaid acw oll.
Cofiaf ddywedyd o'r Gŵr hwnnw gynt
A greais i yn fwyaf Duw, nad yw
Y rhai cadwedig ond ychydig bach,
A gwn, ysywaeth, mai'r cas wir yw hyn. (74)

Taith chwerw ydoedd hefyd ar lawer ystyr er bod anecdôd Dewi Morgan yn rhifyn coffa T. Gwynn Jones o'r Llenor yn ein hatgoffa, pe bai angen hynny, o freuder y ffin rhwng chwerthin ac wylo:

Cofiaf yn iawn fod yn ei dŷ ryw nawn Sadwrn a dyma

Parry-Williams ac yntau i mewn a'r ddau yn chwerthin.

'O', meddai Gwynn, 'gwelsom Syr D.C. Roberts a'r Athro Edward Edwards ar y stryd ricriwtio, a dyma fi'n gofyn iddynt, 'Faint ydech chi'n gyfrif o ddynion lladdadwy sydd yn Aberystwyth yn awr? (75)

Hawdd iawn yw dychmygu fel y gallai personoliaeth enigmatig fel Gwynn Jones ymdopi â'r erledigaeth trwy fabwysiadu safbwynt ymosodol ('pacifist with the emphasis on the fist', chwedl yr hen stori); ond personoliaeth fewnblyg a chroendenau a feddai Parry-Williams, ac nid rhyfedd iddo deimlo mai brwydr unig a chreulon oedd ei heddychiaeth, a brwydr dyngedfennol ar lawer ystyr. Nid cwbl amhriodol oedd y gymhariaeth a gynigiodd Dylan Iorweth wrth drafod yr ing a'r tryblith a ddioddefodd ei daid Stanton Roberts, T. Gwynn Jones a Parry-Williams yn rhinwedd eu safiad fel heddychwyr:

Ni ellir cymharu eu poen meddwl nhw ond â phoen brwydr yr iaith yng Nghymru heddiw. Yr un oedd yr ornest, rhwng egwyddor a Philistiaeth. (76)

Amlygwyd yr ornest honno ar ei chwerwaf yn y driniaeth annynol a dderbyniodd yr Almaenwr a'r ysgolhaig Hermann Ethé dan law tyrfa o ddwy fil o hwlighaniaid Aberystwyth (77). Ond bu'n rhaid i Parry-Williams yntau wynebu sen yr elfen filwriaethus yn nhref Aberystwyth, nid yn unig yn ystod y Rhyfel pan fu iddo ymddangos gerbron Senedd y Coleg fel aelod o bwyllgor Y Wawr dan gyhuddiad o deyrnfradwriaeth, ond hefyd yn sgil ei gais am swydd Athro yn Adran y Gymraeg yn 1919. Ar ôl dyfarnu cadair mewn llenyddiaeth i T.

Gwynn Jones ar 1 Awst, 1919 cyfarfu'r Pwyllgor Dewis am yr eildro ar 26 Medi ac argymhell y dylid penodi Parry-Williams yn Athro Iaith. Dan bwysau trwm y rhai hynny "na hoffent na'i heddychiaeth na'r baganiaeth bryfoclyd a nodweddaï ei farddoniaeth" (78), fodd bynnag, gohiriwyd trafodaethau ar y penodiad hyd fis Mehefin 1920. Blinodd Parry-Williams ar yr ymgecreu ac ymddiswyddodd o'i swydd fel darlithydd er mwyn dilyn cwrs gwyddoniaeth gyda'r bwriad o fynd yn feddyg. Tynnwyd sylw darllenwyr Y Deyrnas at yr erlid a fu ar Parry-Williams mewn adroddiad o dan y pennawd awgrymog 'Hwliganiaeth ac Addysg':

Un canlyniad anffodus o'r rhyfel a all fod yn achos o aflwydd hir i'r wlad yw'r duedd sydd ar led i benodi dynion i swyddi fel ysgolfeistri, nid ar gyfrif eu cymhwyster addysgol, ond yn unig am iddynt fod yn filwyr...ffurf gynddrwg neu waeth ar yr un ffolineb yw gwrthod penodi'r cymwys i swydd am nad aeth i'r rhyfel. Yr enghraifft waethaf o hyn y gwyddom am dano yw gwaith Cyngor Coleg Aberystwyth yn gohirio penodi Dr. T.H. Parry-Williams yn athro yn y Gaeltaeg oherwydd gwrthwynebiad y militariaid gwyllt iddo fel gwrthwynebwr cydwybodol. Pe troisai'r ddadl ar ei gymhwyster ef a'i gydymgeiswyr, ni ddywedem air am dani, oblegid nid ydym gymwys i farnu. Ond deallwn fod y pwyllgor dewis a etholodd y Brifysgol...wedi cymeradwyo Dr. T.H. Parry-Williams i'r swydd yn galonnog ac unfrydol. Ond cododd Esgob Tŷ Ddewi, a'r Comrades of the Great War a Hwliganiaid enwog Aberystwyth y fath storm, nes y dychrynodd Cyngor y Coleg, druan llwfr, rhag penodi'r dyn cymwys i'r swydd. Ac y mae perigl i Gymru golli o wasanaeth ei hiaith a'i llen un o'r meddyliau disgleiriaf a mwyaf ysgolheigaidd a fagodd hi erioed. Gorffwys ar Gyngor Coleg Aberystwyth y cyfrifoldeb o osgoi'r golled hon i Gymru, a hefyd i waredu'r coleg rhag y gwarth a ddwg hwliganiaeth y dref arno dro ar ôl tro. (79)

Neilltuwyd gofod ar dudalennau Y Genedl Gymreig yn ogystal i drafod helynt y penodi, a chyfeiriwyd ynddynt at deimladau chwerw brodyr y bardd:

Y mae teimlad cryf yn y wlad oherwydd yr ymosodiadau a wneir ar Dr. Parry-Williams... Dyddorol yw sylwi hefyd fod tri brawd Dr. Parry-Williams wedi bod trwy'r rhyfel, ac fel y mae'n naturiol meddwl y maent yn ddig iawn oherwydd y driniaeth a estynir i'w brawd. (80)

Yn hyn oll pwysleisiodd Bobi Jones mai pwysigrwydd safiad Parry-Williams fel heddychwr oedd iddo ddysgu beth yn union oedd gofynion rhwymedigrwydd, ac iddo o'r herwydd wfftio unrhyw ymrwymiad wedi hynny:

Personoliaeth groendenau wedi'i chlwyfo ydoedd wedi 1919. Pwyllog. Hydeiml. Bob amser o hyn ymlaen ni ruthrai'n frwd i fod yn rhwymedig. Wyneb yn wyneb â'r rheidrwydd o ddewis ochr, hwyrffrydig odiaeth fyddai. Ymataliai rhag codi baner. (81)

Gwir y sylwodd Cassie Davies mai yr un ofn oedd yng nghalon erlidiedig y ceiliog ar Ben-y-Pas ag a lanwodd fynwes Parry-Williams yn ystod y Rhyfel (82). Yn anymwybodol 'roedd yntau wedi rhagdybio ei ffawd mewn darlith i Gymdeithas y Geltaidd yn ystod tymor y Gwanwyn 1915 ar y testun 'Gwrthryfelwyr Llên'. Fel hyn y crynhodd Y Wawr gynnwys y ddarlith:

Dangosodd fod y bardd yn wrthryfelwr yn aml wrth natur er marw o serch neu feddwi ar dlysni anian, a rhoes enghreifftiau i ddangos fod erlid yn fynych yn suro ysbryd y gwrthryfelwyr ieuanc wrth heneiddio neu ei droi yn geidwadol a gwasaid. (83)

Ychydig iawn a ddatgelodd Parry-Williams am yr erlid a fu arno, ond mewn cerdd a gyfansoddodd ym

misoedd olaf y Rhyfel rhoddir llais i'w deimladau. Gellid dadlau'n wir fod ei yrfa farddol ar ei hyd yn destament i'r erlid a'r gwatwar, ond go brin fod unrhyw gerdd arall yn darlunio'r sen a ddioddefodd yn ddyddiol ar strydoedd Aberystwyth fel ag y gwna'r gerdd 'I Gi' ac felly hefyd ei chymhares Saesneg 'To a Dog'. Er erfyn am gyfeillgarwch y ci ar strydoedd Aberystwyth, cymaint yw'r ymdeimlad o faich yr erledigaeth fel bod y bardd yn tybio bod hwnnw hyd yn oed fel petai'n ei ddirmygu wrth ysgyrnygu arno:

Pam y'm dirmygi pan wnêl dirmyg dyn
Fi'n falch o fywyd? Gallaf oddef cas
Tipyn o ddyn ac ymhyfrydu ynddo;
Ond pan ysgornio ci ei frawd o gi,
Teimlaf ryw lacrwydd yng nghalonnog gur
Y balchter hwnnw a ddaw o'm sgornio fyth
Gan dipyn dyn. Pam y dangosi di,
A thithau'n gi, nid dyn, dy ddannedd im? (84)

Eto gwêl ym mywyd y ci ddaioni amgenach, a'r ffyddlondeb amheuthun hwnnw na welodd mohono ym myd dynion yn ystod chwalfa enbyd y Rhyfel:

Tyrd, hengi'r heol, hedd! Ac o cheir hedd,
Addawaf ddywedyd wrth dy frodyr draw
Ar y mynyddoedd, fod i minnau ffrynd
Yn strydoedd dinas daear, a faidd mwy
Garu, fel hwythau, wrthodedig un
A wŷr ei wfftio gan ddynolryw'r byd. (85)

Ac yntau'n ymdeimlo i'r byw â baich y gwrthodedig, chwalwyd ffydd Parry-Williams yn ei gyd-ddyn, a byd dynion yn gyffredinol. Tybiodd nad oedd gan ddyn mo'r ewyllys na'r awydd i droedio yn ôl troed Crist ac onid gwag felly oedd y fuddugoliaeth honedig

honno ar Galfari? Er iddo fflyrtian ag amheuaeth droeon, y Rhyfel Mawr a barodd iddo sylweddoli'n derfynol nad oedd iddo noddfa o fewn y grefydd gyfundrefnol Gristnogol. Yn wir, cyfeirio at flynyddoedd blin y Rhyfel a wnaeth pan holwyd ef gan Aneirin Talfan Davies paham y bu iddo adweithio mor chwyrn yn erbyn y grefydd gyfundrefnol honno:

Wel, y rheswm pennaf, ddylia i oedd yn ystod y rhyfel cyntaf, - hwnnw ysgytwodd grefydd pawb rwy'n meddwl, tebyg i mi yr adeg honno. Dyna oedd y cyffro mawr crefyddol, os mynnwch chi alw peth fel yna yn gyffro crefyddol. (86)

Ymdeimlir â'r un ysgytwad yn un o sonedau grymusaf ei gefnder William Oerddwr:

Ond Beibl hardd yn anrheg roed i mi,
Pan ddeuthum yn fy ôl o'r Rhyfel Mawr,
Gan eglwys anrhydeddus yr M.C.
A'm henw wedi'i dorri ar ei glawr.
Syrffedais gymaint ar eu rhodd a'i thruth
Nes oedi agor clawr fy Meibl byth. (87)

Ar ôl pererindod unig a blin yn ceisio dilyn llwybr cariad a daioni, encilio i fyd ffantasïol atgof neu ymollwng i fyd absŵrd yr ugeinfed ganrif oedd y dewis a'i hwynebai o hynny allan. Cyn gynhared ag 1918 'roedd eisoes wedi canfod ei noddfa unigryw ei hun; noddfa y dychwelai iddi droeon yn y dyfodol:

A senseless region, where one cannot feel
The sting of sorrow, though 'tis there;
A hell that's deep enough to be a heaven, -
A mockery of despair. (88)

Gadawyd Hedd Wyn i bydru yn y ffosydd yn 1917 ond fe yrrwyd Parry-Williams ar ei waethaf i drobwl y byd

modern. Ei dynged fyddai ceisio wynebu'r byd hwnnw yn
onest ac eofn, er na allai wneud hynny heb fwrw golwg
dros ei ysgwydd o dro i dro. Hyd yn oed yn 1919, 'roedd
y rhamantydd a lusgwyd trwy ddegawd o ddiawledigrwydd
yn gyndyn o ildio'r tir o dan ei draed yn llwyr:

I called my blown thoughts back from hell,
From heaven, from oversea,
From far and near, from town and dell.
They came. - I knew that all was well
With April and Rhyd-ddu. (89)

* * * * *

Un bore yn ystod tymor y Gwanwyn 1923
cerddodd Parry-Williams yn fân ac yn fuan yn ôl ei
arfer i'r ystafell ddarlithio yn yr Hen Goleg,
Aberystwyth. O'i flaen ar y bwrdd du 'roedd dau
fyfyriwr cellweirus wedi codi cwpled o rifyn diweddaraf
Y Llenor a'i ysgathru mewn sialc:

Beth ydwyt ti a minnau frawd
Ond swp o esgyrn mewn gwisg o gnawd? (90)

Wedi ffyrnigo drwyddo, cododd y darlithydd ei ben a'i
lygaid yn dân, a mynnu cael gwybod pwy oedd yn gyfrifol
am y fath anfadwaith. Er iddo allu derbyn ymddiheuriad
y ddau fyfyriwr yn ddiweddarach, yr oedd y digwyddiad
yn amlwg wedi ei frifo i'r byw (91).

Cyfeiriwyd droeon mewn erthyglau a
theyrngedau niferus at y ffaith fod Parry-Williams yn
berson mor eithriadol o groendenau, ac yn naturiol
gellid ystyried yr hanesyn bach uchod yn arwydd pellach
o'i sensitifrwydd. Tybed, fodd bynnag, nad yw'n datgelu

mwy ynghylch ei ddifrifoldeb fel llenor? Trwy gydol ei yrfa daliodd yn daer at ei gred mai "hoced anesgusodol ydyw ffug-lenydda" (92) a chofiwn hefyd fel y dyfynnodd Oxoniensis gyngor ei dad ar un achlysur ar iddo fod yn "feiddgar hyd wallgofrwydd" (93) gan fentro gwawd a dirmyg wrth nofio yn erbyn y lli. Yn sicr, nid ar chwarae bach yr oedd tynnu'n groes i'r etifeddiaeth Gristnogol a oedd yn gymaint rhan o'i wneuthuriad. Er iddo ymatal rhag codi baner yn gyhoeddus wedi profiadau chwerw y Rhyfel Byd Cyntaf, mae llawer o wirionedd yng ngeiriau ei gefnder Thomas Parry wrth drafod ei unplygrwydd yng nghyfnod y Rhyfel:

Yr un gonestrwydd a dewrder sydd yn y pethau a ddywedodd am ddiben bywyd, a chofio fod y pethau hynny wedi eu dweud pan oedd uniongrededd crefyddol yn cyfri mwy nag y bu yn ddiweddarach.
(94)

Yn sicr, 'roedd rhigwm 'Yr Esgyrn Hyn' wedi costio'n ddrud i Parry-Williams yn yr ystyr ei fod fel pe bai yn gwadu holl seiliau ei etifeddiaeth.

Un o gynrychiolwyr amlycaf yr etifeddiaeth honno yn ei achos ef, oedd ei ewythr, y Parch. R. R. Morris, ac awdur yr emyn adnabyddus 'Ysbryd Byw y Deffroadau'. Awgrymodd Dyfnallt Morgan yn ei erthygl 'Y Cyffroadau Gynt' (95) y posibilrwydd fod Parry-Williams yn ei rigwm cignoeth yn adweithio yn erbyn yr emyn hwnnw. Er i Parry-Williams mewn gohebiaeth â John W. Jones, Blaenau Ffestiniog, golygydd Caneuon R. R.

Morris, gyfeirio at yr emyn fel un "gwyh a phoblogaidd" (96), nid oes lawer o amheuaeth ei fod yn ei adleisio yn 'Yr Esgyrn Hyn', a thrwy hynny yn tynnu gwynt o'i hwyliau. Mae pennill cyntaf yr emyn yn dra chyfarwydd:

Ysbryd byw y deffroadau
Disgyn yn dy nerth i lawr,
Rhwyga'r awyr â'th daranau,
Crea'r cyffroadau mawr,
Chwyth drachefn y gwyntoedd cryfion
Ddeffry'r meirw yn y glyn,
Dyro anadliadau bywyd
Yn y lladdedigion hyn. (97)

Felly hefyd y bennod honno yn llyfr Eseciel y seiliwyd yr emyn arni, ac y cyfeirir ati o'r pulpud fel 'Gweledigaeth Dyffryn yr Esgyrn'. Mae un adnod yn benodol yn werth craffu arni:

Fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw: O anadl, tyrd o'r pedwar gwynt, ac anadla ar y lladdedigion hyn, iddynt fyw. (98)

Er ei bod yn debygol mai siomedigaeth garwriaethol drasig a symbylodd y gerdd hon (ynghyd â 'Dwy Gerdd' a 'Celwydd' o ran hynny), gwelir fel y mae Parry-Williams fel pe bai yn achub ar y cyfle i wawdio'r syniad o atgyfodiad ac anfarwoldeb yr enaid. Darlunnir y ddafad fel hyn:

A'r cnawd a'r gŵiau a fu iddi gynt,
Yn bydredd ar goll yn y pedwar gwynt. (99)

A hithau'r gariadferch yn ddim ond asgwrn ac asgwrn fel nad oes:

...neb yn gofyn i'r pedwar gwynt:
'P'le mae'r storm o gnawd a fu iddi gynt?'
(100)

Er bod John Rowlands yn barnu "nad cicio yn erbyn tresi Cristnogaeth fel y cyfryw" (101) a wneir yn y gerdd hon na'r ddwy gerdd sy'n gorwedd o boptu iddi yn Cerddi ('Dwy Gerdd' a 'Celwydd'), ond awgrymu'n hytrach "fod pob cyfundrefn sy'n ceisio rhoi esboniad ar fyd a bywyd yn gyfeiliornus" (102), eto i gyd, diau mai'r elfen honno o ymwrthod â sylfeini'r ffydd Gristnogol a ysgydwodd ddarllenwyr y dauddegau. Dyma'r genhedlaeth a oedd wedi arfer derbyn cysur a nerth mewn crefydd yn gorfod gwrando ar un o'u plith fel pe bai yn ei hamddifadu o'r swcr a gynigiaai.

Ond yn sicr, mae'r ymwrthod yn y cerddi hyn a gyfansoddwyd yn ystod y dauddegau gryn dipyn yn lletach na chwestiwn o golli ffydd neu wrthyfela yn erbyn crefydd; mae'r gwrthryfel fe ymddengys yn erbyn bywyd yn ei gyfanrwydd. Yn 'Dwy Gerdd', er enghraifft, o fewn fframwaith cerdd serch sy'n treisio'r ystrydebau arferol, ceir ymdeimlad llethol o oferedd a diddymdra. Dywedir nad yw dyn ond ffurf dros dro fel dafn o law ar frigyn, nad yw Medi ond haniaeth ddarfodedig, ac nad yw Arfon hyd yn oed yn ddim ond ffurfiau disylwedd yn cadw oed. Er bod y ferch a gyferchir fel pe bai yn cynrychioli yr ysfa i herio'r diddymdra hwn trwy lenwi'r gwacter a lliwio'r byd, ac er bod y bardd fel pe bai yn ildio i'w chyfaredd yn yr ail gerdd, ni allwn er ein gwaethaf roi heibio y nihiliaeth awchlym a

fynegir yn y gerdd gyntaf. (Ar ryw olwg, bron nad yw'r modd y cyfosodir dau fŵd gwrthgyferbyniol yn y ddwy gerdd yn symptom o'r tyndra a drafodir yn y bennod hon):

Dau - deuliw'n unig sydd, y gwyn a'r du -
Tydi a minnau. Gwag ond hynny yw'r byd
Sy'n troi mewn gwagle; ac nid ydynt hwy
Ond dwbwl wegi - gwag yn troi mewn gwag o
hyd. (103)

Yna, yn 'Celwydd', darlunnir y byd fel pe bai'n un gloddfa o dwyll. Nid haenen arwynebol ydyw, ond endid sydd fel pe bai yn ymgorddeddu trwy ein holl fodolaeth. Nid yw chwerthin a chyffwrdd cariadon hyd yn oed yn ddim ond ysmalio dichellgar, a'r cnawd fel pe bai yn gwatwar yr hercian dibwrpas ar hyd llwybrau nad yw'n bosib eu cerdded. Erbyn y cwpledi olaf mae'n pennau'n gwbl chwil wrth i'r byd gael ei weld yn nhermau ffiseg færoscoipig; yn afresymol a sylfaenol anwadal. Nid rhyfedd i Saunders Lewis (104) gyfeirio at gyhoeddi'r rhigwm hwn fel chwyldro mewn barddoniaeth Gymraeg:

Gwae ni ein doddi ar dipyn byd
Ynghrog mewn ehangder sy'n gam i gyd. (105)

Dyna mae'n debyg paham y dyheai Parry-Williams mewn soned a gyfansoddwyd yn ystod yr un flwyddyn am y stâd o anwybod, fel y gallai o leiaf ddatgan fel hyn:

Ymffrostiaf bellach yn f'ymennydd pŵl, -
Nid oes paradwys fel paradwys ffŵl. (106)

Fel y pysgotwr unig hwnnw ar Lyn y Gadair gynt, mae

Parry-Williams yn y cerddi arswydus hyn fel "gŵr ar ddyfroedd hunlle'n methu cyrraedd glan" (107).

Nodwedd arall sy'n eu clymu ynghyd yw'r is-deitl neu'r sylw rhagarweiniol ymddiheuriol a osododd y bardd uwchlaw pob un ohonynt. Nid yw gweledigaeth erchyll 'Yr Esgyrn Hyn' felly ond 'Ffansî'r Funud', ac ymwybyddiaeth enbyd 'Celwydd' o dwyll bywyd yn ddim ond 'Aw'r Ddu' yn hanes y bardd. Ac o ran 'Dwy Gerdd', rhywbeth 'a ddaeth ac a aeth' meddai, ydoedd yr ymdeimlad grymus o ysictod (a "sicrwydd annodweddiadol" (108) yr ail gerdd hefyd o ran hynny). Cyfeiriodd sawl beirniad at y ffaith mai rhyw ymgais wan gan Parry-Williams yw'r duedd hon mewn llawer o'i gerddi cynnar i roi'r argraff o dynnu ei eiriau yn ôl rhag i ni gredu ei fod o ddifri calon. Tystiai yntau mewn cyfweliad, fodd bynnag, mai mater o gyfleu ei athroniaeth ganolog am fywyd ydoedd: "'Rwy'n waeth, 'rwy'n well bob dydd" (109), gan ledadleisio y sylw a wnaeth yn fyfyrwr ifanc:

Mewn llenyddiaeth y mae popeth a gred yr awdur yn wirionedd, hyd yn oed petai'r gred honno'n ddim amgen na ffrwyth rhyw fodd neu fŵd munud awr, - i ddiflannu gyda'r modd hwnnw. (110)

Llyncwyd yr abwyd hwnnw yn ddihalen gan Stephen J. Williams yn ei adolygiad ar y gyfrol Cerddi:

Yn ei oriau anobaith yn unig y mae Dr. Parry-Williams yn gwadu anfarwoldeb...(111)

Bron yn wir nad yw Parry-Williams yn chwarae mig â'i

ddarllenwyr yn hyn o beth; ac eto, mae pendantrwydd ei argyhoeddiad o wacter a diddymdra bywyd yn y cerddi hyn fel pe bai yn seithugo eu hisdeitlau. Fel y dywed R. Gerallt Jones: "Nothing can dispel the sense of conviction that pervades these poems" (112), ac yr un yw casgliad cyffredinol Bobi Jones am gorff ei waith pan ddywed mai "yn ei negyddiaeth y mae ei awen ar ei hanterth" (113). Mae R. Geraint Gruffydd yntau'n cydnabod na ddylai'r ffaith fod Parry-Williams "yn fawr ei ofal i oleddfu neu ledguddio'r nihilistiaeth ein rhwystro rhag gweld mor ingol yw'r ymdeimlad hwn yn ei brofiad ef" (114). Ar sail hyn oll gellid awgrymu ymhellach mai un rheswm paham y glynodd Parry-Williams at fesurau a ffurfiau llenyddol byr eu gwynt yn hytrach na cheisio cynfas ehangach oedd eu bod yn ei alluogi i gryfhau'r argraff dwyllodrus nad oedd ei weledigaethau dwysaf yn ddim ond sylwadau wrth basio fel petai, ac nad oedd unrhyw fwriad ganddo i "ymfflamychu na fflachio mellt" (115). Mae'n ddadlennol hefyd iddo ddewis peidio â chynnwys 'Dwy Gerdd' yn y Detholiad o Gerddi a gyhoeddwyd yn 1972, cerdd y clywodd R. Geraint Gruffydd ynddi nodau digamsyniol cyntaf moderniaeth yn y Gymraeg (116).

Y gwir amdani, fodd bynnag, er gwaethaf y deuoliaethau lluosog, yw fod yng ngwaith Parry-Williams fwy o unoliaeth nag a dybiwyd. Un wedd ar hynny yw'r

olwg dywyll sydd ganddo ar ddyn ar hyd y bedlam, a hynny er ei fagu yng nghysgod oes cynnydd a dyneiddiaeth. Dwysawyd y weledigaeth honno yn enbyd, fel y gwelwyd, gan brofiadau'r Rhyfel Byd Cyntaf, i'r graddau y gallai gyfeirio'n wawdlyd at ddyn yn y soned 'Mawr a Bach' fel "hanner duwiau, llwch y llawr" (117), a difenwi 'Y Rhufeiniaid' hwythau fel "ffyliaid gwirion" (118) am feiddio â meddwi ar eu nerth a'u dawn eu hunain nes diystyru'n llwyr freuder y byd a'i bethau. Cyfeiriwyd eisoes at ei ddrwgdybiaeth gynhenid o'r cyfundrefnau hynny a fowldiwyd gan ddyn i roi rhyw lun o drefn ar y cread, ac yn hynny o beth, gellir ystyried y rhigwm 'Cân Gwerin' fel mynegiant deifiol o annigonolrwydd - onid hurtrwydd - Comiwnyddiaeth a phrosesau hanes y Marcswyr. Bron na ellir clywed y gair 'brawd', yn yr ystyr o comrade, yn cael ei boeri'n wawdlyd. Pa bwrpas mewn dehongli yr hyn nad oes modd ei ddehongli'n ystyrlon?:

"Cysurwch, cysurwch, fy mhobl", medd proffwyd yr
oes,
"Chwychwi sy'n gwneud Hanes Dyn. Cofleidiwch y
groes".

O'r gorau, frawd; ond fe hoffai ambell un
Wybod beth ydyw Hanes a phwy yw Dyn. (119)

Yn hyn o beth, ni ellir llai na dwyn i gof sylw Dafydd Glyn Jones yng nghyswllt y rhigwm adnabyddus 'Dic Aberdaron', sef nad mater o "oddefgarwch nawddogol" yw'r sylw "Chwarae-teg i Dic - nid yw pawb yn

gwirioni'r un fath", ond arwydd yn hytrach o ddifrawder y bardd tuag at y modd y mae dyn yn amgylchynu'r hunan â damcaniaethau a chyfundrefnau:

Gwirioni y mae pawb gyda rhywbeth neu'i gilydd: waeth ichi fodio geiriadur a mwytho cath un tamaid: ynfydrwydd yw tybio bod gwir werth ac arwyddocâd i unrhyw weithgarwch dynol, yn enwedig felly bob gweithgarwch sy'n cymryd arno roi trefn a dosbarth ar fodolaeth. (120)

Efallai mai yn y soned 'Yr Hen Ddyn' y mae'r weledigaeth o allu dyn i wneud 'poitshi-poitsh' o bethau ar ei thywyllaf - gweledigaeth a barodd Meredydd Evans i farnu "na chanodd unrhyw fardd cyfoes soned rymusach am bechadusrwydd dyn" (121). Yn ddiddorol iawn, mae nodyn ynghylch y pechod gwreiddiol i'w ganfod yn llaw'r awdur ar gopi drafft ohoni. Cyfansoddwyd y gerdd ar y 10fed a'r llog o Ebrill, 1949, mewn cyfnod o dyndra rhyngwladol wrth i'r Rhyfel Oer rhwng gwledydd y Gorllewin a'r Dwyrain ddwysáu yn sgil y ras i ymarfogi. Y mae'n un o'r ychydig gerddi hynny lle synhwyrir nad yw'r bardd fel pe bai am ymatal na ffrwyno'i deimladau:

Gwall oedd ei greu a rhoddi iddo'r had
A'r gennad i genhedlu hil ar hil
A dewis daear iddo'i hun yn stâd
I lusgo'i lanastr iddi yn ei sgil.
Efô yw'r andras: ef sydd ar y top
Gwae a'i gwrthsafo: ganddo ef mae'r gwn.
Felly, ysywaeth, ni all neb roi stop
Ar lid hwsmonaeth yr hanerco' hwn. (122)

Gellir hefyd ymdeimlo â'r un dicter a'r un ymwybyddiaeth o dryblith y byd yn cyniwair drwy'r rhigwm 'Seibiant', wrth iddo ddychmygu pa fath o

ganlyniadau y gellid eu disgwyl petai diepiledd yn cael ei fwrw ar deulu dyn. Mae'r casgliad yn un ysgubol:

Siawns na ddôï seibiant wedyn, ac nid cyn pryd,
I ddadwallgofi rhywfaint ar awyr y byd. (123)

Eto i gyd, er y cyfeiriadau mynych at ddrygioni dyn a'i fethiannau anorfod yn y cerddi hyn, ac er yr ymdeimlad dwfn o euogrwydd a geir yn nifer o'r ysgrifau, marc "yr anima naturaliter Christiana" (124) chwedl Saunders Lewis, prin y gellir dweud i Parry-Williams fynd i'r afael o ddifrif â phechod fel y gwna Gwenallt dyweder mewn cerddi megis 'Y Ffwlbart', 'Yr Anifail Bras', 'Y Draenog', 'Y Sarff' a'r soned 'Pechod'. Tystiodd Gwenallt ei hun i bwysigrwydd yr ymwybyddiaeth hon yn ei waith a'r modd yr oedd llawer o feirdd a llenorion hanner cyntaf y ganrif fel pe baent wedi dianc rhagddi. Meddai:

Yr oedd ym marddoniaeth Baudelaire un peth nad oedd ym marddoniaeth T. Gwynn Jones, sef yr ymwybod â phechod, darganfyddiad syfrdanol oedd darganfod pechod; a chofio â syndod sydyn ei fod ym marddoniaeth Pantycelyn ac yn y Beibl. (125)

Gwahanol iawn oedd ymateb Parry-Williams i'r syniad hwn o faich pechod fel y gwelwyd eisoes yn ei rigwm '1904'. Nid oedd ef yn gweld ymwared i ddyn rhag ei ddrygioni, neu'i bechadurusrwydd os mynner, a hynny am y rheswm syml na allai dderbyn seiliau'r ddiwinyddiaeth draddodiadol yn y lle cyntaf. Mae'n debyg y byddai ei dad a'i gyfoedion wedi darllen cyfrol Lewis Edwards, Athrawiaeth yr Iawn, ac yn hyddysg yn ei hymdriniaeth

â'r athrawiaeth honno sy'n cynnig gobaith i ddyn yn ei bechod. Ond fel y cyffesodd y mab, gyda pheth chwithdod, yn y rhigwm 'Yn Rhad yr Ymwerthasoch', nid oedd ynnddi noddfa i'w genhedlaeth ef:

Rhoddwn y gorau iddi, ac ymwacáwn,
Megis y gwnaethom gydag Athrawiaeth yr Iawn. (126)

Mae'r cefnder, Thomas Parry, yn cynnig gair o brofiad sy'n werth ei ddyfynnu yn y cyd-destun hwn:

Yr oedd ei genhedlaeth ef, fel fy nghenedlaeth innau, yn rhy ifanc i allu derbyn athrawiaethau'r eglwys Gristnogol fel ein tadau yn y ganrif ddiwethaf, ac yn rhy hen i goelio efengylwyr yr oes hon... (127)

Dyna'n ddiau paham y rhoddodd Cristion ymrwymedig uniongred fel Bobi Jones ef yn gwmni i Siôn Cent yn un o ddau besimist yn yr arch ddadleuol honno gynt (128), er iddo oedi'n ddigon hir i geisio achub ei enaid trwy honni mai dioddefaint dros ddynolryw yn hytrach na phesimistiaeth yw hanfod ei farddoniaeth; gosodiad yn ôl tystiolaeth Pennar Davies "a bensyfrdanodd Syr Thomas" (129), a pha ryfedd, ac yntau wedi arfer synio amdano ef ei hun fel "hanner pagan penstiff o'r ugeinfed ganrif" (130) neu "esgus o Gristion" (131)?

Yn y cyswllt hwn efallai y dylid ystyried yr ymrafael cyson a geir yn ei waith â'r dull gwyddonol o feddwl. Wedi'r cwbl, yr oedd gwyddoniaeth yng ngwaed yr 'hen ffisiolegyn bach'; oni ddatgelodd ei ddileit yn y disgyblaethau gwyddonol mewn ysgrif ar ôl ysgrif? Yn

wir, onid trwy dynnu'n groes i gyngor ei brifathro yn ysgol Porthmadog gan ennyn ei ddieter, y troediodd Parry-Williams i gyfeiriad y celfyddydau yn y lle cyntaf yn hytrach na'r gwyddorau? Cyfeiriodd un beirniad (132) at y modd y syfrdenid ef yn barhaus gan ddamcaniaethau newydd y gwyddonwyr, ond tystiai Parry-Williams ei hun nad yr elfen ddamcaniaethol yn gymaint â dynoliaeth gwyddoniaeth a apeliai ato; "cyffwrdd â dynoliaeth yn yr amrwd megis" (133). Gallai sôn yn edmygus am ddarlith ar y pryf genwair y clywodd ei thraddodi gan ferch a wisgai ei gwybodaeth "â harddwch gwyddonol oedd er hynny'n ddynol" (134). Yr un math o rinweddau fe ymddengys a nodweddai ei ymdriniaethau gwyddonol yntau yn ystod ei annus mirabilis os ydym i roi coel ar yr hyn a ddywedwyd wrtho mewn llythyr gan Dr. William Evans, Harley Street:

Of course you stood out in subjects so instantly foreign to you for I well remember Dr. Lloyd Williams reading us a "pattern answer" in the terminal examination in Botany, given by one of the class (obviously it was your good self), to a question on the transpiration of leaves. You had described the contented cows breathing easily under the heavily-leaved oak tree on the farmer's field scorched by the hot sun on a summer's day. (135)

Eto i gyd, er iddo gael ei eni i fyd o gynnydd gwyddonol a thechnolegol ac o hyder yng ngallu'r ddynoliaeth i ddatrys dirgelion y bydysawd, ni allai Parry-Williams rannu y math o optimistiaeth a berthynai i ddegawdau olaf y ganrif ddiwethaf yn hynny

o beth. Cyfeiriodd Daniel Gasman (136) at y gred a goleddid yn gyffredinol yn ystod y cyfnod hwnnw y gallai dynoliaeth trwy wyddoniaeth wireddu gweledigaeth Condorcet yn y ganrif flaenorol ynghylch cynnydd dihyssbydd a phosibiliadau di-ben-draw y meddwl dynol. Fel arall fe ymddengys y gwelai Parry-Williams bethau. Yn y soned 'Mawr a Bach', er enghraifft, mae'n wynebu'r sylweddoliad "mai cyfyngedig yw'n cyneddfau oll" (137), ac yn yr ysgrif ' Y Tu Mewn' yn ymhelaethu ar yr awgrym o bersbectif y gwyddonydd:

Felly ym mhob cylch ymchwil yn y byd anianol. Nid oes pen-draw ar i mewn nac i maes. Y mae rhyw du mewn i bob tu mewn, fel y mae tu hwnt i bob tu hwnt. Ni ddeuir byth i ben â hi: ni threiddir byth i gysegr sancteiddiolaf y cread, yn ddyn na byd, ag offer y synhwyrâu sydd gennym, beth bynnag; oherwydd yr unig ateb y gall y rhai hynny ei roddi... ydyw nad oes yno ddim - peth sy'n fwy annirnad na'r dirgelion oll. Cam ymhellach i mewn i'r diddymdra hwn ydyw canlyniad pob ymchwil. Seithug i gyd. (138)

Yn hyn o beth, mae'n werth oedi gyda sylw o eiddo Hywel D. Lewis, sydd fel pe bai yn ymdrechu i'n tywys heibio i'r diddymdra y sonnir amdano uchod:

Y mae rhywbeth yn arbenigrwydd unigol pethau yn dianc bob tro o rwyd y gwyddonydd. A'r elfen hanfodol anesboniadwy hon yng ngwneuthuriad pethau sydd o'r pwys mwyaf i'r artist a phob meddwl creadigol. Nid esbonio y mae'r artist, ond dadlennu dirgelwch sy'n aros yn ddirgelwch... Ac o'r ymwybyddiaeth â'r dirgelwch hanfodol hwn sydd yng ngwead pob peth, ac nad yw gwyddoniaeth fel y cyfryw yn abl i ddelio ag ef o gwbl, y cychwyn ymateb yr artist a'r addolwr i'r byd, (139)

Dyma, fe ymddengys, yr union ddirgelwch hwnnw y bu'n rhaid i bron bob un beirniad a drafododd waith Parry-

Williams erioed ei gydnabod; tiriogaeth ffydd a sythwelediad y bu'r llenor yn sbecian arno'n slei bach o gors ei wacter ystyr. Yn ddigon hwyrffrydig o bosib, cyfaddefodd John Rowlands hyd yn oed, nad oes amheuaeth y câi Parry-Williams "hi'n anodd iawn gwadu'r dimensiwn ysbrydol" (140), tra manteisiodd Meredydd Evans ar y cyfle i gymryd yr ymateb hwn i'r 'dirgel fyd' fel cyfrwng i'w achub rhag nihiliaeth ddiedifar. Yn sicr, nid oes gofyn cribinio'r cerddi na'r ysgrifau yn orfanwl i roi bys ar y gynneddf hon. Yn y gerdd gynnar 'Trindod', mewn capel gwledig dan bulpud plaen, mae'n llygad-dyst i alwad y gwerinwr ar yr Ysbryd Glân "Trwy binwydd cefngor y sedd fawr" (141), a thrachefn yn y soned 'Gwahaniaeth', y mae'n sôn am y rhai hynny:

Ymysg trueiniaid daear, sydd â'u trem
Yn treiddio beunydd trwy barwydydd clai
I wyllo'r sêr o hyd ar Fethlehem;
Yn gweld y golau nad yw byth ar goll
Yng nghors y byd... (142)

Dro arall, ac yntau'n crogi wrth raffau hurtrwydd y byd, mae'n syllu mewn eiddigedd ar John Bach ac Ann wrth iddynt dynnu yn rhaffau'r addewidion heb ddiffygio (143). Yn wir, wrth ysgrifennu rhagair i gyfrol Daniel Williams ar Ann Griffiths gall gyffesu fel hyn:

Nid myfi, bid sicr, yw'r gŵr i roddi ei big i mewn i drafodaeth ar bwnc meddylegol-barddonol nac ychwaith i anturio barn ar gynhyrchion sydd â symbyliad cyfriniol y tu ôl iddynt, heb sôn am ysbrydoliaeth grefyddol sydd yn egni byw drwyddynt. Wrth astudio gwaith Ann Griffiths yn deg o'r safbwynt hwn a cheisio sylweddoli ei "ystyr", rhaid gallu treiddio i ddirgelion cyfriniaeth grefyddol sydd yn ddieithr i'm

hymwybod i... (144)

Yn sicr, mae'r gair 'cyfriniaeth' yn un y gwnaed yn fawr ohono gan y beirniaid a Parry-Williams fel ei gilydd. I rai, bu'n fodd i ychwanegu at y mystique sydd fel pe bai yn cyniwair o gylch ein 'prif lenorion', ac i eraill yn ddrws y gellid ei agor i arwain y llenor o dywyllwch ei wacter ystyr. Yn wir, ar un achlysur, manteisiodd Parry-Williams ei hun ar elastigrwydd y gair a'i ddefnyddio'n amddiffyniad yn erbyn ymosodiad Aneirin Talfan Davies ar "negyddiaeth ddiffwrwyth" ei waith, trwy honni gydag amwysedd nodweddiadol fod cyfriniaeth yn "rhywbeth byw iawn i mi beth bynnag ydi o" (145). Y gwir amdani, fodd bynnag, yw fod y cymal amodol "beth bynnag ydi o" yn arwyddo y math o amwysedd ynghylch geirfa a anerchwyd gan ysgol o ieithyddwyr Ffrengig trwy gydol y ganrif hon ac a dywysodd Raymond Williams yntau yn ei gyfrol ddylanwadol Keywords i astudio, yn ei eiriau ef, "the available and developing meanings of known words...and the explicit but as often implicit connections which people were making" (146). Yng nghyd-destun y Gymru anghydfurfiol a oedd fel pe bai yn colli gafael ar hanfodion ei ffydd yr oedd gair fel 'cyfriniaeth' ar brydiau yn noddfa gysurus ac yn fodd i guddio llawn cymaint ag yr oedd yn ei ddatgelu. Ym m^êr ei esgyrn yr oedd Parry-Williams fel pe bai'n ymwybodol o'r broblem. Meddai yn yr ysgrif 'Y Drefn':

...nid yw diffinio termau yn ddim ond defnyddio termau neu eiriau eraill i egluro'r termau hyn. A gwaeth na hynny, nid yr un ystyr a roddir gan bawb i'r termau sy'n egluro'r termau; felly dyna hi'n draed moch. (147)

Dyna pahan y gallai ddweud fel hyn yn yr ysgrif 'Archoffeiriad' mai:

Siwglo'n ddi-bwynt â geiriau yw llawer o'n hathronyddu a'n diwinydda. (148)

Wedi dweud cymaint â hynny, ni ellir llai na chydabod ychwaith y synwyrusrwydd eithriadol a chymhleth a amlygir mewn cerdd ac ysgrif o dro i dro o ran ymwybyddiaeth y llenor â'i amgylchedd. Gall dystio yn y rhigwm 'Oerddwr' nad yw'r meddwl taclus a dosbarthiadol yn tycio o gwbl wyneb yn wyneb â'r fath ymwybod:

Wrth lunio'r byd, fe ddryswyd peth ar y plan, -
Mae nodau annaeoroldeb yn naear y fan. (149)

Ac yn y soned 'Moelni', mae'r ymwybod â llymder ei amgylchedd yn ymddangos fel pe bai wedi ei fewnoli ynddo:

Ymwasgai henffurf y mynyddoedd hyn,
Nes mynd o'u moelni i mewn i'm hanfod i. (150)

Mewn ysgrif o dan y teitl 'Pen Bwlch', fodd bynnag, y ceir y dadansoddiad manylaf o'r ymdeimlad hwn o fod yn un â'r amgylchedd, wrth i'r llenor ddisgrifio'r profiad a ddaeth i'w ran wrth groesi'r bwlch rhwng Cynwyl Elfed a Dyffryn Teifi:

Bu bron i gysylltiad â'r ddaear yn y fan honno fynd yn drech na mi. Cyfodais rhag angerddoldeb yr ymdeimlad, - ymdeimlad bod yn un â'r ddaear neu'n

rhan o symud anferth y bydysawd. Yr oedd yn hwyr bryd cyfodi rhag fy llethu gan gryfder aruthr y synhwyriad hwn. Gwell peidio ag aros yn rhy hir ar ben bwlch, nac ar ben banc, rhag ofn. Ofn y ddaear, - ac eto ar yr un pryd yn cael eich tynnu tuag ati, a'ch cofleidio ganddi, megis, yn erbyn eich ewyllys. (151)

Barnodd R. Gerallt Jones wrth drafod y profiadau hyn fod ymwybod Parry-Williams â'r ddaear a'r amgylchedd yn ymylu ar y cyfriniol (152). Yn wir, ar fwy nag un achlysur, ceisiodd Meredydd Evans ddangos fel y mae elfennau o'r hyn a eilw yn 'Gyfriniaeth Natur' yn cael ei amlygu yng ngwaith y llenor. Meddai:

Aros gyda'r ddaear y mae Cyfrinydd Natur; profiad yw ei eiddo ef, chwedl y llenor yn dreiddgar, sydd 'â'i hanfod ynddo'i hun'. (153)

Ac eto, a derbyn hynny, prin fod y profiad hwnnw fel y mynegir ef yn yr enghreifftiau uchod yn un cysurus ychwaith. Yn 'Oerddwr', mae "rhyndod nad yw o'r byd hwn yn oerni'r dŵr", yn 'Moelni', nid oes "ond llymder anial byd di-goed", ac yn 'Pen Bwlch', mae'r ymdeimlad o ofn yn drech nag unrhyw ymdeimlad o fwynhad neu argyhoeddiad o ecstasi'r profiad. Yn wir, mae'r disgrifiad o fod yn "rhan o symud anferth y bydysawd" yn dwyn i gof ar ein gwaethaf y soned 'Dychwelyd' a'r ymdeimlad iasol a ddarlunnir ynddi o fychander dyn yn nhermau ehangder aruthrol y cosmos. Prin bod angen dyfynnu diweddglo'r soned ysgytwol honno a'r disgrifiad ohonom yn "llithro i'r llonyddwch mawr yn ôl" (154); ond tybed pa mor wahanol mewn gwirionedd yw'r ofn a

brofodd y llenor yn 'Pen Bwlch' wrth deimlo'r ddaear yn ei dynnu ati yn erbyn ei ewyllys. Er i rai beirniaid ganfod yn y soned 'Dychwelyd' rhyw lun o gymundeb â'r trosgynnol, o ystyried y cyferbyniad grymus a geir ynddi rhwng trybestod di-ddim ein bodolaeth a "llyfnder esmwyth y mudandod mwyn" (155) y llithrwn iddo wedi marwolaeth, mae'n anodd osgoi casgliad John Rowlands mai "dwysáu diffyg ystyr a wna'r gerdd" gan nad yw'n cynnig nefoedd "dim ond dihangfa rhag y ffwdanu diystyr am ystyr" (156). Yn eironig ddigon, nid oes gyfandir o wahaniaeth rhyngddi a'r hyn a fynegir yn emyn angladdol poblogaidd Ieuan Glan Geirionydd:

Ar ôl eu holl flinderau dwys
Gorffwyso maent mewn hedd,
Ymhell o sŵn y byd a'i bwys
Heb boen yn llwch y bedd. (157)

Dyna o bosib un rheswm paham y gallodd Dyfnallt Morgan gasglu bod y soned yn cynnig "a poetic expression of the Christian concept of 'eternal rest'" (158). Mwy deniadol rywsut yw damcaniaeth John Gwilym Jones fod y soned yn arddangos cred y manicheydd "fod y corff ar ôl marwolaeth yn dychwelyd yn ôl i'r sylwedd gwreiddiol" (159). Onid yr un yw'r awgrym hefyd yn y llinellau hyn o soned a ganfuwyd yn llaw'r bardd ymhlith ei lyfrgell bersonol? (Ceir fersiwn lawn ohoni yn 'Atodiad I'):

Er meddu cymorth cyffur byd a'i ffon
Mae'n anodd cadw'n union yn y cefn
A chwa anocheladwy'r ddaear hon
Yn hawlio'n holl elfennau'n ôl drachefn.

Fel ym mhrofiad y gwyddonydd, onid 'dim' yw'r terfyn yma hefyd?

Mae'r ymdeimlad hwn o ddiddymdra, y cyfeiriwyd ato gan y llenor ei hun yn nhermau "nwyd anobaith ysgubol" (160) yn ein dwyn at yr athroniaeth o ddirfodaeth y ceisiodd sawl beirniad ei ~~h~~rafod yn yr un gwynt â gwaith Parry-Williams. Er bod gwreiddiau dirfodaeth yn perthyn i weithiau Kierkegaard yn hanner cyntaf y ganrif ddiwethaf, ni ledodd ei dylanwad y tu hwnt i Ddenmarc hyd ddechrau'r ganrif hon. Ar yr olwg gyntaf yn sicr, mae pwyslais dirfodaeth ar y goddrychol, o ganfod ystyr neu ddiffyg ystyr bodolaeth o'r tu mewn, a hynny'n ddiganllaw, yn ymddangos yn wythïen lewyrchus iawn i'w chloddio. Eto i gyd, y mae tuedd Parry-Williams i ymwrthod ag unrhyw engagement, (neu ei 'anymyrraeth' chwedl T. J. Morgan), fel y dangosodd Bobi Jones yn Talks With a Prince (161), yn ei osod ar wahân i brif ffrwd dirfodaeth. Efallai mai'r anhawster mwyaf, fodd bynnag, wrth geisio ystyried gwaith Parry-Williams yng ngoleuni dirfodaeth, yw'r ffaith iddi ymganghennu i'r fath raddau. Ar y naill law cafwyd y dirfodwyr cyfandirol megis Camus a Sartre a syllodd ym myw llygad y diystyr, ac ar y llaw arall y ddirfodaeth Gristionogol a wreiddiodd am gyfnod yng Nghymru ac a amlygwyd yn y 'llam ffydd', sef "ffrwyth cadarnhaol y dewis dirfodol i lenorion fel Saunders

Lewis" (162). Prin ychwaith bod Parry-Williams yn amlygu'r dewis hwnnw na'r ddirfodaeth weithredol a welir mor fynych yn nramâu Saunders Lewis, er y gellid dadlau bod olion, digon amrwd rhaid cyfaddef, o ddadl enwog Pascal (le pari) yn y rhigwm 'Bargen'; y ddadl honno ynghylch gamblo ar obaith gweddi ddiateg y Cristion, a gyflwynodd Phugas i Marc yn Gymerwch chi Sigaret?, ac y cyfeiriwyd ati'n fwriadol yn enw Bet yn Cymru Fydd:

Pe bawn, fel unwaith yn fachgen deg,
Yn gallu llwyr gredu mewn Tylwyth Teg

Sy'n agor dorau byd uwch neu is
Na'r fuchedd hon, ond in dalu'r pris,

Mi fentrwn beth wmbredd, er gwell er gwaeth,
Am eiliad o weled rhywrai a aeth. (163)

Ond ag yntau wedi troedio'n bell oddi ar lwybrau y bachgen dengmlwydd ni allai ond cydnabod fel hyn:

...y mae'r golau a'r gwirionedd wedi mynd, a minnau bellach yn hyn o beth, y mae'n beryg, yn un o'r "gymanfa anffyddloniaid" yr oedd y Proffwyd Jeremiah â'i lach arnynt gynt. (164)

Yr allwedd yw'r cymal distadl "y mae'n beryg". Gwyddai Parry-Williams, er cymaint oedd ei ymlyniad teimladol wrth werthoedd yr aelwyd, y fro a'r genedl, ac er cymaint oedd ei ymwybyddiaeth o'u rhan yn ei wneuthuriad, nad oedd ei reswm na'i brofiad yn caniatáu iddo ymollwng iddynt. Wedi'r cwbl, yr oedd "cymaint o bendantrwydd" yn perthyn i'r "ymdeimlad gorchfygol o ddiddymdra... sylweddoli nad oes unoliaeth na

chymundeb... â dim" (165). Am iddo roi llais i'r profiad di-sens hwnnw a methu ag ymryddhau ohono, yn wir am iddo ddiystyru unrhyw bosibilrwydd o ymryddhau ohono drwy weithredu, y mae addasrwydd y gymhariaeth a wnaethpwyd rhyngddo ef a Samuel Beckett (166) yn cynyddu. Rai degau o flynyddoedd cyn i J. R. Jones gyflwyno'r term 'argyfwng gwacter ystyr' hyd yn oed, yr oedd Parry-Williams wedi suddo'n drwm i'r gwaelod isaf ac ar goll ym mhydew du'r disberod, a hynny i'r fath raddau nes gallu dweud fel hyn:

Ac eto nid oes gwenwyn yn fy ngwaed,
Ond rhyw farweidd-dra melys: nid oes cri
O'm genau'n galw am ddial fy sarhaed,
Na her anobaith yn fy safiad i,
Am fod mwynhad ymhell o gyrraedd llef
Mewn uffern ddigon dofn i fod yn nef. (167)

Does ryfedd yn y byd i un beirniad gyfeirio ato fel llenor y cyfyng gyngor dirfodol (168).

Er hynny, yn ei erthygl 'Rhai Elfennau Crefyddol yng Ngwaith T.H. Parry-Williams' a thrachefn yn ei ddarlith rymus Dirgel Fyd, y mae Meredydd Evans yn casglu bod y cadarnhaol yn drech na'r negyddol yng nghlorian Parry-Williams ac yn barnu mai "casgliad anghyfrifol" fyddai synio amdano fel "rhyw fath ar agnostig yn hongian yn ddiangor rhwng Ie a Nage" (169). Er ei dywyllled, dadleuir mai ysbeidiol yw ei weledigaeth nihilaidd, a bod yr ymwybod â dirgelwch dyn a'r cread ac yn wir ag arwyddocâd bywyd yn amlycach yn ei waith. Troediodd Hywel D. Lewis yr un llwybr yn ei

gyfrol Gwybod am Dduw trwy bwysleisio 'yr elfennau creadigol' a berthynai i anffyddiaeth hanner cyntaf y ganrif hon. Meddai:

Yr oedd yn werth gan ddynion fynegi eu hamheuon, ac fel rheol fe wnaent hynny yn y gobaith o fedru eu distewi; ymboenent â phroblemau poen a phechod, a symbylid eu hamheuaeth yn bennaf gan anallu i gysoni drygau amlwg y byd â ffydd yn Nuw. (170)

Yr un math o resymau a barodd i R. Geraint Gruffydd yntau gyfeirio at Parry-Williams fel 'agnostig crediniol' gan ddadlau nad oedd ei weledigaeth dywyll o fywyd dyn yn gyflawn na therfynol, ac yn wir, ei fod "yn gobeithio y ddi gweledigaeth arall i'w disodli" (171).

Wrth reswm, ni ddylid ar unrhyw gyfrif ddiystyru yr elfennau cadarnhaol hynny a amlygir gan Parry-Williams mewn cerddi ac ysgrifau o dro i dro; boed y dyhead didwyll am ronyn o eneiniad crefydd ei dadau fel y tystiodd iddo yng nghapel bach Rhyd-ddu ac ar aelwyd Tŷ'r Ysgol, neu'r ymlyniad di-ystrydeb hwnnw wrth ddaear a bro ei febyd. Ond cofier hefyd mai dychwelyd yr oedd yn ystod yr eiliadau hynny, dychwelyd i Ryd-ddu ei blentyndod, Rhyd-ddu uniaith ac uniongred troad y ganrif, ei ddinas noddfa barhaus. Dychwelyd a dianc ar yr un gwynt. "Gartref yn Arfon" wedi'r cwbl, "ni ddaeth cri / Dyhirod byd erioed dros ben y banc" (172). Mae'r hyn a ddywed yn yr ysgrif 'Borshiloff' wrth drafod y myfyriwr Bwlgaraidd yn fath ar gyffes ffydd mewn gwirionedd:

Yr wyf yn bur sicr ei fod yntau yr adeg honno yn deisyfu cael "adenydd colomen", fel y byddwn innau; y naill ohonom am ehedeg yn ôl tua'r dwyrain, a'r llall yn ôl tua'r gorllewin, at ei briod bobl a'i bethau. (173)

Mae Dyfnallt Morgan yn cwblhau ei sylwadau ar gerddi crefyddol cynnar Parry-Williams trwy ddyfynnu o lyfr y Diarhebion:

Hyffordda blentyn ym mhen ei ffordd; a phan heneiddio nid ymedy â hi. (174)

Mae arwyddocâd yr adnod honno fodd bynnag yn ymestyn llawer iawn y tu hwnt i'r ymlyniad wrth berson Crist a welodd Dyfnallt Morgan yng ngherddi'r 'Galilead Gwelw Gynt'. Mae'n sylwebaeth yn wir ar y tyndra hwnnw sy'n greiddiol i'w holl waith ac y ceisiwyd ei amlygu yn y bennod hon. Fel y craffodd John Rowlands:

Mae fel petai'r hyn a ddywedodd y bardd am Gymru yn ei gerdd 'Hon' yn wir am ei waddol grefyddol hefyd. Er i'w reswm ddweud 'Beth yw'r ots?', mae crafangau'i fagwraeth grefyddol yn dirdynnu ei fron'. (175)

Ac yn anuniongyrchol, rhoddodd y bardd ei hun ei fys ar yr union ddolur pan gyffesodd yn yr ysgrif 'Moddion Gras' "mai crefydd leol, crefydd hen bethau a hen gysylltiadau, yw fy nghrefydd i" (176), gan ddwyn i gof sylw Emrys ap Iwan yn ei bregeth 'Crefydd yn Dreftadaeth':

Er y bydd ambell un o aelodau'r teulu yn ei gadael hi, etto, anfynych y bydd hi yn gadael y teulu. (177)

Oni ddylem felly fodloni ar adael Parry-

Williams yn sefyll yn wyneb argyfwng teimladol hanner cyntaf y ganrif hon ymhlith miloedd o'r un genhedlaeth ag ef "yng nghyntedd capel dieithr...a hwnnw fel cell carchar gyda drws rhyngof a'r tu mewn ac un arall rhyngof a'r tu allan" (178)? Ac eto, yno, a phawb fel petaent wedi eu fferru yn eu hunfan, heb allu camu 'mlaen nac yn ôl ac yn syllu'n hurt ar ei gilydd, mae yntau yn graddol fagu plwc ac yn cyrraedd rhyw lun o benderfyniad:

...rhaid oedd i mi hel fy nhraed ac ymryddhau o'm carchar. Cilagor y drws: yr oedd hi'n dal i fwrw hen wragedd a ffyn. Rhais fy het am fy mhen a chodi coler fy nghot ac i'w ganol. (179)

Er gwaethaf y deuoliaethau lluosog, yr ie a'r nage, y du a'r gwyn, y gogor-droi a'r dilidalio, go brin y gall unrhyw un wadu ymdrech na dewrder Parry-Williams yn mentro i ganol terfysg yr ugeinfed ganrif a rhoi llais "mewn cymysgiaith rhwng chwerthin a chrïo" (180) i brofiadau cenhedlaeth a fagwyd yng nghysgod awelon pêr diwygiad crefyddol ond a ddaliwyd yn nannedd y croeswyntoedd cryfion a fygythiai holl seiliau eu bodolaeth. Yn y pen draw, prin y gellid gwell sylwebaeth ar ei ymrafael â chrefydd ei dadau na'i sylw ef ei hun am ei gyfaill dychmygol yn yr ysgrif 'Eiconoclastes':

Dysgasid ef yn blentyn i barchu'r delwau hyn, a chadwodd hwy heb eu dryllio'n hir, gan led-ofni hwyrach fod bywyd ac enaid ynddynt wedi'r cwbl, ond clywais a gwelais ef yn torri rhai ohonynt fy hunan. (181)

1. Ffydd ac Argyfwng Cenedl - Cyfrol 2 (Abertawe, 1982), 122.
2. ibid., 281-2.
3. ibid.
4. 'Ann', Cofio Ann Griffiths (gol. William Morris), (Caernarfon, 1955), 25 .
5. 'Y Cyffroadau Gynt', Ysgrifau Beirniadol XV (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1988), 206.
6. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Talfan Davies (= Casg. ATD), Ll.G.C.
7. Lls Bangor 9870A.
8. Y dull mwyaf effeithiol i gyfranu addysg yn ein Hysgolion Sabbothol (Caernarfon, 1905), 3.
9. 'T. H. Parry-Williams - Bardd Myfyrdod', Y Traethodydd, CXXXII, 565, Hydref 1977, 190.
10. '1904', Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 118.
11. ibid.
12. ibid.
13. ibid.
14. 'Gwenlyn Parry, 1932-1991', Taliesin, 76, Mawrth 1992, 6.
15. The Welsh Outlook, VI, Mehefin, 1919, 154.
16. John Davies, Hanes Cymru (Llundain, 1990), 487.
17. The Grail, V, 16, Mehefin 1912, 90.
18. ibid.
19. 'Ysgrifau 1928', Y Traethodydd, CXXX, 557, Hydref 1975, 303.
20. 'Cipolwg ar waith T. H. Parry-Williams', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 171.
21. Dirgel Fyd, Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Madog 1987, 23-4.

22. Cyn Oeri'r Gwaed, (ail argraffiad: Llandysul, 1987), 102.
23. John Rowlands, art. cit., 168.
24. Rhyw Hanner Ieuenctid (Abertawe, 1971), 90.
25. 'Atgofion Myfyriwr', Y Traethodydd, Hydref 1975, 283-4.
26. 'Borshiloff', Myfyrdodau, 11.
27. 'Sonedau', The Dragon, XXXVIII, Chwefror 1916, 133.
28. John Rowlands, art. cit., 173.
29. The Dragon, Chwefror 1916, 133.
30. Gerwyn Williams, 'Caniadau'r Somme', Ysgrifau Beirniadol XVIII (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1992), 270.
31. Y Goleuad, 19 Tachwedd 1915, 4.
32. ibid.
33. Poetry of the Great War (goln: Dominic Hibberd & John Onions), (Basingstoke, 1986), 95.
34. ibid.
35. Y Geninen, Ebrill 1915, 75.
36. Gerwyn Williams, art. cit., 271.
37. Y Wawr, III , 1, Gaeaf 1915, 9.
38. Eseia, 63, 1-3.
39. Dyfnallt Morgan, op. cit., 75.
40. Y Brython, 27 Awst 1914, 2.
41. Y Corn Olew (Caernarfon, 1986).
42. Cerddi Gwilym R. (Dinbych, 1969), 30.
43. Y Beibl Cymraeg Newydd, Luc, 24, 5.
44. Voices of War 1914-1918 (Llundain, 1988), 66-7.
45. Gwaedd y Bechgyn (Llandybïe, 1989), 64.

46. Dyfynnir yn Brian Gardner (gol.), Up The Line To Death: The War Poets 1914-1918 (Llundain, argraffiad 1986), 75.
47. 'Rhyfel a Chydwybod', The Pioneer, 1 Ionawr 1916, 6.
48. Robert M. Morris, Colli'r Hogiau (Caerdydd, 1984), 5.
49. Y Beibl Cymraeg Newydd, Ioan, 15, 12-3.
50. 'Sonnets', The Dragon, XLI, Rhagfyr 1918, 25.
51. ibid.
52. Y Deyrnas, 6, Mawrth 1917, 1.
53. 'Y Bugail', Dan Anesthetig (Caerdydd, 1987), 20.
54. ibid.
55. E. H. Griffiths, Heddychwyr Mawr Cymru - Cyfrol 1 (Caernarfon, 1967), 61.
56. Byddin y Brenin (Abertawe, 1988), 190.
57. Dyfynnir o John Davies, op. cit., 496.
58. Y Deyrnas, 2, Tachwedd 1916, 9.
59. John Rowlands, op. cit., 172.
60. Rhif 390, Llyfr Emynau'r Methodistiaid Calfinaidd a Wesleiaidd.
61. Y Deyrnas, 2, Tachwedd 1916, 9.
62. Alan Llwyd, op.cit., 24.
63. 'Cymry Heddyw', Y Winllan, LXXIII, 10, Hydref 1920, 218.
64. The Dragon, XL, Rhagfyr 1917, 9-10.
65. ibid., XXXIX, Rhagfyr 1916, 12.
66. Y Traethodydd, Hydref 1916, 286.
67. ibid.
68. Y Wawr, IV, Gaeaf 1916, 77.

69. 'Cnawd ac Ysbryd', Ysgubau'r Awen (Llandysul, 1938), 87.
70. ibid.
71. 'Cysur', Y Wawr, IV, Gwanwyn 1917, 50.
72. Y Deyrnas, II, 1, Hydref 1917, 9.
73. Y Genedl Gymreig, 21 Hydref 1919, 5.
74. 'Duw ar Fawrth', Y Deyrnas, II, 1, Hydref 1917, 9.
75. 'Atgofion', Y Llenor, XXVIII, 2, Haf 1949, 93-4.
76. 'Onid hoff yw cofio'n taith...', Barddas, 23, Hydref 1978, 2.
77. John Davies, op.cit., 491.
(gw. hefyd Dewi Eurig Davies, op.cit., 34.)
78. David Jenkins, Thomas Gwynn Jones: Cofiant (Dinbych, 1973), 267.
79. Y Deyrnas, IV, 1, Hydref 1919, 3.
80. Y Genedl Gymreig, 21 Hydref 1919, 5.
81. 'Sgandal 1919', Llenyddiaeth Gymraeg 1902-36 (Llandybïe, 1987), 288.
82. 'Atgofion Myfyriwr', Y Traethodydd, Hydref 1975, 261.
83. 'Wrth y Bwrdd', Y Wawr, II, 2, Gwanwyn 1915, 79.
84. Y Deyrnas, III, 5, Chwefror 1919, 37.
85. ibid.
86. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casg. ATD, Ll.G.C.
87. 'Syrffedu', Cerddi William Oerddwr (Dinbych, 1954), 48.
88. 'Reasons', The Dragon, XL, 2, Mawrth 1918, 68.
89. 'Wind', Western Mail, 6 Mai 1919.
90. 'Yr Esgyrn Hyn', Cerddi, (Llandysul, 1931), 18.
91. Cefais yr hanesyn hwn gan y diweddar D. R. Lewis, Abergele. Ef oedd un o'r ddau fyfyrwr.

92. 'Llenyddda', Synfyfyrion (Llandysul, 1937), 18.
93. 'Y Critig Newydd', Y Brython, 11 Mai 1911, 5.
94. 'T. H. Parry-Williams', Y Genhinen, 25/4, Hydref 1975, 175.
95. Ysgrifau Beirniadol XV, 211.
96. Llythyr at J. W. Jones (11/4/1951), Casgliad J. W. Jones Blaenau Ffestiniog (rhif 7224), L1.G.C.
97. Rhif 270, Llyfr Emynau'r Methodistiaid Calfinaidd a Wesleiaidd.
98. Eseciel 37, 9.
99. 'Yr Esgyrn Hyn', Cerddi, 18.
100. ibid., 20.
101. 'T. H. Parry-Williams', Y Traethodydd, CXLIV, 613, Hydref 1989, 181.
102. ibid.
103. 'Dwy Gerdd', Cerddi, 15.
104. 'Braslun Radio', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 97.
105. Cerddi, 24.
106. 'Paradwys', ibid., 49.
107. 'Llyn y Gadair', ibid., 53.
108. R. M. Jones, op. cit., 311.
109. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casg. ATD, L1.G.C.
110. 'Y Frân, Yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, I, 1, Gaeaf 1913, 15.
111. Y Ddraig Goch, Awst 1931, 6.
112. 'T. H. Parry-Williams', Writers of Wales (Caerdydd, 1978), 64-5.
113. R. M. Jones, op. cit., 303.

114. '"Dwy Gerdd" Syr Thomas Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 165.
115. 'Awen', Ugain o Gerddi (Llandysul, 1949), 11.
116. R. Geraint Gruffydd, art. cit., 162.
117. Synfyfyrion, 81.
118. ibid., 82.
119. Ugain o Gerddi, 31.
120. 'Agweddau ar Waith T. H. Parry-Williams a Samuel Beckett', Ysgrifau Beirniadol II (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1966), 291.
121. Meredydd Evans, op. cit., 11.
122. Ugain o Gerddi, 43.
123. ibid., 23.
124. 'Ysgrifau 1928', Y Traethodydd, Hydref 1975, 303.
125. Dyfynnir yn R. M. Jones Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972 (Llandybïe, 1975), 7.
126. Ugain o Gerddi, 33.
127. 'T. H. Parry-Williams', Y Genhinen, 25/4, Hydref 1975, 175.
128. 'Dau Besimist', I'r Arch (Llandybïe, 1959), 85-97.
129. 'Adolygiad: I'r Arch', Y Genhinen, XI, 1, Gaeaf 1960-1, 61.
130. 'Ann', Myfyrdodau, 55.
131. 'Carchar', Cerddi, 32.
132. Meredydd Evans, op. cit., 8.
133. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casg. ATD, L1.G.C.
134. 'Y Pryf Genwair', Ysgrifau (Llundain, 1928), 17.
135. Cafwyd hyd i'r llythyr hwn (21/8/1967) ymhlith y llyfrau a drosglwyddwyd i'r Llyfrgell Genedlaethol yn enw Parry-Williams.

136. The Scientific Origins of National Socialism (Llundain, 1971), xi.
137. Synfyfyrion, 81.
138. Lloffion (Llandysul, 1944), 28-9.
139. Gwybod am Dduw (Caerdydd, 1952), 4-5.
140. 'Cipolwg ar waith T. H. Parry-Williams', art. cit., 172.
141. Cerddi, 13.
142. ibid., 39.
143. 'John ac Ann', Ugain o Gerddi, 39.
144. Teithi Meddwl Ann Griffiths (Lerpwl, 1932), 9.
145. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casg. ATD, L1.G.C.
146. Keywords (Llundain, 1983), 15.
147. O'r Pedwar Gwynt (Llandysul, 1944), 12.
148. ibid., 63.
149. Ugain o Gerddi, 19.
150. Cerddi, 52.
151. Synfyfyrion, 48.
152. R. Gerallt Jones, op. cit., 14.
153. 'Rhai Elfennau Crefyddol yng Ngwaith T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol XI (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1979), 244.
154. Cerddi, 57.
155. ibid.
156. 'T. H. Parry-Williams', art. cit., 187.
157. Rhif 647, Llyfr Emynau'r Methodistiaid Calfinaidd a Wesleidd.
158. 'T. H. Parry-Williams as a Poet', Poetry Wales, 10, 1, Haf 1974, 12.

159. 'Barddoniaeth T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol X (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1977), 322.
160. 'Llenyddda', Synfyfyrion, 15.
161. Highlights in Welsh Literature: talks with a Prince (Llandybïe, 1969), 97.
162. John Rowlands, 'T. H. Parry-Williams', art. cit., 179.
163. Olion (Llandysul, 1935), 59.
164. 'Ar Encil', Myfyrdodau, 64.
165. 'Llenyddda', Synfyfyrion, 15.
166. Dafydd Glyn Jones, art. cit.
167. 'Nef', Cerddi, 40.
168. John Rowlands, 'T. H. Parry-Williams', art. cit., 179.
169. Meredydd Evans, op. cit., 23.
170. Hywel D. Lewis, op. cit., 1-2.
171. 'Syr Thomas Parry-Williams', Y Traethodydd, Hydref 1975, 297.
172. 'Tylluan', Cerddi, 45.
173. Myfyrdodau, 16.
174. Llyfr y Diarhebion, 22, 6.
175. 'Cipolwg ar waith T. H. Parry-Williams', art. cit., 172.
176. Synfyfyrion, 35.
177. Homiliau (gol. Ezra Roberts), (Dinbych, 1906), 256.
178. 'Glaw', Ysgrifau, 52.
179. ibid. 55.
180. 'Y Ferch ar y Cei yn Rïo', Cerddi, 30.
181. Y Wawr, II, 3, Haf 1915, 83.

BATIO YN ERBYN Y CLOC

Go brin fod yr un chwaraeon wedi esgor ar y fath gyfanswm o lenyddiaeth â chriced. Mae enwau fel Neville Cardus a John Arlott yn gyfarwydd ddigon fel pencampwyr y genre, ond ni ddylid synnu ychwaith wrth weld enwau mor amrywiol â Dickens, Sassoon, Wodehouse a Pinter yn addurno casgliadau o lenyddiaeth criced. Bas iawn mewn cymhariaeth yw dyfnder y traddodiad ymhlith y Gymru Gymraeg, ond fe ellid enwi Derec Llwyd Morgan a J.M. Edwards fel dau fardd a ysbrydolwyd gan y gêm. Naturiol felly yw holi paham - a sut yn wir - y gall gêm mor ddistadl yr olwg gynhyrfu'r anian greadigol mewn cynifer o lenorion. Mae'r ateb i'w ganfod efallai yn nhruth Bernard Hollowood:

...cricket seems to me to be richer in potential, deeper in its emotional and cerebral possibilities and wider in artistic scope than all games...The game lasts long enough to be affected by changes in cloud cover, light, humidity, temperature, the consistency of the pitch and the 'speed' of the outfield; long enough for ritual and pageantry to be welcomed; long enough for individual character to unfold, for boys to become men, for reporters to write worthy prose, for casual meetings to ripen into lasting friendships, for luck to dart in and out of the proceedings and raise hopes that seemed shattered - and shatter hopes on the wing.
(1)

I'r sawl nad yw'n ymserchu yn y gêm, gall ymadroddi o'r fath swnio'n ffuantus iawn. Efallai'n wir, ond yr un elfennau a barodd fod Derec Llwyd Morgan yn gallu dweud

wrth feirniadu cystadleuaeth am gyfrol ar gricedwyr
Cymru yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe 1982:

Pan yw dyn yn darllen Cardus neu Robertson-Glasgow
neu Arlott, nid darllen am griced yn unig y mae...
ond darllen am Fwyd fel y'i mynegwyd trwy gyfrwng
cymhleth y gêm. (2)

Nid y traethawd hwn wrth reswm yw'r lle i
fynd ati i olrhain cymhlethdodau'r gêm, eithr o
safbwynt y bennod hon, digon yw nodi pwysigrwydd y rhan
sydd i amser ynddi. Yn y defnydd o amser, ac yn y
frwydr yn ei erbyn, gellir canfod alegoriddigon gweddus
i gynrychioli'r rhan a chwaraeir gan amser yn ein
bywydau ni oll. Yn wir, ni raid wrth lawer o ddychymyg
i ddefnyddio'r gêm fel trosiad am fywyd; wedi'r cwbl,
bu sôn am rawd person yn nhermau innings (neu fatiad)
yn arfer cyffredin ar hyd y blynyddoedd. O gofio'r
innings maith a gafodd Parry-Williams, nid cwbl
amhriodol yw'r trosiad yn ei achos yntau ychwaith, yn
enwedig pan ystyrir fel yr ysgydwyd llonyddwch digyffro
ei fywyd gan y cyffroadau angerddol achlysurol.

Ar gefn copi drafft o'r rhigwm 'Y Trip' (a
ysgrifennwyd "gan mwyaf yn y trê'n i Lanelli"), ceir bod
Parry-Williams ei hun yn chwarae â'r syniad mai bob
deng mlynedd y daw'r gwir gyffroadau mewn bywyd (neu'r
'siocs' chwedl yntau), gan adleisio yr hyn a fynegwyd
ganddo'n gynharach yn ei ysgrif 'Boddi Cath':

Ambell dro yn unig mewn bywyd y byddwn yn
byw, ac wedi byw rhyw hanner dwsin o bethau yr
ydym yn barod i fynd...Ie, rhyw hanner dwsin, mwy
neu lai, o ddigwyddiadau sydd yng nghwrs bywyd, a

rhyngddynt nid oes odid ddim o wir bwys. (3)

Gellir gwneud ymgais go lew i ddyfalu sut y gwelodd ef y fath batrwm yn ymffurfio yn ei fywyd. Er nad yw'r rhaniadau'n hollol gyfartal, mae patrwm bras fel hyn yn cael ei amlygu:

1898 - Gadael Rhyd-ddu am Ysgol Ganolradd Porthmadog

1905-1913 - Mynd i golegau yn Aberystwyth, Rhydychen,
Freiburg a Paris

1914-1919 - Y Rhyfel Byd Cyntaf a 'Helynt y Penodi'

1925-1926 - Marwolaeth ei rieni

Roedd y cerrig milltir ysbeidiol hyn i gyd yn fawr eu dylanwad arno; rhai ohonynt yn ddirdynnol felly. Gellid hefyd ychwanegu ei briodas ag Amy Thomas yn 1942 fel carreg filltir arwyddocaol; ond dychwelwn am y tro i'r maes criced.

I'r sawl nad yw'n gyfarwydd â'r gêm, fe rennir diwrnod o chwarae yn ôl yr arfer yn dair sesiwn gytras, sef y bore, y prynhawn a'r hwyr. Gwnaeth Parry-Williams ei hun raniad triphlyg digon tebyg wrth ymdrin â rhawd dyn ar y ddaear yn y rhigwm 'Byw':

Mae ienctid yn bryd jolihuetio; mae canol oed
Yn gyfnod o sadrwydd a chysur; ac fe roed

I henaint ddiddanwch sy'n ben a choron i'r cwbl.
(4)

Er cydnabod sylw Bobi Jones mai "pur artiffisial yw olrhain gyrfa bardd drwy'i dosbarthu'n gyfnodau penodol" (5), ymgais sydd yn y bennod hon i ystyried

bywyd Parry-Williams yn nhermau batiad carcus drwy dair sesiwn o chwarae, ond gan osod y pwyslais canolog ar olrhain ei agwedd yn ei gerddi a'i ysgrifau tuag at amser, ac yn fwy penodol, at yr hyn a welai ef fel bygythiad darfodedigrwydd. Mae'n wir mai cymharol brin yw'r ymwybyddiaeth o rigol amser yn ei waith, ond mae amser fel haniaeth ddinistriol yn hollbresennol. [Efallai y dylid cynnig gair o ymddiheuriad i wrthrych y bennod ar ei dechrau fel hyn am ei gysylltu â gêm nad oedd ganddo fe ymddengys yr un iot o ddiddordeb ynddi. Dyna'n sicr yr argraff a geir o ddarllen ei ymateb i raglen newyddion a ddarlledwyd yn ystod wythnos Eisteddfod Genedlaethol Abertawe 1964:

Criced. Criced. Nhw a'u criced. Rhyfel yn Korea a hyn a hyn wedi'u lladd. A dyna'r dyn ar y bocs cyn prin ddarfod yr hanes yn dechra "And in the Test Match England's score is..." (6)]

* * * * *

Prin bod angen cyfiawnhau'r gosodiad mai sesiwn y bore yw'r mwyaf cyffrous mewn gêm o griced, o ran potensial beth bynnag; y bowlwyr ar eu ffyrnicaf wrth ymosod gyda'r bêl newydd, ac yn benderfynol o wneud bywyd y batiwr druan mor anodd â phosib, a'r batiwr yntau yn ymateb i'r her trwy ganolbwyntio'n ddygn gan fanteisio ar bob cyfle i wrthymosod. Canlyniad anochel hyn oll yw fod y pelawdau cyntaf yn un bwrlwm o dyndra a gwrthdaro.

Yn yr un modd, sylwodd Parry-Williams fel yr

oedd blynyddoedd ieuenctid yn llawer mwy angerddol rywsut, a hynny o ran poen a phleser. Meddai mewn sgwrs deledu ag Aneirin Talfan Davies:

...ar wahân i hynny 'rwy'n credu, mewn ieuenctid y mae mwynderau a gofidiau yn fwy angerddol rhywffordd, ond ydyn nhw? Dyw e ddim yn gallu'u dal nhw fel mae dyn yn gallu'u dal nhw wrth fynd yn hŷn. (7)

Yng ngoleuni'r sylw hwn, gellir deall paham fod agwedd Parry-Williams tuag at fywyd yn ei gerddi cynharaf fel pe bai yn pendilio rhwng pesimistiaeth eithafol ar y naill law a styfnigrwydd herfeiddiol ar y llaw arall. Mewn gwirionedd, yr unig ddewis gwirioneddol sy'n wynebu person ifanc a hydeiml yw derbyn yn oddefol fygythiad parhaus 'Brenin Dychryniadau', neu ei wneuthur yn elyn personol, gan fwrw iddi i'w herio i'r eithaf. Gwelir y ddwy ochr i'r geiniog fel ei gilydd yng ngherddi cynharaf y bardd. Yn y soned Saesneg 'Red', er enghraifft, mae'r weledigaeth ar ei mwyaf diffaith, a bywyd ei hun fel pe bai'n ddychryn iddo:

How I hate
To think I may feel the crimson pain
Of living thirty-forty years again. (8)

Wrth iddo fyfyrio ymhellach ar ddinodedd bywyd dyn yn y rhigwm 'Celwydd', gwelwn hefyd mor hollbresennol oedd bygythiad angau i'r bardd:

A gweld nad oes yn y fynwes ddofn
Ond serch ac angau a phechod ac ofn;

Ac angau'n traflyncu'r lleill yn syth,
Gan wneuthur y gwegi'n wacach fyth. (9)

Yn y soned 'Sialens', fodd bynnag, amlygir yr ail ddewis o wrthymosod yn eofn gydag awgrym cynnil fod y bardd fel pe bai'n ymwybodol o dynghediaeth ddiffrwyth y dewis cyntaf, a phwysigrwydd meithrin y feistrolaeth gynnar:

Gwae fi o'm tynged, oni ddringaf i
I ben y clogwyn draw a dodi llef
Yn erbyn yr ysbeilwyr. Traidd fy nghri
I ddyfnder daear ac i entrych nef.
Nid ildiaf ronyn: dof yn ieuanc rydd,
Mi wn, o'r sgarmes fawr, pan ddêl ei dydd. (10)

Dengys y soned hon rym penderfyniad sydd yn gwbl absennol yng ngherddi cynharaf oll y bardd, megis y delyneg 'Bore o Fai', lle gwelir mai cofensiwn rhamantaidd yn unig sy'n sicrhau'r feistrolaeth, wrth iddo fwrw iddi i gydio yn yr un ysbryd afieithus a geir yng ngherddi cynharaf ei gefnder Williams Parry:

Ar wely tlws o feillion syn,
Yng ngwyddfod Duw a'r heulwen,
Fe egyr bywyd lygad syn
Y blodyn ar ei gangen.
Ar fore o Fai mae Angeu du
Yn delwi yn ei wyneb;
Ac ardeb yw y bore gwyn
O wanwyn tragwyddoldeb. (11)

Flynyddoedd yn ddiweddarach, gallai'r bardd edrych yn ôl yn wrthrychol ar gynnyrch ei hanner ieuenctid a chyffesu fel hyn:

Gwir fod yr ifanc yn ymyrraeth yn afiach-lencynnol â'r pwnc, yn enwedig wrth farddoni. Druain ohonynt - ac ohonof innau pan oeddwn gynt yn euog o'r un peth. (12)

Yn sicr, rhan bwysig o arfogaeth pob bardd ifanc yw'r gallu hwn i regi a rhuo'n hyderus, ond go

brin fod unrhyw fardd wedi ymagweddu mor herfeiddiol
tuag at angau ag y gwnaeth Bobi Jones wrth agor ei
gyfrol gyntaf ef o farddoniaeth:

Angau, 'rwyf ti'n fy ofni i
Am fy mod yn ifanc
Am fod fy ngwaed yn telori wrth wthio
'ngwythiennau.
Cryni yn y fynwent, heb hyder
I ddangos i mi dy wyneb. (13)

Er nad oes yr un math o ehofndra yn perthyn i her
Parry-Williams i angau, efallai y gellid priodoli'r her
y mae'n ei chynnig yn y soned 'Sialens' i'r ffaith nad
oedd angau yn beth cwbl real iddo yn y blynyddoedd
cynnar hynny. Onid dyna un awgrym posib yn y rhigwm
annifyr o ogleisiol hwnnw 'Daw ein tro', ar wahân i'r
ergyd amlwg ynghylch dinodedd bywyd dyn, "y rhai y
darfu amdanynt fel pe na buasent" chwedl yr Apocryffa?
Wrth i'r cymeriad a bortreadir yn y gerdd fwrw 'mlaen i
smocio'i getyn yn ddifater, mae'r ebychiad syml "Ho" yn
llwythog ei awgrym:

Tynnodd ei bibell yn blwmp o'i geg
Ar y stryd fore Llun tuag un ar ddeg.

Diosgodd ei het yn yr awyr iach.
(Yr oedd angladd yn pasio yn araf bach,-

Hers, gyda'r arch a'i haddurn pres,
A nifer o geir yn ymlusgo'n rhes.)

A thoc fe holodd pwy, tybed, oedd ef
A haliwyd i Burdan, Uffern, neu Nef.

"Hwn-a-hwn, a fu farw nos Iau o strôc".
"Ho"... Gwisgodd ei het, ac ymlaen â'i smôc. (14)

Yn wir, mae'r awgrym hwnnw yn un diamwys yn yr ysgrif

'Rhaib Angau':

Nid yw angau o fawr bwys agos-bersonol i neb ond y rhai sy'n digwydd bod yn gorfod gwneud busnes ag ef. (15)

Fel y dangosodd John Rowlands (16), rhyw led wamalu y mae'r awdur yn yr ysgrif hon, ac eto fe erys yr ymdeimlad nad oedd ei ymryson ag angau wedi ei wreiddio'n ddwfn mewn profiad personol hyd ganol y dauddegau. Mae'n wir iddo golli taid a nain yn ystod ei flynyddoedd fel myfyriwr. Bu farw William Morris yn Awst 1906 a Mary Morris bum mlynedd yn ddiweddarach ym Medi 1911 - y ddau ohonynt wedi cyrraedd a phasio oed yr addewid. Cyfeiria Dyfnallt Morgan (17) hefyd at glwstwr o farwolaethau eraill ymhlith ei gydnabod yn ystod y cyfnod hwnnw; yn eu plith, marw sydyn ei Athro, Syr Edward Anwyl ym mis Awst 1914. Cafwyd ymateb y disgybl mewn soned Saesneg a gyhoeddwyd yn y Western Mail bum mlynedd yn ddiweddarach, ac yntau'n torri ar y distawrwydd a dyngodd gynt:

I have been silent, silent as the friend
Down in his southern grave at Pontypridd
For I had sworn to suffer to the end
And not a word of agony to breathe.
Silent till now.
To-day, as I sat still
In his old chair in his old lecture-room,
A sense of new-born sadness seemed to fill
The startled emptiness with its gloom...(18)

Pan fentrodd Parry-Williams ar y daith gyntaf honno i Dde America yn 1925, yr oedd felly yn ôl ei gyfaddefiad ei hun, yn ddrwgdybus ond yn anghynefin ag

angau. Cyrhaeddgar yn hyn o beth yw'r agwedd wrthrychol, ffeithiol at anocheldd angau a amlygir yn y rhigwm 'Angladd ar y Môr' wrth i'r bardd wisgo mantell y sylwebydd:

Gwasanaeth, gweddi, sblais ar y dŵr,
A phlanciau gweigion lle'r oedd yr hen ŵr. (19)

O ganlyniad, mae ei hanes yn cael cip sydyn ar domen o esgyrn dynion mewn iard gae'dig yn Havana ar yr un daith, yn gwbl allweddol. Dyma'r fownsar wirioneddol chwimwth gyntaf iddo ei derbyn yn sesiwn y bore. Mor chwimwth yn wir, nes peri iddo golli ei wynt:

A dyma finnau, yn ŵr ifanc heb i'r angau ddod yn gynefin iawn iddo, yn syllu'n unllygeidiog ar y crug esgyrniog, penglogog hwn. Rhywbeth neu rywun gweddol bell ydoedd yr Angau i mi yr adeg honno ar fy mywyd; ond mi gefais ysgytwad drwy f'esgyrn a'm cnawd yn ystod y munudau pensyfrdanol hynny. (20)

O gofio mai yn ystod Haf 1925 yr ymgymrodd â'r daith anturus hon, mae'n werth dwyn i gof ymdeimlad dwys Parry-Williams â rhagargoelion. Yn yr ysgrif 'Ar Chwâl' cawn sylwebaeth ganddo ar y syniad hwn o déjà-vu:

Er dywedyd ohonom yn gyffredin nad oes dim na neb bron yn dyfod na chyrraedd pan ddisgwyliwn ef, eto sylweddolwn lawer tro ei fod wedi dyfod, megis, cyn iawn gyrraedd yn ôl y "drefn"... Wrth ddyfod cyn eu tro fel hyn y mae'r profiadau miniog a'r "amgylchiadau" cythryblus yn rhoddi cyfle i ddyn gael ei draed dano ac ymsefydlogi cyn iddynt ddigwydd. Ac y mae hynny'n drugaredd, oherwydd heb hyn ni allem ddal sioc y cynyrfiadau mawr gystal ag y gwnawn. (21)

Fel ag yr oedd gweld y robin goch yn sypyn briw ar ganol y ffordd yn rhagargoel o farwolaeth ei fam yn yr

ysgrif deimladwy 'Adar y To', tybed hefyd nad rhagargoel o farwolaeth ei dad oedd yr olygfa iasol a welodd yn Havana? Dyna'r awgrym, fe ymddengys, ond boed a fo am hynny, yr oedd bore'r Nadolig 1925 yn garreg filltir hollbwysig yn ymagweddiad Parry-Williams tuag at angau a diddymdra. Meddai wrth grybwyll cofnod y diwrnod hwnnw yn ei ddyddiadur:

Fe saif...,er yn llwyd mewn pensil, eto'n fflamgoch ac yn atgofus-boenus i'm llygaid heddiw. - 'Nhad yn Marw'. Hwn oedd y bwch-angau cyntaf yn ein teulu clòs ni, ac fe'm hysigwyd gymaint gan newydd-deb dirdynol yr amgylchiad a'r profiad fel na bûm yr un byth wedyn. (22)

Arwydd o ysictod y profiad oedd y modd y bu'n rhaid aros am ymron i chwarter canrif am ei ymateb uniongyrchol iddo, a hynny yn y rhigwm 'Carol Nadolig'(1949); er iddo gyffwrdd yn synhwyrus â'r golled yn y gerdd 'Rhieni'(1930), a'r sonedau 'Tŷ'r Ysgol'(1931) a 'Mynwent Beddgelert'(1937). Er ei fod yn prysur dynnu at y deugain oed pan gollodd ei dad, ni ellir gorbwysleisio arwyddocâd y digwyddiad. Soniodd droeon fel yr oedd ei dad yn gweld ynddo'r gobaith i wireddu'r breuddwydion hynny a basiodd heibio iddo yntau. Mae soned Saesneg o gyfarchiad Parry-Williams i'w dad yn darlunio'n ddeheuig y berthynas frawdol oedd rhyngddynt:

You gave him of the wisdom you had won,
Fire for his hopes and courage for his fears.
And as you lived a second youth with him,
Boy with your boy, a father in disguise,
He learned to love you as a friend whose whim
Of metamorphosis could make him wise. (23)

Gyda chwalfa'r berthynas honno, tymherwyd pob gobaith a rhyfeddod ymhellach gan ddogn helaeth o ddrwgdybiaeth, ac ar ryw olwg nid annhebyg oedd yr effaith ar ei gymeriad i'r hyn a ddarluniwyd gan Gerallt Lloyd Owen yn ei englyn 'Plentyn yn angladd ei Fam'. Er mai bachgen ifanc, onid plentyn mewn profedigaeth a bortreedir, mae'r ergyd yn addas o gyrhaeddgar:

Yr oedd yno wrtho'i hun - er bod tad,
Er bod torf i'w ganlyn;
Ddoe i'r fynwent aeth plentyn,
Ohoni ddoe daeth hen ddyn. (24)

Yn sicr, dyna'n union a welodd y myfyrwyr a fu wrth draed Parry-Williams yn ystod y dauddegau. Fel y dengys atgofion E.D. Jones, 'roedd blinderau personol a theuluol yr Athro yn amlwg yn ei ymarweddiad. Dim ond edmygedd digyfaddawd y teyrngedwr o'i wrthrych sy'n ei atal rhag ei ddisgrifio fel dyn bach blin, a'i gadael hi ar hynny:

Buaswn i'n barod i ddadlau fod Syr Thomas Parry-Williams ar drothwy ei bedwar ugeinmlwydd, mewn rhyw ffordd, yn ieuengach ei ysbryd na'r Athro a adwaenwn i pan oedd ar derfyn ei ddeg-ar-hugeiniau. Nid y bersonoliaeth hoyw-ddiddan y daethom i'w adnabod yn ddiweddarach oedd yr un a wnaeth gymaint o argraff arnaf i mewn ffordd wahanol rhwng 1923 a 1926. Difrifwch a rhyw bell-oddi-wrthrwydd oedd nodweddion amlycaf yr Athro a gofiaf i. (25)

Bu'r bwlch angau cyntaf, a'i effaith ar gymeriadau hydeiml a gwydn fel ei gilydd, yn destun i lenorion ar draws y blynyddoedd. Hyd yn oed mewn nofel

mor floesg ag Absolute Beginners, gwelir un o gymeriadau bydol-ddoeth Colin MacInnes yn canfod rhyw gymaint o ddyfnder yn arwyddocâd y farwolaeth gyntaf. Marwnad sydd gyfandir oddi wrth y traddodiad 'caeth' Cymreig o farwnadu, ond eto yn ei hymadroddi difater, lawn cyn ddwysed:

As a matter of fact, it was my first time, and it really wasn't impressive very much, except for the whole thing about death and dying. I hope that's not disrespectful: but as I knew for sure, before I got there, Dad would be dead, I hadn't very much feeling left for what I saw there lying on the bed. All I felt, as a matter of fact, was so very much older. I felt that I'd moved one up nearer to something, now he was gone. (26)

Delweddwyd yr un math o syniad gan Angharad Tomos yn ei nofel ysgytwol Si Hei Lwli; nofel y cyfeiriwyd ati gan un beirniad fel "hwiangerdd diwedd oes" (27):

Roedden nhw mewn arcêd gemau un tro, wrth y 'Penny Falls', ac yntau yn bwydo ceiniogau iddo un ar ôl y llall...
'Fel yna mae plant, wyddost ti', medda fo, ymhen hir a hwyr...'Fel y ceiniogau hyn. Dyna eu diben hwy ar y byd...i'n gwthio ni oddi arno'. (28)

O fewn cwta ddeg mis i fore'r nadolig 1925, gwthiwyd ceiniog arall dros y dibyn, ac 'roedd Parry-Williams yn cyrchu at fynwent Beddgelert drachefn i gladdu ei fam a fu farw ar y 24ain o Hydref 1926; yn ei eiriau ef, "yr anwylaf gennyf erioed". Fel y datgelodd mewn ysgrif a gyfansoddwyd flwyddyn yn diweddarach, yr un oedd yr ias o golled:

Yr oedd pellter yno, lle y buasai agosrwydd mor wiw; a digynorthwywch, lle y buasai ymgoleddu mor annwyl. Daethai'r eithafrwydd. Drylliwyd y gell fach fyw. Ni ddichon yr ias ddychwelyd mwy. (29)

'Roedd yr alltudiaeth o ddedwyddwch yr aelwyd yn Nhŷ'r Ysgol yn gyflawn. Hon, mewn gwirionedd, oedd yr union golled a ddarluniwyd mor ddidwyll yng ngweddi John y gwas gynt ar yr union aelwyd honno. Arhosodd y weddi gydag o leiaf un o'r plant bychain a lygadrythai arno o'r tu ôl i'r cadeiriau "rhwyllog eu cefnau". Fel y cyfaddefodd y plentyn hwnnw:

... wrth sôn am yr oedfa arall gynharach honno a chofio am yr awyrgylch oll, fe fydd yn rhaid i minnau, er fy ngwaethaf, ymfeddalu'n o lipa, oherwydd fe ysgydodd ymarweddiad yr hen John ddiniwed ymysgaroedd ifanc y penliniwr bychan hwnnw, mae'n siŵr; ac wedi iddo brofi amddifadrwydd tebyg i eiddo John, fe allodd yntau ddweud, yn syml a sinsêr, ei fod "fel delyn bach".
(30)

Mewn cyfnod o gyfansoddi cymharol gyson, awgryma'r ffaith mai'r ysgrif 'Y Naill a'r Llall' oedd ei unig gynnyrch yn ystod 1926, mor hydeiml ydoedd i brofedigaeth. Yn wir, gyda'r ergyd ddeuol hon, gwelir chwarae'r sesiwn cyntaf yn dirwyn i ben yn raddol, a hynny gyda Parry-Williams ei hun yn cynrychioli'r newid a ddarlunnir yn un o'r hen benillion a gasglwyd ganddo:

Pan basio gŵr ei ddeugain oed,
Er bod fel coed yn deilio,
Fe fydd sŵn 'goriadau'r bedd
Yn peri i'w wedd newidio. (31)

Ar yr 28ain o Ebrill 1933, daeth sŵn yr agoriadau hynny i'w glyw drachefn yn sgil marwolaeth Blodwen, ei chwaer hynaf; 'roedd bownsar frawychus arall i'w hwynebu. O fewn cwta ddegawd 'roedd angau

wedi ysgerbydu teulu 'Tŷ'r Ysgol' drwyddo, gan ddryllio'r agosrwydd hwnnw a ddarluniwyd gan Parry-Williams yn ei gân ddwys o goffadwriaeth i'w chwaer:

Ni wyddai'r gog a ganai, pan gleddid hi'n y llan,
Ddim am y gofal eirias a daniai'i heinioes wan.

Ni ŵyr y garreg oerddu sy'n sgleinio ar y bedd,
Ddim am y wenfflam eiddig a'i llosgai mor ddi-
hedd.

Ond gwyddom ni. - Ymgeledd am ffawd ein teulu ni
Oedd unig angerdd ysol ei byw a'i marw hi. (32)

Gellid tybio'n wir fod marwolaeth ei chwaer yn saith a deugain, wedi tanlinellu yn annileadwy yn ei ymwybyddiaeth yr elfen ddinistriol mewn angau.'Roedd cipio ei rieni cyn cyrraedd oed yr addewid yn weithred ddigon haerllug, ond 'roedd rhyw fileindra dychrynlyd yn perthyn i'r angau a gipiai berson ym mlodau'i ddyddiau:

Ond y mae darnau godidog na buont erioed yn rhan o ddim cyflawn. Parhânt gan amlaf yn anghyflawn. Y mae mwy o dristwch nag o hiraeth ynghlwm wrth y rhai hyn. Darn fel hyn ydyw oes fer y marw ifanc, peth sy'n "fwy trist na thristwch"... (33)

Efallai mai mewn ysgrif o goffadwriaeth yn y Dragon yn 1909 y ceir yr ymdeimlad hwn o dristwch ar ei fwyaf llethol. Myfyriwr o Borth-y-gest ar ei ail flwyddyn yng Ngholeg y Brifysgol Aberystwyth oedd Robert Griffith Roberts, ac mae dwyster y deyrnged a dalwyd iddo gan ei gyd-fyfyriwr a chyn gyd-ddisgybl yn Ysgol Ganolradd Porthmadog yn amlwg ddigon:

It was a poet's speculation whether we move
ourselves or are moved by an unseen hand at a game

that pushes us off from the board for others to succeed. Whichever is true, the pieces ever slip from the board...A student of few idiosyncrasies and a man of few words, any long and elaborate eulogy on our part would not enhance his glory. So his epitaph shall be short and simple, and we "leave his greatness to be guessed". (34)

Gellir cyfeirio hefyd at garreg fedd a welir ym mynwent Llwyndafydd yng ngwaelodion Ceredigion. Arni, ceir englyn beddargraff o waith Parry-Williams i un o'r myfyrwyr ymchwil disgleiriaf a fu o dan ei aden erioed; sef J. J. Glanmor Davies o Gei Newydd a fu farw ym mis Ebrill 1935 yn saith ar hugain oed. Y tro hwn, mae'n bosib nad yw dwyster y golled yn llwyddo i dreiddio trwy gonfensiwn yr englyn marwnad. Yn sicr, ni cheir yr ymwybyddiaeth gref honno o derfynoldeb angau na'r pwyslais ar "y gwahaniaeth trist rhwng bywyd a marwolaeth" (35) sydd, fel y dangosodd Emrys Parry, yn elfen mor ganolog yn englynion marwnad ei gefnder. Dyma'r englyn fel y cafwyd ef wedi'i naddu ar y garreg fedd:

Ym myd gwybod bu'n rhodio - yn fore'n
Fyfyriwr diflino,
'Roedd dysg yn ei ruddwaed o,
Dysg yn ei fryd a'i osgo. (36)

Ble felly y safai Parry-Williams ar derfyn y sesiwn cyntaf? Fel y cricedwr, dechreuodd yntau trwy wrthymosod yn heriol, a hynny er mwyn sicrhau'r feistrolaeth gynnar; ond wedi sylweddoli cyn gryfed oedd y gwrthwynebydd, llithrodd yn wyliadwrus i'w gragen amddiffynnol. Maes o law, trodd yr ymyrraeth

lencynnaidd gychwynnol yn brofiad dwys pan fu farw ei rieni; ac eto, prin y gellid honni bod yr ymwybyddiaeth o ddarfodedigrwydd wedi'i ormesu'n gyfan gwbl bryd hynny, er mor ysgytiol oedd yr ergyd. Trech mewn gwirionedd oedd rhyw ymdeimlad ysol o wacter a hiraeth yn sgil chwalfa'r uned glòs deuluol:

Yr oedd darfod yn beth digon byw i mi, cofier pan fu farw fy rhieni; ond darfod am y pared â mi ydoedd i raddau...(37)

Yn sicr, 'roedd angau'n elyn i'w ofni, am y pared ai peidio; ond nid oedd Parry-Williams eto wedi llawn sylweddoli gormes amser arno ef yn bersonol. Fe ddeuai hynny yn y man, eithr digon am y tro oedd gormes bywyd ei hunan, ac 'roedd profiadau chwerw cyfnod y Rhyfel wedi rhoi iddo ymwybyddiaeth gref o hynny.

* * * * *

Er mai tasg tu hwnt i gwmpas posibilrwydd yw proffwydo union rawd gêm o griced, yr argraff gyffredinol a rydd sesiwn y prynhawn yw un o lonyddwch llesmeiriol, o ddwyn cymhariaeth â chyffroadau achlysurol y bore, dyweder. I'r batiwr a lwyddodd i warchod ei wiced trwy gydol y bore rhag bygythiadau chwyrn y bowlwyr, mae'n ofynnol ceisio manteisio ar yr oruchafiaeth. Mae'n gyfle hefyd i oedi ennyd, ac i ail-lunio strategaeth petai gofyn am hynny. Ni ddylai ar unrhyw gyfrif, fodd bynnag, anghofio ei fod yn parhau o dan warchae. Un ennyd o ddiodefalu, un ergyd annisgwyl,

a bydd ei fur amddiffynnol yn chwilfriw.

A Parry-Williams ar drothwy'r hanner cant, a "blynyddoedd crablyd canol oed" (38) wedi ei rwydo er ei waethaf, gwelwn yntau'n oedi ennyd wrth iddo foeli ei glustiau i wrando ar dipiadau'r cloc. Er iddo dystio unwaith nad oedd amser "ond dim" neu drefniant rhag i bopeth ddigwydd ar unwaith, profodd droeon o'r "dinistr a llanastr a gwae" y gallai ei achosi wrth iddo adael:

...i bawb yn ei dro
Ddirywio a darfod a mynd o go'. (39)

Ac eto, ar fwy nag un achlysur gallai ymollwng i ddiolch am y pŵerau difaol hynny. Yn y gerdd 'Diolchgarwch', y cyhoeddwyd fersiwn fymryn yn wahanol ohoni yn y gyfres Pamffledi Heddychwyr Cymru yn ystod yr Ail Ryfel Byd, gallai ddweud fel hyn:

Diolch i'r Angau, diolch, diolch fel deunydd salm,
Am ddiogelwch dau sydd ynghladd bellach er ys
talm. (40)

Yn y cwpled hwn, fe ymddengys, er ei dywyllled, y mae llawer iawn o'i galon a'i ddyheadau dyfnaf. Er ei fod gyda'r blynyddoedd wedi meithrin y grefft o rwystro poenau'r byd rhag "goresgyn cysegr sancteiddiola'r fron" (41), gwyddai mai yn nhawelwch diamser daear Arfon yn unig y ceid yr heddwch gorffenedig hwnnw a oedd ymhell o gyrraedd terfysgiadau'r byd. Hyd yn oed yn yr isel gaer honno lle bu gwiwer gwynfyd yn gwneud ei gwâl, chwedl Waldo (42), er bario'r drysau a'r

fffenestri, ni allai ddianc yn llwyr rhag ei sylweddoliad dychrynlllyd mai un ias fer ac anwadal rhwng dwy nos o lonyddwch maith ydoedd bywyd, a bodolaeth yn ddim ond gwegi. Prin bod arwydd mwy digamsyniol o'r gwacter hwnnw na'r modd y diwygiodd Parry-Williams linell olaf y rhigwm 'Ymwacáu' nes bod hadau cwpled digon annifyr yn y drafft cyntaf:

..... wedi'r ymwacáu
Na dim ar ôl ond argyhoeddiad neu ddau.

yn datblygu yn gwpled cwbl hunllefus yn y drafft terfynol:

Ni bydd dim yn aros ar ôl wedi'r ymwacáu
Ond tydi dy hun - a'r nos amdanat yn cau.

Dwysáu y weledigaeth mewn gwirionedd a wna'r ffaith fod rhestr siopa yn llaw yr awdur yn cynnwys eitemau mor ddarfodedig â phwys o domatos a 'pineapple cough syrup' i'w gweld ar yr un tudalen â'r drafftiau hyn. Fel y tystiodd y tramp yn y rhigwm o'r un enw:

Ond pan deflir y baich oddi arnaf i,
Ni bydd dim ar ôl ond lle buom ni. (43)

Er hynny i gyd, 'roedd y profiad o weld y baich yn cael ei daflu oddi ar y naill berson ar ôl y llall yn dal i beri dychryn. Morthwyliwyd yr ymwybyddiaeth honno ar dalcen pob un a ddarllenodd y frawddeg iasol honno sy'n disgrifio diwedd disymwth y tramp arall hwnnw, Percy Connor:

Ni all dim mwy dychrynlllyd o ddiriaethol ddigwydd i neb ar y ddaear hon. (44)

Ym mis Awst 1948, bu farw H. R. Evans, ysgolfeistr Capel Bangor a Thal-y-bont, a chyfaill oes i Parry-Williams. Bu'n gwmni iddo yn fachgen ysgol wrth fyned i foddi cath a phrynu caneri, bu'n gyd-fyfyriwr ag ef yn Aberystwyth, ac yn ôl tystiolaeth David Jenkins "ni wanaodd mo'r gyfathrach rhyngddynt ddim drwy'r blynyddoedd" (45). Yn wir, am gyfnod o rai blynyddoedd, cynhalient seiat wythnosol bob pnawn Gwener ger drysau'r ysgol yn Nhal-y-bont. Mewn llythyr at R. Williams Parry bum mis wedi marw ei gyfaill, yr oedd Parry-Williams yn amlwg yn ymglywed â'r golled:

Mi wyddit fod yr hen H R Evans Talybont wedi mynd, oni wyddost? Yr hen Gei-Bach! Bu farw fis Awst diwethaf, ac y mae chwith mawr ar ôl yr hen ddyn. Ni fu neb tebyg iddo ar wyneb y ddaear hon, - ond nid oeddit ti'n ei nabod gystal â mi. (46)

Ymhen y flwyddyn, cyhoeddwyd Ugain o Gerddi, ac ynddi canodd Parry-Williams gerdd o goffadwriaeth iddo o dan y teitl 'Cyfaill'. Nid cerdd goffa gonfensiynol ydoedd ychwaith o bell ffordd; yn hytrach, rhigwm a ddarluniai fel yr oedd gwrthrych y gerdd, fel ei hawdur yn wir, yn ymwybod i'r byw â bygythiad Brenin Braw. Nid haniaeth ydoedd iddynt, ond bod. Bod y gellid ei lysenwi â myrdd o wahanol deitlau, ond "bod bygythiol", chwedl John Rowlands, "sy'n rheibio bodolaeth y rhai y mae'n ymgiprys â hwy" (47). Fel hyn y mae Parry-Williams yn disgrifio'i gyfaill:

Fe ofnai ef Angau cyn gwybod beth ydoedd byw;
Fe welai goed y gymdogaeth i gyd yn yw. (48)

Mewn erthygl olygyddol yn Barddas (49) dro yn ôl, awgrymodd Alan Llwyd y posibilrwydd fod Parry-Williams yn adleisio yma ddwy linell agoriadol 'Whispers of Immortality' gan T.S. Eliot:

Webster was much possessed by death
And saw the skull beneath the skin;...

Mae'r adlais yn un diddorol yn sicr, ond yng nghydestun y bennod hon, mwy trawiadol yw'r ffaith bod llinellau Eliot yn taflu goleuni llachar ar nodyn llywodraethol Ugain o Gerddi, yn yr ystyr fod ynddi ymwybyddiaeth hollbresennol o amser a'i 'wêr-an-têr'. Mae cwpled agoriadol y gerdd 'Ymwacâd' yn arwyddo i'r dim gyweirnod y gyfrol:

Fe ddaw'r adeg i tithau rywdro roddi hwrdd
I'th lu trugareddau, a'u lluchio hwy dros y
bwrdd,... (50)

Y mae un ffactor sy'n gosod Ugain o Gerddi ar wahân i'r wyth cyfrol arall a gyhoeddodd Parry-Williams, sef bod y cerddi i gyd wedi'u cyfansoddi o fewn ychydig wythnosau i'w gilydd, a hynny ar ddechrau'r flwyddyn 1949. Ochr yn ochr â'r 'flwyddyn ryfeddol' honno, 1919-1920, hon oedd blwyddyn fwyaf cynhyrchiol ei yrfa lenyddol. Beth tybed oedd i gyfrif am y fath ffrwydriad awenyddol a hynny wedi cyfnod digon hesb? Y mae'r unig ysgrif a gyhoeddodd yn ystod yr un flwyddyn yn cynnig rhai awgrymiadau. Ymddangosodd yr ysgrif 'Darfod' yn Y Drysorfa ym mis Ionawr 1949, ac er na welodd ei hawdur yn dda i'w chynnwys yn unrhyw un

o'i gyfrolau, mae'n datgelu rhyw gymaint ar dymer meddwl Parry-Williams ar ddechrau'r flwyddyn honno. Fel hyn y mae'r ysgrif yn agor:

Un o'r gwirioneddau syml a chaled hynny yw darfodedigrwydd pethau. Am a wn i nad dyma weledigaeth fawr gliriaf beirdd a phroffwydi'r oesoedd. Ac fe all pawb ei chael, ac ond odid nad yw pawb yn ei chael. (51)

Mae'n wir nad oedd y weledigaeth yn un newydd o safbwynt Parry-Williams ychwaith, ond yn sicr mae'r ymwybod â threigl amser a darfodedigrwydd yn gryfach yn Ugain o Gerddi nag odid yr un o'i gyfrolau eraill. Mae'n "gwylio'r blynyddoedd yn dirwyn o un i un / I'r pen" ('Yr Addewid'), mae'n sefyll yn gryndod i gyd gerbron "Y bod sy'n ysgerbydu'r hil" ('Brenin Dychryniadau'), ac yn datgan yn wyneb hynny i gyd y gwir hunllefus "Dyn a aned i flinder" ('Byw'). Efallai mai naïf fyddai awgrymu bod marwolaeth H. R. Evans fel pe bai yn bwrw ei chysgod dros y gyfrol, ond gwrandewch drachefn ar yr ysgrif 'Darfod':

Erbyn hyn y mae rhai o'm cyfeillion a'm cydnabod cyfoed yn "darfod"; ac y mae sydynrwydd y gwirionedd crafog hwn yn creithio f'ymwybod innau. Yr oeddwn yn gwybod am ddarfod o'r blaen: yr wyf yn sicr o hynny yn awr. (52)

Wedi'r cwbl, yr oedd Parry-Williams ei hun bellach yn dynesu at oed yr addewid, ac yn gallu cyfaddef ei fod yntau:

.....o'r herwydd, wrth ddechrau colli fy ngraen.
Yn gweld y rhifolyn hwnnw o hyd o'm blaen. (53)

Mae'r ysgrif yn cloi ar nodyn trawiadol:

"Malu awyr?" Na, choeliaf i fawr; oherwydd yn wir i chwi, ychydig funudau'n ôl, wrth i mi ysgrifennu rhan olaf hyn o lith, dyma'r newydd fod un arall o'm hen gydnabod wedi "darfod". (54)

O fewn cwta deufis, daeth y newydd am farw cyfaill arall eto fyth, sef y bardd T. Gwynn Jones, a hynny fel yr oedd y bwrlwm awenyddol a esgorodd ar Ugain o Gerddi ar fin ffrydio. Mae teyrnged Parry-Williams iddo yn gyfarwydd ddigon:

Canodd ei gerdd i gyfeiliant berw ei waed;
Canodd hi, a safodd gwlad ar ei thraed.

Canodd ei gân yn gyfalaw i derfysg Dyn;
Canodd hi, ac nid yw ein llên yr un. (55)

Er na ellir byth ddychmygu Parry-Williams yn canu "i gyfeiliant berw ei waed", prin bod disgrifiad mwy cymwys o'i waith na "chyfalaw i derfysg dyn"; a'r terfysg hwnnw, fel y gwelir mewn penodau eraill, nid yn unig yn derfysg bodolaeth dyn ar y ddaear, ond yn derfysg a ddirgrynai holl seiliau y Gymru Gymraeg anghydfurfiol y magwyd ef ynddi. Ac fe ganodd ei gân, yn anghytgordiau ar ei hyd, tra'n dal swydd a ymgorfforai yng ngolwg cymdeithas rai o werthoedd pwysicaf y byd hwnnw.

Daw'r ail sesiwn i ben gyda'r bardd yn ymddeol o'r swydd honno yn Adran y Gymraeg, Coleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth ac yntau wedi cyflawni diwrnod da o waith. Yn addas iawn trefnwyd te i'w anrhegu gan ei holl gyn-fyfyrwyr yn ystod Eisteddfod Genedlaethol y flwyddyn honno, a gynhaliwyd trwy gyd-

ddigwyddiad hapus yn Aberystwyth. Yn ystod y cyfarfod hwnnw cyflwynwyd anrheg o gloc i'r athro ar ei ymddeoliad. Wrth gynnig gair o ddiolch am y rhodd dechreuodd annerch y dorf luosog trwy ddweud wrthynt eu bod wedi rhoi cloc iddo ar amser pan nad oedd angen un arno. Ar hynny torrodd i wylo a methodd barhau â'i anerchiad (56).

* * * * *

Dyma gyrraedd felly y sesiwn olaf; sesiwn yr hwyr. Wrth i'r haul suddo'n raddol i'w wely, ac wrth i'r cysgodion ymledu ar draws y cae, ymddengys fel pe bai holl dempo'r gêm yn arafu. Wedi holl ymdrechion y dydd, cipiwyd y sbonc o symudiadau'r maeswyr a diflannodd yr ystwythder o gymalau'r bowlwyr. Caiff y batiwr bellach orffwys rhyw gymaint ar ei rwyfau a llygadu'r cloc yn slei bach gan ofalu gwarchod ei wiced yn daer o hyd yn y gobaith o gael dychwelyd i wynebu diwrnod a brwydr arall. Pwy a wŷyr, efallai y gall fforddio gŵên fach hunanfoddhaus o dan ei helmed drom?

A Parry-Williams felly wedi "gorfod mynd" chwedl yntau a "chefnu ar ei hen fywyd a'i fywoliaeth" (57), er ei waethaf, trodd ei olygon fwyfwy i gyfeiriad y cloc. Yr oedd eisoes wedi rhoi ar ddeall nad oedd "am herio henaint" (58) fel y bygythiodd ei wneud â chanol oed, ond tybed ai yr un fyddai ei brofiad ag R.S. Thomas yn ei gerdd 'Time'?

Young, our hobby was assassinating it.

Old we pray for its recuperation. (59)

Er cydnabod nad oedd ganddo "weithgarwch-oriau-hamdden sy'n fuddiol nac ymarferol" (60) y gallai droi ato wrth fynd ymlaen mewn dyddiau, yr oedd ei ddil^éit mewn 'mynwenta' yn parhau, fel y datgelodd yn ei ysgrif olaf un ar yr union destun hwnnw. Ac yntau mewn gwth o oedran gallai gyffesu'n onest:

Yn fwy na dim, o bosibl, erbyn hyn, y diddordeb cyson yw sylwi ar oed yr ymadawedig. (61)

Gwelir adlewyrchiad cymwys o hynny yng nghynnwys yr ysgrifau a gyfansoddwyd ganddo yn ystod y cyfnod olaf hwn. Mewn ysgrifau megis 'Nodion Dyddiadurol', 'Dyddiau Ein Blynyddoedd' a 'Mynwenta', mae tuedd amlwg i "ymson ynghylch amser" a thraethu ar y "testun dagreuol" henaint. Er iddo wneuthur hynny droeon o'r blaen, yr oedd hynny fel y cyffesodd "cyn gwir brofi fod hwnnw â'i lygaid a'i grafanc arnaf" (62). Bellach, gallai syllu ar bentwr o'i ddyddiaduron yn fwndel taclus o'i flaen nes gweld "Amser ei hun yn ymddirweddu'n dafellau sicr solet" (63) o dan ei lygaid.

Eto i gyd, yr oedd Parry-Williams ar ei gyfaddefiad ei hun "wedi newid cymaint wrth 'dynnu 'mlaen'" (64), ac yn wir, ni allwn lai na theimlo ym modlonrwydd tawel a graslon yr ysgrifau hyn fod eu hawdur fel pe bai yn gwireddu proffwydoliaeth eironig y rhigwm 'Byw' ac "yn cael blas ar fyw, cyn chwythu ei blwc" (65). Yn yr ysgrif 'Dyddiau Ein Blynyddoedd', er

enghraifft, mae'n dyfynnu soned hudolus ei gefnder, 'Cysur Henaint' yn ei chrynswth, a'r gwir amdani oedd y gallai ef uniaethu â'r syniad fod mewn oed ddiddanwch yn fwy nag y gallai ei hawdur druan. Er cydnabod mai mater o "ofid cyson" a "llawenydd ysbeidiol" (66) fu hanes ei fywyd, go brin y gallai Parry-Williams synio'n hollol fel y gwnaeth ei gefnder yng ngwydd Gwilym Evans:

Cofiaf iddo droi ataf yn sydyn unwaith a gofyn, "Fasa' ddim yn well gennych chi pe buasech heb eich geni?"... Ac meddai wrthyf, "Fe fyddai'n well gen i pe buaswn heb fy ngeni... Ddarw chi ddim sylwi fod bywyd yn mynd yn fwy shabby at y diwedd?" (67)

Os ychydig iawn o'r gwin a adawodd henaint i Williams Parry, ac iddo brofi o surni "the whole hideous inverted childhood" (68) chwedl Philip Larkin, ymddengys nad felly'n hollol oedd profiad Parry-Williams. Gallai yntau ymateb i gwestiwn tebyg i'r uchod trwy honni ei fod "wedi mwynhau bywyd yn bur drwyadl ar y cyfan" (69), gan lwyddo i grechwenu bron ar gasgliad arswydus y rhigwm 'Byw' ('Dyn a aned i flinder') trwy ddweud mai 'hanner y profiad' ydoedd i Job fel ag iddo yntau. Yn wir, barnodd Thomas Parry ar un achlysur mai y rheswn paham yr ymboenodd Parry-Williams mor ddwys ynghylch ystrywiau'r angau nes cynnal vendetta di-ildio ag ef, oedd ei "argyhoeddiad fod bywyd yn werth ei fyw" (70). Yn hynny o beth, ni ellir llai na dwyn i gof sylw stroclyd Norman Page yn ei gofiant i'r mwyaf o'r pesimistiaid hynny, A.E.

Housman:

...if he believed that the world was a vale of tears, he was in no great hurry to quit it, and he died of natural causes at an advanced age. (71)

Ac eto, a ninnau wedi darllen y cerddi o'r naill ben i'r llall, anodd gennym dderbyn rhywsut fod Parry-Williams yn coleddu'r syniad fod bywyd yn werth ei fyw er ei fwyn ei hun. Hyd yn oed a derbyn honiad Dorothy Wood iddo lwyddo trwy ffrwyth blynyddoedd o ymdrech a disgyblaeth i feistroli'r grefft "o gadw tŷ'n lân a thaclus a chlyd rhag halogrwydd sy'n bygwth gorthrech dyn" (72), nid oedd hynny yn y pen draw ond yn ei glustogi rhag y weledigaeth mai 'gwag yn troi mewn gwag' neu 'anferth o gelwydd' yw bywyd. Eto i gyd, ac yntau'n tynnu tua phen yr yrfa, gallai edrych gyda mwy o dosturi nag o ddychryn ar y ddynoliaeth yn rhuthro fel ci ar ôl cath i godi ceyrydd o ddysg ac argyhoeddiadau i'w chysgodi rhag y nos sy'n cau a'r caswir hwnnw a fynegodd Gwyn Thomas yn ei gerdd 'Pasio Heibio':

Yn ein celloedd y mae yno,
Cyn ein geni, brint dadfeilio;... (73)

Wrth i'r nos gau amdano yntau, ar fwy nag un achlysur, mentrodd Parry-Williams draethu ar fwa henaint, neu, a rhoddi iddo ei enw gwyddonol, arcus senilis, sef y cylch melynwyn sy'n tyfu'n raddol a llechwraidd wrth i ddyn heneiddio o gylch yr iris sydd o gwmpas kannwyll y llygaid. Ar un adeg, tybiodd nad

oedd ond arwydd pellach o'r crebachu sy'n digwydd yn yr enaid law yn llaw â henaint, gan ryw led-genfigennu wrth y sawl "y mae crynder cylch ei lygad yn simbol gwiw o gyflawnder y tirionwch hwnnw sy'n dyfod gyda henoed" (74). Erbyn yr ysgrif 'Dyddiau Ein Blynyddoedd', serch hynny, y mae awgrym y gallai yntau "edrych drwy gylch un llygad i'r sbectol newydd hon a gweld y gorffennol yn ei liwiau enfysol, gydag ymdeimlad o ddiolch a hiraeth" onid rhyddhad yn wir; ond tybed a allai trwy'r cylch yn y llygad arall "edrych ymlaen i'r dyfodol gyda hyder a gobaith am 'ddyddiau braf gerllaw', os nad iddo'i hun, yna i Ddyn ar y ddaear adfydus hon" (75)?

Fel un a fwriodd ei brentisiaeth fel bardd a llenor rhwng tudalennau cylchgronau colegol, mae'n addas mai yn Y Ddraig y cyhoeddwyd 'Cyffes', un o ddwy ysgrif gyhoeddedig olaf Parry-Williams. Yn yr ysgrif honno, nid troi ei olygon drachefn at bwnc amser a henaint a wnaeth ond cyffesu'n hytrach fel y gallai rhai "elfennau digon syml sy'n hudolus i mi ym mynegiant ambell ddarn o lenyddiaeth" (76) ei gyffroi hyd at ddagrau. Ymhlith y darnau hynny, cyfeiriodd at 'Twmi' gan Nantlais a 'Dai' gan J.J. Williams. O fewn ychydig fisoedd i'w farwolaeth, fodd bynnag, gallai ychwanegu un gerdd arall at y rhestr, sef telyneg a gyfansoddodd D. Jacob Davies bythefnos cyn ei

farwolaeth yntau. Gwilym R. Tilsley sy'n adrodd yr hanes:

Ar fy ffordd adref o'r angladd gelwais heibio i'm hen athro... a buom yn cydadrodd ein hatgofion am y cyfaill a gollwyd, ac yn ystod y sgwrs tynnodd Syr Thomas ddarn o bapur o'i waled, gan ofyn i mi, 'A welsoch chi hwn?' 'Do', meddwn innau, 'yn Y Faner bythefnos yn ôl'. A buom yn dotio ar y delyneg fach broffwydol yr oedd Jacob Davies wedi ei llunio mor agos i ddiwedd ei oes. (77)

Dyma'r delyneg "ddrylliol o syml ac uniongyrchol" (78) honno a drysorodd Parry-Williams yn ei waled trwy gydol ei ddyddiau olaf ac a'i sbardunodd, wedi iddo ei gweld, i yrru gair at ei hawdur claf gyda throad y post:

NEWID BYD

Pan oedd yr haf yn para byth
A'r nos yn gwsg i gyd,
Yr ardd yn fôr a'r llong ar daith
I borthladd Pen-draw'r byd;
I'r galon ifanc nid oedd gwae,
A her oedd gorwel pell y bae.

Mae'r haf yn dirwyn tua'r pen
A'r nosau'n hwy o hyd;
Yr ardd yn bridd a'r llong ar goll
Yn niwloedd Pen-draw'r byd;
A'r galon bur sy'n ofni'r gwae
Wrth lansio'r cwch i groesi'r bae. (79)

Fel y gwelsom, prin fod y gerdd yn adlewyrchu profiad Parry-Williams ychwaith. Ar ryw olwg, o gofio iddo unwaith synio ei fod yn myned yn iau wrth fyned yn hŷn, efallai y byddai troi profiadau'r delyneg â'u pennau i waered yn taro tant cywirach yn ei achos ef. Wrth i'w gwch yntau gael ei lawnsio, onid oedd wedi sylweddoli yr hyn na allodd ei gyfaill H. R. Evans ei amgyffred, sef "mai bywyd ac nid yr Angau yw Brenin Braw" (80), ac

mai'r 'planciau gweigion' ar ddec y llong yn hytrach
na'r 'sblais ar y dŵr' oedd y dychryn pennaf? Soniodd
droeon fel yr oedd pennill R. Williams Parry wedi creu
argraff annileadwy arno:

Nid ofna'r doeth y byd a ddaw
Ar ochor draw marwolaeth;
Ei ddychryn ef yw bod yn fyw,
Angheuol yw bodolaeth. (81)

Gallai yntau hel meddyliau digon tebyg yn yr ysgrif
'Aros': "wedi ofni dyfod angau i mewn, nid yw Brenin
Dychryniadau mor ddychrynlllyd ag yr ofnid" (82). Wedi'r
cwbl, "er iddo ddisgyn fel barcud ar gyw, / Ni chaiff
yn ei grafanc ond darfod byw" (83).

Ac felly, yn ara' deg a lluddedig, mae'r
chwaraewyr yn cilio o'r maes i gymeradwyaeth gynnes y
dorf. Hithau, fesul dau neu dri yn troi tua thref, gan
drafod ac ebychu am yn ail ynghylch yr eiliadau
cofiadwy hynny a seriwyd ar y meddwl. Uwchlaw, mae
ffigwr adnabyddus 'Father Time' yn bwrw golwg dros faes
y gweithgareddau, lle nad oes bellach ddim i arwyddo
holl gyffroadau'r dydd.

Ac ar y 3ydd o Fawrth 1975, a Parry-
Williams wedi croesi'r glyn a chyrraedd pen yr yrfa,
gallai Gwyn Thomas yntau dystio nad oedd:

Dim.
Dim crych, dim crawc, dim crac;
Dim byd i arwyddo ei fyned
I lawr i'r Rhyd-ddu, ddiwethaf honno. (84)

Ond howld am funud, mae'r bardd o 'Stiniog hefyd yn sôn
am ei eiriau yn:

creu olion
Ar hyd y lle ym meddyliau rhai pobol:
Y byw'n gadael ei ôl ar y byw. (85)

Na, nid oes rhaid synio amdano fel proffwyd na
gweledydd mewn rhyw oriel o anfarwolion i sylweddoli
fod ei lais yn parhau i'n hanesmwytho a'n gwefreiddio
am yn ail; ac wrth gwrs, yr eironi mwyaf oll efallai yw
mai ei fyw ef sy'n llenwi'r traethawd hwn i'r ymylon.

1. The Joy of Cricket (gol. J. Bright-Holmes), (Llundain, 1985), 252.
2. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau [= C.B.], Abertawe (1982), 118.
3. Ysgrifau (Llundain, 1928), 58.
4. Ugain o Gerddi (Llandysul, 1949), 28.
5. 'Wrth Angor (36) - Dau Gyfnod Cyntaf Gwyn Thomas', Barddas, 192, Ebrill 1993, 15.
6. John Roberts Williams, 'Beirdd', Annwyl Gyfeillion (Llandysul, 1975), 30.
7. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Talfan Davies, Ll.G.C.
8. Sonnets (argraffiad preifat: Aberystwyth, 1932), 23.
9. Cerddi (Llandysul, 1931), 23.
10. ibid., 48.
11. 'Bore o Fai', The Dragon, XXIX, 4, Mawrth 1907, 182.
12. 'Darfod', Casgliad o Ysgrifau (Llandysul, 1984), 403.
13. 'Y Gân Gyntaf', Y Gân Gyntaf (Llandysul, 1957), 11.
14. Lloffion (Llandysul, 1942), 97.
15. O'r Pedwar Gwynt (Llandysul, 1944), 26.
16. 'Wêr-an-Têr', Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 181.
17. 'Y Cyffroadau Gynt', Ysgrifau Beirniadol XV (Dinbych 1988), 202-3.
18. 'In Memoriam: Sir Edward Anwyl', Western Mail, 13 Mai, 1919.
19. 'Y Diwedd', Cerddi 34.
20. 'Colli Gwynt', Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 77.

21. Olion (Llandysul, 1935), 25-6.
22. 'Nodion Dyddiadurol', Pensynnu (Llandysul, 1966), 29-30.
23. 'Father', Sonnets, 45.
24. Cilmeri a Cherddi Eraill (Caernarfon, 1991), 75
25. 'Atgofion - Aberystwyth 1923-6', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 119.
26. Absolute Beginners (Llundain, 1980), 198.
27. John Rowlands, 'Hwiangerdd Diwedd Oes', Barn, 353, Mehefin 1992, 18, 31-3.
28. Si Hei Lwli (Talybont, 1991), 102-3.
29. 'Yr Ias', Ysgrifau, 32.
30. 'El ac Er', Pensynnu, 38.
31. Rhif 93, Hen Benillion (Aberystwyth, 1940), 35
32. 'Chwaer', Olion, 56.
33. 'Darnau', ibid., 19.
34. 'Obituary - Robert Griffith Roberts', The Dragon, Mai 1909, 208.
35. Barddoniaeth Robert Williams Parry (Dinbych, 1973), 140.
36. Codwyd yr englyn hwn oddi ar garreg fedd ym mynwent Llwyndafydd, Ceredigion.
37. 'Darfod', Casgliad o Ysgrifau, 403.
38. 'Sialens', Cerddi, 48.
39. 'Amser', Olion, 64.
40. 'Diolchgarwch', Lloffion, 90.
41. 'Crefft', Synfyfyrion (Llandysul, 1937), 84.
42. Dail Pren (Llandysul, 1956), 64.
43. 'Y Tramp', Lloffion, 96.

44. 'Pen yr Yrfa', ibid., 62.
45. 'Atgofion Myfyriwr', Y Traethodydd, CXXX, 557, Hydref 1975, 272.
46. Llythyr at RWP (16/1/1949), Casgliad R. Williams Parry, Ll.G.C.
47. 'Wêr-an-Têr', art. cit., 181.
48. 'Cyfaill (Er Cof)', Ugain o Gerddi, 34.
49. Barddas, 42, Mehefin 1980, 4.
50. Ugain o Gerddi, 14.
51. Casgliad o Ysgrifau, 402.
52. ibid., 403-4.
53. 'Yr Addewid', Ugain o Gerddi, 20.
54. Casgliad o Ysgrifau, 404-5.
55. 'Bardd', Ugain o Gerddi, 36.
56. Cefais yr hanesyn hwn gan Mrs. Brenda Wyn Jones, Tregarth, a fu'n fyfyrwraig yn Adran y Gymraeg, Aberystwyth yn ystod tair blynedd olaf Parry-Williams fel Athro. 'Roedd hi'n bresennol yn y cyfarfod i'w anrhegu.
57. 'Athro Methedig', Myfyrdodau, 96.
58. 'Yr Addewid', Ugain o Gerddi, 20.
59. Mass For Hard Times (Newcastle, 1992), 55.
60. 'Ffidlan', Myfyrdodau, 34.
61. 'Mynwenta', Casgliad o Ysgrifau, 426.
62. 'Dyddiau Ein Blynyddoedd', ibid., 418.
63. 'Nodion Dyddiadurol', Pensynnu, 32.
64. 'Dyddiau Ein Blynyddoedd', ibid., 418.
65. Ugain o Gerddi, 28.
66. 'Dyddiau Ein Blynyddoedd', Casgliad o Ysgrifau, 415.

67. 'Atgofion am R. Williams Parry (II)', Yr Eurgrawn, Mawrth 1957, 65.
68. 'The Old Fools', High Windows (Llundain, 1974), 20.
69. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Talfan Davies, Ll.G.C.
70. 'T.H. Parry-Williams', Y Genhinen, 25/4, Hydref 1975, 176.
71. A.E. Housman: A Critical Biography (Llundain, 1983), 15.
72. 'T.H. Parry-Williams - Bardd Myfyrdod', Y Traethodydd, CXXXII, 565, Hydref 1977, 194.
73. Gwelaf Afon (Dinbych, 1990), 17.
74. 'Arcus Senilis', Lloffion, 69.
75. Casgliad o Ysgrifau, 419.
76. ibid., 423.
77. 'Y Cyfaill Jacob', Dyn Bach o'r Wlad (gol. J. Eric Jones), (Caernarfon, 1984), 41-2.
78. 'Cyffes', Casgliad o Ysgrifau, 423.
79. Dyfynnir yn Gerallt Jones, 'Dyddiau'r Presby', op. cit., 27.
80. 'Cyfaill (Er Cof)', Ugain o Gerddi, 35.
81. 'A.E. Housman', Cerddi'r Gaeaf (Dinbych, 1952), 40.
82. Ysgrifau, 49.
83. 'Y Diwedd', Olion, 60.
84. 'T.H. Parry-Williams', Y Traethodydd, Hydref 1975, 235.
85. ibid.

JWG AR SELD

Er mor ymddangosiadol ddyfynadwy yw barddoniaeth Parry-Williams, nid yw'n destun rhyfeddod na fabwysiadwyd ei gerddi gan unrhyw fudiad gwleidyddol neu gymdeithasol fel ffynhonnell sloganau hwylus, a hynny oherwydd yr ansicrwydd a'r annhueddrwydd cynhenid sydd ynddynt. Ffurf sy'n gwbl ddibynnol ar ddatganiad o argyhoeddiad pendant yw slogan; fe ddyrchafwyd Waldo yn ffigwr cwlt gan genedlaetholwyr ifanc ar derfyn y chwedegau a dechrau'r saithdegau ar sail cenadwri gadarn ei gerddi o blaid Cymru a'r Gymraeg. Go brin y gellid canfod y fath argyhoeddiad yng nghanu Parry-Williams, oddieithr ei argyhoeddiad o ddeuoliaeth pethau, a thebyg mai mudiad o schizophrenics yn unig a allai elwa ar hynny.

Rhyfedd, fodd bynnag, yw'r modd y mae'r meddwl sloganaidd yn gweithio. Onid rhan anorfod o fagwraeth yr eisteddfodwr fu gwrando ar fflyd o (or)adroddwyr yn cofleidio llinell olaf 'Hon' fel petai'n ymadrodd o ymlyniad tanbaid wrth y genedl, gan fwrw heibio pob awgrym o rwystredigaeth ar ran y bardd. Diddorol hefyd yw'r modd yr addaswyd cwpled clo y soned 'Cyngor' gan Dafydd Iwan, y pen trwbadŵr Cymraeg, a'i ddefnyddio mewn cân o grwsâd o blaid hanfodolrwydd yr iaith, 'Mae'r Saesneg yn Esensial':

Cei ganmol y Gymraeg fel canmol jwg ar seld
Ond gwna hi'n hanfod ac mi gei di weld. (1)

Fel y mae'n digwydd, yr oedd unieithrwydd ac hanfodolrwydd y Gymraeg yn un o'r argyhoeddiadau prin hynny a goleddwyd yn gyson gan Parry-Williams; ond fel ei gefnder R.Williams Parry, 'roedd yntau yn wyliadwrus, onid yn elyniaethus tuag at y bardd-bropagandydd. Yn wir, uwchben cerdd Gwenallt 'Sir Gaerfyrddin (I Gyfarch Gwynfor)' yn ei gopi personol o'r Coed (a gyflwynwyd i'r Llyfrgell Genedlaethol), gwelir nodyn ganddo mewn pensel yn cyfeirio at gerdd ei gefnder 'Propaganda'r Prydydd'. Mor gynnar â 1913, 'roedd eisoes wedi cwestiynu rôl y bardd mewn cymdeithas, a hynny mewn patrwm o faniffesto rhamantaidd o dan y teitl 'Y Frân, Yr Eos, a'r Niwl':

Bai rhai ysgrifenyddwr diweddar ar farddoniaeth Gymraeg ydyw anghofio fod barddoniaeth yn grefft ac yn gelfyddyd, a dilornant un a fo'n grefftwr da. Eu cri ydyw Bywyd, sef bywyd y werin, yr unig fywyd iddynt hwy. Oni cheir "streic", "y dyn tlawd" a "thloty'r Undeb", "mynwent y plwy" a "dwy lythyren", nid oes dim yn farddoniaeth bywyd. Gwir fod agwedd felly ar farddoniaeth; ond nid bardd pob propagandist rhigymllyd, ac nid cenadwri pregethwr ydyw neges bardd. Yr un yw ef i wreng a bonedd, i oes y democrat a'r aristocrat. (2)

Anodd yw osgoi'r demtasiwn i ddal ar un awgrym a gyfleir gan y sylwadau uchod o'r modd y mae'r byd llenyddol Cymraeg fel petai'n troi mewn cylchoedd, yn enwedig o gofio'r symudiad diweddar o blaid llenyddiaeth 'berthnasol'. Dyma air sydd fel petai wedi

meddiannu holl drafodaethau llenyddol a gwleidyddol yr wythdegau a'r nawdegau, a'i ddefnyddio'n llac iawn ar adegau. Ymateb i'r consensws hwn a wnaeth Bobi Jones mewn ysgrif gellweirus ar 'Y Marcsydd Beirniadol':

'Rwy'n ofni - yn groes i rai o'm cyfoedion ifanc - nad ffactor sy'n sicrhau lle yn rhengoedd perllysieuog yr anfarwolion i'r un llenor yw bod ganddo ymrwymiad ysol ym mrwydr gymdeithasol ei gyfnod. Ac nid cymdeithasol yw pob ymrwymiad go iawn chwaith. (3)

Ergyd o'r un gwn a daniodd Vaughan Hughes wrth drafod pryddest fuddugol John Roderick Rees (un o hoff ddisgyblion Parry-Williams gyda llaw), yn Eisteddfod Genedlaethol Y Rhyl 1985:

Er nad yw'n canu am Greenham a Cruise a Nelson Mandela a.y.b. mae dimensiwn cymdeithasol i'w ganu yntau hefyd. Mae galw o glydwch ein cartrefi yng Ngwalia am ryddhau Nelson Mandela yn dipyn llai o straen ar y Cymry proffesiynol nag yw rhoi cartref yn hytrach na Home i rieni oedrannus. (4)

Ac meddai Bobi Jones ymhellach:

Pan geisir honni mai unig faich y llenor cyfoes yw rhyw frwydr gymdeithasol go amlwg a radicalaidd, yna y mae llenyddiaeth yn gorfod wynebu tlodi hynod anhynaws. (5)

Er na welodd Parry-Williams erioed lygad yn llygad â Bobi Jones yr enfant terrible, ac er nad oedd yn dyfod at y cwestiwn o ymrwymiad y llenor o'r un cyfeiriad, eto i gyd efallai y byddai wedi gallu llyncu ei falchder yn ddigon hir i'w alluogi i amenio'r sylwadau uchod beth bynnag.

Am y tro, digon yw ceisio dod i delerau â'r dasg astrus o ganfod safle Parry-Williams mewn

perthynas â Chymru a'r Gymraeg, a chymryd bod iddo safle o gwbl. Yn wir, petaem i gredu adroddiad gogleisiol yn y Dragon (6) o gêm rygbi ddychmygol rhwng y 'Cenedlaetholwyr' a'r 'Lleill', maswr yn nhîm y 'lleill' fyddai Parry-Williams; ochr yn ochr â W. J. Gruffydd, I. D. Hooson a Tegla, ac wyneb yn wyneb â Gwenallt, Kitchenier Davies a thriawd yr ysgol fomio. Yn gyrhaeddgar o awgrymog, daw T. H. "Moelni" Parry-Williams â'r sgoriau'n gyfartal gyda chic olaf y gêm.

Mae'n debyg mai tasg o gysoni agweddau ydyw yn y pen draw. Ar y naill law dyna'r iaithgarwr brwd a ddarlunnir yn hanesyn Ernest Roberts ynghylch Rheol Gymraeg yr Eisteddfod Genedlaethol:

Cofiaf yn ystod rhai o'r trafodaethau hyn i un o'n prif gerddorion ddweud y byddai rheol yr iaith yn sicr o olygu gostwng safonau cerdd yr Eisteddfod. Methodd T.H. Parry-Williams ag ymatal rhag torri ar draws y cerddor, a hynny mewn tipyn o stêm, peth go anghyffredin i'r athro hynaws - "Os felly", meddai, "yna mae'n rhaid i chwi ostwng eich safonau er mwyn yr iaith". (7)

Camp yw cysoni'r iaithgarwr yna â'r cynffonnwr taeog a amlygir yn ei anerchiad gwasaid gerbron y teulu brenhinol yn Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1960, yn rhinwedd ei swydd fel Llywydd y Llys:

We humbly thank Your Majesty for continuing the tradition of Royal patronage for the National Eisteddfod of Wales from year to year and for graciously consenting to be present at the festival this year. We rejoice in the thought that your presence will enhance the dignity of this national institution, whose main objects are the fostering of the language and the promotion of the arts in Wales, the land whose name, we are proud to recall, is borne by Your Majesty's eldest son.

(8)

Prin bod angen ymhelaethu, onid i ychwanegu troednodyn trist Dilwyn Miles:

The thunderous applause that followed the reading of the loyal address was indicative of the warmth of the welcome that greeted Her Majesty and served as a rejection of the attitude of seven members of the local committee who had resigned. (9)

Ychydig a fentrodd at graidd y ddeuoliaeth hon, naill ai oherwydd parchedig ofn neu oherwydd y cymhlethdodau sydd ymhlyg yn y fath ddeuoliaeth. Efallai mai'r lle amlwg i gychwyn yw yng nghymdeithas a gwareiddiad Cymraeg Rhyd-ddu, cymdeithas ar ddechrau'r ganrif hon na allai ganfod mynegiant ond yn y Gymraeg, a chymdeithas a oedd yn feicrocosm o'r Gymru Gymraeg. Ac wrth droedio i'r cyfeiriad hwnnw, 'rydym yn gorgyffwrdd â delfrydiaeth ynglŷn â'r werin uniaith fel y'i mynegwyd gan Iorweth Peate ymhlith eraill, oherwydd:

... y mae holl ddyfodol yr iaith Gymraeg, a'n Cymreictod oll, ynghlwm wrth y posibilrwydd hwn. Oni cheir cefndir o wŷr a gwragedd uniaith yn cynnal corff o grefftwyr llenyddol, ni cheir yng Nghymru artistiaid llenyddol o'r radd flaenaf. (10)

Yn sicr, yr un oedd hanfod yr athroniaeth a goleddwyd gan Parry-Williams o safbwynt y cwlwm rhwng iaith a thir. Fe'i darluniwyd mewn portread dadlennol ohono gan awdur dienw yn Y Faner:

Pan fydd yn cael ei gynhyrfu i ymladd yn gyhoeddus, ac nid ydyw yn ymladdwr, ymladd a wna dros yr iaith. Ffwlbri iddo ef yw llenyddiaeth yr Eingl-Gymry am nad yw yn disgrifio cymdeithas nac

yn dangos diwylliant. Dylni hefyd yw dwyieithogrwydd. Ni all yr un Cymro ei fynegi ei hun mewn dwy iaith: iaith cymdeithas a diwylliant estron yw'r Saesneg. (11)

Mwy dadlennol yw'r hyn sy'n dilyn:

Gwlad o ardaloedd a broydd yw Cymru iddo ef: anodd ganddo synio amdani fel cenedl ac iddi orffennol: nid yw Llywelyn Ein Llyw Olaf, Owain Glyndŵr, Michael D. Jones, ac Emrys ap Iwan yn cyfleu fawr o ddim iddo ef. (12)

Er gwaethaf y myrdd o lyfrau hanes Cymru oedd yn addurno'i silff lyfrau, mae'r sylw yna fel petai'n cadarnhau'r argraff a grewyd gan y rhigwm rhyfedd hwnnw am 'Ogof Owain Glyndŵr':

Ymladd am oriau ym mherfedd Awst,
A'r wyneb fel wyneb Cythraul Ffawst,

I gyrraedd lloches arwr y Ddraig,
Yn chwys ac yn llafur, dros wefl o graig,

A Moel Ehedog yn gorffwys yn braf,
Heb falio dim, ym medd-dod yr haf;

Mynd i weld lle bu gogoniant coll
Yng ngheudod y clogwyn, - dyna oll. (13)

Nid yn gymaint "traethu agwedd ddilornus, fychanol" tuag at natur, fel y tybiodd Alun Llywelyn-Williams (14), ond o bosib at ran yr apêl mewn hanes yn y broses o feithrin hunaniaeth ac o ddatblygu'r ymwybyddiaeth o genedlaetholdeb. Ymladd am oriau, gan chwysu chwartiau wrth ddringo, a'r cyfan er mwyn cael cyfle i weld ceudod lle bu unwaith ogoniant, a dyna'r cwbl.

Gwyddom fel yr ailurddwyd Glyndŵr yn arwr cenedlaethol yn ystod y ganrif ddiwethaf, a hynny trwy bwysleisio'r ffaith iddo ymdrechu i sefydlu'r

sefydliadau cymdeithasol a gofleidiwyd mor annwyl gan y dosbarth canol, sef gwladwriaeth annibynnol, prifysgol ac eglwys genedlaethol. Gwell gan Parry-Williams, fe ymddengys, yn hytrach na chlosio at sylfeini rhyddfrydiaeth Gymraeg, oedd glynu wrth y 'clymau crai' fel ag yr amlinellwyd hwy gan J. R. Jones, o diriogaeth arbennig, iaith arbennig, a dull arbennig o fyw ac o feddwl, gan ddewis diystyru'r apêl at hanes yn yr ystyr genedlaethol. Ystyrier ei sylwadau wrth drafod Hedd Wyn:

Hwy, y beirdd lleol fel hyn, yw gwir gynrychiolwyr traddodiadol y peth a elwir yn farddoniaeth gymdeithasol. A rhywfodd, er gwell neu er gwaeth, y mae cymdeithas dynion a chyfeillion cyffredin ardal yn fwy o gymdeithas i ni nag yw gwlad a chenedl. (15)

Teulu'r Ffatri yn hytrach na theulu'r tywysogion Cymreig. Boncyffion brau a chlogwyni yn hytrach na chestyll neu gaerau. Brogarwch yn ei wir ystyr, a'r brogarwch hwnnw wedi ei ganoli ar aelwyd Tŷ'r Ysgol:

Onid yno'm ganed? Ac y mae popeth sy'n werth ac yn hyfryd ei wneud, yn bosibl mewn lle felly. Heb enwi rhyw degan dieithr fel y trêen bach, a'r goets fawr oedd yn mynd heibio yn llwythog o estroniaid tua chanol dydd yn yr haf ar ei thaith rownd y Pàs, yr oedd popeth yno - tad a mam, brawd a chwaer, mab a merch, heb sôn am fwyd a diod, tân a chysgod, llyn ac afon, mynydd a nefoedd. (16)

Yn hyn o beth, aeth Gwyn Erfyl ar gyfeiliorn braidd pan honnodd:

Yn wahanol i Waldo, 'dyw'r gymdeithas (boed Gymraeg neu beidio) ddim yn ysbrydoliaeth iddo - ac nid oes fawr ddim yn ei ganu yn fynegiant o bryder ynglŷn â'r gymdeithas honno. (17)

Y gwir amdani fodd bynnag yw fod y gymdeithas glòs, grefyddol, uniaith yn Rhyd-ddu, nid yn unig yn ysbrydoliaeth iddo, ond hefyd yn feingefn i'w holl waith. Nid fod yn ei ganu unrhyw grwsâd cymdeithasol; yn wir fe wadodd fodolaeth "y fath beth â barddoni cymdeithasol" ar un achlysur (18), er ei fod yn fodlon derbyn mai dyna oedd pennaf swyddogaeth y rhai a elwid yn 'feirdd gwlad' (19). Yr hyn a gawn ganddo mewn gwirionedd, ac yn enwedig felly yn ei ysgrifau, yw marwnad i'r gymdeithas y magwyd ef ynddi. Nid marwnadu'n uniongyrchol gonfensiynol, ond gan ddefnyddio'r gymdeithas a gollwyd fel sbectol i edrych drwyddi.

Eto, ped ystyriem ganu Parry-Williams fel cyfangorff, mae'n wir mai ychydig iawn yw hyd a lled ei ganu uniongyrchol i Gymru a'r Gymraeg, gan olygu fod unrhyw ymchwiliwr yn gorfod magu rhyw gymaint ar y chweched synnwyr anhepgor hwnnw, o ddarllen rhwng y llinellau, gan fanteisio ar yr awgrymiadau lleiaf, a hynny mewn llythyrau, ysgrifau a cherddi diarffordd. Er nad yw ymhlith y grymusaf o'i gerddi, cyfraniad pwysicaf y llenor yn hyn o beth oedd y bryddest radio 'Esgyrn y Gynnen', o'r flwyddyn 1951. Fel hyn y cyfeiriodd R. Gerallt Jones ati yn ei ragymadrodd i'r gyfrol Cerddi Hir:

Yn sgwrs-ddeialog T. H. Parry-Williams, 'Esgyrn y Gynnen', a ysgrifennwyd yn 1951, cawn ymchwil i mewn i ystyr cenedligrwydd a'r syniad o 'lwyth' a

'phobl' ac, yn sgil hynny, wrth gwrs, ddadansoddiad o'r syniad o Gymru, datblygiad dwyochrog, os mynner o'r gerdd 'Hon'. Cyfeirio ymlaen at lawer agwedd o'r ddadl genedlaethol a ffrwydrodd i'r wyneb yn ystod y degawd diwethaf. (20)

Llawer mwy gwylaidd oedd sylwadau'r awdur arni, yn ei nodyn esboniadol:

Gan fod y bryddest i bara hanner awr, tybiwyd mai dymunol fyddai ceisio amrywiaeth llais a mydr, i osgoi undonedd. Fe dybiwyd hefyd mai amheuthun fyddai cael dadl. Wrth ddewis 'Esgyrn y Gynnen' yn destun, yr oedd, yn naturiol, gyfle i anghytuno ac ymresymu. (21)

Mewn gwirionedd, prydddest ar batrwm ymddiddanion y ganrif ddiwethaf ydyw, a hynny rhwng dau gymeriad o'r enw John a Jac, ynghyd â lleisiau'r tri endid y maent yn eu trafod, sef y genedl, yr iaith a'r wlad. A'r rhaniad cyfleus hwnnw a gymerir yn batrwm gogyfer â thrafodaeth y bennod hon, gan ddechrau - fel y gwnaeth John a Jac - â'r genedl.

Beth felly yw cenedl? A pha nodweddion sydd iddi; os oes nodweddion o gwbl? "Dawn yn nwfn y galon" (22) yw diffiniad Waldo'r bardd, tra byddai academydd fel Michael Hechter yn ei gweld fel endid cyfansawdd i wahaniaethu cymdeithasau fel elfennau ar wahân:

For the nation in essence, is a socially constructed boundary which serves to designate societal membership to some groups and not to others. In the modern era, nationality is the concept which best expresses that sense of relatedness which holds between individuals in society.(23)

Egyr y bryddest gyda chydabyddiaeth John i'r

ffaith mai yr un gwaed sydd yn llifo trwy wythiennau
dynolryw i gyd i bob pwrpas, ond bod elfen yn y gwaed
hwnnw a ddaw o hil gerdd, sydd yn clymu ynghyd aelodau
o gehedloedd unigol. Portreadir yr elfen hon a'r modd y
nyddir perthynas ohoni mewn ymadroddi digon annelwig:

Mae hi yn y gwaed, neu'n dod iddo; mae'n lliwio
tras;
Mae'n cydio dynion â'i rhin; mae hi'n rym ac yn
ias

Sy'n rhywiogi pob un sy'n ei meddu, o'i ben i'w
draed,
Ac yn llunio gwehelyth o ddynion - "gwŷr o'r un
waed".(24)

Ond er gwaethaf yr elfen gysylltiol hon, nid yw John yn
ofni cydnabod yr anghytundebau a'r cecru a gyfyd yn aml
rhwng aelodau o'r un genedl. Dichon fod llais yr awdur
ei hun i'w glywed yn yr ymyrraeth hon, yn enwedig pan
gofiwn mai un o'i wrthod-bethau oedd beirniadaeth
gignoeth. (Dywedodd y Fonesig Amy wrthyf fel y
cythryddwyd ei gŵr gan ymosodiadau beirniadol nid yn
gymaint arno ef ei hun, ond ar eraill).

Ond erbyn ystyried gronyn, efallai na chaed
Erioed unrhyw fintai sy'n honni bod o'r un waed,

Yn rhedeg cymaint y naill a'r llall. Mae'n troi
Ar ddyn ein clywed ni byth a beunydd yn rhoi

Llach ar ein gilydd, a'n gweld yn sathru traed
Ein gilydd hefyd. Dyna rebels yw fflyd o'r un
waed! (25)

Crisialwyd yr elfen hunanddinistriol hon a blannwyd ym
mhersonoliaeth y Cymro mewn cerdd gryno a chofiadwy o
waith Gwyn Thomas:

Y gweddill sydd yma -

Beth ynt ond pirana
Mewn bowlen yn difa
Ei gilydd? (26)

Ac eto, ni all y duedd hon i rwygo a chwalu drechu'r
ymdeimlad cynhenid o berthyn a fynegir yn nherfyn
eithaf dadl John:

A ffraeo neu beidio, mae'r galon yn agosáu
At galon sy'n gwasgu'r un gwaed. Un, ac nid dau,
Yw Cymro a Chymro, p'le bynnag y bônt yn byw.
Cymrodyr ydym - bwndel o ddynol ryw. (27)

Ceisiodd Michael Hechter ddadansoddi'r
ymdeimlad hwn o berthyn i genedl ar dair lefel, sef yr
integru diwylliannol, yr integru economaidd, a'r
integru gwleidyddol. Cyn belled ag y mae Parry-Williams
yn y cwestiwn fodd bynnag, cyfeirir ei feddyliau yn
gyfan gwbl ar hyd y llinellau diwylliannol, fel a
fynegir yn nadleuon John. Fel hyn y darlunnir y broses
o integru diwylliannol gan Hechter:

Cultural integration includes those processes
which lead to the gradual effacement of objective
cultural differences between groups in contact. In
turn, this would encourage the growth of a
national identity, providing common access to
national symbols and values to each collectivity.
The sense of nationality, which entails a feeling
of belonging to a corporate group, is likely to be
pervasive only in culturally integrated settings.
(28)

Diystyru'r elfen hon yn llwyr a wna gwrth-
ddadl Jac, gan rethregu'n arwynebol mai ffwlbri noeth
yw sôn am hil a'i nodweddion unigryw. Geilw ar
dystiolaeth yr arbenigwyr ethnolegol i danlinellu'r
pwynt, ac fel petai i daflu dŵr oer ar ddadleuon John:

Mae'n rhaid fod coll

Ar rai fel ti sy'n mentro gwrth-ddweud y rhai
Sy'n nabod penglog, sy'n gwybod fwy neu lai,

Beth yw hynt pob tropyn o waed, a pha fodd y bu
Cymysgu, fel nad yw bod hyd yn oed o'r un bru

Yn brawf yn y byd o berthynas cig-a-gwaed.
Ac wfft i'r elfen (bondigrybwyll) a gaed

Gennyich chwi gan hynafiaid gynt yn gynhysgaeth
swyn
I greu'r gyfathrach (a'ch helpo!) sy dan eich
crwyn. (29)

Does fawr o dân yn y dadlau mewn gwirionedd;
chwareus yn hytrach na chwerw yw agwedd y ddau ymgomiwr
fel ei gilydd, a chwbl addas felly yw'r modd y mae'r
genedl ei hun yn llefaru o'r neilltu ar derfyn eu
sylwadau mewn ymgais i gloriannu'r dadleuon. Wrth
gyfannu'r rhwyg, ceir rhyw lun o ymgais ganddi i
dreiddio at hanfodion yr ymwybyddiaeth genedlaethol. Yn
wir, wrth droi i fyd yr "Ysbryd" a metaffiseg, dichon
ein bod yn closio at syniadau annelwig Parry-Williams
ei hun. Ar lawer cyfrif, 'roedd y cysyniad o draddodiad
a bwysleisir gan 'Y Genedl' yn rhan annatod o'i
ymwybyddiaeth o genedligrwydd, er bod ei ddyled i Eliot
yn bur amlwg yn sylwedd yr hyn a fynegwyd ganddo mewn
sgwrs â J. E. Caerwyn Williams:

Mae genni gred fawr mewn traddodiad. Dydwy ddim
wedi amcanu torri ar draws datblygiad traddodiad o
gwbwl, hyd y gallaf i weld. Mae'n bosibl fod rhai
pethau wedi swnio fel petaen nhw'n mynd oddi ar
reiliau traddodiad, ond 'rwy'n credu bod nhw o hyd
yn y traddodiad, yntê. Nid rhywbeth sy'n hollol
set, wedi ei gladdu mewn sment, ond rhywbeth sy'n
tyfu fel planhigyn. Fe ellwch gael brigyn newydd

neu osgo newydd i draddodiad. (30)

Edrych dros ei ysgwydd a wnaeth drachefn pan holwyd ef gan Gwyn Erfyl ynghylch y datblygiad a fu yn ei waith oddi ar y cyfnod cystadleuol cynnar:

O, oes, mae 'na ddatblygiad o flwyddyn i flwyddyn. 'Rwyn credu bod ni'n cadw llawer iawn o'r hen bethau, efallai, ond mae 'na wedd ar hen draddodiadau wedi'r cwbl, ac 'rydw' i yn un o'r rhai sydd yn credu fod unrhyw beth sydd yn datblygu heddiw ym myd celfyddyd i'w briodoli i'r gorffennol. Mi fyddai'n credu yn y gorffennol fel rhywbeth sydd wedi rhoi bod i fywyd yn y presennol fy hun. (31)

Dyma'r hyn sydd gan 'Y Genedl' ei hun i'w ddweud ar y mater:

A chyda llaw, mi synnais na soniodd un o'r ddau
Am "draddodiadau'r tadau" a fu'n "y bur hoff bau"

Na chwaith dim gair am "ysbryd", oherwydd dyna'r
gliw
A hysbysebir fwyaf i'n clymu ni'n un criw.

Os nad oes gwaed neu rywbeth i roddi arnaf nod,
Nid oes ond metaffiseg a all esbonio 'mod.

'Rwy'n adde' 'mod i'n broblem i wŷr-mewn-oed a
chrots;
Ond mae gen i Ymwybod - ac felly beth yw'r ots?
(32)

Bron nad yw'r "beth yw'r ots?" difater ar derfyn llith y 'Genedl' yn seithugo'r holl ymarfer. Fel yr unig feirniad a roddodd sylw estynedig i'r bryddest, gwelodd Bobi Jones ddeuoliaeth sylfaenol yn y modd y defnyddiwyd dull y ddadl yn unswydd er mwyn gochelyd dadl. Ymhellach, gwelodd arwyddocâd dyfnach ac ehangach i'r obsesiwn hwn o ochelyd dadl, o'i osod mewn perthynas â'r annhueddrwydd sy'n llethu gwaith Parry-Williams fel cyfangorff:

Drwy osodiad a gwrthosodiad y mae'n cyrraedd cyfosodiad nad yw'n mynd i unman. Ac wrth wneud hynny, y mae'n crynhoi helbul ei gyfnod, a rhywsut yn cyffwrdd â'i ddyfnderoedd. O ganol ei oes y mae Parry-Williams yn lleisio'r cyfyng gyngor a oedd yn llethol o bresennol ymhlith ei gyfoeswyr. 'Rhaid inni osgoi dogma', meddai un diwinydd o'r oes honno mewn modd braidd yn ddogmatig. Daeth yr osgoi ffoadurus hwn yn ysictod barddonol ym mherson Parry-Williams, yn fraw ac yn ddwyster iddo ac yn euogrwydd ysbrydol. (33)

Nid nad oedd yr awdur ei hun yn ymwybodol o'r duedd hon yn ei gymeriad; yn ei ysgrif 'Y Llyfr Log' fe'i cawn yn ymwrthod rhag trafod diffygion ac anghenion y byd addysg, a hynny oherwydd:

...mai un o'm gwrthod bethau yw trafod pwnc dadleuol a gweinyddol, er gorfod gwneud llawer o beth tebyg gyda phynciau mwy diniwed o dro i dro... Annhueddrwydd cyhenid, yn ddiau, yw'r achos, arswyd mentro ceisio ennyn ynof fy hun ddigon o frwdfrydedd calonnog neu o ddicter dwyfol.(34)

Rhag i neb feiddio camgymryd ei annhueddrwydd am stâd o hunanfodlonrwydd boddhaus, dyma ychwanegu:

...ni waeth i mi gyfaddef hyn hefyd, y bydd dicter felly o sylweddoli anghyfiawnder (neu unrhyw gyffro arall a fegir gan ystyriaeth o bwnc llog) yn cynhyrfu gormod arnaf, gorff ac ysbryd, ac yn gymaint ag i beri bod barn deg yn ymddangos i arall fel rhagfarn chwil. Ac, o ran hynny, y mae pob barn yn rhagfarnllyd. (35)

Gyda'r datganiad diamwys hwnnw, gallwn ddychwelyd at 'Esgyrn y Gynnen', ac at ymdriniaeth y rhan gyntaf ohoni â'r 'Genedl'. Efallai'n wir mai ym mhwyslais llais y genedl ar "draddodiadau'r tadau", yn hytrach nag yn rhesymeg rethregol y ddau ymgomiwr, y canfyddir cydymdeimlad Parry-Williams ei hun. Wedi'r

cwbl, 'roedd yr ymdeimlad o etifeddiaeth yn agos iawn at ei galon, ac yn amlach na pheidio yn priodi'n hapus â'i ymdeimlad o hynafiaeth yr etifeddiaeth honno:

Ond y mae swyn cymdeithasiad personol a theuluol, a chenedlaethol hefyd, ynglŷn â rhai hen bethau - dyna'r hen gartref, yr hen wlad a'r hen alawon. Daw hiraeth a chwithdod yn rhan - efallai yn brif ran - o'r swyn yn y cysylltiadau yma, a daw ystyr newydd ac ehangach i'r gair hen: nid hen henaint yn unig ydyw mwyach, ond "hen" anwyldeb, "hen" hiraeth a "hen" chwithdod. (36)

Yn yr hen gysylltiadau hyn wrth reswm y cafodd ran helaeth o ddeunydd ei ysgrifau, a hwy hefyd a ffurfiai'r cefndir i gynifer o'i gerddi. Rhan annatod o'r etifeddiaeth honno oedd yr etifeddiaeth grefyddol y cyfeiriwyd ati eisoes yn y drydedd bennod. Digonol yng nghyd-destun y bennod hon yw nodi mor llosgachol o agos oedd y berthynas rhwng y Gymru Gymraeg a'r Gymru Gristnogol. Cofiw'n eiriau Gwenallt:

Ac anodd yw cerdded un o lwybrau Cymru
Heb daro rywle yn erbyn Duw. (37)

Agosed oedd y berthynas hon fel y gallai John Rowlands honni gyda chryn gyfreithlonrwydd mai yr "hyn a wnâi gwadu Cristnogaeth yn fwy dirdynnol i Parry-Williams a'i genhedlaeth oedd fod hynny'n ymddangos yn gyfystyr â gwadu Cymru" (38). Ergyd hyn oll o safbwynt ymwybyddiaeth Parry-Williams oedd y casgliad hwn, sef:

Yn ei fryd anymyrrol ef, doedd 'clegar am uned a chenedl o hyd' ddim yn ennyn unrhyw frwdfrydedd, oherwydd nid yn y genedl wleidyddol yr oedd ei ddiddordeb, ond yn y genedl ddiwylliannol...(39)

Gwelsom ninnau yn chwarter olaf y ganrif hon ddirywiad

cyson yn yr hen syniad o genedl ddiwylliannol, a gellid dadlau mai manteisio ar y trai hwn a wnaeth cenedlaetholdeb gwleidyddol Plaid Cymru yn ystod y chwedegau a'r saithdegau, yn enwedig yn y De diwydiannol lle collodd yr iaith Gymraeg ei thir yn sylweddol. Sylwodd Michael Hechter ar y rhaniad hwn rhwng y diwylliannol a'r gwleidyddol, ac fel yr oedd tuedd gan genedlaetholdeb o natur wleidyddol fanteisio ar wendid brogarwch diwylliannol:

National development is a process which may be said to occur when the separate cultural identities of regions begin to lose social significance, and become blurred. In this process, the several local and regional cultures are gradually replaced by the establishment of one national culture which cuts across the previous distinctions...to which all members of the society have primary identification and loyalty. (40)

Dyma'r cyfyng gyngor sy'n wynebu Plaid Cymru yn yr wythdegau, ac sydd wedi ei phlagio o'i dyddiau cynharaf, o geisio cymhathu diwylliannau amrywiol cymdeithas ag iddi ddwy iaith, ond sydd ymhell o fod yn ddwyieithog. Y perygl amlycaf iddynt wanhofio fod eu cefnogaeth bresennol yng Ngwynedd yn parhau yn ddyledus i'r diwylliant Cymraeg ei iaith, er mai cysgod digon llwyd ydyw o'r diwylliant y trwythwyd Parry-Williams ynddo.

'Roedd cenedlgarwch o'r math diwylliannol yn gynhenid ym magwraeth Parry-Williams, ond oherwydd yr hyn y bu'n dyst iddo yn yr Almaen ar drothwy'r Rhyfel

Byd Cyntaf, 'roedd yn ddrwgdybus iawn o unrhyw glochdar ynghylch yr ymwybyddiaeth o genedlaetholdeb. Rhywbeth naturiol ydoedd cenedlgarwch iddo, o'r math a ddarluniwyd gan R. I. Aaron, nad oedd yn ymestyn fawr ddim ar y syniad o frogarwch ac etifeddiaeth. Nid rhyfedd fod R. I. Aaron yn cyfeirio ato wrth drafod 'Seiliau Cenedl':

Ond credaf fy hun fod cenedlgarwch yn naturiol iawn ac yn sylweddol iawn. Canys fe dardd o nwyd a blannwyd yn ddwfn iawn ynom - sef serch at gartref, at ei iaith, ei hanes a'i draddodiadau, at y tir a'r fro sy'n gynefin inni. Rhoddodd yr Athro T.H. Parry-Williams ddatganiad i'r nwyd hon mewn cân fechan o'i eiddo:

"Ni byddaf yn siwr pwy ydwyf yn iawn...

Ond gwn pwy wyf, os caf innau fryn
A mawndir a phabwyr a chraig a llyn".

Dyma i mi gnewyllyn cenedlgarwch ac nid ansylweddol yr emosiwn hwnnw sydd â'i wraidd yn estyn mor ddwfn â hyn. (41)

Conglfaen y fath ymdeimlad oedd yr iaith ei hun; yr iaith y drachtiodd Parry-Williams mor helaeth ohoni, nes iddo, yn ôl ei gyfaddefiad ei hun, feddwi'n llwyr ar yr hyn a fynegwyd ynddi:

Nes dyfod sbel, a drachtio rhin di-ail
Grawn awen y Gymraeg, gan lwyr gyffroi
Astudiaeth sad ei sobrwydd hyd y sail
A'i sionci drwyddo wedi'r hir ymroi, -
Ei Horas a'i Gatwlws ar y llawr,
Yntau ar newydd win yn feddw fawr. (42)

Nid y Gymraeg fel iaith lenyddol yn unig, fodd bynnag, ond iaith y gymdeithas gyfan, 'o'r seiat i'r Snodn', chwedl yr ysgrif 'Dewis'. Nid rhyfedd felly fod y frawddeg ganlynol o lyfr David Williams, A History of

Modern Wales, wedi ei thanlinellu yng nghopi personol

Parry-Williams:

National consciousness has indeed existed apart from the language, but it has been weaker where this element was absent. (43)

Gyda'r sôn am iaith, cyrhaeddwn ninnau ail
asgwrn y gynnen.

* * * * *

Petaem yn mynd ati'n frysiog i ystyried peth
o'r dystiolaeth fewnol gymharol brin ynghylch agwedd
Parry-Williams tuag at y Gymraeg, dichon y caem ein
temtio i'w gorlannu â'r areithwyr gorfelys hynny a ddaw
i'r golwg yn un lleng ddi-ffael ar ddechrau mis Mawrth
bob blwyddyn, gan rethregu'n huawdl ar rinweddau a
rhagoriaethau'r Gymraeg. Dyna chwi adroddiad y Dragon
ar ginio Gŵyl Ddewi y dynion yng Ngholeg Prifysgol
Aberystwyth yn 1908, a'r ôl-nodyn diddorol mai Parry-
Williams a gynigiodd lwnc destun "i'r iaith Gymraeg".
Ac yna, beth am y gân 'Fy Iaith' a gyhoeddwyd yn y
gyfrol Cerddi Ysgol Llanycrwys, ond a gyfansoddwyd
gogyfer â Gŵyl Ddewi 1914? Rhyfeddod pennaf y gân honno
yw'r modd y cywasgwyd cynifer o ystrydebau i gân tri
phennill. Digon yw dyfynnu un ohonynt:

Iaith yr aelwyd, iaith y tir
Yw'r Gymraeg i'r Cymro gwir.
Iaith y delyn, iaith y dôn
Yw o Fynwy lawr i Fôn.
Caraf hi er gwg a sen,
Hi wna Walia'n Walia Wen.
Iaith fy ngenau fyth fydd hon
"Tra bo calon dan fy mron". (44)

Mae'n werth cyfeirio hefyd at un hanesyn arall o'r Dragon, a'r modd y bu i Parry-Williams lwyddo i lywio cwrs dadl ar werth yr iaith Gymraeg mewn cyfarfod o'r 'Debating Society' yn nhymor y Gwanwyn 1909, a hynny fe ymddengys, trwy ei chanmol "fel canmol jwg ar seld":

...by means of piled-up arguments and examples, succeeded in convincing those of us who had been listening that there was no language under the sun to be mentioned in the same breath as the Welsh.
(45)

Wrth reswm, mae'r darlun ymhell o fod mor unochrog â hynny, ond er nad yw anniddigrwydd Parry-Williams i'w gymharu â dicter Gwenallt dyweder, dengys fod ganddo yntau ymlyniad gwirioneddol wrth yr iaith, a'i fod yn gynyddol ymwybodol o'r bygythiadau a'i hwynebai wrth i'r ugeinfed ganrif fynd rhagddi. Ar ymweliad â Dyffryn Olchon, gwêl y bygythiad yn troi'n realiti:

Yr oedd elfen o dristwch yn y cyfan. Yn un peth, dyma'r fan, fel llawer man arall, lle y mae darfodedigaeth Cymru a Chymraeg, a malltod popeth a ystyriwn ni'n etifeddiaeth inni, wedi gweithio i mewn i'n cyfansoddiad. Saesneg - a Saeson i bob pwrpas - sydd yma; ond y mae'r enwau lleoedd, fel cerrig beddau, yn dal yn Gymraeg o hyd...Y mae Gwalia yn yr ardaloedd yma wedi peidio â bod yn Feilingwalia hyd yn oed. I mi aroglau marweidd-dra a marwolaeth a oedd o gwmpas y fangre, er yr harddwch a'r gogoniant i gyd. (46)

Efallai mai teg yw holi yn y fan hon pa elfennau sydd yn creu ymlyniad at iaith yn y lle cyntaf. Yn ôl diffiniad Bobi Jones:

Dyfais ydyw [iaith] a ddatblygwyd, ac a ddatblygir, yn anymwybodol (ac eithrio ar lefel arwynebol yr eirfa) i ddadansoddi realiti bywyd,

nid gan ysgolheigion mewn pwyllgor ac nid gan unigolion eithriadol o ddeallus, ond gan yr hyn y gellid ei alw (os byddwn yn ofalus) yn 'feddwl cyffredin'. (47)

Ar gorn y fath ddiffiniad gellid maentumio fod nifer o resymau dros ymlyniad at iaith, boed hynny'r dreftadaeth lenyddol a geir yn yr iaith, yr angen am wreiddiau sydd ar ddyn dyweder, neu hyd yn oed y cyfoeth diwylliannol a ddaw yn sgil amrywiaeth ieithyddol y byd. Gellid ychwanegu hefyd yr hyn a elwir gan Bobi Jones yn 'Athrylith yr Iaith', ac er mai cymharol ychydig sy'n ymateb yn weithredol i'r fath symbyliad, y mae'n elfen sydd yn sicr yn agos at galon Parry-Williams. Meddai wrth drafod ei arfer o fathu geiriau newydd:

Cofiwch 'roeddw'n i'n gofalu, 'rwy'n meddwl, fod ffurf y geiriau newydd yn ôl athrylith yr iaith. 'Fedrwch chi ddim troseddu yn erbyn athrylith iaith wrth gynnig gair newydd.(48)

Naturiol, mae'n debyg, oedd i un a dreuliodd flynyddoedd yn ymchwilio ym maes ieithyddiaeth, ymserchu yng nghyfoeth ei seiniau.

O droi at y bryddest, efallai nad yw'n syndod mai yn nhruth John ar yr iaith yn yr ail ganiad y ceir y dadlau mwyaf brwd ac argyhoeddiadol. Yn wir, o'i gosod ochr yn ochr â gwrth-ddadl wantan Jac, gwelir fod rhethreg rymus John yn tueddu i ddifa'r cydbwysedd y mae deheurwydd arferol Parry-Williams yn ei gynnal. Gwelir ef yn codi cryn hwyl wrth olrhain amrywiol

deithi'r iaith, gan fwrw gwawd ar y sawl a ymgyfynga i edrych ar iaith fel gwyddor yn unig. Ac er mai ym maes ieithyddiaeth y gwnaeth Parry-Williams ei farc fel myfyriwr, ni allwn lai na theimlo y byddai'n well ganddo yntau glosio at yr "elfennau ansylweddol" a restrir yn afieithus yn nadl John:

Ond mewn iaith i mi
Mae rhywbeth a roed imi gan fy ach.
Nid dod o geg i geg, ond ar y don
A yrrir gan y galon lin-o-lin.
Mae enaid, ysbryd, bonedd, serch a gwres,-
Mae nwyd yr hil yn hon, a dweud y gwir.
Un iaith a roed i mi; un iaith a roed
I bobun, o ran hynny. Dyna pam
Y mae hi'n rhywbeth heblaw sain a sŵn. (49)

Cymerodd Gwenallt y pwyslais hwn i'w derfyn eithaf, trwy faentumio mai rhodd gan Dduw ei hun oedd y Gymraeg fel pob iaith arall, ac mai pechod yn ei erbyn ef fyddai ei gollwng dros gof. Darlunnir hyn yn groyw yn ei gerdd o gyfarchiad i Emyr Llewelyn Jones, un o ymgyrchwyr cynharaf a mwyaf tanbaid Cymdeithas yr Iaith:

Ti a weli y genedl, y genedl a greodd Duw,
Fel cenhedloedd eraill, i'w addoli a'i foli Ef.
O golli'r Gymraeg fe fyddai un iaith yn llai i'w foli;
O myn y genedl ei difa ei hun ni allai'r Arglwydd
Iesu Grist
Ar Galfaria farw tros genedl goll;... (50)

Mae'n werth sylwi ymhellach ar ymagwedd beirdd y ganrif hon tuag at yr iaith, a'r modd y cwmpaswyd ganddynt gynifer o syniadau a theimpladau eu cyfnod. Pwysleisio hynafiaeth y Gymraeg a wnaeth Alan

Llwyd, gan ddal ar yr un pryd iddi ddatblygu'n naturiol o ganrif i ganrif fel y gallai ymgodymu ag amgylchiadau cyfnewidiol yr oesau. Er mai'n oddefol y derbyniodd yr iaith ar y cychwyn cyntaf, fe aned ynddo'r ewyllys i fynnu ei pharhad i genedlaethau'r dyfodol:

Meddiannodd fy nghorff yn hamddenol heb i mi ei cheisio,
ond dadlennu drwy'r ennyd y rhin a fynnai barhad,
ac fe aned ynof, fel pe bai rhyw hen gof yn dihuo,
y rhai a'i parablai o'r pridd, a'u geiriau'n adleisio
yn wryfol ar wefusau'r canrifoedd, a'i brodwaith drwy'r brad
yn ein hasio ynghyd...(51)

Sylwodd Parry-Williams yntau ar bwysigrwydd y wedd etifeddol. Onid dyna'r awgrym yn ei soned i 'Ddafydd ap Gwilym'?:

Ni wyddom chwaith pa famaeth gynt a roes
Ias y Gymraeg yn ei leferydd ef...(52)

Cofiwn fel y soniodd Gerallt Lloyd Owen hefyd am etifeddu 'ias' y Gymraeg, wrth bwysleisio cydymdreiddiad iaith a thir. Iddo ef, mae'n rhaid wrth y briodas glòs honno er sicrhau parhad yr hunaniaeth genedlaethol. Unwaith eto, gwelir yr etifeddiaeth oddefol yn troi yn her ac yn ymgyrch weithredol ym mherson y bardd:

A chawsom iath, er na cheisiem hi,
oherwydd ei hias oedd yn y pridd eisoes
a'i grym anniddig ar y mynyddoedd. (53)

O safbwynt syniadaeth Parry-Williams, fe daler inni fwrw golwg ar ysgrif o'i eiddo yng nghyfrol

Urdd Gobaith Cymru, Y Llinyn Arian. O dan y teitl 'Croes Naid', olrheinir hanes y crair hwnnw, sef "y pennaf trysor ymysg creiriau Cymru", a'r modd y dygwyd ef gan y Saeson oddi ar gorff marw Llywelyn ein Llyw Olaf. Cyffelybir y golled genedlaethol hon i'r modd y collwyd hefyd goron Arthur i'r Saeson. Dyma genhadaeth Parry-Williams i aelodau'r Urdd wrth gloi ei ysgrif:

Dro'n ôl mi welais gyfeiriad, mewn erthygl ar gwrs pethau gan ŵr amlwg yn un o'r papurau Cymraeg, at ddibristod yr awdurdodau cyfrifol o'r iaith Gymraeg, - "prif grair Cymru, a'i phennaf gogoniant", yn ôl hwnnw. Y mae gennym, felly, grair eto heb ei golli; os collir hwn, ni bydd yn dragwyddol siawns i'w gael yn ôl, ac ni byddai'r ddau arall yn werth eu cael heb gadw hwn.
(54)

Nid yw sôn am yr iaith Gymraeg yn nhermau "crair" neu "drysor" yn gwbl wreiddiol wrth reswm. Soniai Saunders Lewis yn fynych am "drysor ysbrydol ein cymdeithas", tra mynnai Waldo fod y Gymraeg, yn ddisgleiriach na'r "coronau yn llewych llysoedd". Yr oedd y ddau ohonynt, fodd bynnag, yn dra ymwybodol mai gweithred wag a diystyr oedd synio am gyfoeth iaith heb ystyried ei pherthynas â'r tir, a bywyd y gymdeithas ar y tir hwnnw. Darluniodd J. R. Jones y peryglon sydd yn deillio o drafod y Gymraeg mewn gwagle, neu yn nhermau Prydeindod os mynner, a hynny yn sgil ymdrech Siarl (aer coron Lloegr), i ddysgu'r Gymraeg gogyfer ag arwisgiad 1969:

...fe â hi ar unwaith wedyn yn fawr amgen nag atodiad i'n bodolaeth - math o 'foeth' neu 'grair'

diwylliannol, nid annhebyg i ryw gaffaeliad naturiol megis darn o harddwch gwlad, y medrai esiaml a nawddogaeth Tywysog 'brofi' i'r cyhoedd cyffredin ei bod hi'n 'dreftadaeth gwerth ei chadw'. (55)

Ar ddechrau'r nawdegau fel hyn, mae grym y ddadl hon yn parhau yn rhyfeddol o berthnasol.

Ond beth am y bryddest? Gwelir mai pur annelwig yw'r hyn y rhydd John y pwyslais mwyaf arno fel yr elfen fwyaf gwerthfawr yn nheithi'r iaith, sef y "cariad a'r agosrwydd hwnnw" sydd "wedi ffyniannu rhyngom erioed". (56) Eto, mi fyddai'n bosibl olrhain y fath agosrwydd yn ôl at ymlyniad greddfodol dyn wrth ei lwyth, a'r modd y byddai bygythiad i iaith y 'llwyth' yn esgor ar y sylweddoliad o'r bygythiad i fodolaeth y 'llwyth'. Gellid tybio fod Parry-Williams yntau, yn anymwybodol efallai, yn ymdeimlo â'r cwlwm annatod a naturiol rhwng iaith a hunaniaeth. Mae'n werth nodi ei sylwadau ar y Gymraeg yn cael ei defnyddio am y tro cyntaf fel cyfrwng darlithio yn yr Adran Gymraeg yn Aberystwyth:

Yn lle synnu a rhyfeddu at newydd-deb syfrdanol y peth, naturiol oedd i bawb synhwyrol ofyn pam yn enw popeth na ddaethai hyn yn drefn resymol ar y cychwyn cyntaf. Yr oedd y newid bron yn rhy wirioneddol i fod yn wir. (57)

Wrth drafod y modd yr ymagwedda'i Parry-Williams at y Gymraeg, ni ellir gorbwysleisio pwysigrwydd ei fagwraeth ar droad y ganrif mewn ardal drwyadl Gymraeg. Hawdd y gellid dychmygu na allai

trigolion Eryri ar drothwy'r ugeinfed ganrif ddod yn agos at amgyffred maint y trai a wynebai'r Gymraeg. Petaem yn bwrw golwg ar ffigurau cyfrifiad 1901, fe wellem fod ymron i dri chwarter o drigolion rhanbarth gwledig Gwyrfai yn Gymry uniaith Gymraeg. Dyma fel y mae'r ffigurau'n ymddangos yn y cyfrifiad, sef y tro cyntaf i nifer y siaradwyr Cymraeg gael ei ystyried fesul rhanbarth.

Rhanbarth Gwledig Gwyrfai - 1901

Cyfanswm y boblogaeth dros dair oed.....	27,771
Cyfanswm y Saeson uniaith.....	446
Cyfanswm y Cymry uniaith.....	20,423
Cyfanswm y boblogaeth ddwyieithog.....	6,870

Er bod nifer y Cymry uniaith ar drai erbyn cyfrifiad 1911, a'r boblogaeth yn gyffredinol o ran hynny, ni welwyd cynnydd yn nifer y Saeson uniaith, ond oherwydd datblygiad y gyfundrefn addysg, gwelwyd cynnydd sylweddol yng nghyfanswm y boblogaeth ddwyieithog.

Rhanbarth Gwledig Gwyrfai - 1911

Cyfanswm y boblogaeth dros dair oed.....	26,661
Cyfanswm y Saeson uniaith.....	418
Cyfanswm y Cymry uniaith.....	16,092
Cyfanswm y boblogaeth ddwyieithog.....	9,576

Er y byddai Parry-Williams wedi profi Seisnigrwydd cymharol Aberystwyth erbyn 1911, byddai ei ymweliadau cyson â'r cartref teuluol yn Rhyd-ddu yn rhwym o olygu mai'r gymdeithas naturiol Gymraeg yno oedd oruchaf yn ei feddwl. Mae sylw John Edwards yn bur ddiddorol yn y cyswllt hwn, sef mai trigolion cadarnleoedd iaith ar drai yw'r rhai olaf i ymwybod â'r bygythiad iddi:

It is often the case, of course, that strong ethnic and nationalist sentiments are urban phenomena, and that individuals (and groups) concerned with language maintenance and revival are middle-class, city-dwelling intellectuals. Such persons are generally atypical of the heartland native speakers, have in fact assimilated successfully into the majority mainstream (or are majority-group members), have often romantically rediscovered their 'roots', and often evoke little interest from native speakers in the heartland. (58)

Mae'n arwyddocaol mai'n raddol, a hynny wedi alltudiaeth faith o'i fro enedigol ac wedi iddo ymdoddi i'r 'majority mainstream' dywededig, y daeth Parry-Williams yn amlwg ymwybodol fod hyd yn oed seiliau ieithyddol ei ardal enedigol yn cael eu bygwth. O ganlyniad fe adlewyrchir yr ymwybyddiaeth honno mewn cerddi diweddarach megis 'Cyngor', 'Yn Rhad yr Ymwerthasoch' a 'Hon' i raddau, er mai yn bur gynnil y gwna hynny. Cwbl addas mewn gwirionedd mai yn ei ysgrif olaf (o'r cyfrolau cyhoeddedig) wrth ddychwelyd i'w gynefin, y gwelir ef yn dangos gwir amgyffrediad o faint y chwalfa:

Nid wyf am jeremeio mwyach ynglŷn â'r tri ysgytwad a gefais; ond rhaid i mi ofalu rhag i "archoll o golli" amryw hen gyd-frodorion siglo rhywfaint ar fy hunan-hyder chwyddedig a'm balchder-ysbryd broyddol. Mynd y mae'r hen gynefinwyr o un i un; ac ar ryw olwg y mae tamaid o'r hen fro'n diflannu gyda hwy bob tro. (59)

Ac eto, hollol nodweddiadol ohono yw fod yn rhaid iddo ychwanegu un frawddeg oleddfol, un frawddeg sy'n bradychu'i agwedd tuag at fro ei febyd:

Ond mi ddaliaf i na ddiflanna hi ddim yn llwyr o'm

bryd ffansiol i nes i minnau hefyd orfod mynd.
(60)

Ar waethaf yr ystrydebau a bentyrrwyd i'r gân fechan 'Fy Iaith' a ddyfynnwyd ar ddechrau'r adran hon, ni ellir llai na meddwl fod dwy linell ohoni yn crisialu agwedd y bardd i'r dim, agwedd a fagwyd ac a warchodwyd yng nghilfachau'r galon:

Iaith yr aelwyd, iaith y tir
Yw'r Gymraeg i'r Cymro gwir. (61)

Ac er gwaethaf ei awenyddu gorfrwdfrydig ar athrylith yr iaith, tueddu i droedio i'r un cyfeiriad a wna John yn y bryddest, wrth gloi ei lith ar yr iaith:

Ond rhaid i mi oedd gael dweud yr ennyd hon
Fod iaith fy mam-a-nhad yn llif fy mron. (62)

Beth felly am wrth-ddadl Jac? Ac i ba raddau y mae personoliaeth Parry-Williams yn llechu tu ôl i'w ddadleuon yntau? Mae'n rhaid cyfaddef mai ychydig iawn o fwledi a roddwyd i Jac er mwyn tanio'n ôl. Pwysleisio'r hyn a awgrymwyd ym mharagraff agoriadol yr ysgrif 'Geiriau' a wna Jac, gan ddal na all rhyw offeryn chwyth yng nghorn y gwddf fod yn fodd i gyffroi calon unrhyw ddyn. Dyma'r hyn a ddywedwyd yn yr ysgrif honno:

Y mae'n fwy na thebyg nad at bwrpas llefaru, fel y mae dyn gwâr heddiw yn llefaru, y bwriadwyd y rhannau hynny o gorff dyn a elwir yn organau llafar. Organau at bwrpas arall yw llawer ohonynt. Peth ailraddol a damweiniol, ond odid, oedd i ddyn ddefnyddio a chymhwyso'r organau hyn at bwrpas llunio seiniau sy'n ffurfio geiriau, a chreu'r hyn a elwir yn iaith. (63)

Er mor glinigol a gwyddonol ei naws yw'r agoriad, mae'r ysgrif yn mynd rhagddi i ryfeddu at holl bosibliadau'r iaith, gan ymhyfrydu'n frwdfrydig yn ei hathrylith, yn enwedig felly ym myd celfyddyd. Y mae'r modd y gellir "trydanu geiriau bach cysefin" yn destun rhyfeddod ynddo'i hun i'r awdur. Meddai:

Ystyrier y geiriau bach treuliedig a disylw, "hen", "pell", a "mawr", geiriau nad oes dim mor gyffredin â hwy. Eto y mae'r beirdd wedi gallu eu gogoneddu wrth eu defnyddio'n gyfrwys. (64)

Mewn byd llenyddol lle rhoddir safle blaenllaw i'r gyfundrefn eisteddfodol a chystadleuol, nid yw'n rhyfedd i'r wybodaeth am hoffter Parry-Williams (un o'r prif feirniaid o fewn y gyfundrefn honno) o rymuster y 'geiriau disylw' ledu o gylch i gylch. Yn wir, hanesyn bach digon hysbys yw'r modd y llwythodd T. Glynne Davies ei bryddest 'Adfeilion' yn Eisteddfod Genedlaethol Llanrwst 1951 â'r gair "hen" am mai Parry-Williams oedd un o'r beirniaid. Dengys y feirniadaeth na fu ei gynllwyn yn ofer:

Rywfodd neu'i gilydd fe allodd roddi yn ei ganu ryw naws annifffiniol, rhywbeth nad oes mo'i ddehongli'n iawn, hyd yn oed mewn llinellau sy'n ymddangos yn ddiniwed a diberygl fel y rhain:

'Hen chwys, hen wellt,
Hen lygaid barus yn y niwl,
Hen chwerthin llesg yr hen leisiau.
Hen wreigan mewn hen gadlas.' (65)

Serch hynny, o safbwynt athrylith yr iaith, ceidw Parry-Williams ei ryfeddod pennaf at gelfyddyd y gynghanedd, rhyfeddod a'i gadawodd yn gynyddol gegrwth gyda'r blynyddoedd:

Dyma'r ymdriniaeth eiriol gelfyddgar fwyaf cywrain y gellir meddwl amdani; ac eto, os llwyddir i feistroli'r grefft neu ddatblygu'r ddawn gynhenid hon sydd mewn ambell ddyn, y mae'r canlyniad y peth mwyaf naturiol posibl, fel petai'r gosodiadau geiriau wedi bod erioed ac yn disgwyl i rywun eu darganfod a'u dal mewn cynganedd. (66)

Ni all Jac yn ei fyw rannu'r un rhyfeddod, gan ddewis troedio i'r cyfeiriad arall, trwy ddilorni'r posibilrwydd o garu iaith a'r broses o etifeddiaeth o fewn iddi. O gofio i Parry-Williams ei hun sôn am ei ymlyniad wrth ei fro yn nhermau ei "fryd ffansiol", mae'n ddiddorol nodi tebygrwydd dedfryd derfynol Jac ar ddadleuon John o blaid yr iaith, a'i rethreg fel petai'n grymuso wrth gyrraedd yr ergyd:

Nid oes serch

Yn sôn sillafau, na chysêt mewn iaith.
Nid oes anwyldeb ym mynychder sigl
Llinynnau-llais; ac ni all hil nac ach
Drosglwyddo rhin o sain na nwyd o sôn
Ar donnau etifeddeg yn y gwaed.
Nid yw'r cyfan hyn ond ffansi frawd
Mae honno weithiau'n treisio deddfau'r Cnawd. (67)

Gan mai prydddest a gyfansoddwyd yn 1951 yw 'Esgyrn y Gynnen', mae'n deillio felly o gyfnod Ugain o Gerddi, eithr yn hytrach nag adeiladu ar gryfderau'r gyfrol honno, ei thuedd o bosib yw cyfranogi o'i gwendidau mwyaf llachar. Ymhlith y rheini, pwysleisiodd Bobi Jones mewn adolygiad pur ddamniol yn Y Fflam, y fflyd o eiriau llanw, a'r "prydyddu diawen" yn gyffredinol. Yn sicr, mae llith 'yr iaith' ei hun wrth geisio cloriannu dadleuon Jac a John, yn enghraifft

loyw o'r modd y mae'r bardd yn mynd braidd yn hyf ar
fesur y rhigwm hyd yn oed, gan esgor ar fynegiant
braidd yn llac ac anghywasgedig. Mae'r cwpled agoriadol
yn gosod y cywair ar gyfer yr hyn sydd i ddilyn:

Mae'r ddau hyn yn ymeirio bron iawn heb riwl na
rhôl-

Yr hyn yn Sir Gaernarfon a elwir yn "gybôl". (68)

Soniodd Bobi Jones fel y mae cynnwys ambell rigwm
wedi'i ledu'n bur denau, ac yn sicr mae hynny'n sylw
priodol ar yr adran hon o'r bryddest. Meddai'r iaith
wrth geisio tafoli ymhellach:

Ac 'rwyf yn credu hefyd fod modd i ambell un
Ymserchu yn fy seiniau a cholli arno'i hun

Ym miwsig fy lleferydd; ond wedyn y mae lot
O bobol nad oes iddynt un mymryn nac un iot

O gariad felly ataf...(69)

Nid cwbl annisgwyl ychwaith yw casgliad terfynol yr
iaith:

'Rwyf i fel merch: beth bynnag fo'i hanian, llais
a phryd,
Bydd rhai'n gweld popeth ynddi, a'r lleill heb
weld dim byd.(70)

Mae'r cyfan yn deillio o duedd gyson Parry-
Williams tuag at anymyrraeth, a'i benderfyniad
ymwybodol i osgoi cael ei dynnu at y naill ochr na'r
llall mewn dadl. Tybiodd Bobi Jones mai digwyddiadau
personol ingol 1919 a blannodd ynddo boenedigaeth y
gorthrymedig, ac mai gwell fyddai ganddo yn sgil yr
helyntion hynny ochelyd dadl ac osgoi ymrwymiad:

'Roedd 1919 yn dawel bach wedi llosgi'r ofn o
rwymedigrwydd i fêr ei bersonoliaeth hydeiml mewn
modd unigolyddol. Y mae ef, o'r herwydd, yn canfod

y methiant i'w glymu ei hun wrth ddim, a'r
ymddaliad yna yn ganolog bellach i'w fywyd. (71)

Go brin, fodd bynnag, fod y cyflwr hwn o
anymyrraeth yn llwyr fodloni Parry-Williams. Yn slei
bach, dengys ei fod yn gynyddol ymwybodol mai dyfais
hwylus yw gwamalu yn nhir neb, yr un mor hwylus ag yw
arddel y Cymreictod 'derbyniol' a ddarlunnir yn wythawd
y soned 'Cyngor'; Cymreictod o'r math mwyaf cysurus:

Cei roi dy swllt i unrhyw sect neu blaid
Sy'n dal y dylai Cymru fod yn un.
Cei drafod fel ysgolor, os bydd rhaid,
Hanes a llên a chân dy wlad dy hun.
Os byddi yn y cysegr yn cael blas
Ar foliant yn Gymraeg, pob hwyl i ti;
Ni wnei ddim drwg i neb â moddion gras,
Na dim o'i le â siant neu litani. (72)

Dengys y rhigwm 'Yn Rhad yr Ymwerthasoch' yn
anad yr un gerdd arall, mai dewis digon llwfr yw
troedio llwybr o anymyrraeth, ond mai hynny, oherwydd
ein materoldeb blysiog yw tynged y rhan fwyaf ohonom.
Dangosodd yr erledigaeth a ddioddefodd ar draul ei
heddychiaeth i Parry-Williams mor boenus oedd glynu
wrth ddelfryd, ac nid annichon tybio fod nodyn
hunangofiannol cryf yn cyniwair drwy'r rhigwm:

Peidiwn â strancio mwy, ond mynd gyda'r llu.
Pa raid sydd bellach i neb fod â'i ben yn ei blu?

Mae ponsio ag egwyddorion yn ennyn sgorn,
Nid oes neb yn hidio'r un botwm corn

Am ddelfryd nac argyhoeddiad na dim o'r fath;
Felly, hai ar ei hôl-hi, fel ci ar ôl cath.

Nid yw'n werth tynnu neb yn ein pen na damnio dim.
Bydd pawb wrth ei fodd yn ei byw-hi'n ôl ei chwim.
(73)

Ni all gweledigaeth sinicaidd y bardd ond peri iddo synio mai gŵr digon ffôl a fynnai ymroi â'i holl egni i warchod y Gymraeg, gan wybod na châi air o ddiolch am hynny. Haws o lawer fyddai cofleidio'r teclyn Cymreig mwyaf hynafol, sef y ffon ddwybig, gan ddal ar y cyfle i goleddu delfryd dim ond pan fyddai hynny'n gyfleus ac o fantais:

Ond pe bai rhyw chwiw yn dod drosom, a phe baem
Yn ymroi i achlesu hon, pa gredyd a gaem?

Mynnwn y byd a'i bethau, ei barch a'i bwrs,
A gadael i bopeth arall gymeryd ei gwrs.

Ond pan fyddwn, ys dwed yr ymadrodd, yn pluo'r
nyth,
Gofalwn am egwyl i gwafrio "Cymru am byth". (74)

Ar ryw olwg, 'roedd yr ergyd o flaen ei hamser, yn enwedig o gofio'r berthynas glôs a ddatblygodd maes o law rhwng yr iaith Gymraeg a nawdd cyhoeddus.

Poendod pennaf Parry-Williams lle 'roedd y Gymraeg yn y cwestiwn oedd Sais - a Saesneg - addoliaeth. Nid cri unig oedd ei bryder ychwaith, ac erbyn 1946 gallai deimlo'n ddigon hyderus i'w lleisio.

Peth arall (medd y Sinic), sydd gan bob cenedl werth yr enw yw llenyddiaeth hoyw yn ei hiaith. Yng Nghymru gynt Cymraeg oedd honno, bid siŵr. Ond nid yw honno'n ddigon bellach: rhaid cael llenyddiaeth mewn dwy iaith, hynny yw, dwy lenyddiaeth i'r genedl, - peth sy'n ddiwylliannol aruchel, os yw'n anhygoel. Cyn bo hir, fodd bynnag, fe welir hynny, a bydd gennym eto un llenyddiaeth, sef llenyddiaeth mewn un iaith, ac fe wyddom pa iaith fydd honno. (75)

Eto, nid torri cwys newydd yr oedd yn 1946, oblegid yr oedd eisoes wedi mynegi'r un teimladau mewn ysgrif

Saesneg dros ddwy flynedd ar hugain ynghynt, gyda'r awgrym hefyd y gall cariad at lenyddiaeth fod yn darddiad i ymlyniad at iaith:

Translations, be they ever so good, will never do justice to our poetry. As one writer said, in a recent number of 'An Claidheamh Soluis' criticising the propriety of the term "Irish Literature": "There can be no Irish literature except the Irish language be used as its medium". We Welsh say "Amen" to this. (76)

Efallai mai arwyddocâd pennaf y dyfyniad hwn yw ei fod yn bwrw sen ar lawer o'i gyhyrchion barddol ef ei hun, boed hynny'n anymwybodol ai peidio. Wedi'r cwbl, fel y gwelwyd eisoes, un o hynodion cerddi'r "hanner ieuenctid" yw fod nifer helaeth ohonynt yn y Saesneg, a chryn nifer ohonynt yn ymddangos yn y Gymraeg a'r Saesneg fel ei gilydd. Cyrhaeddodd y gweithgarwch dwyieithog hwn ei benllanw gyda chyhoeddi cyfrol o sonedau Saesneg o'r flwyddyn gyffrous, 1919-1920, a hynny mewn argraffiad preifat yn 1932. Fel hyn y datgelodd Parry-Williams eu cefndir mewn llythyr at Gwilym Rees Hughes:

Fel y gwyddoch, efallai, anfon un o dro i dro i'r 'Western Mail' a wneuthum yn ystod y flwyddyn "orfoleddus" 1919-1920, pan oeddwn yn newyddian o fyfyrwr am y pumed tro! Cael rhyw gini am bob soned, a hynny'n gaffaeliad. Anghofio'r cwbl amdanynt nes imi ddod o hyd i fwndel bach o doriadau o'r 'W. Mail' wedi eu cadw gan fy chwaer. Felly er parch iddi hi, mi gefais eu hargraffu'n breifat yn 1932. (77)

Wedi dweud hynny, teg nodi mai prin iawn yw'r sylw a dderbyniodd y cerddi hyn, a'r cerddi Saesneg yn

gyffredinol o ran hynny. Mewn gwirionedd, gwerth hanesyddol yn bennaf sydd i'r cerddi Saesneg, ac yn enwedig felly sonedau 1919-1920. Yn wir, pan benderfynodd Poetry Wales gyflwyno rhifyn coffa i drafod Parry-Williams a'i waith, ni allodd y bardd gydsynio â'r awgrym i ailgyhoeddi rhai o'r sonedau Saesneg ynghyd â thrafodaeth arnynt, er iddo roi sêl ei fendith ar y syniad gwreiddiol. Mae'r dyfyniad hwn o lythyr a ddanfonodd at y golygyddion ar yr llog o Fehefin 1974 yn ddadlennol:

Drwg gennyf am yr oedi ynglŷn â dewis rhai o'r sonedau Saesneg. Erbyn hyn, ar ôl pendroni a physlo, teimlo'r ydwyf mai'r peth doethaf yw peidio â chyhoeddi'r un ohonynt yn y rhifyn. Y mae'r "goreuon" yn adlewyrchu profiadau personol go ingol mewn cyfnod argyfyngus. Felly, dyna fy nymuniad bellach, os gwelwch yn dda. (78)

Efallai mai'r cwestiwn naturiol i'w holi yw paham y dechreuodd Parry-Williams gyfansoddi yn Saesneg o gwbl? I'r sawl sy'n gyfarwydd â chynnyrch y cylchgronau colegol yn ystod ugain mlynedd cyntaf y ganrif, gwelir fod traddodiad parchus o gyfansoddi'n ddwyieithog yn ôl y galw. 'Roedd Iorweth C. Peate ymhlith y garfan hon o feirdd dwyieithog, ac fe soniodd fel y bu iddo yntau fel Parry-Williams elwa ar haelioni'r Western Mail:

Deuai'n gyson [P-W] yn y boreau i ddarllen yn llyfrgell y Coleg, ac yn aml cydeisteddem ochr yn ochr wrth un o'r byrddau derw mawr. Ond dro ar ôl tro, nid 'darllen' a wnâi ef ond yn hytrach gweithiai ar sonedau, rhai Saesneg gan mwyaf... Ymddangosodd amryw o'r sonedau hyn yn eu tro yn y Western Mail i ennill, trwy haelioni'r golygydd

Syr William Davies, ddwy gini o dâl a oedd yn y dyddiau hynny yn gryn fendith. Fe brofais innau'r un haelioni yn y cyfnod hwnnw. (79)

Anodd yw derbyn rywsut mai cymhelliad ariannol yn unig oedd y tu ôl i'r sonedau hyn, er gwaethaf yr hanesion amdano fel gŵr darbodus, a'r ffaith mai myfyriwr meddygol ydoedd yn ystod y cyfnod hwn. Tybed hefyd nad oedd y cyfle i gyrraedd cynifer o ddarllennwyr y Western Mail yn apelio ato, yn enwedig o gofio fod helyntion y panel penodi yn parhau i ffrwtian yn y cefndir? Go brin y cawn wybod y gwir symbyliad, ond nid oes amheuaeth ei fod yn falch o werthfawrogiad y rhai hynny na wyddai ond am ei gampau eisteddfodol. Flynyddoedd yn ddiweddarach fe'i pleswyd yn fawr pan ysgrifennodd Idris Bell ato i ganmol y Sonnets wedi iddo yrru copi yn anrheg iddo:

I wish to thank you most sincerely for your very kind words about my "Sonnets". It is a joy to think that you appreciate them. I thank you, too, for troubling to express in words your favourable opinion, which I value very much indeed. (80)

Fel y gwelir o'r llythyr uchod, hyd yn oed, 'roedd rhywbeth yn ffuantus, onid yn annaturiol yn nefnydd Parry-Williams o'r Saesneg. Mewn rhai o'r sylwadau prin hynny a wnaethpwyd ar ei gerddi Saesneg, sylwodd Alan Llwyd fel yr oedd yr un peth yn wir am ieithwedd ei gerddi. Mae'n werth nodi ei drafodaeth ar y soned 'Terror', sef cyfieithiad o'r soned 'Tylluan' a ymddangosodd am y tro cyntaf yn y Gymraeg ar dudalennau'r Welsh Outlook:

Y pwynt yw hyn: yn y soned Saesneg, 'Terror', yr hyn sydd ar goll yw cywair ac awyrgylch iaith; yr hyn sydd ar goll yw llais y bardd. Yr oedd Parry-Williams yn feistr ar y Gymraeg; hi oedd iaith ei enaid, ei ymennydd a'i galon. Iaith ddieithr oedd Saesneg iddo; nid oedd ganddo afael lenyddol arni o gwbl. Yr oedd henffurf y Gymraeg wedi ymwasgu i'w enaid, ond nid felly'r llall. (81)

Ni ellir llai na chytuno o gofio mai creaduriaid diflanedig brin yw'r beirdd hynny a allodd feddiannu ail iaith i'r graddau y daethant yn llenorion llwyddiannus ynddi. Dichon mai Bobi Jones yw'r eithriad sy'n profi'r rheol, yn enghraifft nodedig o fardd a aeth gam ymhellach hyd yn oed gan chwythu anadl ffres i ieithwedd barddoniaeth Gymraeg. Ond yn sicr ddigon, pur anesmwyth oedd taith fydryddol Parry-Williams yn ei ail iaith.

O safbwynt odl, ymddengys nad oedd ei glust mor hydeiml i sŵn y Saesneg, ac o ganlyniad fe fethodd ar ambell achlysur â chanfod yr union gyfatebiaeth. Wele'r cwpled hwn o'r rhigwm 'Christmas 1916'; mae'r cam gwag yn ddigon hygryw o'i ddarllen yn uchel:

A mischievous spirit in madcap mood,
Frolicked to-day through the neighbourhood. (82)

Llithriad digon tebyg a welir yn y soned 'The Hare' wrth iddo geisio odli 'hare' a 'were':

You cross a startled field, gun under arm,
On the alert, for you have seen a hare
Spring from its form, its feet shod with alarm,
Its body scared to swiftness as it were. (83)

Dichon hefyd mai yr un ansicrwydd sydd wrth wraidd y

cam gwag o odli 'hue' gyda 'view' yn y naill soned ('Change'), a chyda 'true' mewn soned arall ('Red'). Fel petai i ychwanegu at y dryswch, odli 'true' gyda 'new' yn y soned 'Estrangement'. Ofer amlhau engreiffftiau, dim ond nodi mai prin y methodd unwaith yn ei holl gerddi Cymraeg.

Mwy trawiadol efallai na'r diffyg ymdeimlad o sŵn yr iaith yw'r defnydd a wneir o idiom ramantlyd a blodeuog yn y cerddi Saesneg. Tynnodd Alan Llwyd gymhariaeth rhwng y fersiwn Saesneg o'r soned 'Tylluan' a sonedau Saesneg mân feirdd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, gan ddod i'r casgliad hwn:

Ni wn i pa faint o ddiddordeb a gymerai T. H. Parry-Williams yng ngwaith ei gyfoeswyr Saesneg o feirdd, ond, yn sicr, nid yn idiom diwedd yr Ugeiniau a dechrau'r Tridegau yr ysgrifennai ei sonedau Saesneg. Mae'n amlwg ei fod yn fwy cyfarwydd â barddoniaeth beirdd fel Rosetti, Wordsworth a Shelley nag â cherddi ei gyfoeswyr.
(84)

Er na ellid disgwyl i'w idiom adlewyrchu gwaith beirdd y dauddegau a'r tridegau o gofio mai yn ystod y flwyddyn 1919-1920 y cyfansoddwyd y sonedau hyn, er hynny, mae'r gymhariaeth yn ddigon teg. Dengys y delyneg 'Clarach' o'r flwyddyn 1909 mor rodresgar ac efelychiadol oedd arddull y cerddi Saesneg yn gyffredinol:

Clarach, the sky's pure azure
Shines on thy glimmering rills;
Clarach, thy paeans re-echo
In the groves on thy sheltering hills. (85)

Efallai mai annheg yw cyfeirio at delyneg o gyfnod mor gynnar o gofio mai idiom ddigon blodeuog a ddefnyddiai'r bardd yng ngherddi Cymraeg y cyfnod yn ogystal. Y gwir amdani oedd mai proses raddol oedd hidlo'r eirfa ramantlyd o'i gerddi Cymraeg, ac hyd yn oed yn sonedau 1919 arhosai'r mesur yn fath o "led-ddihangfa ramantaidd". Sylwer ar y soned 'Gwahaniaeth', fel y'i cyhoeddwyd yn y Welsh Outlook ym mis Ionawr 1919:

Yn hytrach, Arglwydd, cenfydd yma rai,
Ymysg dyhirod daear, sydd â'u trem
Yn treiddio beunydd trwy barwydydd clai
I wyllo'r sêr o hyd ar Fethlehem;
Yn gweld y goleu nad yw byth ar goll
Yng nghors y byd, - a'r lleill yn ddeillion oll.
(86)

Yn sicr, byddai'n rhaid aros hyd ganol y dauddegau cyn gweld datblygiad pendant yn idiom y bardd, er bod y broses eisoes ar waith, ac yn ymdreiddio i gilfachau ambell soned hyd yn oed, megis ei soned ysgafn i'r 'Awen' (1921):

Heno'n hiraethus braidd o'i cholli cyd,
Gelwais yn swil a sobor arni'n ôl;
Ond ni ddaeth hi. Rwy'n clertian ar fy hyd
Mewn cadair esmwyth: canaf soned ffôl
Iddi, gan wneuthur desc o ben fy nglin,
Mewn pensel lèd, ar ddalen magasin. (87)

Beth felly yw ergyd hyn oll yng nghyd-destun y bennod hon? Y ffaith amdani oedd mai iaith a etifeddasai trwy addysg a llenyddiaeth oedd y Saesneg, ac nid rhyfedd felly oedd ei ddefnydd ymddangosiadol ail-law ohoni. Lle 'roedd y Gymraeg yn y cwestiwn,

golygodd ei fagwraeth yng nghymdeithas uniaith Rhyd-ddu
fod ganddo stôr ddihysbydd o eirfa lenyddol,
ysgrythurol a thafodieithol yn hwylus at ei alwad. Yn y
pen draw, o'r un fagwraeth drwyadl Gymreig y deilliai
hefyd ei agwedd oddefol at y Gymraeg fel mater
gwleidyddol, agwedd a darlunnir gan Waldo yn ei gerdd
i'r 'Heniaith':

Ni sylwem arni. Hi oedd y goleuni, heb liw.
Ni sylwem arni, yr awyr a ddaliai'r arogl
I'n ffroenau. (88)

Neu fel y dywed John yn 'Esgyrn y Gynnen':

... nid yw hyn ond prawf
Ein bod ni'n "llawiau", ac y gall ein serch
Ddal cynefindra felly hyd yn oed. (89)

Y cynefindra naturiol hwn rhwng dyn a'i iaith yw'r
sefyllfa normal mewn cymdeithas iach a chryf; ond er
gwaethaf ei gwendidau, 'roedd y bryddest hon yn rhyw
led-awgrymu fod Parry-Williams yn ymwybodol nad dyna
oedd y sefyllfa yng Nghymru bellach, nac hyd yn oed yn
Rhyd-ddu ei blentyndod. A dyna gyrraedd y trydydd
asgwrn.

* * * * *

Rhan anorfod o ddatblygiad y berthynas rhwng
bardd a'i gynulleidfa, yw'r modd y tueddir i gysylltu'r
bardd â'i gerdd fwyaf adnabyddus, er nad ei gerdd fwyaf
llwyddiannus o reidrwydd. Perygl y fath duedd, wrth
reswm, yw esgor ar gamddealltwriaeth o bwyslais y
bardd, ac o bosibl, natur ei waith yn gyffredinol. Yn

achos Waldo, dyrchafwyd ei gerdd 'Cofio' i'r safle cynrychioliadol hwn, gyda'r canlyniad mai hi oedd y gerdd gyntaf o'i eiddo i'w dewis mewn amrywiol gasgliadau a blodeugerddi, ac mai hithau hefyd a ddewisiwyd i'w dylunio ar ffurf poster gan Gyngor y Celfyddydau.

Yn yr un modd, rhoddwyd yr un statws ddyrchafedig i 'Hon' Parry-Williams, er nad yw yn un o'i gerddi grymusaf. Fe'i comisiynwyd ar gyfer rhaglen radio i ddathlu Gŵyl Ddewi 1949, a'i hargraffu yn Y Faner yr wythnos honno, a'i chynnwys maes o law yn y gyfrol Ugain o Gerddi, sef yr union gyfnod a esgorodd ar y bryddest 'Esgyrn y Gynnen'. Yn wir, cynnwys 'Hon', a'r ddwy farn a gydbwysir ynddi, yw deunydd crai y drydedd gynnen yn y bryddest, sef 'Gwlad'. O ganlyniad, cawn John ar y naill law yn ymgolli yng nghraffangau ei ardal enedigol:

Daear fy ngeni'n palfalu yw
Tir fy magu'n crafangu i'r byw. (90)

A Jac ar y llaw arall yn mynnu:

Nid yw gwlad ond megis patrwm ar fap
Na chynefin yn ddim ond mater o hap. (91)

Go brin fod angen tanlinellu'r adleisiau. Yr un yw'r tyndra yn y rhigwm a'r bryddest fel ei gilydd.

Mewn erthygl garlamus ar ddelwedd R. S. Thomas o Gymru, ceisiodd Dafydd Elis Thomas uniaethu'r agwedd a gynrychiolir yn 'Hon', gyda golygwedd dywyll R. S.

Thomas o Gymru, gan fwrw sen ar eu negyddiaeth, a'i ddirmygu fel nodwedd afiach eu cenhedlaeth. Ni welai ef unrhyw rinwedd yn y fath ddiddymdra. Meddai:

And for my generation's poets, being Welsh is not a cause for depression and for exclaiming 'God help me' as Gwenallt, T. H. Parry-Williams and Saunders Lewis revelled in doing. (92)

Eto, tra bo darlun R. S. Thomas yn un damniol o dywyll, megis yn y gerdd 'Reservoirs':

Where can I go, then, from the smell
Of decay, from the putrefying of a dead
Nation? I have walked the shore
For an hour and seen the English
Scavenging among the remains
Of our culture, covering the sand
Like the tide and, with the roughness
Of the tide, elbowing the language
Into the grave that we have dug for it. (93)

gwelir bod Parry-Williams yn sylweddoli y gall ganfod llygedyn cadarnhaol, dim ond iddo ganolbwyntio'i olwg. O ganlyniad, gwelir fod 'Hon' yn symud o'r 'gwehilion' sy'n clegar am undod y genedl, tuag at lun llydan o fynyddoedd llym Eryri, ac yna'n derfynol yn rhoi'r ffocws yn gyfan gwbl ar yr union dŷ a'r aelwyd lle y'i ganed ac y'i magwyd. Ar yr aelwyd honno'n unig, y mae crafangau Cymru yn cydio ynddo o ddifrif, eithr yr aelwyd honno a roddodd iddo ruddin yr ymdeimlad o berthyn. Felly y daw R. Gerallt Jones i'w gasgliad:

The main thing that gives meaning to patriotism, as far as he is concerned, is his relationship with Eryri, his home... 'Hon' is, of course, Wales, but Wales, in reality, is Eryri. (94)

Mymryn yn fwy annelwig yw byrdwn Parry-

Williams ei hun yn yr ysgrif 'Hen Chwareli', ond ni ellir llai na sylwi ar y symudiad o'r personol i'r teuluol, ac yna'n derfynol i'r cenedlaethol. Hynafiaeth yw'r allwedd unwaith yn rhagor:

Ond y mae swyn cymdeithasiad personol a theuluol, a chenedlaethol hefyd, ynglŷn â rhai hen bethau - dyna'r hen gartref, yr hen wlad a'r hen alawon. Daw hiraeth a chwithdod yn rhan - efallai yn brif ran - o'r swyn yn y cysylltiadau yma, a daw ystyr newydd ac ehangach i'r gair hen: nid hen henaint yn unig ydyw mwyach, ond "hen" anwyldeb, "hen" hiraeth a "hen" chwithdod. (95)

Hawdd y gellir canfod cuddfan tu ôl i fflyd o haniaethau fel hyn, ond beth yn union a olygai'r cysyniad o wlad iddo? Oni ddywedodd unwaith?:

Daeare yw'r cwbl. Nid yw'r sêr uwchben
Ond egin daear yn deifio'n fy mhen. (96)

Yn wir, a dychwelyd at y bryddest, daear yw man cychwyn John yntau, wrth iddo ddadlau'n huawdl fod daear ei wlad yn rhedeg trwy waed ei wythiennau. Mae'n werth nodi i'r bardd ei hun drafod ei serch tuag at Eryri yn y termau hyn, a hynny mewn sgwrs deledu gydag Aneirin Talfan Davies:

Yr hyn ydw i'n geisio ei ddweud yn y fan yna ydy, fod 'na ryw serch at y ddaear fynyddig, at y mynyddoedd o'm cwrpas i wedi'i blannu yn fy enaid i, a hynny'n dod hwyrach nid am fy mod i fy hun wedi'i fagu o, ond am ei fod wedi dod o hil gerdd, fel y dywedir, yn etifeddiaeth yn y 'ngwaed i, am 'u bod nhw wedi geni yn y mynydd-dir yna. (97)

Aeth yr athronydd J. R. Jones â'r broses hon gam ymhellach gan esgor ar ddamcaniaeth a ddaeth yn ganolog yn y frwydr genedlaethol yn ystod y chwedegau:

Y mae fod bywyd wedi ei fyw yn Gymraeg ar dir

Cymru dros y cenedlaethau wedi creu yn eneidiau dynion ar y darn hwn o'r ddaear, a'i wrthrychau fel petai'n rhwyd dros gorff eu cymdeithas, fychanfyd unigryw - amhosibl fyth gael ei debyg ar y ddaear drachefn. (98)

Tuedd Parry-Williams wrth drafod perthynas dyn â daear oedd troedio i gyfeiriad 'ysbrydol' trwy sôn am y berthynas yn nhermau cymundeb, neu, fel y carai ef ei labelu, 'cyfriniaeth ddaearol'. Cofiwn iddo adrodd ei hanes (99) ym mhen y bwlch rhwng Cynwyl Elfed a Dyffryn Teifi, ac fel y bu i gysylltiad â'r ddaear yno, bron â mynd yn drech nag ef. Rhydd John ddisgrifiad o brofiad tebyg, heb fedru, ac heb geisio esboniad:

Ac mi wn beth yw teimlo ufflon o dro
Oddi mewn i mi wrth grwydro fy mro
Ar ambell orig o ddwyster bryd
Pan na bo dim arall yn cyfrif draen.
Mae cymundeb fel hwn yn peri fod
Arswyd yn ysgwyd a sigo'r corff,
A'r enaid hefyd. Os-gwn-i pwy
A rydd esboniad ar beth fel hyn. (100)

Ac eto, nid rhywbeth achlysurol sydd yn mynd a dod gyda'r cyffro cymundebol, yw ei serch at ddaear ei gynefin:

... mae'r anwyldeb yma o hyd,
Pa le bynnag y cerddir; mae craig a gro
A doldir a mynydd a phob rhyw wedd
Ar ddaear fy ngwlad yn ennyn serch, -
Hynny yw, y cariad sy'n aros byth
Yn sicrwydd ei hanfod, ac y sydd
Yn ymdawelu'n ei hedd ei hun,
Fel storm a'i chynddeiriogrwydd ynghwsg. (101)

Dichon mai yr un anwyldeb a barai mai i Ryd-ddu y dychwelai Parry-Williams yn ei ddychymyg, a hynny dro

ar ôl tro, gan gadarnhau'r hyn a ddywedodd rywdro, sef lle bynnag y trigai, yn Rhyd-ddu yr oedd yn byw. Nid cyd-ddigwyddiad mo'r ffaith fod deunaw o'r deugain namyn un o gerddi yn y gyfrol gyntaf yn cyfeirio naill ai at y teulu, yr aelwyd neu'r ardal gynefin. Mae'r awgrym mewn cymalau megis "Gartref yn Arfon...", "...ymhell o'i Ryd-ddu", "Tuag Eryri'n hy" ac ati, yn eglur ddigon.

Ar ryw olwg, fe gyfyd anawsterau wrth geisio cysoni'r berthynas hon rhwng y llenor a'i gynefin, a'r ffaith iddo fodloni, yn ymddangosiadol felly beth bynnag, ar fodolaeth drefol yn Aberystwyth am drigain mlynedd o'i fywyd. Ceir awgrym o ateb yn y ffaith mai i Ryd-ddu troad y ganrif y dychwelai, a hynny bron yn ddieithriad. Ni fynnai, ac ni cheisiai'r dadrithiad.

Er mor ddigyfnewid ydoedd moelni mynyddoedd Eryri, 'roedd i'r gymdeithas a fodolai rhyngddynt hithau ei rhan yn y berthynas. Gwir fod y bardd yn gallu canfod ei hunaniaeth yn nhermau'r berthynas â'r amgylchfyd yn unig:

Ond gwn pwy wyf, os caf innau fryn
A mawndir a phabwyr a chraig a llyn. (102)

Ond llawn cyn bwysiced yw'r modd y mae'n ei uniaethu ei hun â Borshiloff, y myfyriwr o Fwlgaria a gydletyai ag ef yn yr Almaen, yn nhermau ei hiraeth am gymdeithas a'i ddyhead am gael dychwelyd "at ei briod bobl a'i bethau" (103).

Y dychymyg byw hwnnw a gludai Parry-Williams
yn ôl i'w Ryd-ddu yw conglfaen gwrth-ddadl Jac, oblegid
iddo ef, y dychymyg awenyddol yw man cychwyn pob ffansi
ynghylch daear neu wlad. Ni ellir llai na chilwenu wrth
ei weld yn mynd ati i ddarnio'r beirdd am gamarwain y
bobl. Meddylfryd proffwydol yn sicr.

A sôn am farddoni - dyna'r drwg:
Mae'r beirdd a'r proffwydi'n malu mwg

Ar hyd yr oesoedd wrth agor pen
I ganmol rhyw Seion neu Walia Wen,

A'r boblach yn gwrando ar eu grŵn
Gan goelio fod sylwedd yn y sŵn. (104)

Petai gofyn canfod gair cadarnhaol i'w ddweud
o blaid gwrth-ddadleuon Jac, o leiaf fe ellid honni eu
bod yn gyson ddilornus. Yr un naws o fychanu sydd yn
cyniwair ar derfyn y tair adran fel ei gilydd. Wedi
iddo gloriannu ymateb John i fater y 'genedl' fel hyn:

Wel, rhad ar d'ymennydd ! Gwiriondeb yw purdeb
ach,
Mympwy yw calon-wrth-galon breuddwyd gwrach.

A mater yr 'iaith' yn y modd yma:

Nid ydyw'r cyfan hyn ond ffansi, frawd.
Mae honno weithiau'n treisio deddfau'r cnawd.

Nid syndod yw canfod ei ymateb i lith John ar 'Y Wlad':

Mae'n bryd iti gallio ac arfer pwyll,
A dysgu'r ffordd i ymwrthod â'r twyll. (105)

Yn naturiol, daw'r 'Wlad' ei hun i'r adwy i
fynnu (o'r neilltu) fod y ddau ymgomiwr yn rhyfygu wrth
fynd i'r fath eithafion, gan wneud yr ymdrech arferol i
gadw'r ddysgl yn wastad. Eto, er gwaethaf ei

hymdrechion, ni ellir llai na thybio ei bod yn cynhesu tuag at ddadleuon brwdfrydig John, gan ganfod o leiaf lygedyn o wirionedd yn ei haeriadau. Ni all ymatal rhag rhannu peth o'i phrofiad hithau:

Mi ddaliaf i fod rhywbeth, er hynny'n mynd a dod
Rhwing ambell ddyn a minnau. Mi glywais sibrawd fod

Perthynas hanfod rhyngom, beth bynnag sy'n y si;
A dyna pam, efallai, 'mae ambell ddyn a mi

Yn closio at ein gilydd. (106)

O dderbyn y berthynas waelodol hon, fodd bynnag, amharod yw'r 'Wlad' i ymestyn ei chydymdeimlad i dermau ehangach cenedlaethol; wedi'r cwbl, meddai, pa ddiben mynd i eithafion dros rywbeth nad yw ond crynswth o elfennau? Dyna'n sicr yw ergyd ei sylw terfynol:

Cymysg o siâp a sylwedd, er hynny, yn y bôn
Yw darn o dir fel Cymru neu ynys fel Sir Fôn.
(107)

Dug hynny i gof yr hanesyn poblogaidd hwnnw a ddeilliodd o'r ymgyrch o blaid datganoli grym seneddol i Gymru yn 1979. Yn ôl yr hanes, dywedir mai'r ymateb cyson a gâi'r canfaswyr ar Ynys Môn oedd amrywiadau ar y thema hon, sef, "Petaech chi'n gofyn am Hôl Rôl i Sir Fôn, yna mi f'aswn i gyda chi'r holl ffordd". Iddynt hwy, y filltir sgwâr oedd yn dod gyntaf, hoelio'u traed yn gadarn yn eu cynefin cyn mentro edrych tuag allan. Felly hefyd Parry-Williams.

Ni fu'r brogarwch tybiedig hwn, fodd bynnag, yn llyffethair i'w anian grwydrol. Bu ei grwydriadau

mynych ar hyd a lled Cymru yn destun hwylus i sawl ysgrif. Yn wir, ceir y datgeliad yn yr ysgrif 'Ar Encil', mai Sir Fynwy oedd un o'r "ychydig leoedd ar ôl yng Nghymru na bûm i ynddynt". (108) Dro arall, mae'n cyfeirio at Caer, Bryn Eglwys a Myddfai fel "rhai o'r ychydig fannau enwedig sy'n aros i mi yng Nghymru heb ymweld â hwynt". (109) Nid mai adlewyrchiad o genhadaeth Waldo a amlygir yn y fath ysfa grwydrol, y genhadaeth honno a leisiwyd yn y soned 'Cymru'n Un':

Ynof mae Cymru'n un. Y modd nis gwn.
Chwiliais drwy gyntedd maith fy mod, a chael
Deunydd cymdogaeth - o'r Hiraethog hwn
A'i lengar liw; a thrwy'r un modd, heb ffael,
Coledodd fi ryw hen fugeiliaid gynt
Cyn mynd yn dwr dros war y Mynydd Du,
A thrinwyr daear Dyfed. (110)

Llawer mwy distadl yw'r hyn a dderbyniai Parry-Williams ar ei bererindodau ef:

Ymserchu yn y lleoedd am eu bod yn lleoedd y byddaf, ac nid yn gymaint oherwydd digwydd cymdeithasu rhai ohonynt a gwyr enwog na digwyddiad nodedig na dim felly... mi wn yn burion mai'r enw moel ei hun ydyw'r unig ogoniant i mi yn aml. (111)

Efallai mai yn ei ysgrif ar 'Ddyfed' y bradychir ei anallu i ymdeimlo â "deunydd cymdogaeth" Cymru gyfan. Mae'n debyg nad ei hud yn unig sydd yn peri iddo ddweud am ei ymweliadau â'r ardal honno:

... y peth rhyfeddaf i mi yw fy mod bob amser bron wrth ymweld â'r fro yn byw mewn awyrgylch gwahanol rywsut. Y mae'r wlad fel petai'n codi i'm pen: nid wyf yn gallu ei dal yn dda iawn. (112)

Mae'r ysgrifau ar 'Y Tri Llyn' yn cadarnhau'r ymdeimlad

hwn o ddieithrwch, a hynny yn sgil datgeliad y llenor
fod Llyn Cwellyn yn codi anesmwythyd arno am ei fod yn
"llyn yn y pellter", er nad yw'r pellter yn yr achos
hwn namyn milltir i lawr y dyffryn. Anghynefindra felly
yn magu dirmyg:

Yr oeddem yn weddol gyfarwydd ag ef ac, yn wir, yn
teimlo'n ddigon cartrefol wrth ben ucha'r llyn;
ond yr oedd y pen isaf iddo bron a chilio o'n
gafael frodorol... yr oedd Llyn Cwellyn i bob
pwrpas, allan o'n cyrraedd ac o'n gafael. (113)

Eto, ar derfyn y bryddest, wedi'r holl
ymgecru chwareus, daw'n fater o ddewis rhwng greddf
John i "adnabod ysbryd a rhin" ar y naill law, a "sens
bara-a-chaws" Jac ar y llaw arall. Cwbl nodweddiadol
o'r elfen ddemocrataidd ym mhersonoliaeth Parry-
Williams yw fod y ddau ymgecrwr yn gallu cytuno ar
ddull o ddewis rhwng y dadleuon beth bynnag:

Wel, fotied gwrandawyr y BBC,
Ac wedyn cawn weld pwy sy'n mynd â hi. (114)

Cyn y bleidlais, daw'r 'Genedl, yr Iaith a'r Wlad' at
ei gilydd i gydadrodd eu casgliad hwy: ymateb a
fesurwyd yn wirioneddol gytbwys:

Cyn rhoddi'r peth i bleidlais, yr ydym ni ein
tair,
Sef esgyrn hyn o gynnen, am ddwedyd pwt o air

Fel hyn, mai'n barn ni ydyw, ar ôl yr holl sarhau,
Fod rhywfaint o wirionedd yn sgwrs pob un o'r
ddau.

Ni allwn dorri'r ddadl nac ochri gyda'r un:
Mae Nage am bob le ym myd-a-bywyd dyn. (115)

I'r sawl sy'n gyfarwydd i unrhyw raddau â

gwaith Parry-Williams, mae'r egwyddor hon o gydbwysedd trwy ganfod rhagoriaethau a gwendidau y naill ochr a'r llall mewn dadl, yn taro tant pur adnabyddus. Hyd yn oed wrth drafod pwnc ymddangosiadol ddigynnen megis yn ei erthygl ar 'Natur ym Marddoniaeth Cymru', ni allai ymatal rhag cynnwys y sylw nodweddiadol:

Yn wir, lle bynnag y ceir rhywun i ddweud Ie, fe geir rhywun arall i ddweud Nage, heb sôn am y rhywun cyfrwys arall wedyn sy'n gallu dweud Ie a Nage. (116)

Honnodd amryw o feirniaid llenyddol mai canlyniad uniongyrchol i'r Rhyfel Byd Cyntaf a'r erlid a fu arno yn rhinwedd ei safiad fel heddychwr a blannodd ynddo'r fath ymlyniad at anymyrraeth (neu 'gyfrwystra' yn ei eiriau ef). Anodd fyddai tynnu'n groes i'r fath ddamcaniaeth, ac eto mae'n werth nodi fod ei dad yntau'n gyfarwydd â syniadau digon tebyg. Mewn anerchiad ar y testun 'Adfywiad Crefyddol' yng nghyfarfod misol Arfon cymerodd y syniad o gydbwysedd yn sail i'w anerchiad, ond yn wahanol i'w fab er mwyn gweld achos dros ysgwyd rhyw gymaint arno a chanfod cydbwysedd mwy ffafriol o'r newydd. Meddai:

Fe wyddom i gyd erbyn hyn - y mae'r peth wedi dod mor gyffredin - fod yna ryw ddau begwn yn y byd materol - y positive a'r negative - ac eto nid oes neb yn deall eu cyfrinach. Fe'u ceir yn y temig lleiaf yr un fath ag yn y blaned fwyaf; ac fe dybir heddiw mai'r cydbwysedd rhwng y ddau yma sydd yn cadw'r cysawdiau yn eu lle. Unwaith y terfir ar y cydbwysedd rhwng y ddau ceir y cynhyrfiadau rhyfeddaf yn bod... (117)

Mae'n sicr mai'r demtasiwn o ddychwelyd at y

bryddest drachefn yw gweld y ddyfais o geisio pleidlais ar y mater fel modd i Parry-Williams ochelyd tynnu ei hun i'r ddadl. Ar yr un pryd ni ddylid anghofio mor bwysig oedd y farn gyhoeddus iddo mewn gwirionedd, nid yn gymaint barn ei gyd-ysgolheigion efallai â barn y 'werin bobl'. Adlewyrchiad o'r modd y chwenychai werthfawrogiad eang i'w weithiau a'i weithredoedd oedd ei lawenydd o ganfod ar ei grwydriadau, werinwr oedd yn gyfarwydd â'i waith. Gellid awgrymu o bosib mai rhan o'r un awydd i sicrhau delwedd boblogaidd oedd iddo gytuno i gymryd rhan yn syrcas yr arwisgo, ac iddo dderbyn yr anrhydedd honedig o gael ei urddo'n farchog. Do, fe ddioddefodd sen nifer o'i gyd-lenorion am ei ran yn yr arwisgo, a Kate Roberts gyda'r grymusaf ohonynt yn ei chondemniad:

Oddi mewn i'r castell yr oedd pobl yr arferem eu hystyried yn genedlgarwyr, pobl yn caru diwylliant Cymru, meddent hwy ar eu tafodau, ond y diwrnod hwnnw yn cydnabod hawl cenedl arall ar ein bywyd, yn edrych ar y frenhines yn cyflwyno ei thywysog i Gymru... yr oedd beirdd a phregethwyr Cymru yn y castell yn derbyn y sumbol yma o feddiant y Sais arnom, y sumbol o'n caethiwed. Maent wedi bod, ac fe fyddant eto, yn derbyn tâl am fynd i siarad ar ryw agwedd ar ddiwylliant Cymru i'r cymdeithasau llenyddol, hynny heb ddim cywilydd o'u dauwynebogrwydd. (118)

Eto, 'roedd mewn cwmni da, gan gynnwys pileri megis Gwyndaf, Tilsley, Cynan, R. Bryn Williams a William Morris. Yn wir, o ddarllen hunangofiant Dafydd Iwan, hyd yn oed, gwelir mai ymgyrch unig iawn oedd yr un wrth-Arwisgo, a mwyafrif y Cymry yn parhau'n driw i'w

hisraddoldeb cyhenid. Darlunnir hynny'n groyw yn yr hanes am y rhai a gododd o'u seddi ym mhafiliwn Eisteddfod yr Urdd Aberystwyth 1969 pan ddaeth y tywysog Siarl i'r llwyfan:

...fel y dywedodd John Garnon o'r llwyfan ar ôl ein hymadawiad: "Mae tipyn mwy ohonon ni ar ôl heb fynd mâs". Roedd clywed - o hirbell fel petai - y gymeradwyaeth wasaidd, yr araith a dwyllodd y genedl i gredu bod y prins yn Gymro Cymraeg, a chanu 'Hen Wlad fy Nhadau' yn llenwi'r awyr, yn ddigon i dorri calon dyn. (119)

Mewn gwirionedd, fel y dengys y ddau ddyfyniad, safle pur fregus yw annhueddrwydd yn nhermau'r frwydr genedlaethol. Yn ôl Bedwyr Lewis Jones fe barodd amharodrwydd Parry-Williams i ddangos cefnogaeth gyhoeddus adeg helynt diswyddiad Saunders Lewis gryn siom i'w gefnder R. Williams Parry gan arwain at "ryw gymaint o groes-dynnu agored" rhyngddynt (120), er iddo gyfrannu i'r gronfa (yn ddienw wrth reswm). Er mor garcus y troediai, sylweddolai Parry-Williams fod tramgwyddo'n anorfod, ac nid rhyfedd mai gwell ganddo fyddai sicrhau dihangfa lwyr. Onid dyna'r rheswm paham y gallai deimlo mor ddedwydd yn Hafod Lwyfog, ymhell o sŵn y byd a'i bethau?:

...tebycach gennyf...fy mod, wrth fyw'n "naturiol" felly ac wrth geisio ymysgwyd oddi wrth bethau "diwylliedig", wedi fy narganfod fy hun gwirioneddol yn ei ddilysrwydd elfennaidd ac yn ei naturioldeb moel, a chan rym y darganfyddiad fod gennyf hawl bersonol, sylfaenol, sicr i'm noethni anianol cyntefig. (121)

Rhan o'r un ateb, wrth gwrs, oedd dychwelyd i

Ryd-ddu ac Eryri ei blentyndod. Yn hynny o beth nid yw'n annhebyg i niferoedd o'i gyd-lenorion, o'r safbwynt mai 'llenyddiaeth yr alltud' yw cyfran helaeth o'u cynnyrch. Gellid dweud fod Parry-Williams, (yn ei ysgrifau yn fwyaf arbennig), yn perthyn yn bur agos i weithiau D. J. Williams, Kate Roberts a W. J. Gruffydd fel ei gilydd. Pobl, fel y dywed Bobi Jones, "yn delfrydu ac yn mawrygu broydd am eu dewrder, am eu cymdogarwch, am eu diwylliant a'u hanwyldeb, a hynny o bell, ar ôl iddynt ymadael o bosib yn derfynol". (122)

Carreg sylfaen y diwylliant hwnnw yn Rhyd-ddu, fel ag yn y broydd eraill, oedd yr iaith Gymraeg, ac mae'n arwyddocaol mai yn yr adran ar yr 'Iaith' y ceir y mynegiant mwyaf argyhoeddiadol yn y bryddest 'Esgyrn y Gynnen'. O'r un argyhoeddiad, y deilliai brwdfrydedd Parry-Williams dros sicrhau parhad y Rheol Gymraeg yn yr Eisteddfod Genedlaethol, a rhan o'r genhadaeth honno oedd y myrdd o weithiau cerddorol a gyfieithodd. Yn wir, cyfieithiadau o'r fath yw'r eitemau mwyaf niferus o ddigon ym mlynnyddoedd diweddar ei lyfryddiaeth.

Ni allai, fodd bynnag, ymestyn yr ymlyniad hwn at iaith i dermau'r cymundod o bobl a'i siaradai. Er ei ddiddordeb ysol yn ei gyd-ddyn, 'roedd ei brofiad yn yr Almaen ar drothwy'r Rhyfel Byd Cyntaf wedi plannu ynddo'r amheuaeth o werth gwladgarwch. Meddai yn yr ysgrif 'Gair o Brofiad':

Pan fyddwn i'n dweud wrth fy nhad nad oedd dyn yn werth ei achub ac nad oedd cyfangorff y Cymry yn werth aberthu trostynt... ei ateb yn ddieithriad fyddai, "Y mae rhai mwy na thi wedi meddwl yn amgenach". (123)

Yn wir, wrth dalu'r deyrnged olaf i R. Williams Parry, mae fel petai'n ddrwgdybus o amgyffrediad y Cymry o'u gwerthoedd pwysicaf:

Yr ydys yn gobeithio, er mwyn Cymru, fod Cymru'n sylweddoli fod rhywun a rhywbeth eithriadol wedi ymadael. (124)

Mewn cerdd o gyngor i fardd ifanc o Gymro, mae anogaeth Harri Webb yn ddiamwys.

Sing for Wales or shut your trap
All the rest's a load of crap. (125)

Prin y byddai Parry-Williams yn gallu stumogi'r fath ymadroddi ymosodol, ac eto, ar ryw olwg ni allodd ond dilyn y cyngor. Mae'n wir nad canu i Gymru yn y modd y mynnai Harri Webb a wnaeth, ond i'r meicrocosm o Gymru a welai ef yn Rhyd-ddu. Yn ystod ei oes, gwelodd erydu ar y Gymru honno, ond yn hytrach na tharanu yn erbyn hynny, dewisach oedd ganddo ddychwelyd yno, i Ryd-ddu ei fagwraeth. Yn y pen draw, y dychwelyd hwnnw oedd yr ateb mwyaf cadarnhaol y gallai ef ei gynnig i gwestiwn ei Gymreictod.

1. Gwinllan a Roddwyd (Recordiau Sain, 1986).
2. Y Wawr, I, 1, Gaeaf 1913, 15.
3. Barddas, 132, Ebrill 1988, 1.
4. Y Faner, 23 Awst 1985, 7.
5. Bobi Jones, art. cit., 3.
6. 'Y Gêm Fawr', The Dragon, LXIX, 1, Hydref 1946, 10.
7. Briwsion y Brifwyl (Caernarfon, 1978), 46.
8. Dilwyn Miles, The Royal National Eisteddfod of Wales (Abertawe, 1978), 116.
9. ibid, 117.
10. Dyfodol ein Llenyddiaeth: Llenyddiaeth Gymraeg Mewn 'Cymdeithas Ddwylieithog', Cyfres yr Academi 3, (Llandybie, 1962), 10.
11. 'Portread - Dr. T.H. Parry-Williams', Baner ac Amserau Cymru, 11 Gorffennaf 1957, 3.
12. ibid.
13. Olion (Llandysul, 1987), 68.
14. 'Bardd y Rhigymau a'r Sonedau', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 28.
15. 'Hedd Wyn', Cymru, LXV, Mawrth 1956, 104-5.
16. 'Y Trên Bach', Lloffion (Llandysul, 1942), 72.
17. 'Gair am Syr Thomas', Taliesin, 34, Gorffennaf 1977, 70
18. Thomas Jones (gol.), Awen Aberystwyth, (Aberystwyth, 1939), xiv.
19. 'Hedd Wyn', Cymru, LXV, Mawrth 1956, 104-5.
20. Gwilym Rees Hughes ac Islwyn Jones (gol.), Cerddi Hir (Llandysul, 1970), 10.
21. ibid. 128.

22. 'Pa Beth yw Dyn?', Dail Pren (Llandysul, 1956), 67.
23. Internal Colonialism (Llundain, 1975), 4.
24. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 33.
25. ibid.
26. 'Y Cymry Cymraeg', Symud y Lliwiau (Dinbych, 1981), 49.
27. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit. (Llandysul, 1970), 34.
28. Michael Hechter, op. cit., 19.
29. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 35.
30. Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 158-9.
31. Barn, Awst 1968, Atodiad Teledu.
32. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 36.
33. Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybïe, 1987), 295-6.
34. Lloffion, 10.
35. ibid.
36. 'Hen Chwareli', Lloffion, 23.
37. 'Prosser Rhys', Eples (Llandysul, 1951), 33.
38. 'Cipolwg ar waith T.H. Parry-Williams', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 172.
39. ibid.
40. op. cit., 5.
41. Tir Newydd, 17, Awst 1939, 18.
42. 'Madronod', Lloffion, 89.
43. A History of Modern Wales (Llundain, 1950), 272.
44. Cerddi Ysgol Llanycrwys (Llandysul, 1934), 56.

45. 'Impromptu Debates', The Dragon, XXXI, 5, Mai 1909, 239.
46. 'Ar Encil', Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 63.
47. 'Athrylith yr Iaith Gymraeg', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1965, 207.
48. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', Ysgrifau Beirniadol VII, 58.
49. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 36.
50. 'Emyr Llewelyn Jones', Y Coed (Llandysul, 1970), 17.
51. 'Yr Iaith', Cerddi Alan Llwyd 1968-1990 (Llandybïe, 1990), 186.
52. Myfyrdodau, 119.
53. 'Etifeddiaeth', Cerddi'r Cywilydd (Tir Iarll, 1972), 9.
54. Casgliad o Ysgrifau (Llandysul, 1984), 400-1.
55. 'Ni chedwir mo'r iaith am ei bod hi'n werth ei chadw', Gwaedd yng Nghymru (Lerpwl, 1970), 71.
56. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 38.
57. 'Dechreuadau', U.C.W. Aberystwyth 'An Outline History' (Caerdydd, 1948), 51.
58. Language, Society and Identity (ail arg.: Rhydychen, 1988), 71.
59. 'Bro', Pensynnu (Llandysul, 1966), 389.
60. ibid.
61. 'Fy Iaith', op. cit., 56.
62. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 38.
63. 'Geiriau', Lloffion, 51.
64. ibid.
65. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Llanrwst (1951), 73.
66. 'Geiriau', Lloffion, 56.

67. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 39.
68. ibid.
69. ibid.
70. ibid., 40.
71. R. M. Jones, op. cit., 290.
72. Ugain o Gerddi (Llandysul, 1949), 42.
73. ibid., 32.
74. ibid., 33.
75. 'Rhagolygon', Yr Aelwyd, Tachwedd 1946, 165.
76. 'Here and There in Welsh Poetry: I - A Modern Tendency', Wales, II, 11, Tachwedd 1912, 610.
77. Llythyr at Gwilym Rees Hughes (4/2/1974),
Casgliad Gwilym Rees Hughes ac Islwyn Jones,
Ll.G.C.
78. Llythyr at Gwilym Rees Hughes (11/6/1974), ibid.
79. 'Atgofion Myfyriwr', Y Traethodydd, CXXX, 557,
Hydref 1975, 264.
80. Llythyr at Idris Bell (22/8/1932), Casgliad Syr
Idris Bell, Ll.G.C.
81. 'Golygyddol', Barddas, 132, (Ebrill 1988), 6.
82. The Dragon, XXXIX, Mawrth 1917, 109.
83. Sonnets, (argraffiad preifat: Aberystwyth, 1932)
9.
84. Alan Llwyd, art. cit., 6.
85. The Dragon, XXXII, 1, Tachwedd 1909, 3.
86. 'Sonned', The Welsh Outlook, VI, Ionawr 1919, 17.
87. 'Yr Awen', Y Winllan, Chwefror 1921, 29.
88. Dail Pren (Llandysul, 1956), 95.
89. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 38.
90. ibid., 42.

91. ibid.
92. 'The Image of Wales in R.S. Thomas's Poetry', Poetry Wales, VII, 4, Gwanwyn 1972, 66.
93. Not That He Brought Flowers (ail arg.: Llundain, 1969), 26.
94. 'T.H. Parry-Williams', Writers of Wales (Caerdydd, 1978), 79-80.
95. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Davies, Ll.G.C.
96. 'Daear', Olion, 57.
97. 'Dylanwadau' (BBC Cymru 1960), Casgliad Aneirin Davies, Ll.G.C.
98. 'Dan Brotest Barhaol' yn 'Llais y Wlad', Y Faner, 9 Rhagfyr 1965, 6.
99. 'Pen Bwlch', Synfyfyrion (Llandysul 1937).
100. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 40.
101. ibid., 41.
102. 'Cynefin', Olion, 58.
103. 'Borshiloff', Myfyrdodau, 16.
104. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 42.
105. ibid., 35, 39, 43.
106. ibid., 43.
107. ibid., 44.
108. Myfyrdodau, 57
109. 'Dau Le', Synfyfyrion, 19.
110. Dail Pren, 93.
111. 'Dau Le', Synfyfyrion, 19-20.
112. 'Dyfed', O'r Pedwar Gwynt (Llandysul 1944), 65.
113. 'Y Tri Llyn', ibid., 79.
114. 'Esgyrn y Gynnen', op. cit., 45.

115. ibid..
116. Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion,
1941, 87.
117. 'Adfywiad Crefyddol', Y Traethodydd, XIII, 355,
Ebrill 1925, 96.
118. 'Myfyrion ar yr Arwisgo', Y Faner, 10 Gorffennaf
1969, 8.
119. Cyfres y Cewri I, (Gol. Manon Rhys), (Caernarfon,
1981), 45.
120. 'Mae un sy'n Parry-Williams', Taliesin, 74, Haf
1991, 30.
121. 'Hafod Lwyfog', O'r Pedwar Gwynt, 47.
122. R. M. Jones, op. cit., 344.
123. O'r Pedwar Gwynt, 53.
124. 'Colli Robert Williams Parry', Myfyrdodau, 65.
125. 'Advice to a Young Poet', A Crown for Branwen
(Llandysul, 1974), 42.

Y REFFARÎ EISTEDDFODOL

Yn ystod corff y ganrif hon, gwelwyd beirniadaeth lenyddol yn meddiannu safle o gryn bwysigrwydd ym mywyd deallusol y gwledydd hynny sy'n siarad Saesneg. Yn wir, am gyfnod o oddeutu deugain mlynedd (o'r dauddegau i'r chwedegau, dyweder), cyfnod sydd yn cyfateb yn fras i anterth gyrfa lenyddol Parry-Williams, fe ddatblygodd yn ymarferiad deallusol arwyddocaol iawn a esgorodd ar sylwebaeth ar gymdeithas yn ei chyfanrwydd. Fel y dywedodd David Lodge yn ei ragair i'r gyfrol 20th Century Literary Criticism:

In our era, criticism is not merely a library of secondary aids to the understanding and appreciation of literary texts, but also a rapidly increasing body of knowledge in its own right. (1)

Eto, hyd yn gymharol ddiweddar, daliwyd mai cymharol gyfyng oedd swyddogaeth beirniadaeth lenyddol cyn belled ag yr oedd llenyddiaeth Gymraeg yn y cwestiwn. Gwell oedd gan y llenorion a'r beirniaid fel ei gilydd gyfyngu'r wyddor rhag tueddiadau theoretig a'i diffinio'n daclus yn nhermau dehongli a gwerthfawrogi. Mae sylwadau Hugh Bevan yn gynrychioliadol yn hyn o beth:

Pwrrpas beirniadaeth lenyddol, yn fy nhyb i, yw dehongli llenyddiaeth. Nid mwy na hynny. Ac nid llai ychwaith. Dylai'r beirniad ddeall y gwaith lenyddol a'i fwynhau, ac yna drosglwyddo'r math o fwynhad a gafodd i eraill, a dangos iddynt yr union fan y dylid sefyll i weld gwir natur y

gerdd, y nofel neu'r ddrama. (2)

Yn bur aml, fodd bynnag, gwelwyd fod mwynhad y beirniad yn gyfystyr â sylu'n gegrwth gerbron y llenor ar ei bedestal a'i gysegreiddio. Parotach fu'r beirniaid Cymraeg i greu delwau yn hytrach na'u dryllio, ac nid amhriodol oedd anogaeth John Rowlands yn y gyfrol Cnoi Cil ar Lenyddiaeth:

Efallai'n wir mai rheitiach peth na gogoneddu'r hen safonau tybiedig fuasai noethlymuno'r hyn a elwir yn llenyddiaeth o'i chelfyddydoldeb honedig a'i thrin a'i thrafod fel rhan o'n byw a'n bod beunyddiol gyda'i laid a'i laca. (3)

Ond gadewch i ni graffu ar sylwadau pellach o eiddo Hugh Bevan:

Ymddwyn yn ddeallus ac yn ddiragfarn yng ngŵydd cerdd neu stori, nofel neu ddrama, dyna hanfod beirniadaeth i mi... Y mae gan y beirniad ei dechneg, ei safonau, ei egwyddorion. (4)

Y gwir amdani, yng nghyd-destun beirniadaeth lenyddol Gymraeg, yw bod gofyn inni gydio yn yr awgrym hwn ynglŷn â phwysigrwydd techneg, safon ac egwyddor, ac yn enwedig felly'r safon. Ynghlwm â'r syniad (neu gamsyniad) o 'chwaeth lenyddol' ni allwn fforddio anwybyddu'r ffenomen unigryw Gymreig sydd wedi llywio cryn lawer ar hanes beirniadaeth yn y Gymraeg, sef y gyfundrefn gystadleuol neu eisteddfodol a'r safonau a fabwysiadwyd yn ei sgil. Yn wir, er i'r math deddfwriaethol o feirniadaeth ddiflannu yn Lloegr oddeutu'r ail ganrif ar bymtheg, gellid dadlau ei fod yn dal mewn bri yng Nghymru, ac yn ymrithio i'r golwg

mewn amrywiol fathau o feirniadaeth. Dylid nodi, serch hynny, nad peth cynhenid Gymreig yw'r syniad o fodolaeth safonau a deddfau sefydlog y dylai'r llenor gydymffurfio â hwy. Gellir olrhain y syniad yn ddigon rhwydd i Ewrop y Dadeni Dysg, a hyd yn oed dros ddwy fil o flynyddoedd at draethawd Aristotles ar Gelfyddyd Barddoniaeth.

Mewn arolwg treiddgar o feirniadaeth lenyddol Gymraeg yn y cylchgrawn Poetry Wales dangosodd Dafydd Glyn Jones nad yr elfen gystadleuol/eisteddfodol yn unig a gyfrannodd at y wedd ddeddfwriaethol o fewn y traddodiad beirniadol Cymraeg. Pwyleisiodd hefyd bwysigrwydd cyfundrefn astrus Cerdd Dafod (o safbwynt ymlyniad wrth reolau), yn ogystal â sefyllfa fregus yr iaith Gymraeg ei hun:

Since the sixteenth century, which saw the proscription of Welsh as a language of law and government, and the abdication of responsibility by the social class from which it had drawn patronage, writers of Welsh in almost every generation have felt that their medium was itself imperilled, and critics have been driven to take up the armour of the grammarian. (5)

Tasg ddigon anodd sy'n wynebu'r sawl a fydd ddwyn cymariaethau rhwng hanes beirniadaeth Gymraeg ac unrhyw draddodiad beirniadol arall. Lle gellid rhannu hanes beirniadaeth lenyddol yn Lloegr, dyweder, yn fras i bedwar cyfnod o feirniadaeth glasurol, newydd-glasurol, rhamantaidd a modern, mae'r ffiniau gryn dipyn yn fwy annelwig o fewn y traddodiad Cymraeg. Yn

wir, oherwydd natur leiafrifol y diwylliant Cymraeg bu brwydr barhaus rhwng yr haneswyr llên a'r beirniaid llên, a'r haneswyr yn mynnu goruchafiaeth hyd yn ddiweddar ar y sail na allai'r beirniad ymarfer ei grefft mewn gwagle hanesyddol. Ceisiodd Bobi Jones ddiffinio'r gwahaniaeth hwn rhwng yr haneswyr a'r beirniaid llên mewn erthygl yn Lleufer:

Ar y cyfan, gellid cyferbynnu gwaith yr "ysgolheigion" (yr haneswyr) a gwaith y "beirniaid" (os caniateir eu dosrannu mor ddigywilydd), drwy ddweud mai pwrpas y cyntaf yw gwybod, a phwrpas yr ail yw adnabod. (6)

Canlyniad anochel i ddiffyg adnoddau yw gorfodi dyn i ddewis, ac felly hefyd ym myd dysg ac ysgolheictod Cymraeg, o'r safbwynt na all yr angen am astudiaeth feirniadol o destun cynnar fyth gymharu â'r angen am argraffiad safonol o'r testun ei hun. Yn hyn o beth nid rhyfedd mai ffenomen gymharol ddiweddar yw astudiaethau beirniadol yn y Gymraeg, oherwydd y pwyslais naturiol ar 'wybod' cyn 'adnabod'. Mae'r hyn a ddywedodd Dafydd Glyn Jones am weithiau beirniadol yn gyffredinol, yn siwr o fod yn taro nodyn cliriach yn y cyd-destun Cymreig:

A work of criticism is always less a desideratum than a desiderandum, conditional on the author's enthusiasm for the subject and his ability to entertain. (7)

O safbwynt beirniadaeth lenyddol Saesneg y ganrif hon mae'n bur sicr mai brwdfrydedd heintus fu ei nod angen; brwdfydedd a adlewyrchir yn y myrdd o

weithiau dadansoddol a theoretig eu natur a ffrydiodd o'r wasg o'r ugeiniau ymlaen. Tra oedd Parry-Williams yn gohebu â G.J. Williams (8) a W.J. Gruffydd (9) ar fater testunau diffygiol, 'roedd y beirniaid Saesneg yn darlithio ar faterion eang a dyrys megis "dissociation of sensibility", "the intentional fallacy", neu "form as achieved content", dyweder. Er mai rheidrwydd oedd y pwyslais Cymreig ar y testun, 'roedd tuedd serch hynny gan ambell ysgolhaig i dybied wedyn mai gêm ieithyddol oedd llenyddiaeth wedi'r cwbl. 'Roedd Bobi Jones yn bur feirniadol o'r wedd hon ar ysgolheictod, yn enwedig mewn perthynas â rhyddiaith ganoloesol:

Wrth bwysleisio gramadeg rhyw ferf yn y cyfnod canol neu leoliad rhyw esboniad ym Mwletin Bwrdd y Gwybodaeth Celtaidd, 'rŷm-ni wedi colli golwg ar werth y trysorau hyn. (10)

Ymddengys mai craidd yr anhawster oedd yr amharodrwydd i astudio llenyddiaeth Gymraeg ar lefel llên fyw, astudiaeth a farnai Bobi Jones yn angenrheidiol i feithrin safonau llenyddol trwy gyfrannu at hunanfeirniadaeth y llenorion eu hunain.

Dichon nad dyma'r lle i olrhain hynt beirniadaeth lenyddol fodern, ond mae'n bur debyg pe ceisiem wneud hynny mai cael ein gyrru at weithiau cynharaf T. S. Eliot ac I. A. Richards a wnaem, gweithiau megis The Sacred Wood (1920) a Principles of Literary Criticism (1924), er bod ganddynt hwythau eu dyledion i wŷr megis Ezra Pound a T. E. Hulme. Nid bod

unrhyw fuddioldeb fel y cyfryw yn yr ymarfer o geisio canfod tarddle y mudiad beirniadol oherwydd mae'n amlwg fod nifer o brif bynciau beirniadaeth fodern i'w canfod flynyddoedd ynghynt. Yr hyn sy'n bwysig o safbwynt yr astudiaeth hon yw fod Parry-Williams yn gyfarwydd â gwaith a syniadau gwŷr fel Richards ac Eliot (fe'i ganed yn yr un flwyddyn ag ef), ac fe'u henwir hwy ganddo ynghyd â beirniaid fel Livingston Lowes, C. M. Bowra, C. Day Lewis ar sawl achlysur. Ceir hefyd ymhlith ei lyfrgell a drosglwyddwyd i'r Llyfrgell Genedlaethol lyfrau o waith beirniaid mor amrywiol â Lascelles Abercrombie, Middleton Murry a S. T. Coleridge. Ac eto, er darllen y gweithiau hyn 'roedd yn gynhenid ddrwgdybus ohonynt.

Er pan ddarfu i hen awduron Groeg a Rhufain gynt drafod natur barddoniaeth, y mae llw mawr o ysgrifenyddyr eraill wedi bod wrthi hi'n palu ac yn malu ac yn chwalu; ond y mae'n anodd canfod a ydym rywfaint elwach wedi'r cwbl. (11)

Dyma gred a goledodd trwy gydol ei oes, ac a ganfu ei mynegiant croywaf yn y gyfrol Elfennau Barddoniaeth gyda'r frawddeg adnabyddus honno:

Pan lunier creadigaeth llenyddol wir fawr ac athrylithgar, nid beirniadaeth a weddai iddi, ond distawrwydd. (12)

Ac eto, er ei fod yn gyndyn o dderbyn bod swyddogaeth i'r beirniad llenyddol, nid ymataliodd rhag ceisio mynegi ei syniadau annelwig ynglŷn â swydd ac amcan llenyddiaeth mewn ysgrifau hwnt ac yma. Tebyg ei fod yn

credu ei bod yn rhyw fath o ddyletswydd ar y llenor
creadigol i ddatgelu rhyw gymaint ar y broses greadigol
a thrwy hynny ddangos fel 'roedd y meddwl llenyddol yn
gweithio. Yn bwysicach na hynny, efallai, tueddai at y
gred ffasiynol ar y pryd (ac a atgyfodir o dro i dro)
mai dim ond y llenorion creadigol eu hunain oedd yn
gwbl gymwys i glorianu'n feirniadol. Yn ôl yr hyn a
amlinellir ganddo yn Elfennau Barddoniaeth, gallwn
ddyfalu y byddai'n lled amenio sylw crafog Sarnicol
mewn eisteddfod gynt, sef mai Duw a greodd fardd, ac
mai o'r sbwriel oedd ar ôl y gwnaeth dri o feirniaid:

Os oes raid i feirniad llenyddol drafod holl
agweddau'r gelfyddyd, ac nid rhai ohonynt yn unig,
megis allanolion y grefft, yna anodd peidio â
choelio bod yn rhaid i feirniad barddoniaeth fod
yn fardd hefyd. Nid yw hynny'n tybied bod modd i
bob bardd fod yn feirniad barddoniaeth o safbwynt
beirniadaeth lenyddol fel swydd, ond bardd yn
unig, neu fardd posibl, a all ymdeimlo â rhin
ysbrydol creadigaeth awenyddol ac â'r egni bywydol
cyfrin sy'n ei chynhyrchu...(13)

Tuedd naturiol, pan fo'r llenor ei hun yn feirniad yw
ei ddrwgdybio, gan amau ei fod yn ffurfio ei syniadau
beirniadol er mwyn cyfiawnhau ei ddull ei hun o
lenyddu. Wedi dweud hynny, 'roedd syniadau Parry-
Williams yn gynrychioliadol o hinsawdd syniadol y byd
lenyddol ar ddechrau'r ganrif, ac yn adlewyrchu
tueddiadau gwŷr fel Ezra Pound. Yn y dull trosiadol hwn
y syniai'r Americanwr hwnnw:

If you wanted to know something about an
automobile would you go to a man who had made one
and driven it, or to a man who had merely heard
about it? And of the two men who had made

automobiles, would you go to one who had made a good one, or one who had made a botch? (14)

Er ehangder ei ddarllen, anodd oedd tynnu Parry-Williams oddi ar ei gred sylfaenol ramantaidd mai'r llenor yn unig a all fwrw goleuni ar ei waith ei hun, er mai'n rhannol yn unig y gall yntau ein goleuo. Cafwyd crynodeb o'i syniadaeth yn sylwadau agoriadol y ddarlith 'Dychymyg mewn Barddoniaeth':

Y mae cael y bardd ei hun i ddweud ac esbonio sut y mae'n cael ac yn llunio'i ddeunydd yn llawer amgenach, ond odid, na holl draethiadau dadansoddol y beirniaid. Ond druan o'r bardd yn aml, canys dichon na wŷr yntau'n iawn pa sut na phaham. (15)

Mae'n sicr mai'r diddordeb ysol hwn yn y modd y gweithia'r meddwl barddonol a barodd iddo olygu'r gyfres adnabyddus o sgysiau a gyhoeddwyd yn y gyfrol Y Bardd yn ei Weithdy; yn wir, mae ei gwestiynau i'r beirdd yn y gyfres honno yn dadlennu cryn dipyn ar ei agwedd tuag at y broses greadigol. Mae'n werth dyfynnu o'r rhagair yn gyntaf, fodd bynnag, gan ei fod yn darlunio'n groywach yr hyn a oedd ganddo mewn golwg yn y sylwadau uchod o safbwynt yr elfen annirnadawy mewn creadigaeth, sef yr hyn a elwir ganddo yn gymhelliad. Yn y dyfyniad, mae'n trafod erthygl gan R. Williams Parry a ymddangosodd yn Y Genedl Gymreig (Rhagfyr 14, 1925) dan y teitl 'Yng Ngweithdy'r Saer - Dirgelion y Grefft', yn ateb rhyw ohebydd a oedd wedi ceisio goleuni ar y cwestiwn "pa un ai yn rhwydd ai yn

llafurus y cyfansoddwch eich cerddi?". Meddai Parry-Williams:

Y gân a ddewiswyd ganddo i egluro'i ateb oedd "Gofuned", y gân olaf a ganasai... Fe ddywed y bardd ei fod "am wneuthur brad fy nghyd-feirdd", a'i fod "ar fedr dinoethi holl driciau'r gelfyddyd yng nghyfansoddiad y gân - os medd gelfyddyd hefyd"... Wedyn fe â ymlaen i ddweud sut y gosodwyd y gân wrth ei gilydd o ran trefnu'r syniad, y mydryddu a'r odli a'r gwrthod a'r dewis a'r cwbl. Dyna ddadlennu llwyr a dinoeth eofn. Ond nid oes yma esboniad paham y cynhyrfodd y weledigaeth o ben Mynydd y Cilgwyn ei enaid ef a pheri iddo ganu. (16)

Nid yw Parry-Williams yn camu ymhellach na'r dirgelwch hwn, ac nid yw'n ymdrechu i wneud hynny ychwaith, er mor anwyddonol yr ymddengys hynny. Fel ag yr oedd cydnabod dirgelwch yn rhan gynhenid o'i feddylfryd, felly hefyd pan ddeuai'n fater o drafod cynnyrch y bardd a'r llenor.

Yn naturiol ddigon, mae syniadau llenor am lenyddiaeth ac am ei waith ei hun, boed yn uniongyrchol neu'n anuniongyrchol, o gryn ddiddordeb i'w gynulleidfa, ac yn hynny o beth nid oedd Parry-Williams yn eithriad yn ei awydd i ganfod natur peirianwaith y meddwl creadigol. Yn Lloegr cafwyd sawl ymgais i gasglu ynghyd sylwadau'r beirdd ar eu cyfrwng, megis y gyfrol a olygwyd gan James Scully dan y teitl Modern Poets on Modern Poetry. Mewn gwirionedd, rhyw anian rannol wyddonol sy'n llercian tu ôl i'r angen am gasgliadau o'r fath, fel y dengys llith ragarweiniol James Scully:

When the great French poet Paul Valéry observed that "it is the very one who wants to

write down his dream who is obliged to be extremely wide awake", he was replying, in effect if not in intention, to those who preferred science above poetry. Nevertheless he too presupposed the superiority of science, not because he considered it a more comprehensive repository of knowledge or truth, but because it maintained the most efficient procedure and precise instruments for arriving at a formulation. It was not the body of science that beguiled him, but the scientific approach. (17)

Gwyddom fel yr oedd Parry-Williams yntau yn ymddiddori yn y dull gwyddonol o feddwl, ac fel yr adlewyrchwyd y diddordeb hwn yn ei ddewis o ffurfiau barddonol cysáct. Gwyddom serch hynny, fel yr oedd hefyd yn ymwybodol o derfynau'r dull gwyddonol o feddwl, nid yn unig fel esboniad ar y greadigaeth, ond hefyd yn ei annigonolrwydd wrth drafod creadigaethau llenyddol. Blas ac ias y cynfyd a geir yn ei agwedd at lenyddiaeth mewn gwirionedd.

Eto, os oedd Parry-Williams yn amheus o feirniadaeth lenyddol fel gwyddor, ni fu hynny'n atalfa iddo rhag cymryd rhan flaenllaw o fewn y gangen o feirniadaeth unigryw Gymreig, sef y feirniadaeth eisteddfodol. Fel y datgelodd yn ei sylwadau ar awdlau Eisteddfod Genedlaethol Penybont-ar-Ogwr 1948 yr oedd swyddogaeth y beirniad eisteddfodol yn ddiffiniadwy a diamwys:

Darganfod y gorau os gellir, yw dyletswydd y beirniad, a cheisio cyfreithloni ei ddyfarniad.
(18)

Math o reffari[^], mewn gwirionedd, ond yn wahanol i'r

brîd hwnnw, ym mherson Parry-Williams, un pur boblogaidd.

Nid gormodiaith yw honni fod gwe o hudoliaeth wedi ei daenu o amgylch Parry-Williams y beirniad eisteddfodol gan ei gyfoeswyr, a hefyd gan y rhai a gerddai yn ei gysgod. Fe'i gwahoddwyd dro ar ôl tro i feirniadu'r prif gystadlaethau, a hynny mewn cyfnod a oedd yn ymestyn o Eisteddfod Genedlaethol Corwen 1919 hyd at Eisteddfod Genedlaethol Aberafan, mor ddiweddar â 1966. Anodd yw osgoi'r casgliad fod a wnelo'r edmygedd o ddawn Parry-Williams fel beirniad eisteddfodol gryn lawer â chred llawer o Gymry llengar ei gyfnod mai beirniadaeth eisteddfodol oedd hyd a lled beirniadaeth lenyddol. Eu byrdwn parhaus oedd na cheid beirniad mwy diogel na Parry-Williams, fel petai diogelwch yn rhinwedd y gellid ei mesur mewn beirniad. Hyd yn oed ar drothwy'r wythdegau daliwyd yn daer at y gred fod oes y beirniaid mawr ar ben, ac enw Parry-Williams oedd fynychaf ar flaen tafodau'r rheini a alarganai'n ofidus wrth fwrw trem yn ôl. Buddiol fyddai ceisio olrhain ei ddyrchafiad i statws mor anrhydeddus ymhlith y beirniaid eisteddfodol.

Er nad oedd ond un ar ddeg ar hugain pan wahoddwyd ef i feirniadu ar un o'r prif gystadlaethau am y tro cyntaf, yn ôl Cynan, gwnaeth gryn argraff:

Yn Eisteddfod Corwen 1919 y bu Syr Thomas Parry-Williams yn beirniadu Cystadleuaeth y Gadair am y tro cyntaf a hynny gyda Phedrog, a Phedrog a

fynnai mai'r beirniad ifanc a draddodai'r feirniadaeth. Fe wnaeth hynny gan osod safon a phatrwm hollol newydd mewn traddodi. (19)

Yn sicr, roedd a wnelo cyfaredd llais Parry-Williams lawer iawn â'r argraff a greai ar lwyfan eisteddfod. Cadarnheir sylwadau Cynan am ei berfformiad yng Nghorwen gan yr adroddiad a ymddangosodd yn Y Genedl Gymreig:

Traddododd Dr. Parry-Williams grynnodeb o'i feirniadaeth ef ag eiddo Pedrog yn rhagorol iawn - yr oedd ei lais yn hollol hygryw, ac adroddiad ei ddifyniadau mewn modd oedd yn cael clust y dyrfa, - camp anodd, megis y gŵyr pawb. (20)

Da y gwyddai Parry-Williams anhawsed oedd y gamp honno, a hynny o'i brofiad personol o'r seremoni goroni yn Eisteddfod Wrecsam 1912. Adroddodd yr hanes yn yr ysgrif 'Congrinero':

Dyma hi'n amser coroni o'r diwedd, ac un o'r beirniaid ar y llwyfan yn y pellteroedd yn traethu'n hir a difeicroffôn... (21)

Serch hynny, er gwaethaf yr ymateb ffafriol i'w waith yn Eisteddfod Corwen cafodd lonydd rhag beirniadu'r prif gystadlaethau hyd Eisteddfod Bangor yn 1931 lle bu'n feirniad ar yr awdl o dan y testun 'Breuddwyd y Bardd'. Eto, dichon mai wrth feirniadu'r awdl yn Eisteddfod Aberafan y flwyddyn ganlynol y sicrhaodd enw iddo'i hun fel beirniad cadarn a di-wyro, a hynny pan ddadleuodd o blaid awdl 'Mabon Fab Modron', sef Thomas Parry, yn wyneb dyfarniad y Parchedigion J. T. Job a J. J. Williams o blaid 'Bardd Tir Coch', sef

Daniel Wyn o Ddyfed. Ni chyhoeddwyd y beirniadaethau ynghyd mewn cyfrol y flwyddyn honno, ond manteisiodd Parry-Williams ar dudalennau'r Faner i gyflwyno beirniadaeth graff ac achos cadarn dros gadeirio ei gefnder, Tom Parry. Fel hyn y cyfeiriodd Prosser Rhys (o dan yr enw Euroswydd) ati yn yr un rhifyn o'r papur:

Cynghoraf chwi oll, petai angen hynny, i ddarllen yn fanwl feirniadaeth Dr. T. H. Parry-Williams ar awdlau'r gadair, am ei bod yn ddarn o feirniadaeth lenyddol anghyffredin iawn. Af cyn belled â dywedyd na chafwyd beirniadaeth Eisteddfodol alluocach erioed, na chyn alluoced ychwaith. (22)

Yn ei golofn yr wythnos ganlynol bwriodd ati i ehangu'r drafodaeth trwy dalu teyrnged gyffredinol i feirniaid yr Eisteddfod Genedlaethol. Ceir syniad go lew o'r parch a enynnai'r rheini o fwrw golwg ar rai o sylwadau 'Euroswydd':

Ceir yng Nghymru dri math o feirniadaeth lenyddol. Dyna feirniadaeth lenyddol ein hysgolheigion Cymraeg sydd yn ymwneuthur yn bennaf â hanes llenyddiaeth, megis ye eiddo Syr John Morris-Jones, yr Athro Ifor Williams, Mr. G. J. Williams ac eraill. Wedyn fe geir beirniadaeth sy'n ymwneuthur ag eneideg a meddwl llenyddiaeth, y feirniadaeth sy'n dehongli, ac i raddau mawr yn llenyddiaeth ynddi ei hun, y feirniadaeth lenyddol bur, megis yr eiddo Mr. Saunders Lewis a Mr. R. Williams Parry. A cheir hefyd feirniadaeth lenyddol arall - sy'n fwy adnabyddus i'r lliaws Cymry na'r un o'r lleill, o lawer, sef beirniadaeth lenyddol eisteddfodol, beirniadaeth y barnwyr yn hytrach na'r beirniaid, y feirniadaeth sy'n dyfarnu. (23)

Ac meddai ymhellach:

Ofnaf na chafodd ein beirniadaeth lenyddol Eisteddfodol mo'r clod a haedda, ac nid amhriodol o beth hwyrach, yw ceisio cywiro'r cam heddiw. Ni wn a oes yn unman arall o'r byd feirniadaeth gyffelyb â hon, canys y mae hi'n anwahanol

gysylltiedig â'r Eisteddfod. Beirniadaeth gymharol ydyw, yn yr ystyr mai'r hyn a wna yw dosbarthu a chymharu nifer o ddarnau o farddoniaeth gystadleuol a dewis y gorau. (24)

Roedd yntau Parry-Williams yn ymwybodol o arwahanrwydd beirniadaeth eisteddfodol; yn wir, yn ei feirniadaeth ar bryddestau Eisteddfod Caernarfon 1935, mae fel petai yn aralleirio geiriau Prosser Rhys. Hawdd y gellir credu i'r syniad hwn o 'ddyfarnu yn hytrach na barnu' fod yn achubiaeth a dihangfa iddo rhag ymrwymedigaeth ar sawl achlysur. Meddai yn ei ragarweiniad i feirniadaeth 1935:

Cystadleuaeth yw hon. Pennaf peth, felly, i'r beirniad ydyw darganfod yr ymgeisydd gorau a cheisio nodi'r rhesymau am hynny, - dyfarnu yn hytrach na barnu. Yn y rhesymau hynny, fe geir, o angenrheidrwydd, rai elfennau tebyg i feirniadaeth lenyddol bur a rhai tebyg i adolygiad cylchgronol; ond i'r cystadleuwyr fel cystadleuwyr am y tro, efallai mai yn y cymharu a'r cyferbynnu gan y beirniaid wrth ddethol y cyfansoddiad gorau (yn eu tyb hwy) y mae hynny o werth sylweddol a allo fod mewn "beirniadaeth" fel hon. Rhywbeth achlysurol, felly, i raddau helaeth ydyw beirniadaeth fel yma, wedi ei seilio ar y cyfansoddiadau, sydd hefyd yn achlysurol gan mwyaf, heb fynd fawr o'r tu allan i fyd beirniadaeth gymharol gyffredinol. (25)

Ond, a dychwelyd at lith Prosser Rhys am ennyd, fe'i gwelwn yn maentumio'n ysgubol braidd fod Parry-Williams wedi llwyddo i ieuo ynghyd y tri math o feirniadaeth lenyddol y sonia amdanynt:

Gyda'i feirniadaeth odidog ar awdlau Aberafan, fodd bynnag, y mae Dr. T. H. Parry-Williams wedi torri tir newydd yn hanes y feirniadaeth lenyddol Eisteddfodol. Yn honno cyfuna ef lawer o ddoniau anhepgor y tri math o feirniadaeth lenyddol. Buasai Eisteddfod Genedlaethol Aberafan yn werth ei chynnal pe na chynhyrchasai ddim llenyddol ond y feirniadaeth hon. (26)

Does ryfedd yn y byd i Parry-Williams ddychwelyd o Aberafan â'i statws fel beirniad wedi'i ddyrchafu'n fawr. O fewn wythnos, cyhoeddwyd awdl Tom Parry ynghyd â phryddest anfuddugol Amanwy yn y gyfrol Cerddi'r Lleiafrif a chafwyd cryn gonsensws ymhlith llengarwyr mai'r beirniaid yn y lleiafrif oedd agosaf at eu lle, yn enwedig felly yn achos yr awdl.

Yn hyn oll roedd sylwadau 'Euroswydd' yn bur nodweddiadol o'r parch a'r edmygedd a ddangosid tuag at y beirniaid eisteddfodol fel gwarchodwyr safonau. Cyndyn iawn oedd pobl i gwestiynu eu rôl, a bu'n rhaid aros i'r adweithiwr cyson hwnnw, Bobi Jones, i daflu dŵr oer ar weithgarwch y beirniaid yn ystod corff y ganrif hon. Meddai wrth gloriannu cyfraniad (neu ddifffyg cyfraniad yn hytrach) yr eisteddfod i lenyddiaeth 1902-36:

Weithiau anwybyddid beirniaid gorau'r genedl am flynyddoedd lawer gan y sefydliad hwn, megis Aneirin T. Davies;... a hyd yn oed gyda'r beirniaid o sylwedd a fyddai ar gael, megis John Morris-Jones, ni cheid ganddynt yn y fan hon mo'u gwaith gorau; byddai eu sylwadau'n dila, er yn weddol ddylanwadol, a'r deunydd a gofnodent yn dra arwynebol a brysiog. Dichon yn wir fod yr Eisteddfod yn tueddu i dynnu'r gwaethaf allan o feirniaid hefyd. (27)

Hawdd credu fod Parry-Williams yng ngolwg Bobi Jones wrth lunio'r sylwadau hyn, oblegid prin y bu beirniad mwy poblogaidd a dylanwadol nag ef yn ystod hanner cyntaf y ganrif. Yn wir, ar ôl ei ran yn

anghytundeb 1932, fe'i gwahoddwyd i feirniadu ar un o'r ddwy brif gystadleuaeth naw o weithiau yn ystod yr unmllynedd-ar-hugain canlynol. Yr oedd yntau mae'n ymddangos yn llawer mwy cartrefol fel reffarî eisteddfodol nag fel adolygydd, dyweder. Yn wir, fel y dengys y llyfryddiaeth o'i waith, roedd ei gyfraniad fel adolygydd yn anhraethol brin, ac ar yr achlysuron prin hynny pan gytunai i ymgymryd â'r gwaith, gwelir mai pur wlanog yw ei sylwadau ar y cyfan. Ceir syniad o'i arddull berlewygol yn y dyfyniad canlynol o'i adolygiad ar gyfrol Tegla Davies, Tir y Dyneddon:

Nid oes angen dywedyd mwy na hyn, - na raid i'r llyfr hwn gywilyddio o gwbl wrth sefyll ar yr astell ochr yn ochr â'r trysorau llenyddol a fedd pob carwr llenyddiaeth bur. (28)

Er iddo, felly, gyfyngu ei weithgarwch beirniadol i raddau helaeth i fyd beirniadaeth eisteddfodol, ni fu ei hynt yn y byd hwnnw yn gwbl ddigyffro ychwaith. Yn naturiol, po fwyaf y gwahoddid ef i feirniadu, cynyddai'r siawns y byddai unwaith yn rhagor yn rhan o anghytundeb beirniadol. Fel mae'n digwydd, bu iddo ran yn rhai o anghytundebau mwyaf diddorol ei gyfnod. Er na tholciwyd nemor ddim ar ei enw da fel beirniad, ni fu ei benderfyniadau mor unfryd boblogaidd ag achos 1932, yn enwedig trwy lygaid y nawdegau. Cyfeirïaf yn fyr at y tri achlysur mwyaf arwyddocaol, o bosib. Yn hyn o beth, gellid dadlau mai un o ychydig sgileffeithiau cadarnhaol beirniadaeth

eisteddfodol yw bod anghytundebau o'r fath yn dwyn rhai dadleuon beirniadol i sylw cynulleidfa ehangach, am gyfnod byr o leiaf.

Cynigiwyd y goron yn Eisteddfod Genedlaethol Dinbych yn 1939 am bryddest ar y testun 'Terfysgoedd Daear', ac i'r gystadleuaeth daeth pryddest nodedig Caradog Prichard o dan y ffugenw 'Pererin'. Er iddo gydnabod ei rhagoriaethau llenyddol, ni allai Parry-Williams yn ei fyw ei barnu'n destunol gan ddadlau fod thema'r bryddest, sef hunanladdiad, yn ddihangfa rhag terfysgoedd daear. (Ceir peth eironi yn hyn o beth o gofio beirniadaeth Eifion Wyn ar Parry-Williams am iddo "ddyrchafu hunanladdiad" yn ei bryddest 'Y Ddinas'). Yr un hefyd oedd dyfarniad J. Lloyd-Jones, ei gydfeirniad, ond anodd credu y byddai'r trydydd beirniad, Prosser Rhys, wedi gweld lygad yn lygad â hwy petai wedi cael iechyd i ymgymryd â'r gwaith. 'Roedd yn ddigon iach serch hynny i fargeinio gyda'r awdur ar ran Morris Williams am ganiatâd i gyhoeddi'r bryddest wrthodedig yn llyfryn bach chwecheiniog ar faes yr Eisteddfod (29).

Bu gwerthu da ar y llyfryn, ond fawr o gwestiynu ar y pryd ar ddyfarniad dau feirniad mor uchel eu parch; ond â synnwyr trannoeth gwelwyd yn ddigon clir na ddylid bod wedi atal coron Dinbych. Fel y nododd D. Tecwyn Lloyd yn ei Erthyglau Beirniadol:

...ni wobrwyyd 'Terfysgoedd Daear' yn Ninbych yn

1939 am y "rheswm" ei bod yn annhestunol; fe ddengys yr esgusawd hon leied mewn gwirionedd oedd amgyffrediad beirniadaeth ar y pryd o'i gwir swydd. Ond mewn canu dianc y mae'r un mor wir nad oes bywyd ynddo i'r beirniad sylwi arno, ac felly, ni allai'r sefyllfa fod yn amgen. (30)

Ategwyd y ddadl gan sylw Alan Llwyd mewn erthygl olygyddol yn Barddas:

... os nad yw'r cyflwr hunanladdiadol yn gyflwr terfysglyd ddaearol, beth sydd? (31)

Eto i gyd, parhau i feirniadu "yn ôl y patrwm" a wnâi Parry-Williams, gan roi pwys mawr ar ganllawiau megis yr hyn a wobrwyyd yn y gorffennol, ac ar ffyn mesur arwynebol megis testunoldeb ac eglurder. Er ei ran arloesol ef ei hun yn ystwytho a rhyddhau ieithwedd llenyddiaeth, ar ryw olwg nid yw'n syndod iddo ymatal rhag gwobrwyo pryddest dafodieithol gyffrous Dyfnallt Morgan yn Eisteddfod Genedlaethol Y Rhyl 1953. Dengys ei feirniadaeth ei fod yn cyffwrdd â'r hen ddadl ynghylch iaith barddoniaeth, yn enwedig pan ddywed yng nghynffon ei sylwadau cwta ar y bryddest:

...ond er clyfred yw'r braslun hwn, ni allaf dybied mai awen bardd sydd wedi ei gynhyrchu fel y mae. (32)

Dewisodd Parry-Williams, yn hytrach, bledio achos gwaith cymharol ddigynnwrf Dilys Cadwaladr gan ochri yn hynny o beth â dyfarniad J. M. Edwards. Saunders Lewis yn unig, sef y trydydd beirniad, a ddangosodd y treiddgarwch i ganfod fod gan 'Gwrandawr' (Dyfnallt

Morgan) yn ei bryddest 'Y Llen' "weledigaeth a rhywbeth i'w ddweud". Yn wir, trwy gyfyngu ei sylwadau ar dri dwsin o bryddestau i un llinell ar ddeg o feirniadaeth ysgrifenedig, a thrwy grynhoi cynnwys y bryddest fuddugol fel "darn o areithio hwyliog", dangosodd Saunders Lewis ei anfodlonrwydd â dedfryd ei gyd-feirniaid.

Daeth tro ar fyd, fodd bynnag, yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe 1964 pan ganfu Parry-Williams mai ef yn unig oedd am goroni 'Craig Y Nos' (John Roderick Rees), tra 'roedd ei gyd-feirniaid Eirian Davies a W. J. Gruffydd (Elerydd) am wobrwyo pryddest gofiadwy Rhydwen Williams ar y testun 'Ffynhonnau'. Tybiai Parry-Williams unwaith eto fod methiant Orffews (Rhydwen) i ganu ar y testun gosodedig yn ddigon o reswm dros beidio â'i goroni. 'Roedd hefyd yn amheus iawn a oedd "ei greadigaeth lenyddol yn ei chyfanrwydd yn 'bryddest'". (33) Mae geiriau Alan Llwyd yn ei feirniadaeth ar gystadleuaeth y goron yn Eisteddfod Cwm Rhymni 1990 yn addas iawn yn y cyd-destun hwn, ac yng nghyd-destun sawl dyfarniad eisteddfodol tebyg:

...chwilio am lunwyr celfyddyd yr oeddem ni'r beirniaid, nid chwilio am barchwyr rheolau. (34)

Fel mae'n digwydd, cafodd pryddest fuddugol Rhydwen groeso brwd, a bach iawn fu'r cwestiynu cyhoeddus ar y dyfarniad ei hun yn gymaint â natur y dyfarniad a'r cymeriadau ynghlwm ag ef. Ceir awgrym o

hynny mewn llythyr a ysgrifennodd y bardd anfuddugol John Roderick Rees at y beirniad a gadwodd ei ran:

F'Annwyl Athro,

'Dwn i ddim yn iawn sut i'm mynegi fy hun yn y llythyr hwn: 'rwyn teimlo mor eithriadol ddiolchgar i chi am eich cefnogaeth i mi yng nghystadleuaeth y Goron yn Abertawe. 'Rwy'n rhyfeddu (fel lluoedd eraill y bûm i'n siarad â hwy) at haerllugrwydd Eirian a Wil Gruffydd, yn mynnu croesi barn gŵr oedd yn Brifardd Cenedlaethol ddwywaith cyn eu geni hwy. (35)

Mewn gwirionedd, ymhlyg yn y sylwadau hyn y mae arwydd digamsyniol o'r statws a ddaliodd Parry-Williams trwy gydol ei yrfa nid yn unig fel bardd a llenor ond fel beirniad - neu yn hytrach - reffarî eisteddfodol.

Nid oes fawr o amheuaeth mai dim ond trwy wisgo mantell y beirniad eisteddfodol y gwelwyd Parry-Williams yn gartrefol ym myd beirniadaeth. Pan ddiosgai'r fantell honno, gwelid ef yn hynod ochelgar ac yn ymwybodol o'i noethni. Fel y sylwodd D. Myrddin Lloyd, 'roedd y gochelgarwch hwn i'w weld yn ddigon amlwg pan fentrai draethu'n feirniadol:

Gŵyr sut i gadw ei ddarllenydd o hyd braich, megis trwy ddefnyddio berfau amheronol, fel 'a ystyrir yn fwyaf daearol', neu 'fe bwysleisir gan y rhai sy'n honni gwybod'; neu trwy wthio i mewn i frawddeg ryw gymal bach yn cychwyn gydag 'os', megis: 'Dangos beth yw'r safonau - os safonau hefyd'. Y mae'r dyfeisiadau hyn, ac y mae ganddo lawer ohonynt, yn help i'n cadw'n effro a pheri inni sylweddoli nad oes rhaid cymryd yn ganiataol bethau na wawriodd arnom erioed, hwyrach, eu hamau, ond gallant hefyd fod yn llwybr dihangfa i'r Athro. (36)

Yn sicr, nid llwybr dihangfa oedd diffyg ymrwymedigaeth i'r Athro, yn gymaint â ffordd o fyw, a

golygwedd ar fywyd. Ond er cystal defnydd a wnaeth o'r anymrwymedigaeth honno yn ei weithiau creadigol, go brin y gallai'r fath olygwedd lwyddo ym maes beirniadaeth. Hyd yn oed yn ei gasgliadau pwysig o ganu rhydd cynnar, ni allai ddangos y pendantrwydd a ddisgwylid mewn golygydd. Syniodd J. Lloyd-Jones felly wrth adolygu'r gyfrol Canu Rhydd Cynnar yn Y Traethodydd:

Y mae'r Rhagymadrodd sydd ymron yn gan tudalen, yn neilltuol o fanwl a meistraidd, a'r unig gwyn bosibl ydyw na roes y Golygydd inni farn weddol "bendant" ar ambell bwnc anodd a phetrus sydd yn poeni pawb a astudio'r maes hwn. (37)

Cydbwysedd perffaith yr eisteddwr ar y ffens yw nod angen ei weithiau beirniadol, ac fel yn ei fywyd bob dydd, y mae'n gyndyn iawn o ymfflamychu a fflachio melldt wrth drafod peth mor ymddangosiadol ddibwys â llenyddiaeth. Wel, felly yr ymddengys pethau ar yr wyneb, beth bynnag. Ac eto onid oes awgrym gennym o un achlysur pan adawodd i'w gynneddf feirniadol fyrlymu'n afreolus, a hynny yn yr hanesyn a adroddir yn yr ysgrif 'Troad y Rhod'? Dengys hefyd nad oedd dim yn glinigol nac oeraidd yn ei ymateb i fyd llenyddiaeth:

Yr oeddwn wedi tanio braidd wrth sôn am nodweddion awen rhywun, ac awgrymais yn y drafodaeth fod y bardd fel petai'n troi ei dap awenyddol pan fynnai, ac yn llenwi ei biser sonedol fel y dewisai, yn lle disgwyl i "ffrydiau, tawel, byw, rhedegog" lifo'n naturiol "dan riniog ei Borth Prydferth". (38)

Mae'n ddigon posib mai'r un achlysur oedd sbardun

cyfansoddi'r gerdd drawiadol 'Temtasiwn' a ymddangosodd yn yr un gyfrol, a cherdd sydd o safbwynt Parry-Williams yn anarferol o gyrhaeddgar yn ei dychan. Mae'n gerdd sydd yn haeddu ystyriaeth yn y fan hon am ei bod yn fynegiant o'r hyn y gallasai fod wedi ei gyflwyno mewn adolygiadau neu ysgrifau ar feirdd ei gyfnod. Wele'r agoriad:

Pam na chaf innau ganu
Penillion bach ysgafn a ffri
Yn sionc ac yn hoyw fel y beirdd
Sy'n tiwnio, a ffwrdd â hi, -
Canu heb falio gronyn
Am ddim namyn tinc a thôn,
Canu heb bwyso a mesur pob gair,
Ond eu cymryd nhw fel y dôn' ? (39)

Onid oes yn y gerdd hon beth wmbredd mwy o feirniadaeth lenyddol nag yn nifer o'i sylwadau gwlanog mewn rhagymadrodd a darlith? Onid oes yn y gerdd hefyd ddatguddiad effeithiol o'i broses gyfansoddi ef ei hun?

Pam na chaf innau ganu
Telyneg yn syth ymlaen,
Heb orfod petruso a physlo'n hir
Â cherdd sy'n bradychu'r straen,... (40)

Cwbl nodweddiadol ohono, fodd bynnag, oedd iddo ddewis hepgor y gerdd hon o'r Detholiad o Gerddi a gyhoeddwyd yn 1972.

Ymddengys, felly, nad diffyg barn yn gymaint ag amharodrwydd i leisio'r farn honno barn oedd yn gyfrifol am natur gymharol ddigynnwrf ei sylwadau beirniadol. Mae'r cilsylwadau niferus hyd ymylon tudalennau ei lyfrgell bersonol yn brawf pendant o

finiogrwydd barn, na chafodd lawer o fynegiant cyhoeddus. Er enghraifft, rhoddir swadan i arferiad maldodus T. Rowland Hughes o gyfarch y darllenydd gyda'r sylw "mae hyn yn mynd yn stwmp ar stumog dyn". Yr un mor ddiamwys yw'r sylw a geir ar derfyn y bedwaredd bennod ar ddeg yn y nofel William Jones gan yr un awdur: "gwastraff ar 'ddawn' oedd ysgrifennu'n hir am y blydi carnifal yna".

Llawer iawn mwy distadl oedd corff yr hyn y gallwn ei ystyried fel ei sylwadau beirniadol. Ar yr wyneb, ceir un o'i ddatganiadau mwyaf pendant yn ei ragymadrodd i'r flodeugerdd golegol Awen Aberystwyth. Mewn gwirionedd, yn y fan honno nodir tri phwynt sy'n ganolog i'w syniadaeth.

1. Hen beth yw awen. Yn yr ifanc y mae hi hynaf...
2. Peth unig yw awen, peth yswil ac anghymdeithasgar. Go brin, efallai, y gellir credu bod y fath beth â barddoni cymdeithasol.
3. Wrth aeddfedu, y mae iaith a ieithwedd awen yn mynd yn symlach, symlach, yn hytrach nag fel arall. (41)

Prin y byddai gofyn am lawer o grebwyll beirniadol i wrth -ddweud y datganiadau hyn trwy nodi'n syml y gall awen fod yn ifanc, cymdeithasol a chymhleth. Ac eto, amharod oedd unrhyw un i gwestiynu'r datganiadau oraclaidd hyn gan un a oedd cyfuwch ei barch fel bardd ac Athro Prifysgol. Ni allai Tegla Davies ond rhyfeddu'n gegrith wrth drafod y gyfrol ar dudalennau'r Eurgrawn:

Nid oes eisiau mwy o adolygiad na hyn ar gyfrol sy'n cynnwys Rhagymadrodd y Dr. T. H. Parry-Williams, hwnnw yw'r adolygiad gorau y gellir ei ddarllen. (42)

Yn anymwybodol 'roedd Tegla wedi taro nodyn digon dadlennol trwy ddatgan fod rhagymadrodd Parry-Williams yn adolygiad ynddo'i hun ar y gyfrol - cyfrol a oedd yn cynnwys gwaith digon eilradd ar y cyfan. Eithr yr argraff gyson a greir gan ei sylwadau ar natur ac ansawdd barddoniaeth yw mai prydyddion a beirdd ail-reng a oedd ganddo mewn golwg wrth eu llunio, a'r rheini'n aml â'u meddyliau unig, syml a hen.

Mae'n siwr mai rhinweddau o'r fath a welodd yng ngwaith bardd gwlad fel Isgarn, ac mae ei sylwadau rhagymadroddol i gasgliad o gerddi Isgarn a gyhoeddwyd gan y Llyfrgell Genedlaethol yn tanlinellu hyn, ac yn bwrw goleuni ar swyddogaeth y bardd gwlad yng Nghymru fel y gwelai ef hi. Meddai wrth gloi ei sylwadau:

Y mae dwy gân fach ddi-ffril a luniodd yn ei waeledd olaf, gyda'u dwyster ingol, yn ddiniwed o syml ond yn ffyrnig o angerddol...O sylwi ar ei waith o gyfnod i gyfnod, fe welir yn eglur fel yr oedd yn datblygu ac yn meistroli ei grefft fwyfwy o hyd, nes ei fod o'r diwedd yn gallu canu'n hynod o gelfydd, heb fynd yn gelfyddydol... (43)

Nid cymaint o syndod felly yw canfod Parry-Williams yn ei ysgrif gyhoeddedig olaf, 'Cyffes', yn trafod y gweithiau llenyddol hynny yr ymhyfrydodd ynddynt, gan enwi 'Twmi' Nantlais Williams, a 'Dai' J. J. Williams yn eu plith. Lluniwyd yr ysgrif yn 1971, ac

ymddengys fel pe bai'r awdur yn cydnabod ar derfyn cyfnod maith o ymhél â llenyddiaeth na fu iddo erioed dreiddio at ei hanfod, nac ychwaith wyro oddi wrth ei gred sylfaenol mai ofer oedd gwneud hynny beth bynnag. Cymer arno felly ymosod ar ei ymagwedd deimladwy tuag at lenyddiaeth, gan danio ambell ergyd yn y broses i gyfeiriad y beirniaid llenyddol modern:

[Gan bwyll, frawd! Nid oes a wnelo truth fel yna ddim ag ymateb dyn i hanfod llenyddiaeth. Ymollwng i ymfflamychu ac ansoddeiriau ynghylch symledd ac uniongyrchedd - dyna ydyw. Nid osgo o'r math yna yw ymateb i apêl artistiaeth ieithwedd, ac nid dyna yw ymwybod ag angerdd ac anian ysbrydoliaeth. Mater i archwilgi a dychmygwr sy'n chwilibawan ym maes eneideg, yw esbonio'r synwyrusrwydd sy'n peri bod y "llygaid yn diferu dagrau" a'r wyneb yn "fudr gan wylo" yn y cyswllt hwn. Pwyll, frawd, pwyll!] (44)

Yma, fodd bynnag, yn yr ymagwedd deimladwy tuag at lenyddiaeth, yr erys ei wir ddiddordeb, ac yn bennaf oll yn y broses greadigol ei hun. Er gwaetha'r duedd ddadansoddol a amlygir yn Elfennau Barddoniaeth, wrth fynd i'r afael â seicoleg y broses greadigol, daliodd yn gadarn at ei gred nad 'mecanyddol' mo'r broses o farddoni neu lenyddda. Craffer ar ei gwestiynau i'r beirdd yn y gyfrol Y Bardd yn ei Weithdy. Fel hyn y mae'n holi W. J. Gruffydd:

A oes raid i chwi gael cynhyrfiad arbennig i'ch symbylu i gyfansoddi cân? Ynteu a ellwch chwi jest benderfynu eistedd i lawr a chyfansoddi, fel y bydd saer yn mynd ati i wneud dodrefnyn? Hynny yw, mewn geiriau plaen, ai rhywbeth hollol beiriannol ydyw? Neu a oes raid "bod yn yr ysbryd" ac mewn hwyl cyfansoddi? (45)

Fe'i gwelwn yn dilyn yr un trywydd wrth holi Gwenallt hefyd:

Cyn i neb allu meddwl am wneud cân a chyn i ddim allu ei gynhyrfu neu ei symbylu i fynd ati i lunio cerdd o gwbl, onid oes raid i ddyn felly fod yn "wahanol" i'r dyn cyffredin o ran ei dymheredd ar y pryd, neu, efallai, fod yn wahanol yn llwyr a hollol o ran natur? Y mae'r ffaith fod rhywbeth yn ymgynnig iddo fel "testun cân" yn profi nad rhywbeth hollol fecanyddol yw barddoni, onid yw? (46)

Mae'r cwestiynau hyn yn cadarnhau agwedd Parry-Williams tuag at y broses greadigol, ac yn ein tywys at yr hyn a eilw yn 'gyffro cychwynnol'. Iddo ef, 'roedd y sbardun hwn yn rhan annatod o'r broses, ac yn gynrychioliadol o'r dirgelwch a welai ef ymhlyg yn yr anian greadigol. Fe'i gwelwn yn manylu ar y mater wrth ymhelaethu ar ei gwestiwn i Gwenallt:

Ond, fel y dywedais, cyn i rywbeth eich taro fel yna yn bwnc neu destun... rhaid eich bod yn rhywun y gellir ei daro felly, onid oes... Cofiwch eich bod chwi wedi dweud mai rhywbeth sy'n eich taro "fel bardd" ydyw hyn. Dyna holl gyfrinach y cyffro cyntaf, yn fy marn i. Ac, yn wir, y mae mwy na "tharo" syml yn y peth, gredaf i. (47)

Mae'r pwyslais, fel y gwelir, ar natur y 'bardd' ei hun, a'i allu i dderbyn y cyfryw gyffroadau. Awgrymir yn gryf mai dawn gynhenid na ellir ei hyfforddi yw dawn y bardd, ac yn wir, fe ddeil y gred hon yn gryf mewn cylchoedd barddol, ymagwedd y gellir ei holrhain i feirdd rhamantaidd y ddeunawfed ganrif a llythyrau Keats yn arbennig. Nid fod Parry-Williams yn ystyried y cyffroadau yn nhermau rhyw fflach syfrdanol o

weledigaeth. Gwelir droeon fel y mae hefyd yn pwysleisio pwysigrwydd y broses a eilw'n fyfyrddod. Cofiwn iddo sôn wrth ei gefnder, Tom Parry, am ei bryder nad oedd dynoliaeth yn gyffredinol yn fodlon eistedd a chymryd hoe i fyfyrddod, gan bwysiced oedd y broses ragarweiniol hon iddo fel llenor. Dyfynna adnod o lyfr y Salmau ar sawl achlysur fel petai i danlinellu'r gred ym mhwsigrwydd myfyrddod:

Gwresogodd fy nghalon o'm mewn tra yr oeddwn yn myfyrddod, enynnodd tân, a mi a lefarais â'm tafod.
(48)

Dim ond yn sgil myfyrddod y daw'r symbyliad hwnnw i gyfansoddi; y symbyliad a eilw'n 'gyffro cychwynnol' neu dro arall fel plentyn nodweddiadol ei oes yn 'awen'. Yn wir, mae ganddo ddwy soned ar y testun 'Awen', un gynnar o'r flwyddyn 1921 yng nghylchgrawn Y Winllan, a'r soned adnabyddus a gyhoeddwyd yn Lloffion, yn ogystal â'r soned 'Ffynnon' yn Lloffion sydd hefyd yn ymdrin â'r broses o greu celfyddyd (heb sôn am y rhigwm 'Awen' yn Ugain o Gerddi). Tueddfryd rhamantaidd ddigon a amlygir yn y cerddi hyn, yn enwedig felly yn y soned 'Awen' a gyhoeddwyd yn Lloffion. Ynddi, rhoddir cyfarwyddiadau manwl ar sut i gyrraedd tarddle'r awen, fel petai:

Cloddier dyfnderau daear calon dyn
I gael cyfrinach ei Gelfyddyd Gain;
Troer yr haenau bob yn un ac un,
Gan dreiddio i'r cilfachau sy'n y rhain...

Ond wedi cyrchu at yr Awen:

... odid na chanfyddir nad yw hi
Yn ddim ond ffynnon fach o ddagrau'n lli. (49)

A dacw ni'n ôl yng nghilfachau'r galon, ac yn fwy penodol yn nhiroedd teimlad a'r stâd emosiynol ddagreuol sydd ei hangen nid yn unig i greu ond hefyd i ddehongli. Dychwelwn at yr ysgrif ddiweddar honno 'Cyffes' ac at ei gyfaddefiad ynddi:

Ond y mae dagrau - dagrau tristwch a thosturi, dagrau llawenydd a digrifwch, a hefyd, yn gymysg â'r rhain, ddagrau dylanwad ymadroddi gafaelgar a deniadol - wedi bod yn rhan o'm hetifeddiaeth eneidïol i, beth bynnag yw esboniad y bywydegwyr ar hyn oll. (50)

Adlewyrchir pwysigrwydd y 'dagrau' yn ei raniad triphlyg o'r broses greadigol, sef 'y cyffro cychwynnol', 'y cyfrwng' a'r 'cydymdeimlad' (neu'r ymateb). Tra gallai drafod yr ail ohonynt mewn termau mecanyddol, 'roedd y ddwy ran arall fel ei gilydd yn perthyn i stâd annelwig y 'dagrau'. Er iddo lunio ei lith ragarweiniol i'w gyfrol Elfennau Barddoniaeth ar sail y rhaniadau hyn, cwta dudalen yr un a roir i drafodaeth ar y 'cyffro cychwynnol' a'r 'cydymdeimlad'. Neilltuir rhan helaethaf y rhagarweiniad a'r gyfrol yn ei chyfanrwydd i ddadansoddiad o'r 'cyfrwng'. I bob golwg, byd dirgel oedd byd y cyffro a'r cydymdeimlad, byd dagrau, a gwell oedd ganddo ei gadael ar hynny. Fel y sylwodd Meredydd Evans yn ei ddarlith 'Dirgel Fyd':

O drafod nodweddion sylfaenol y gweddau hyn ar weithgaredd creadigol dyn daeth i synhwyro ei fod yn cyrraedd at ffin y gorfodid arno ei bod yno, heb iddo fedru ei chroesi. (51)

I'n tyb ni, efallai mai annigonol yw encilio i fyd ias wrth drafod llenyddiaeth; onid yw gwaith Parry-Williams ei hun yn galw am ymateb deallol? Ond fel y nododd John Rowlands, troi llenyddiaeth yn gyffur a wna dull Parry-Williams o feddwl, ac mae'r sylwadau canlynol yn crisialu'r byd perlesmeiriol hwn y carai ein tywys iddo:

Yr awgrym yw nad oes ots yn y byd beth yw'r weledigaeth. Felly cawn ein mesmereiddio gan lenyddiaeth, a'n taro'n fud. 'Fedrwn ni ddim dadlau'n ôl â'r llenor, oherwydd nid yn libart ein hymresymu beunyddiol y mae llenyddiaeth yn bodoli... Byd gwefr ac ias yw hwn, nid byd caled ffeithiau a dadleuon. (52)

Ac eto, er y pwyslais parhaus ar fyd gwefr ac ias, mae'n eironig mai cyfraniad enwocaf Parry-Williams i fyd beirniadaeth oedd y gyfrol, neu'n gywirach efallai, y llawlyfr Elfennau Barddoniaeth. O'i dinoethi, gwelir mai cyfres o fformiwlâu ar gyfer darpar-delynegwyr a geir ynddi i bob pwrpas. Fel yr oedd Yr Odliadur a'r amrywiol werslyfrau cynganeddol yn llawlyfrau ar gyfer dadeni cynganeddol y saithdegau, bron na ellid dweud fod Elfennau Barddoniaeth yn llawlyfr i'r traddodiad telynegol Cymraeg, ac yn cynrychioli penllanw y delyneg Sioraidd a Neo-Sioraidd yng Nghymru. Dewisodd Bobi Jones yr ansoddair 'amheus' (53) i'w disgrifio, a hynny heb fod yn gwbl amhriodol.

Pan gyhoeddwyd y gyfrol am y tro cyntaf, fodd bynnag, cwta ddeng mlynedd wedi Cerdd Dafod (1925) John

Morris-Jones, 'roedd y croeso yn un cymharol frwd, a'r adolygwyr eiddgar fel petaent yn ei gweld yn gymhares deilwng i'r gyfrol honno, ac yn arbennig o addas ar gyfer yr ysgolion a'r colegau. Meddai R. Meirion Roberts yn Y Traethodydd:

I fachgen neu eneth o Gymro a fynn wybod rhywfaint am saernïaeth barddoniaeth delynegol ddiweddar dyma lyfr penigamp a diguro. Fe roisai llawer ohonom y byd crwn cyfan am gyfarwyddyd mor ddiogel a medrus pan wawriodd y gogoniant arnom gyntaf. (54)

Nid oedd adolygydd Yr Efrydydd, T. Eirug Davies, lawn mor frwdfrydig, gan dybio fod tueddfryd wyddonol ddadansoddol yr awdur wedi cael y gorau arno. O gofio ymwybyddiaeth yr awdur ei hun o annigonolrwydd y dull gwyddonol o feddwl, yn eironig ddigon mae sylwadau'r adolygydd yn taro tant pur gyfarwydd:

Wedi chwalu 'Cloch y Llan' (Crwys), e.g., ceir ei bod yn perthyn i'r Ffurf Ddwyochrog Ddramatig, a diau y bydd gwybodaeth o'r fath yn ddiddorol a defnyddiol i'r ysgolion canol, ond credaf ei bod yn llawn cystal na wyddai Crwys ddim am y ffurf honno cyn canu'r gerdd, er hynny. (55)

Da y sylwodd yr adolygwyr ar ddefnyddioldeb y gyfrol ar gyfer yr ysgolion, oherwydd mewn dim o dro daeth yn feibl i lu o athrawon Cymraeg, nid ar sail ei hymdriniaeth ddadansoddol yn unig, ond hefyd ar sail y flodeugerdd o delynegion adnabyddus a gynhwyswyd fel atodiad iddi. Cymaint yn wir fu'r galw amdani fel y bu'n rhaid ei hailargraffu ymhen y flwyddyn. Yn hyn o beth, yr un oedd ei hanes â Cerdd Dafod (1925) John

Morris-Jones a'r Flodeugerdd Gymraeg (1931) a olygwyd gan W.J. Gruffydd. Anodd fyddai dechrau mesur dylanwad y tair cyfrol yma a gyhoeddwyd o fewn degawd i'w gilydd ar chwaeth a chrebwyll llenyddol y Gymru Gymraeg. Bu teyrnasiad syniadau Morris-Jones, Parry-Williams a Gruffydd yn hwy o lawer na'r telynegwyr a'u hysgogodd, fel y sylwodd Derec Llwyd Morgan wrth drafod 'Drwg Efeithiau'r Delyneg':

Y gwir amdani yw fod beirdd blaenaf y cyfnod rhwng 1935 a 1970 wedi anwybyddu'r delyneg set bron yn llwyr, ond bod eu darllenwyr yn dal i fesur eu cynnyrch yn ôl llathen Elfennau Barddoniaeth a phenodau agoriadol Cerdd Dafod. (56)

Gwireddwyd ei ofnau yn Eisteddfod Genedlaethol Y Fflint yn 1969 pan fentrodd alw am 'Gladdu'r Delyneg' a chanfod y byddai'n well gan gynulleidfa y Babell Lân ei weld ef, y darlithydd ifanc, yn cael ei gladdu.

Nid rhyfedd oedd ymateb o'r fath pan ystyriwn ddylanwad llyfrau Parry-Williams a'i ddau gyd-athro. Er bod y delyneg wedi hen chwythu ei phlwc fel ffurf lenyddol gyffrous pan gyhoeddwyd Elfennau Barddoniaeth yn 1935, nid oedd hynny'n rhwystr rhag i feirdd a phrydyddion y cyfnod geisio cydymffurfio'n ufudd â'r patrymau a ddiffiniwyd yn y gyfrol. Yn wir, pan gyhoeddwyd Y Flodeugerdd Delynegion yn 1979 o dan olygyddiaeth Gwynn ap Gwilym, mae'n ddiddorol sylwi ei fod yntau yn gwneud defnydd o ddosbarthiadau Parry-Williams yn ei ragymadrodd i gwmpasu'r mwyafrif o

delynegion a geir yn y casgliad.

'Roedd Thomas Parry yntau yn ei gyfrol Llenyddiaeth Gymraeg 1900-45 wedi cilawgrymu tynged debyg i'r un a arfaethai Derec Llwyd Morgan ar gyfer y delyneg, a hynny ar sail y wedd ddynwaredol remp o fewn y traddodiad telynegol Cymraeg. Nid canlyniad uniongyrchol i'r gyfrol Elfennau Barddoniaeth oedd yr elfen ddynwaredol wrth reswm; fe feirniadwyd telyneg gynnar Parry-Williams ei hun, 'Rhaid', gan neb llai na Saunders Lewis am fod yn efelychiad tila o 'Cwyn y Gwynt' Morris-Jones. Serch hynny, gellid dweud yn weddol ddibetrus mai cnul angladdol y delyneg a seiniwyd yn sgil Elfennau Barddoniaeth, yn hytrach nag unrhyw wawr newydd. A defnyddio geiriau Bobi Jones, trwy gymeradwyo "patrymau cywilyddus o driciol yn hwylus i'n hedmygedd" (57) 'roedd Parry-Williams yn adlewyrchu'r agwedd brennaidd at saernïaeth y ffurf a arweiniodd at dranc anochel y delyneg ramantaidd. Brathog iawn yw sylwadau pellach Bobi Jones ar y pylni telynegol hwn:

Diau ei fod yn gysylltiedig â'r diffyg sylwedd, a'r amharodrwydd i fyfyrion mewn prydyddiaeth. Roedd y parodrwydd anfeirniadol i groesawu fframweithiau gosodedig cyfleus o'r math hwn hyd at ormodedd yn rhan hefyd o'r ymgais i osod canllawiau i deimladau pan nad oedd gan y meddwl fawr o ruddin o'i mewn. (58)

Onid un o'r deuoliaethau niferus hynny ynghlwm â phersonoliaeth Parry-Williams yw ei fod ef fel un a

ddygodd fyfyrddod i farddoniaeth y ganrif hon yn cael ei gysylltu trwy ei lyfr Elfennau Barddoniaeth â thuedd nifer o delynegwyr ei oes i dderbyn fframweithiau parod i'w teimladau, a hynny ar draul sylwedd myfyrdodol? Gellid amlhau enghreifftiau yn hyn o beth, ond digon yw nodi fod patrymau 'triciol' Parry-Williams i'w gweld yn lleng yng nghylchgronau a chyfansoddiadau eisteddfodol y cyfnod. Goddefer un enghraifft o'r flodeugerdd Awen Aberystwyth a gyhoeddwyd gan rai o fyfyrwyr Parry-Williams yn y coleg yno i ddathlu hanner-canmlwyddiant Y Gymdeithas Geltaidd. Gellid dosbarthu telyneg M. Gwennant Davies 'Gorfoledd' yn dwt yn ôl diffiniad Parry-Williams gyda'r telynegion 'Ffurf gadwynog, esgynnol'. Dyma'r diffiniad:

Yn y dosbarth yma o gyflew gellir cynnwys y teip o gân sy'n cynnwys cyfres o benillion tebyg i'w gilydd i raddau, ...rhyw hwb-cam-a-naid o gân. Y cyswllt rhyngddynt, fel arfer, ydyw llinell neu ymadrodd neu air a ailadroddir... Ond y mae'r geiriau a ailadroddir yn ennill mwy o 'ystyr' wrth fynd ymlaen, nes cyrraedd eu llawn rym y tro diweddaf y ceir hwynt. (59)

A dyma'r delyneg:

Chwerddais ynof fy hunan
Neithiwr ym min yr hwyr,
Chwerthin nes bod gofalon
Yn cilio i ffwrdd yn llwyr..

Nid am fod gwrid y machlud
Yn addo bore hardd,
A gwrid y rhosyn ieuan
Yn cadw'r nos o'r ardd.

Nid am fod cân y fwyalch
Yn fwynach nag o'r blâ'n,
Nac am fy mod yn deall
Yr ergyd yn ei chân.

Nid am fod brig y lili
Yn wynnach nag y bu-
Ond am fod gwin ieuenctid
Yn hybu 'nghalon i. (60)

Fel mae'n digwydd, nid gormes y delyneg à la
Elfennau Barddoniaeth yn unig a welir ar awen
Aberystwyth, mae dylanwad idiom ac arddull Parry-
Williams ei hun yn llethol ar brydiau, fel y sylwodd
Davies Aberpennar wrth adolygu'r gyfrol yn y cylchgrawn
Heddiw. Meddai am gerddi'r myfyrwyr:

Ond mae dyn yn blino ar y Parry-Williams-Parry-
aeth ddirugaredd hon, yn enwedig pan nad oes
ynddi ond cysgod gwan o'r gwir ddirgelwch dychymyg
a geir yn sonedau gorau'r Meistri ! Ar y cyfan,
llyfr digalon yw Awen Aberystwyth... (61)

Cydiwyd yn y cyfle yn y rhifyn dilynol o'r cylchgrawn
gan lythyrwr dan yr enw Perkins Pontlotyn i fwrw sen
pellach ar feirdd 'ysgol Aberystwyth' gan awgrymu'n
gryf yn y broses fod tuedd yng ngwaith Parry-Williams
ei hun tuag at yr hunanddynwaredol. Mae'r lled-barodi
yn feirniadaeth bur ddeifiol:

Yr wyf yn sicr fod Cymru gyfan yn llawn
werthfawrogi awen Aberystwyth ar ei phinaclau, ond
yr wyf yr un mor sicr fod llawer ohonom wedi
blino'n llwyr ar bethau tebyg i'r canlynol (os
goddefir imi fynd heibio i'r "disgyblion", chwedl
Davies, a pharodi'o'r meistriaid):-

Mi welais frodorion gwyllt eu tw'
Yng nghanol fforestydd Timbyctw.

A dynion ynysoedd Caribî
Ysmygent eu pib fel fy mhib i.

Hen frodyr hir-wallt Pernambwco
Yn llenwi bol ar wyau clwc o... (62)

Ac ymlaen â'r parodi yn y cywair ysmala hwn, a rhaid

cyfaddef - o fwrw golwg ar Awen Aberystwyth - fod arddull rigymol, ymddangosiadol ffwrdd-â-hi Parry-Williams yn brigo i'r wyneb yng ngwaith nifer o'r beirdd, ochr yn ochr â'r patrymau telynegol 'triciol'.

O safbwynt y patrymau telynegol hyn, dylid nodi nad diddordeb newydd a amlygwyd gan Parry-Williams yn Elfennau Barddoniaeth. Cyn gynhared â 1914, mewn ysgrif o'r enw 'Criafol', yr oedd eisoes wedi ymdrin â'r delyneg mewn modd y gallai'n hawdd gytuno ag ef drigain mlynedd yn ddiweddarach. Gwelir eto'r ddeuoliaeth ymddangosiadol o fardd y 'deall' yn pwysleisio'r elfen deimladol, ond y gwir amdani oedd fod barddoniaeth delynegol (La poésie pure, chwedl Verlaine) yn addasach at ei bwrpas o geisio cael gafael ar y mater annelwig hwnnw a alwyd ganddo yn 'wir beth':

Felly, - a chymysgu tipyn ar y ffigyrau - cyflea'r ffurf delynegol ryw eirias "barddonol"; mynegi eiliad o danbeidrwydd, heb fod, o angenrheidrwydd, yn ymfflamychol. Ei hamcan ydyw dal ynnddi ei hun neu gario neu gorffori un modd neu ffansi neu deimlad a brofwyd i'r byw...Os gall gyfodi atsain neu ddeffro ymateb, y mae'n boddhau'r darllenydd ac yn rhoddi iddo'r hyfrydwch sydd weithiau, gan brydferthwch mynegi meistrolgar yn tynnu dagrau.
(63)

Y syniadau hyn hefyd oedd craidd darlith a draddododd yn Aberystwyth gerbron 'Y Gymdeithas Geltaidd' ar y 27ain o Dachwedd 1922. Yn ôl adroddiad canmoliaethus a gyhoeddwyd yn y Dragon, gwelir fel y pwysleisiai bardd 'Yr Esgyrn Hyn' (a gyfansoddwyd yn ystod yr un flwyddyn) mor fwyn a thyner oedd cywair y

delyneg. Meddai E. S. O. yn ei adroddiad:

Ni chaiff gerwinder ei le yn y delyneg, ond cynhefin lledneisrwydd yw. Ni bydd y delyneg Gymraeg yn gorffen mewn anobaith; fe fydd y Cymro yn sicr o weled gwawr yn rhywle. Pwy all fesur lled a dyfnder dylanwad darlith fel hon? Nid myfi! (64)

Machlud yn hytrach na gwawrio yr oedd y delyneg Gymraeg pan gyhoeddwyd Elfennau Barddoniaeth yn 1935. Dioddefai o ddiogi iaith, rhythmau diddychymyg a chyfyngder themâu (65) ac ni wnaeth y gyfrol ddim ond rhoi hwb ymhellach iddi tua chors ei thranc. Yn ei ddadansoddiad o ffurfiau amrywiol y delyneg roedd Parry-Williams yn anymwybodol yn ysgrifennu beddargraff y ffurf a oedd yng ngeiriau Bobi Jones wedi cynrychioli "gwir gamp ein llenyddiaeth yn ystod y cyfnod 1902-1936". (66)

Erys un gwaith y dylid bwrw golwg arno wrth geisio corlannu syniadau beirniadol Parry-Williams, sef y ddarlith radio Ymhél â Phrydyddu; darlith '50 gini' yn ôl nodyn yng nghopi personol yr awdur! Traddodwyd y ddarlith fel rhan o wasanaeth Cymraeg y B.B.C., a hynny am chwarter awr wedi naw yr hwyr ar y 23ain o Ionawr, 1958. Hanesyn bach poblogaidd ymhlith casglwyr anecdotau llenyddol yw'r un sydd yn ymwneud â'r modd y bu i'r Radio Times gamargraffu ei theitl mewn dull anffodus o Freudaidd, a'i droi yn 'Ymhél â Phryderu'. Mae'r ddarlith fodd bynnag yn perthyn i'r cnewyllyn bychan hwnnw o weithiau lle ceir Parry-Williams yn

trafod yn weddol agored yr hyn a eilw'n broses greadigol. Ag yntau wedi croesi oed yr addewid fe'i gwelwn yn ymlwybro'n ôl dros dir y bu'n ei dramwyo mewn ambell ragymadrodd ac ysgrif i geisio taflu goleuni ar 'anian barddoni' a'r anawsterau a gyfyd wrth i fardd ddod i delerau ag ef yn ei bersonoliaeth ef ei hun. Rhyw faniffesto barddol ar ryw olwg, er na fyddai Parry-Williams ei hun yn goddef y fath ddisgrifiad.

Mae'r sawl sydd yn gyfarwydd â gweithiau cynharaf Parry-Williams (gweithiau yr hanner ieuenctid, chwedl Dyfnallt Morgan), yn ymwybodol o'r ddyfais a ddefnyddir i glymu ynghyd y pedair ysgrif 'Eiconoclastes', 'Yr Hen Ysfa', 'Y Trydydd' ac 'Ar Gyfeiliorn'. Yndd ynt, cymer yr awdur arno ailgyfarfod â chyfaill o ddyddiau'i febyd, a hynny wedi ysbaid o rai blynyddoedd. Dyfais ydyw, fel y gwelir oddi wrth gynnwys yr ysgrifau, sydd yn galluogi'r awdur i ymdrin ag agweddau ar ei brofiad a'i bersonoliaeth ei hun. Yn hyn o beth mae modd tynnu cymhariaeth rhwng yr ysgrifau hyn a'r ddarlith Ymhél â Phrydyddu. Un o hynodion y ddarlith yw naws amhersonol y traethu sydd yn croestynnu â'r sylwadau a draethir, ac sydd yn amlwg yn cynrychioli syniadau Parry-Williams ei hun. Cwbl nodweddiadol ohono yw ei amharodrwydd i fynegi ei syniadau yn blwmp ac yn blaen fel y gwnaeth T. S. Eliot yn On Poetry and Poets (Efrog Newydd 1957) neu David

Jones yn ei lyfr yntau, Epoch and Artist (Llundain 1959) dyweder, ond gallwn gymryd yn ddigwestiwn mai ei lais personol ef sydd yma. O weld llyfr Eliot ymhlith ei lyfrgell bersonol, mae'n ddigon posib i'r llyfr hwnnw brofi yn rhyw fath o symbyliad.

Eto, er bod Parry-Williams yn ymddiddori yn y modd y gweithiai meddwl y bardd, roedd hefyd yn ymwybodol o'r anawsterau a wynebai'r bardd a geisiai daflu goleuni ar ei grefft. Mae geiriau Dylan Thomas yn ei Poetic Manifesto yn cyffwrdd â'r un trafferthion a wynebai Parry-Williams yntau:

Here, I am afraid, I am beginning to talk too vaguely. I do not like writing about words, because then I often use bad and wrong and stale and woolly words. (67)

Yn sicr, mae geiriau gwlanog fel petaent yn rhan annatod o gynhysgaeth y sawl a fentra drafod llenyddiaeth Gymraeg. Er y gallai Parry-Williams noethlymuno rhai o allanolion llenyddiaeth, gwell ganddo yn y pen draw oedd distewi a mynd yn fud ger ei bron:

Efallai y gellir i raddau roi peth cyfarwyddyd (os oes eisiau hefyd) gan feirniad o fardd i ddehongli rhywfaint ar y dirgelwch (a dirgelwch anrhesymol ac anesboniadwy ydyw barddoniaeth), ond pawb drosto'i hun ydyw hi ynglŷn â dal y gogoniant. (68)

Ac er nad oedd yn un o gefnogwyr selocaf Dylan Thomas, nid oes amheuaeth fod llawer o dir cyffredin rhyngddynt cyn belled ag yr oedd eu syniadau am lenyddiaeth yn y

cwestiwn. Byddai Parry-Williams yn sicr o fod wedi amenio'r sylw canlynol gan y bardd Eingl-Gymreig:

You can tear a poem apart to see what makes it technically tick, and say to yourself, when the works are laid out before you, the vowels, the consonants, the rhymes and rhythms, "Yes, this is it. This is why the poem moves me so. It is because of the craftsmanship". But you're back again where you began. You're back with the mystery of having been moved by words. (69)

Ond a dychwelyd at y ddarlith, gwelir ei bod yn agor â'r rhagdybiaeth fod bardd, rhywsut neu'i gilydd yn cael ei eni felly; bod rhyw asgen neu ogwydd at gyfansoddi yng nghyfansoddiad y plentyn, a hynny naill ai'n destun pryder neu lawenydd i'r rhieni. Cofiw'n fod gennym dystiolaeth Parry-Williams ei hun i'w dad wfftio ei gynigion cyntaf ef ar farddoni, sef yr englynion ("o ran siâp beth bynnag") a luniodd yn ystod ei gyfnod ym Mhorthmadog. Ond fel y gwyddom, dal ati i ymhél â phrydyddu a wnaeth y Parry-Williams ifanc yn union fel y bachgen a ddisgrifir yn y ddarlith. Dygnu arni fel petai'n bodoli ar wahân i'w gymdeithas:

Ond os deil yr 'elfen' i'w drwblo, y mae yntau'n rhygnu arni yn ddistaw bach, nes o'r diwedd nad yw'n malio pwy a wŷr bellach. (70)

Crisialwyd yr un math o syniad yn sylwadau adnabyddus Patrick Kavanagh sef bod dyn yn chwarae neu 'bonshan' â cherddi a phenillion, nes canfod mai hwy yw hyd a lled ei fywyd. O gyrraedd y pwynt hwnnw y daw'r sylweddoliad tyngedfennol yng ngolwg Parry-Williams:

Y mae'n dra phosibl fod y gŵr ifanc erbyn hyn wedi dechrau sylweddoli ei fod yn perthyn i'r hanner

hwnnw o ddynolryw a elwir yr un 'pathetig', gydag emosiwn yn oruchaf yn ei gyfansoddiad, yn wrthgyferbyniol i'r hanner arall a elwir yr un 'drasig', gyda gweithredu a chonsarnio yn oruchaf duedd. (71)

Unwaith eto, dyma fardd y 'poésie cérébrale' yn ein dwyn i diriogaeth y dagrau, gan ddangos yn glir ei fod ef ei hun yn ystyried y gwyddonol a'r creadigol fel gweithgareddau hollol wrthgyferbyniol. Er ei gyneddfau dadansoddol, daliai'n daer at y mystique sydd wedi amgylchynu'r llenor, ac yn enwedig felly'r bardd, o fewn y diwylliant Cymraeg.

Wrth drafod sylwadau bardd ar ei waith fel hyn, y mae'n anodd osgoi dedfryd Eliot ar adegau, sef bod tuedd gan fardd i gyfiawnhau ei arferion cyfansoddi ef ei hun. Aeth John Rowlands â'r ddadl hon i'r eithaf un pan honnodd y "buasai'n iechyd i ni yng Nghymru fynd dros ben llestri a chael gwared ag awduron, oherwydd gallant fod yn gryn niwsans. Mae nhw'n aml yn sefyll rhwng y beirniad a'u gwaith". (72) Nid fod y ddarlith hon yn dangos Parry-Williams yn mynd ati'n ymwybodol i greu apologia dros ei waith, ond yn sicr fe'i gwelir yn cadarnhau'r egwyddorion hynny a welir ar waith yn ei gynnyrch ef ei hun. Ystyrier ei bwyslais ar bwysigrwydd gwreiddioldeb llais i'r llenor creadigol:

Diamau fod ambell un athrylithgar yn ddigon gwreiddiol ac ar-wahân wrth natur nad rhaid iddo ymboeni i geisio ymddatod o rwymau dynwared a 'thraddodiad', ond bod yn syml fel ef ei hun. Hwnnw, o bosibl yw'r dywedwr gwir ddawnus...(73)

Mae'n anochel ar ryw olwg fod dyn yn tueddu i ystyried sylwadau o'r fath fel modd o ddod i well adnabyddiaeth o bersonoliaeth lenyddol yr awdur, yn union fel y mae dyn yn ymateb i gil-sylwadau yr ysgrifau. Teg ychwanegu, fodd bynnag, fod y sylwadau canlynol o eiddo Seamus Heaney ar y mater o fardd yn canfod ei lais gwreiddiol ei hun efallai'n braffach dadansoddiad o'r modd y llwyddodd Parry-Williams i wneud hynny yn ei gerddi:

Finding a voice means that you can get your own feeling into your own words and that your words have the feel of you about them; and I believe that it may not even be a metaphor, for a poetic voice is probably very intimately connected with the poet's natural voice, the voice that he hears as the ideal speaker of the lines he is making up.
(74)

I'r sawl a'i clywodd yn darllen ei waith prin y gellid gwadu bodolaeth y fath gysylltiad. Yn wir, mae'r pwyslais hwn ar glust y llenor yn un a amlygir yn y ddarlith. Iddo ef, mae gwerth esthetig unrhyw brydyddiaeth ynghlwm yn ei hapêl at glust y darllenydd, a'r broses greadigol ei hun yn ddibynnol ar hynny. Fel y dywedodd Paul Valéry wrth drafod celfyddyd y bardd: "His ear speaks to him". (75) Yn wir, mae'n bur debyg mai'r pwyslais hwn ar yr elfen glywedol a barodd i Parry-Williams fethu â dod i delerau'n llwyr â'r mesur penrhydd. Hyd yn oed yn 1964, wrth iddo feirniadu cystadleuaeth y goron am y tro olaf, yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe, dengys yn ddigon eglur yr

anawsterau a barai'r mesur penrhydd iddo:

Yr oedd y vers libre yn dal yn ei rym, ac yn amlwg iawn i'r llygad, beth bynnag. Ond cwestiwn arall yw a oedd gan y librwyr hyn oll unrhyw reswm pendant bob amser dros doriadau eu llinellau (neu'n hytrach, efallai, doriadau eu brawddegau i ffurfio llinellau). Gan na wyddom yn sicr sut y byddent hwy'n darllen neu lefaru eu llinellau'n "rhithmig", anodd oedd cael allwedd i'r ansicrwydd. (76)

Mae'n werth ychwanegu i un ymgeisydd craff yn y gystadleuaeth dan sylw anfon tâp gyda'i bryddest mewn ymgais ddewr i ganfod cyfaddawd â rhagfarnau un o'r beirniaid.

Mae'r beirniadaethau ar y pryddestau eisteddfodol yn wythïen ffrwythlon iawn i'w chloddio pan yn ystyried agwedd Parry-Williams tuag at y vers libre. Yn wir, yn ei feirniadaeth ar gystadleuaeth y goron yn Eisteddfod Genedlaethol Dyffryn Maelor 1961, pan dderbyniodd ddeuparth o'r pryddestau ar y mesur penrhydd, ceir ganddo grynodeb o'i amheuon a'i ragfarnau:

Y mae'n amlwg, felly, nad yw'r dull hwn wedi chwythu ei blwc yng Nghymru, a'i fod yn dal yn ffasiynol a hyd yn oed wedi datblygu'n gyfrwng 'traddodiadol bellach'. O ddarllen y cynhyrchion hyn, ni buaswn i'n honni gallu barnu pa nifer ohonynt sy'n arddangos cynefindra â 'seiliau' ac 'anhepgorion' y math hwn o ganu yn ôl yr 'awdurdodau', neu a dweud y peth yn wahanol, a yw'r cyfansoddwyr wedi astudio'r mater yn wyddonol i greu eu patrwm eu hunain ar sigl cynhwynol a cherddediad yr iaith Gymraeg. (77)

Yr un oedd y nodau a drawyd ganddo dro ar ôl tro, ac yn amlach na pheidio gellir synhwyro'r islais o syrffed yn

cyniwair y tu ôl i'w sylwadau. Ystyrier ei sylwadau ym meirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Y Rhyl 1953; ceir yr argraff y carai fod wedi ychwanegu rhyw "Ysywaeth" bach yn gynffon i'w sylwadau:

Y mae'r "mydryddu penrhydd" ffwrdd-â-hi, dibynnu-ar-lwc, yn beth pur gyffredin, ac ni thwyllir y cyfarwydd llygadog gan hyn - er nad yw'n mynegi hynny bob amser. Ond gwell peidio ag oracleiddio ymhellach. Y mae'r Eisteddfod, er adeg "Bro fy Mebyd" (Wil Ifan) ym Mhwlheli yn y flwyddyn 1925, wedi cydnabod y dull "penrhydd". (78)

Mae'n arwyddocaol i Parry-Williams ymatal rhag dilyn 'sgwarnog y vers libre pan gafodd y cyfle i holi Wil Ifan yn y gyfres Y Bardd yn ei Weithdy. Canolbwyntiodd yn hytrach ar Wil Ifan y telynegwr, a thrwy hynny faentumio mai yn y maes hwnnw y gwnaeth ei gyfraniad pwysicaf i farddoniaeth Gymraeg. Felly y bu hefyd i raddau helaeth, ac eto 'roedd cyfyngu ei ymdriniaeth â'r bryddest benrhydd 'Bro fy Mebyd' i un frawddeg swrth yn tueddu i ddiystyru ei rhan yn natblygiad y vers libre yn y Gymraeg, yn enwedig o gofio dylanwad pellgyrhaeddol y gyfundrefn eisteddfodol ar gynifer o ganghennau y traddodiad llenyddol.

Teg ychwanegu mai prin iawn fu'r drafodaeth yng nghyfnodolion y cyfnod ar newydd-deb arddull Wil Ifan pan goronwyd ef yn 1925. Gellir dyfalu mai'r ffaith fod darnau helaeth o'r bryddest yn delynegol swynol ac mewn mydr ac odl oedd yn bennaf cyfrifol am y tawedogrwydd hwn. Yn wir, a defnyddio'r llinyn mesur

traddodiadol Gymreig o boblogrwydd prydddest, daeth darnau mydryddol prydddest Wil Ifan yn rhai poblogaidd i'w hadrodd.

Yn ei ddarlith bwysig ar Y Wers Rydd a'i Hamserau noda D. Tecwyn Lloyd mai'r "sôn a'r trafod cyntaf o bwys ar wers rydd yn y tridegau oedd yr hyn a fu ar ôl i Wyndaf ennill y gadair yng Nghaernarfon ym 1935 am ei awdl wers rydd i Fagdalen". (79) Nid yw'r honiad yn gwbl gywir, ac o safbwynt yr astudiaeth hon, mae cryn arwyddocâd i'r anghytundeb a gododd yn sgil cystadleuaeth y goron yn yr Eisteddfod Ryng-Golegol flwyddyn ynghynt. Hawdd yw credu mai'r anghytundeb hwn ymhlith beirniaid mor barchedig a barodd yr hinsawdd lenyddol ar gyfer trafodaeth Eisteddfod Caernarfon. Adroddir hanes Eisteddfod Ryng-Golegol 1934 gan Gwilym R. Jones mewn adolygiad yn 1937 ar y gyfrol Y Ddau Lais o dan y pennawd 'Y Canu Newydd'. Sôn y mae am y cynnwrf a achoswyd yng ngwersyll llên Cymru gan yr arbrofion penrhydd cyntaf:

Eithr ail-godwyd fflodiat y llyn yn fuan wedyn gan yr Athro W. J. Gruffydd a'r Dr. T. H. Parry-Williams, a gollfarnodd gerdd mewn vers libre o waith Gwyndaf Evans, cerdd a anfonasid i gystadleuaeth am goron yr Eisteddfod gydgolegol. Mynnai'r ddau feirniad hyfedr na ellid galw cân mewn vers libre yn brydddest. (80)

Er iddo chwarae rhan flaenllaw yn natblygiad y canu penrhydd cynnar, nid Gwyndaf oedd awdur y gerdd a gollfarnwyd gan Gruffydd a Parry-Williams. Cywiriwyd

y camargraff a greodd Gwilym R. Jones mewn llythyr ato gan Huw Llew Williams, a gyhoeddwyd yn y rhifyn canlynol o'r cylchgrawn Heddiw. Ynddo, adlewyrchir yr anghytundebau - ac yn fwy na hynny yr ansicrwydd - a fodolai yng Nghymru'r tridegau ynghylch dyfodiad y mesur penrhydd. Am unwaith, canfu Parry-Williams ei hun wedi'i begynu ar un ochr bendant i ddadl:

Gyda golwg ar eich ysgrif yn HEDDIW am Hydref. Fy mhryddest i ar "Lliw" a gollfarnwyd yn Eisteddfod Gydgolegol Bangor 1934 gan T. H. Parry-Williams a'r Athro W. J. Gruffydd. Yr oedd gan Gwyndaf bryddest yn y gystadleuaeth mae'n wir, ond fy ymgais i a ddyfarnwyd yn orau, a hi a daflwyd allan. Ymddangosodd yn gyflawn yng Nghylchgrawn Coleg y Gogledd am y flwyddyn 1934 (tymor y Pasg os wy'n cofio'n iawn - Yr Omnibus). Bu trafodaeth yn y Western Mail wythnos yr Eisteddfod... Ysgrifennodd Tom Parry ysgrif yn amddiffyn y cyfansoddiad. Mynegodd yr Archdderwydd, Gwili a J. J. ac eraill, eu barn hwythau mewn llythyrau at y Golygydd. Gwnaeth Cynan rai sylwadau yn y North Wales Weekly News ("Y Corn Gwlad") yr wythnos ddilynol, a bu Caradog Prichard yn trafod rhyw gymaint ar y peth yn y News Chronicle... (81)

Na, nid oes dim yn debyg i ffrwgwd lenyddol i fywiogi mymryn ar bapurau a chyfnodolion, ac nid amhriodol yw bwrw golwg ar yr hyn a ysgrifennwyd yn y Western Mail ym mis Chwefror 1934.

Ymddangosodd yr adroddiad cyntaf yn rhifyn dydd Gwener, Chwefror y 23ain, ddiwrnod wedi'r eisteddfod, o dan y pennawd ysgubol 'Eisteddfod Ban On Free Verse', ac ynddo sonnir am ddwy gerdd a waharddwyd o'r gystadleuaeth am eu bod wedi eu cyfansoddi ar y mesur penrhydd. Manylir ar ymgais 'Orestes', gan agor y maes i drafodaeth bellach:

It was disclosed, however, that one of the competitors possessed "a vivid imagination and a penetrating mind". He was one of the two who had written in free verse, and according to the adjudication his poem was disqualified because having been written in lines which were without rhyme or metre, it could not be accepted as poetry.

It is unlikely that such a dictum by two of Wales's ablest literary critics will pass unchallenged.

Indeed the official adjudication stated that if the writer had gone to the trouble of "fashioning verses instead of writing prose" his poem would possibly have been the best. (82)

Fore trannoeth, ymddangosodd cerdd o waith Hilda Mary Coath, 'In Defence of Verse Libre'; cerdd ddigon diawen ond yn adlewyrchiad o safbwynt y myfyrwyr eu hunain. Mae'r dyfyniad canlynol yn weddol gynrychioladol o'r gerdd ar ei hyd:

I know the charm of metre and of rhyme,
But to my mind
Free verse is most sincere in its expression,
Unconfined by beast or measure.
Thought more freely flows,
Rhythm comes and goes at its own will,
Like the pulse of life itself,
Now fast, now slow. (83)

Law yn llaw â'r gerdd cafwyd erthygl swmpus gan ohebydd arbennig o dan y pennawd 'Critics' Opinion of Eisteddfod Ban On Free Verse'. Ynddi, cofnodwyd ymateb nifer o bwysigion y byd llenyddol i benderfyniad Gruffydd a Parry-Williams. Mewn ymgais i ymddihatru o'r ddadl gwrthododd Parry-Williams ei hun gynnig unrhyw sylwadau ar y mater. Synhwyrir hefyd fod y ffigurau llenyddol a holwyd yn gyndyn iawn o anghytuno ag ef, a

gwŷr megis Elfed trwy fynegi eu ffydd ddi-ben-draw yng ngallu'r beirniaid yn tanlinellu awdurdod y beirniaid eisteddfodol blaenllaw.

Cynnil hefyd oedd beirniadaeth T. Gwynn Jones pan holwyd ef ar y mater, er honni y byddai'r byd llenyddol ar ei golled heb weithiau beirdd fel Walt Whitman a Verhaeren. Meddai:

It is simply a matter of taste. The modern tendency in many countries has been towards the recognition of what is known as vers libre. (84)

Byrdwn digon tebyg a seiniai Prys Morgan yn ei golofn yntau o dan y pennawd 'Y Bryddest Ddi-Odl a Di-Fesur' gan wawdio un o sylwadau'r beirniaid fel hyn:

...yn gyntaf, nid prydydd mo neb a ysgrifenna vers libre. Felly, nid prydyddiaeth ond yn hytrach ryddiaith a gynhyrchir gan T. S. Eliot, Ezra Pound, Edith Sitwell, heb enwi ond ychydig o'r beirdd byw mwyaf adnabyddus yn Lloegr heddiw. (85)

Efallai fodd bynnag mai gan W. J. Harries, is-olygydd cylchgrawn y myfyrwyr, The Cap and Gown, oedd y sylwadau mwyaf diddorol. Fel hyn y dyfynnwyd hwy yn y Western Mail:

Let it never be said that the University of Wales will be content with supporting the conventions of the past. We live in modern times, which call for their own form of expression both in poetry and speech. (86)

Tua'r un cyfnod, 'roedd Parry-Williams wrthi'n paratoi Elfennau Barddoniaeth ar gyfer y wasg. Ymddangosodd y gyfrol honno yn 1935, blwyddyn 'Magdalen', a gwelwyd ynddi'n ddigon clir nad oedd ei

agwedd at y mesur penrhydd wedi meddalu o gwbl. Bradychir ei amheuaeth yn yr ychydig sylwadau cwta a neilltuodd ar ei gyfer:

Y mae'r hyn a elwir yn fesur penrhydd (vers libre) i'w gael, - mesur difesur ydyw gan amlaf, ond weithiau yn nwylo gwŷr cyfarwydd (ac yn arbennig y rhai sydd wedi ymdrafferthu i feistrolï mesurau mwy set a defodol ac felly'n gwybod beth yw disgyblaeth) fe geir sigl amlwg yn y 'mesur' hwn. Ond ni soniwn am y mesur 'penrhydd' yma. (87)

Nid yw'n hawdd deall paham fod gŵr a dorrodd gwysi newydd a chyffrous o ran ffurf ac idiom yn coleddu agwedd mor geidwadol. Yn wir, dengys nifer o sylwadau yn ei ddarlith Ymhél â Phrydyddu ei fod yn ymwybodol mor hawdd ydoedd i fardd lithro i rigolau braidd yn dreuliedig. Fel hyn y mae'n amlinellu'r anawsterau:

Os yw am chwyldroi ychydig ar bethau ac am ymegnio'n bendant i fod yn 'wreiddiol', yn hytrach na mentro credu y bydd yn sicr o fod yn annibynnol wrth fynnu bod yn ef-ei-hun a chanu â'i lais ei hun, heb fynd i wneud busnes pendant o hynny, yna y mae problem o'i flaen ... sut y mae ymgyrraedd at ffresni a chael tipyn bach o ffrwt ac eples? (88)

Eto, yn y pen draw, plentyn ei gyfnod ydoedd Parry-Williams yntau. Fe'i magwyd mewn cyfnod a osodai gryn bwys ar rai safonau a chanllawiau llenyddol pendant, a chadarnhawyd y rheini yn amlach na pheidio gan ddyfarniadau'r beirniaid eisteddfodol. Fel un o'r rhai a enillodd fri yn y maes hwnnw bu'n gyndyn iawn i dorri llwybrau newydd ac felly hefyd yn ei sylwadau beirniadol achlysurol. Mae gofyn cribinio ambell

ragymadrodd, ysgrif a llythyr i'w canfod, ond hyd yn oed ar ôl gwneud hynny fe'n gadewir â'r argraff mai beirniadaeth synnwyr-y-fawd oedd ganddo mewn gwirionedd. Yn hyn eto, nid oedd ond cynnyrch oes a ddaliai yn y pen draw fod terfyn i weithgarwch y beirniad na ddylid ei groesi; ac oes a oedd yn gynhenid ddrwgdybus o unrhyw dueddiadau dadansoddol. Yn ein cyfnod ni, peth cwbl arferol yw i feirniaid gymryd stoc o'u syniadau a'u hadnewyddu yn weddol gyson. Yn achos Parry-Williams, fel y dengys ei sylwadau fel myfyriwr pedair blwydd ar hugain, glynodd yn sownd wrth ei ymateb 'greddfoll'. Nid anodd fyddai dychmygu yr hynafgwr yn 1975 yn amenio yr hyn a ddywedodd y llanc yn 1911:

True, unalloyed poetry cannot possibly be criticised. It is beyond criticism, it outsoars the critic. But we often see poetry - passion, pure and simple - criticised. Says the critic, - It is inconsequent, incoherent, unintelligible. Let us pity him. It is only the art or clothing of poetry that can be gauged with rule and line. (89)

Go brin y gellid llunio gwell crynodeb o'r syniadaeth a lywiodd ei weithgarwch beirniadol.

1. 20th Century Literary Criticism (Harlow, 1981).
2. 'Beirniadaeth Lenyddol', Beirniadaeth Lenyddol (gol. B. F. Roberts), (Caernarfon, 1982), 1.
3. Cnoi Cil ar Lenyddiaeth (Llandysul, 1990), 11.
4. Hugh Bevan, op. cit., 3.
5. 'Criticism in Welsh', Poetry Wales, XV, 3, 87.
6. 'Beirniadaeth Lenyddol Gyfoes', Lleufer, XXV, 3, 1973, 9.
7. Dafydd Glyn Jones, art. cit., 108.
8. Llythyr at GJW (11/3/1947), Casgliad Griffith John Williams, Ll.G.C.
9. Llythyr at WJG (3/12/1937), Casgliad W. J. Gruffydd (rhif 889), Ll.G.C.,
10. Llenyddiaeth Gymraeg yn Addysg Cymru, Cyfres yr Academi I, (Llandybïe, 1961), 39.
11. 'Dychymyg mewn Barddoniaeth', Efrydiau Athronyddol, XV, 1952, 4.
12. Elfennau Barddoniaeth (Caerdydd, 1935), 84.
13. ibid., 89-90.
14. ABC of Reading (Llundain, argraffiad 1951).
15. 'Dychymyg Mewn Barddoniaeth', art. cit., 4.
16. Y Bardd yn ei Weithdy (Lerpwl, 1948), 10.
17. Modern Poets on Modern Poetry (gol. James Scully), (chweched argraffiad: Glasgow, 1977), 8.
18. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau [= C.B.], Penybont-ar-Ogwr (1948), 1.
19. 'Atgofion Llywydd Llys yr Eisteddfod Genedlaethol', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster) (Llandysul, 1967), 137.
20. Y Genedl Gymreig, 12 Awst 1919.

21. Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 43.
22. 'Colofn Led-led Cymru', Baner ac Amserau Cymru, 9 Awst 1932, 4.
23. 'Colofn Led-led Cymru', ibid., 16 Awst 1932, 4.
24. ibid.
25. Beirniadaeth: Pryddest 'Ynys Enlli', Eisteddfod Genedlaethol Caernarfon (1935), Casgliad yr Eisteddfod Genedlaethol, Ll.G.C.
26. 'Colofn Led-led Cymru', Baner ac Amserau Cymru, 16 Awst 1932, 4.
27. 'Yr Eisteddfod a'i Phobl', Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybie, 1987), 244.
28. Y Winllan, LXXIV, 11, Tachwedd 1921, 257.
29. gw. Caradog Prichard, Afal Drwg Adda (Dinbych, 1973), 114- 5.
30. Erthyglau Beirniadol (Llandysul, 1946), 57.
31. 'Golygyddol', Barddas, 176-7, Rhagfyr/Ionawr 1991/2, 9.
32. C. B. Y Rhy1 (1953), 68.
33. C. B. Abertawe a'r Cylch (1964), 32.
34. C. B. Cwm Rhymni (1990), 34.
35. Cafwyd hyd i'r llythyr hwn ymhlith y llyfrau a drosglwyddwyd i'r Llyfrgell Genedlaethol yn enw Parry-Williams.
36. 'Y Beirniad Llenyddol', Y Gyfrol Deyrnged, 83.
37. Adolygiad: 'Canu Rhydd Cynnar', Y Traethodydd, I, 385, Hydref 1932, 239.
38. Lloffion (Llandysul, 1942), 65.
39. ibid., 94.
40. ibid.
41. Awen Aberystwyth (gol. Thomas Jones), (Dinbych, 1939), xiii-xv.

42. Yr Eurgrawn, Mawrth 1940, 105.
43. Caniadau Isgarn (Aberystwyth: Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1949), xvi-xviii.
44. Casgliad o Ysgrifau (Llandysul, 1984), 424-5.
45. T.H. Parry-Williams, op. cit., 21.
46. ibid., 27-8.
47. ibid., 28.
48. Salmau, 39, 3.
49. Lloffion, 86.
50. Casgliad o Ysgrifau, 423.
51. Dirgel Fyd, Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Madog 1987, 22.
52. 'Cipolwg ar waith T.H. Parry-Williams', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 157.
53. 'Ffurfioldeb Bonheddig Eifion Wyn', op. cit., 99.
54. Y Traethodydd, V, 400, Gorffennaf 1936, 184.
55. Yr Efrydydd, 1/3, Mawrth 1936, 186.
56. Y Genhinen, Gwanwyn 1970, 63.
57. R. M. Jones, op. cit., 99.
58. ibid., 100-1.
59. Elfennau Barddoniaeth, 42-3.
60. Awen Aberystwyth, 15.
61. Heddiw, 5/6, Tachwedd 1939, 280-1.
62. ibid., 5/7, Rhagfyr 1939, 353.
63. 'Criafol', The Grail, VIII, 23 Tachwedd 1914, 24-5.
64. 'Y Gymdeithas Geltaidd', The Dragon, XLV, 2, Chwefror 1923, 129.
65. R. M. Jones, 'Y Delyneg', op. cit., 451.

66. ibid., 457.
67. Dyfynnir yn The Poet's Work (gol. Reginald Gibbons), (Boston, 1979), 185.
68. Elfennau Barddoniaeth, 90.
69. Dyfynnir yn Modern Poets on Modern Poetry, 202.
70. Ymhél â Phrydyddu, Darlledwyd yng ngwasanaeth Cymreig y BBC, (Llundain, 1958), 6.
71. ibid., 8-9.
72. Cnoi Cil ar Lenyddiaeth, 31.
73. Ymhél â Phrydyddu, 14.
74. 'Feelings into Words', Preoccupations (Llundain, 1980), 43.
75. Dyfynnir yn The Poet's Work, 171.
76. C. B. Abertawe a'r Cylch (1964), 27-8.
77. C. B. Dyffryn Maelor (1961), 50.
78. C. B. Y Rhyl (1953), 69.
79. Llên Cyni a Rhyfel a Thrafodion Eraill (Llandysul, 1987), 164-5.
80. Heddiw, 3/3, Hydref 1937, 83-4.
81. ibid., 3/4, Tachwedd 1937, 140.
82. Western Mail, 23 Chwefror 1934, 10.
83. ibid., 24 Chwefror 1934, 8.
84. ibid., 10.
85. ibid., 11.
86. ibid., 10.
87. Elfennau Barddoniaeth, 7.
88. Ymhél â Phrydyddu, 18.
89. 'Art and genius', The Grail, V, Tachwedd 1911, 12.

EGWYL I GYMOWTA

As the conditions change so the essayist, most sensitive of all plants to public opinion, adapts himself, and if he is good makes the best of the change, and if he is bad, the worst. (1)

Mae'n rhyfedd fel y dewisodd Virginia Woolf gyfosod yr ysgrifwr â'r cysyniad o hydeimledd, a hithau hyd y gwyddom heb ddarllen yr un sill o waith Parry-Williams. I rai a fagwyd ar ddeiet o'i ysgrifau, fodd bynnag, nid rhyfedd hynny o gwbl. Oni chawsom ein hyfforddi i gyfeirio'n awdurdodol ato mewn atebion arholiad fel tad yr ysgrif Gymraeg ac i ychwanegu ar gorn nodiadau colegol ein hathrawon, ei fod, fel personoliaeth, gyda'r mwyaf croendenau o blith ein holl lenorion? Crisialwyd hynny gan sylw cofiadwy Ifor Williams fod gan bawb naturiol dair haen o groen, dwy gan fardd, ond dim ond un gan Parry-Williams. Ymddengys felly nad oes ryfedd yn y byd iddo gofleidio ffurf yr ysgrif yn ei holl bosibiliadau, a chanfod ynddi, mewn byd cyfnewidiol, noddfa gysurus ar gyfer hanner canrif a mwy o lenyddda.

Beth felly am hynt a helynt y ffurf honno yn y Gymraeg? O'i chymharu â'r ysgrif Saesneg, byr iawn yw ei thras, er bod y sylw canlynol o'r Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru fymryn yn gamarweiniol:

Ysgrif, ffurf ddiweddar mewn llenyddiaeth Gymraeg: ni ellir ei holrhain ymhellach yn ôl na diwedd y

Rhyfel Byd Cyntaf (2)

Yn sicr, mae awgrym yn Y Bywgraffiadur Cymraeg y gellir olrhain ei llinach yn ôl cyn belled â'r ddeunawfed ganrif o leiaf, ac at waith Dafydd Ddu Eryri yn benodol. Y mae 17 o draethodau ysgrifol ganddo yn Y Cylchgrawn Cymraeg (1793-4), gan gynnwys yn ôl Huw Ethall (3) draethawd ar 'ddim', sef y cynnig cyntaf ar lunio ysgrif yn y Gymraeg ar ddull y light-essay Saesneg.

Wedi dweud hynny, datblygu a wnaeth yr ysgrif Gymraeg fel cyfrwng newyddiadurol yn bennaf, a hynny yng nghylchgronau a chyfnodolion ail hanner y ganrif ddiwethaf. Yn Y Geninen dan olygyddiaeth Eifionydd a Cymru O.M. Edwards gwelwyd adlewyrchiad o'r cyfnodolion hynny megis Tatler a The Spectator a feithrinodd dwf yr ysgrif Saesneg ac a fowldiodd ei ffurf yn ystod y ganrif flaenorol. Daeth rhifyn cyntaf y Tatler o'r wasg yn 1709 o dan olygyddiaeth Richard Steele. Gwerth ceiniog o bapur newydd ydoedd, a'i amcan oedd dysgu a diddanu darllenwyr ffasiynol yr oes trwy gyfrwng cyfres o ysgrifau byrion ar faterion cyffredin. Pan ymunodd Joseph Addison â Steele ar fwrdd y Tatler ac yna'n ddiweddarach y Spectator, parhawyd â'r polisi o dderbyn ysgrifau amrywiol ar bob pwnc o dan haul. Yn wir, yr amrywiaeth hwn o ran cynnwys a drawodd Robert Halsband pan aeth ati flynyddoedd yn ddiweddarach i lunio cyflwyniad i ddetholiad o'r Spectator:

A delectable feature of The Spectator in its own time...was its unexpected variety. As the reader unfolded the daily essay, crisply printed on a single sheet...almost any subject might meet the eye. (4)

Ac yn hynny o beth meddai yr oedd allwedd apêl yr ysgrif; "it explores the common ground shared by mankind throughout the ages" (5). Yn rhyfedd ddigon, adleisiwyd sylw Halsband gan Parry-Williams ei hun maes o law pan ddisgrifiodd gynnwys ei ysgrifau fel hyn:

Pethau y gwyddwn i amdanyn nhw a phethau y gŵyr pawb amdanyn nhw. (6)

Yn sicr, amlygwyd yr un math o amrywiaeth yn y cylchgronau Cymraeg hwythau, ac oherwydd eu bod yn galw'n gyson am weithiau ysgrifol tueddai cynnwys yr ysgrifau i adlewyrchu'r hyn oedd ym meddyliau'r awduron ar y pryd. Cwbl nodweddiadol o gynnyrch cylchgronau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd truth fel hwn o waith Alafon:

Wedi i mi ddarllen ysgrif fywiog a difyr Watcyn Wyn ar Ddewi Wyn o Eysyllt, fe geuodd Cenhinen Gŵyl Dewi yn fy llaw, ac fe geuodd fy llygaid, ac yn sŵn y "cystadlu" oedd yn llenwi fy mhen aeth fy meddwl hwi a fo ar grwydr synfyfyriol. Wn i ddim a allaf fentro gwahodd darllenwyr goleuedig Cymru am dro gyda mi, ar draws ac ar hyd, hyd rai o'r llwybrau grwydrais. Lled ofni 'rwyf i hyd yn nod y rhai mwynaf o honynt droi cyn diwedd yr hynt i edrych yn siomedig a dwrdiol arnaf. Ond gan i mi ddechrau sôn, waeth i mi wahodd a mynd am ryw dro bach. Gwell i'r rhai prysur prysur droi'n ôl o'r fan yma. (7)

Rhyw grwydriadau synfyfyriol digon tebyg sy'n britho tudalennau cyfnodolion diwedd y ganrif

ddiwethaf, a galwad gyson y wasg newyddiadurol fel petai yn atal yr awduron rhag caboli rhyw lawer ar eu cynnyrch. Cyfeiriodd R. Williams Parry at Anthropol fel un o "veteran champions" (8) yr ysgrifwyr cynnar hyn. Ysgrifennai'n ddi-baid ar gyfer Y Geninen, Y Genedl, Y Traethodydd, Cymru, Yr Herald Cymraeg a myrdd o gyfnodolion tebyg, ac yn anochel bron nid oedd llawer o raen ar ei fyfyrddodau. Ynddo ef a'i waith, fe amlygir holl weithgarwch a diffygion yr ysgrifwyr newyddiadurol ochr yn ochr; yr union fath o ddiffygion ag a welodd Maurice Hewlett yng nghynnyrch ysgrifwr mor ddylanwadol â William Hazlitt:

He could fill a column with any man born, yet not with pure gain to literature...He has that trick of saying the same thing several times in slightly different ways which was common to all the essayists of his time, doomed to fill their columns. (9)

Yn ei gyfrol Llenyddiaeth Gymraeg 1900-45, fodd bynnag, anwybyddu cynnyrch y cyfnodolion a wnaeth Thomas Parry wrth geisio olrhain datblygiad yr ysgrif. Barnodd mai ar ôl 1922, blwyddyn cyhoeddi 'KC 16', y daeth yr ysgrif yn ffurf lenyddol weddol ffasiynol yn y Gymraeg, er cydnabod "bod yr union beth i'w gael yn rhai o lyfrau Owen Edwards a chan Daniel Owen yn Y Siswrn" (10). Yn sicr, mae cryn sail dros ddadlau bod O. M. Edwards fel petai'n pontio'r agendor rhwng ysgrifwyr newyddiadurol y ganrif ddiwethaf ac ysgrifwyr pur y ganrif hon. Os bu i rywun baratoi'r ffordd yng

Nghymru at ddyfodiad Parry-Williams yr ysgrifwr, mae enw O. M. Edwards gystal cynnig â'r un. Dangosodd E. G. Millward helaethrwydd ei ddylanwad:

Dywedwyd droeon mai fel dyn o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg y mae deall O. M. Edwards. Gwell, efallai, fyddai ei ystyried fel dyn na lwyddodd i ymddihatru'n llwyr oddi wrth ddulliau meddwl y ganrif honno ond a edrychai ymlaen fel llenor a gŵr cyhoeddus at y ganrif newydd... Eto, nid oes yr un llenor y bu mwy o ysgrifennu nawddogol yn ei gylch. Yr ydym ni, erbyn hyn, yn gwbl gyfarwydd ag ysgrifwyr sy'n datguddio eu personoliaeth mewn arddull ddirodres, Gymreig. O. M. Edwards, yn anad neb arall, a wnaeth hynny'n bosibl. (11)

Boed hynny'n ddienw yn ei gylchgrawn neu yn ei gyfrolau Cartrefi Cymru a Clych Atgof does dim dwywaith nad oes naws arbennig o hudolus yn cyniwair o gylch argraffiadau detholedig O. M. Edwards, y math o awyrgylch na cheir mohoni mewn cynifer o gyfansoddiadau ei gyfoeswyr. Ymdeimlir hefyd â'r modd y mae ei bersonoliaeth wybodus yn treiddio trwy'r gweithiau. Yn sicr nid yw ei waith yn amlygu'r diffyg personoliaeth a lethai ryddiaith y ganrif ddiwethaf drwyddi draw. Ystyrier paragraff agoriadol yr ysgrif 'Yr Hen Fethodist':

Mewn cornel o'r bwthyn lle'm ganwyd saif hen gloc. Tybiais lawer tro, os cawn ddigon o ysgol i fedru ysgrifennu rhywbeth, yr ysgrifennwn hanes yr hen gloc. Na ddychrynned y darllennydd; nid wyf yn myned i adrodd fy hanes fy hun. Y mae amrai gyfrinïon rhwng yr hen gloc a minne, er pan fûm yn syllu gyntaf ar ei wyneb melyn o'm hen grud derw; ond pe'r hoffai rhywun wybod y rheini, y mae'n debycach o gael gwybod gan yr hen gloc na chan i. Na, bydded y darllennydd yn esmwyth, nid oes arnaf eisio gwthio fy hun i'w sylw; fy unig amcan ydyw cyflwyno'm cydnabod, y cloc patriarchaidd hwnnw. (12)

Gŵyr yr awdur fel ninnau nad oes raid iddo'i 'wthio' ei hun arnom gan ei fod eisoes yn treiddio atom yng nghynhesrwydd ei arddull ac yn meithrin ymdeimlad o agosatrwydd o'r frawddeg agoriadol.

Ysgrifennu ar gyfer y werin yr oedd O. M. Edwards yn ei weithiau, sef yr union werin honno a ddelfrydodd yng nghwrs ei yrfa lenyddol, ac i'r diben hwnnw, defnyddiodd Gymraeg a oedd yn llyfnach ac esmwythach ei chystrawen nag odid ddim a ysgrifennwyd yn ystod y ganrif ddiwethaf. Fel y dangosodd Thomas Parry, seiliodd yr arddull honno ar naturioldeb yn hytrach nag ar unrhyw ymorchestu ieithyddol:

Nid turio i'r Mabinogi a Chymraeg Canol a wnaeth, a chwilio am batrymau fel ysgolhaig, ond ysgrifennu o gyflawnder ei enaid fel Cymro o Lanuwchllyn. Nid oes dim mursendod hynafiaeth yn ei iaith na'i arddull, ond mynegiant syml-goeth gŵr diwylliedig. (13)

Yn nhermau ystwythder ei arddull gartrefol a'r modd yr oedd ei bersonoliaeth yn lliwio ei gynnyrch dygwyd felly egin yr ysgrif Gymraeg i'r ugeinfed ganrif.

Fel yr awgrymwyd eisoes, gwnaeth Daniel Owen yntau gyfraniad digon tebyg o ran braenaru'r tir ar gyfer datblygiad yr ysgrif. Mae'r pleser a gâi'r nofelydd o'r Wyddgrug wrth hel meddyliau cellweirus a difrifol fel ei gilydd yn amlwg ddigon yn ysgrifau Y Siswrn. Mae'n werth dyfynnu o adolygiad Kate Roberts ar drydydd argraffiad y gyfrol honno fel y ceir ef ym mhamffled Glyn Ifans Yr Ysgrif Gymraeg:

Un o nodweddion athrylith yw medru aros yn hir ac yn fyfyr gar uwchben manion ac fe allai Daniel Owen wneud hynny. (14)

Mae'r ysgrif 'Y Bethma' yn amlygu'r union ddawn honno yn groyw iawn:

Dro yn ôl cyfarfyddais â boneddwr o Gymro, yr hwn sydd yn ysgolhaig gwych. Gwyddwn yn dda ei fod yn deall Lladin, Groeg, French a German. Yn ystod yr ymddyddan a fu rhyngom, gofynais iddo a wyddai efe am air yn un o'r ieithoedd a enwyd mor gynwysfawr a chyfleus â'r gair Cymraeg 'bethma'. Gwyrodd y boneddwr ei ben - cauodd ei lygaid - sugnodd ei gof i'w waelodion, ac yn y man dywedodd - "Na, ni wn am air mewn unrhyw iaith yr wyf i yn digwydd bod yn gydnabyddus â hi cyffelyb i'r gair a enwch". Yr oedd ei atebiad yn gymwys fel y disgwyliais iddo fod; ac y mae ymholiadau ac ymchwiliadau dilynol wedi cadarnhau y dybiaeth oedd yn fy meddwl nad oes air cyffelyb iddo yn holl ieithoedd y byd! (15)

Ac ymlaen ag ef i fyfyrrio a gwyntyllu hynodrwydd y gair a'i holl ystyron trymlwythog, cyn cloi'r ysgrif â'r frawddeg ogleisiol:

Os nad ydyw peth fel hyn yn bethma, wn i ddim beth sydd yn bethma. (16)

Dros hanner can mlynedd yn ddiweddarach mentrodd Parry-Williams ar yr un trywydd yn yr ysgrif 'Yr Efe' wrth wau pob math o fyfyrdodau cyfrin o gylch y rhagenw personol annibynnol dyblyg, trydydd person unigol gwrywaidd! Efallai'n wir mai Daniel Owen oedd y cyntaf i sylweddoli posibiliadau artistig cael 'egwyl i gymowta'.

Oddeutu chwarter canrif yn ddiweddarach, draw yn Aberystwyth, dechreuodd Parry-Williams y darlithydd

ifanc yntau gael blas ar roi sglein llenyddol ar ei fyfyrddodau, a hynny rhwng cloriau cylchgronau'r coleg. Mentrodd J.E. Caerwyn Williams farnu bod yr ysgrifau cynnar hyn yn ymddangos yn Y Wawr "with more than a little of the bravado of youth" (17), ac yn wir, mewn sgwrs a gafodd gyda Parry-Williams yn Ysgrifau Beirniadol VII syrthiodd yr ysgrifwr ar ei fai:

Rhyw orchest oedd hyn i ddechrau...heb neb o'r tu allan yn gwybod am y peth nac yn sylwi arno. (18)

O fwrw golwg ar yr ysgrifau cynnar hyn, mae arucheledd eu harddull yn sicr o ddwyn gwynt y darllenydd hwnnw sy'n fwy cyfarwydd ag ysgrifau diweddarach Parry-Williams. Bron nad yw'r awdur yn mynd ati'n gydwybodol i ddwyn y blas clasurol i'w waith trwy anelu at burdeb ieithyddol yn ôl y safonau a ddeddfwyd gan John Morris-Jones. Mewn erthygl feirniadol yn Y Wawr yn 1913 yr oedd eisoes wedi tanlinellu ei werthfawrogiad o gyfoeth iaith mewn ysgrifau, a hynny cyn iddo ef fabwysiadu'r ffurf o ddifrif:

Beth sy'n dlysach nag ysgrifau rhai o "fechgyn y colegau" sy'n meithrin arddull Gymraeg bur? Cas o beth ydyw ceisio ymlusgo trwy ysgrifau llac "llenorion" eraill, wedi cynefino â'u harddull ddestlus a phersain hwy. (19)

Mae brawddegau agoriadol 'Ar Gyfeiliorn', un o'i ymdrechion cyntaf ar ffurf yr ysgrif yn dangos yn glir yr hyn oedd ganddo mewn golwg:

Pan oeddwn yn lashogyn, nid oedd arnaf eisiau mynd yn blismon, yn llongwr, nac yn sowldiwr, fel y rhelyw o fechgynnos yn gyffredin. Wrth sylwi'n fanwl, a pheidio â chymryd fy hud-ddenu gan

swynion brethynnol rhai galwedigaethau,
penderfynais yn weddol gynnar (ac yr wyf eto o'r
un farn yn gymwys ar bwnc galwedigaeth) mai yn un
o ddau beth y mynnwn i fod, pe cawn fy newis, sef
yn ffarmwr neu'n feddyg. (20)

Yn ddiddorol iawn, bron nad yw blas yr ymorchestu
ieithyddol yn gryfach eto yn yr ysgrifau Saesneg a
gyfansoddodd yn ystod y cyfnod. Mae'r ysgrif
'Snowdonia' yn enghraifft nodedig yn hyn o beth:

In tranquil stateliness and serene majesty the
Monarch of Arvon, with its inaccessible cliffs and
uncouth crags, towers aloft above the encircling
hills of Eryri, to be crowned with a golden diadem
by the modest Maid of Morn, and finally to be
pierced by the ruddy darts of the dying Prince of
Day. (21)

Wedi mentro i dudalennau'r cylchgronau cenedlaethol,
buan iawn y tymherwyd yr arddull, er na ddiflannodd
"brafado'r parlwr" (22) chwedl Bobi Jones, yn llwyr
ychwaith, fel y gwelwn maes o law.

Ar wahân i'w ymdrech i gofleidio arddull bur
a phersain, yr oedd Parry-Williams hyd yn oed yn yr
ymdrechion cynharaf hyn eisoes yn amlygu dwy o
nodweddion amlycaf ei ysgrifau diweddarach: ar y naill
law, yr awydd i ddefnyddio'r ffurf er mwyn aruchelu
gwrthrychau ymddangosiadol ddistadl, yn greithiau,
criafol a gwifrau; ar y llaw arall, ac yn fwy
arwyddocaol efallai, ei ymwybyddiaeth gynyddol o
addasrwydd yr ysgrif fel cyfrwng i ddatgelu rhai
agweddau ar ei brofiad a'i bersonoliaeth. Amlygir y
duedd hon ar ei chroywaf mewn cyfres o bedair ysgrif a

gyhoeddwyd rhwng 1915 ac 1917 o dan y teitlau 'Eiconoclastes', 'Yr Hen Ysfa', 'Y Trydydd' ac 'Ar Gyfeiliorn'. Mae'r ffaith i Dyfnallt Morgan ddewis eu trafod o dan y pennawd 'F'anian i Fy Hun' yn awgrym teg o'u natur a'u naws.

Clymir y pedair ysgrif ynghyd gan yr un ddyfais a'r un cynllun, sef bod yr awdur yn cymryd arno gyfarfod â hen gyfaill o ddyddiau maboed, a hynny wedi cyfnod maith o flynyddoedd. Prin bod angen gweledigaeth fawr i ganfod elfennau o Parry-Williams ei hun yn hanes a phersonoliaeth y cyfaill a ddisgrifir. Yn wir, manteisiodd Dyfnallt Morgan ar y pedair ysgrif i hwyluso ei ddadansoddiad o feddylfryd y llenor yn ystod cyfnod digon cythryblus, gan farnu "eu bod yn rhoi cipdrem i ni ar gyflwr meddwl" un a "oedd yn ceisio dod i delerau ag ef ei hun" (23). Mewn gwirionedd, gellir ystyried yr ymgais lafurus braidd i ddatgelu'r hunan yn y pedair ysgrif fel rhan o ymdrech y llenor i ymgodymu ag un o anawsterau pennaf yr ysgrifwr. Yng ngeiriau Virginia Woolf, "never to be yourself and yet always" (24), neu ym mhrofiad Parry-Williams ei hun, ymdrech yr awdur i ddod o hyd i'w "briod lais" wrth fynd ati i basio ei bwnc trwy'i bersonoliaeth (25).

Yn y cyd-detun hwn, mae'n werth bwrw golwg yn ôl ar ei ysgrif gyntaf, 'Creithiau', gan nad yw ei chynnwys na'i theitl heb eu harwyddocâd. O gofio fel y

tynnodd Bobi Jones sylw at rym symbolaidd y bys clec hwnnw "a ddaeth yn gefndeuddwr rhwng diniweidrwydd glân mebyd a thorcalon yr enaid aeddfed" (26), gellir dweud bod creithiau meddyliol o bob math yn llercian y tu ôl i'r ysgrifau. Craffer am ennyd ar y frawddeg honno a lawnsiodd ei yrfa fel ysgrifwr:

Od oes bachgen yn werth cofiant ieuenctid ei ddydd, y mae iddo gyfres o greithiau. (27)

Yng ngoleuni sylw Bobi Jones mai "catalyst ar gyfer hunan-gofiant" (28) yw'r ysgrif i Parry-Williams, byddai'n demtasiwn i gynnig y cymal 'cyfres o greithiau' yn is-deitl i'r Casgliad o Ysgrifau, er cydnabod bod eli amser fel petai wedi lleddfu rhyw gymaint ar y creithiau hynny, neu yn fwy priodol efallai, fod blynyddoedd yr aeddfedu o leiaf wedi gofalu bod modd eu celu o dan haen o wamalrwydd. Yn sicr, gyda golwg ar ysgrifau diweddarach y llenor, ac yntau wedi llwyddo i fowldio ffurf yr ysgrif i'w ofynion ei hun, mae modd ei gymharu â'r gŵr hwnnw a werthai'r grisial ar odre'r Wyddfa gynt:

Gŵr doeth oedd hwn, yn cadw ei gyfrinach ac yn celu ei arfaeth. (29)

Cadw a chelu hwyrach, ac eto, rywle o'r golwg, y tu ôl i ymgomio chwareus yr ysgrifwr, mae yna ddifrifoldeb dwys. Yn yr ysgrifau cynnar, fodd bynnag, nid oedd y mwgwd y cyfeiriodd Bobi Jones ato yn hollol yn ei le. O ganlyniad, pan yw'n disgrifio'i gyfaill yn yr ysgrif 'Eiconoclastes' fel:

...gŵr a allai honni iddo ar brydiau garu anwybod a chasáu ceraint, wfftio cred ei dadau ac ymfalchïo mewn penrhyddid, cofleidio cas a herio cariad, wrth chwilio am y gwirionedd. (30)

a phan fo'r cyfaill hwnnw'n cyffesu:

...nad edifaraf byth am feiddio torri'r hen ddelwau, pan na allwn eu haddoli. (31)

ni allwn lai na rhuthro i'w cofleidio fel tystiolaeth o'r tyndra mewnol ym mherson yr awdur. Yn wir, ceir golwg anuniongyrchol ar un o brif ysgogiadau'r tyndra hwnnw yng ngeiriau'r cyfaill yn yr ysgrif 'Ar Gyfeiliorn':

Camgymeriad ... oedd fy anfon i Fôn, oherwydd yr oedd gweld mynyddoedd Arfon dros y dŵr yn angerddoli fy hiraeth hyd annioddef weithiau. Buan iawn y ciliodd fel poen, ac y daeth, fel bob amser wedyn, yn felyster digymysg i mi. Ni chymeraswn ffortiwn am fy hiraeth am gartref; y mae'n un o'r nwydau anwylaf sydd gennyf, a gwae fi pan fyger hi gan unrhyw nwyd arall. (32)

Wrth iddo roi ei holl adnoddau ieithyddol a llenyddol ar waith, buan iawn y dysgodd Parry-Williams i ffrwyno'r duedd hon at hunanddadlennu rhy agored, yn union fel pe bai wedi ymglywed â rhybudd Virginia Woolf:

...it is only by knowing how to write that you can make use in literature of your self; that self which, while it is essential to literature, is also its most dangerous antagonist. (33)

Awgrymodd Maurice Hewlett ar un achlysur (34)

y dylai ysgrifwr fod yn bump a deugain oed o leiaf. Yn ddiddorol ddigon, ar ôl cyfnod helaeth o ymhél â'r ffurf, nid oedd Parry-Williams ymhell o'r oedran hwnnw

pan ymddangosodd ei gyfrol gyntaf o ysgrifau o'r wasg yn 1928. Os proses araf a llafurus fu'r gwaith o archwilio holl gonglau'r ffurf, yr oedd sylwadau egstatig 'Iolo' ar dudalennau Y Ford Gron, yn brawf pendant o werth y broses honno. Yn ei eiriau afieithus ef, dyma gyfrol:

... a roddodd fwy o wir bleser nac odid lyfr er pan dywalltodd Owen Edwards ei ffrwd risial ar anialwch rhyddiaith y 19 ganrif. (35)

Yr oedd J. M. Jones, golygydd Yr Efrydydd, yntau'n hael ei ganmoliaeth a brwd ei groeso:

Fel arwydd o'r gweddnewidiad a ddaeth eisoes ar lenyddiaeth Gymraeg, efallai mai YSGRIFAU Dr. Parry-Williams yw'r pwysicaf o'n llyfrau diweddar. Y mae'n llenyddiaeth bur a dihalog ac yn amheuthun i'r ysbryd, i'r meddwl ac i'r glust. Rhoi ystyr a diddordeb newydd i bob darn o'r byd, bach a mawr, a thrwy hynny ddatguddio a chyfoethogi bywyd dyn yw gwaith priod y llenor fel y cyfryw. Gwna'r awdur ei waith yn effeithiol. (36)

Yn ei astudiaeth Rhyw Hanner Ieuenctid mae Dyfnallt Morgan yn tueddu at y farn mai'r gyfrol Ysgrifau (1928) oedd coron datblygiad Parry-Williams fel ysgrifwr, a hynny wedi cyfnod o rai blynyddoedd o arbrofi mewn cylchgronau colegol. Eto i gyd, er cydnabod ei newydd-deb o ran crefft a chynnwys yn nhermau datblygiad yr ysgrif Gymraeg, mwy priodol efallai fyddai ei gweld fel man cychwyn ar daith a welodd Parry-Williams yn manteisio ar hyblygrwydd 'amoebaidd' y ffurf, nes cyrraedd - yng ngeiriau carlamus Bobi Jones - yr "aeddffedrwydd mwyaf a gawsom

ni o safbwynt yr afael ar amrywiaeth rhythmau ac ar holl adnoddau seiniol, ystyrol, ffigurol a throadol ein rhyddiaith" (37). Amcan y bennod hon yw bwrw golwg ar y modd y rhoddwyd yr adnoddau hynny ar waith, a hynny dros gyfnod o ymron i hanner canrif o ysgrifa. O wneud hynny, efallai y gwelir nad yw'r broses aeddfedu a amlygir yn yr ysgrifau yn annhebyg i'r hyn a welodd Parry-Williams ei hun yng ngwaith y pêr ganiedydd. Yn sicr, mae modd canfod adlewyrchiad cymwys o yrfa ysgrifol Parry-Williams mewn sylw fel hwn ar gynnyrch yr emynydd:

Y mae un peth yn weddol amlwg, 'rwy'n credu, mai yn y llyfrau diweddaraf o waith Williams ei hun y mae gogoniant yr emynydd eneiniedig i'w ganfod; yn y rhain y ceir yr aeddfedrwydd profiad, y sicrwydd trawiad, a'r arucheledd mynegiant. (38)

O gofio ieithwedd flodeuog, onid ymhonnus, yr ysgrifau cynharaf, pan ddeuwn at Ysgrifau gwelwn fod Parry-Williams fel pe bai yn dechrau ymglywed â'r angen am ymadroddi llai pwysfawr. Mae'n wir nad yw'r gyfrol yn ei chyfanrwydd yn amlygu'r un math o ehangder adnoddau ieithyddol â'r cyfrolau diweddarach, eto i gyd, ni ddylid anghofio nad tasg hawdd oedd treisio'r confensiwn ieithyddol yn hinsawdd y dauddegau lle prisid cywirdeb a chysondeb ar draul popeth arall. Yn wir, mae'n werth crybwyll mai yn ystod blwyddyn cyhoeddi'r Ysgrifau y daeth Orgraff yr Iaith Gymraeg o'r wasg gan fod dylanwad awdur y gyfrol honno yn sicr

yn bwrw ei gysgod drosti. Rhoddodd T. J. Morgan ei fys ar dueddiadau'r cyfnod yn ei gyfeiriad cellweirus yn Y Gyfrol Deyrnged at ddylanwad gormesol "'Cymraeg odid-na' neu 'ond odid'" (39):

Fe'n cyflyrwyd ni ddisgyblion y dau-ddegau gan gywirdeb y cyfnod - y sylw a roid i gywirdeb orgraff a chystrawen, y gofal i fod yn Gymreig ein harddull a'n priod-ddull ac i fod yn ddieuog-lân o bob dylanwad Saesneg, ac o ryw bethau hen-ffasiwn a Beiblaidd fel 'y gwŷr a ddaethant'. (40)

Gyda'i sylweddoliad y gallai'r ysgrif fod yn llawer mwy na chyfrwng hunanfaldodi llenyddol, ac y gallai'n wir fod yn llestr delfrydol ar gyfer archwilio ei fyfyrddodau dyfnaf, buan iawn y gwawriodd ar Parry-Williams yr angen i ymestyn adnoddau'r Gymraeg, yn llenyddol a llafar, hyd yr eithaf.

Yn union fel y tueddwn, ar ein gwaethaf, i gysylltu bardd gydag un neu ddwy o'i gerddi mwyaf adnabyddus a phoblogaidd, daeth ysgrif agoriadol Ysgrifau, 'KC16', yng ngolwg cenhedlaeth gyfan, yn gynrychioliadol o gynnyrch ysgrifol Parry-Williams. Er nad yw'n amlygu yr ysgrifwr ar ei fwyaf meistrolgar, mae ynddi serch hynny nifer o'r nodweddion hynny o ran dull ac amcan a ddatblygwyd mor effeithiol ganddo yn ei gynnyrch diweddarach, ac y bwriedir eu holrhain yn y bennod hon.

O ran ieithwedd, mae 'KC16' yn cynnig rhagolwg o'r ymdrech allweddol honno i lunio rhyw lun o synthesis ieithyddol o'r llenyddol, yr ysgrythurol a'r

tafodieithol. Os ydym wedi hen arfer â throi chlust fyddar at yr addysgwyr haearnaidd hynny a fu'n crochlefain ynglŷn â phwysigrwydd y tair 'R', yn sicr ni allwn fentro diystyru arwyddocâd y tair 'C', coleg, capel a chartref, yng nghyd-destun adnoddau ieithyddol Parry-Williams. Hyd yn oed o ddarllen paragraff agoriadol yr ysgrif yn unig, cawn gipolwg ar y tair elfen yn ymgiprys â'i gilydd:

Nid oes arnaf rithyn o gywilydd sôn amdano mewn rhyddiaith noeth a phlaen, er nad yw ond peiriant - motor-beic dwyflwydd oed. Nid yw'n urddasol, meddwch. Atolwg, fel y gofynasai Peilat gynt, beth yw urddas? (41)

Mae'n wir mai y coleg a'r capel a ddeil y llaw uchaf yn y dyfyniad fel ag yn y gyfrol ar ei hyd, ac mai camarweiniol braidd yw'r cyfeiriad eironig at 'ryddiaith noeth a phlaen'. Eto i gyd, mae'r ansoddair syml 'plaen' yn ddigon o ernes o'r hyn oedd i ddod wrth i Parry-Williams gefnu'n raddol ar yr ieithwedd ymwybodol lenyddol a amlygwyd yn ei gynnyrch cynharaf ac yn nifer helaeth o'r Ysgrifau. Mae agoriad 'Y Naill a'r Llall' (1927) yn enghreifftio'r duedd:

Y mae cywair cywir yn chwibaniad y gwynt heno i beri adfyfyrio a phensynnu; ond gwn y carai fy myfyr orffwys ar bethau amgenach a hyfrytach na'r ddwy rith-ddelw sy'n ymgyfodi, heb eu galw na'u disgwyl, ar y sylwedd manwaid hwnnw sy'n derbyn argraffiadau mewn modd mor boenus o fanwl, a'r meddwl yn trwstaneiddio ymlaen. (42)

Unwaith eto, law yn llaw â'r hyn a ymddengys fel ymorchestu ieithyddol, y mae'r un gair 'trwstaneiddio'

yn awgrym digonol o'r modd yr oedd yr ysgrifwr yn dechrau lledu ei olygon, ac yn yr achos yma yn canfod y posibiliadau o fathu berfenwau o'r newydd.

O ran ei hamcan, gwelir bod 'KC16' yn unol ag amryw o'i ysgrifau cynharaf yn amlygu cenhadaeth yr awdur o geisio dangos "y gallai dyn sgrifennu am rywbeth heblaw diwinyddiaeth a gwleidyddiaeth, ac ar ryw bethau nad oeddent yn llenyddol" gan ofalu, wrth reswm, eu trafod "fel pethau pwysig" (43). Yn hynny o beth y mae un frawddeg o'r fersiwn wreiddiol a gyhoeddwyd yn rhifyn cyntaf Y Llenor ond a hepgorwyd o fersiwn yr Ysgrifau yn ddadlennol:

Efallai (dywedaf eto) na theimlir bod urddas yn y testun: gwn i'n burion ei fod ef yn y gwrthrych - yn ei lun ac yn ei gymeriad. (44)

Fel yr awgrymwyd eisoes, yr awydd hwn i ddyrchafu'r distadl ac urddasoli'r diurddas oedd man cychwyn ymyrraeth Parry-Williams â'r ffurf; awydd ag iddo adleisiau yn sicr o'r "chwimsiaeth celfyddydol" chwedl W. J. Gruffydd (45) a nodweddai'r ysgrif Saesneg ar ei gwaethaf. Mae'r ysgrif 'Y Pryf Genwair' (1923), y nesaf at 'KC16' yn amseryddol, hithau'n amlygu'r un duedd, wrth i'r awdur fwrw iddi mewn arddull fwriadol ysblennydd i "ddadlennu un o ryfeddodau mwyaf gogoneddus y cread" (46). Eto, os cyfyng oedd cylch yr ysgrifau cynharaf hynny, wrth i'r awdur ennill profiad a magu hyder, buan iawn y dechreuodd y cylch ymledu'n

raddol. O ddarllen yr Ysgrifau yn nhrefn eu cyfansoddi, bron na ellir ymdeimlo â sylweddoliad cynyddol yr awdur mai man cychwyn yn unig oedd testun neu wrthrych a'i galluogai i ddilyn pa drywydd bynnag a fynnai. Nid oes dim yn amlygu hynny'n groywach na'r frawddeg sy'n cloi yr ysgrif ddwys 'Adar y To' (1927): " - Ond am adar y to yr oeddwn i'n sôn, onid e?... " (47) Math o apologia ydyw mewn gwirionedd am y modd y trodd yr ymdrech nodweddiadol i ddyrchafu "aderyn bach sydd mor ddisylw" (48) yn gofnod o farwolaeth ei fam ac yn deyrnged gynnes a chynnil i'w natur garedig, gan ddatgelu'n anuniongyrchol drwy hynny y graith a adawyd arno. Hyd yn oed o fewn cloriau y casgliad cyntaf o ysgrifau felly, yn ara' deg, yr oedd Parry-Williams yn canfod yr hyn a welodd Bobi Jones yn ddiweddarach sef mai:

...cyfleustra oedd y testun, beth bynnag ydoedd, i ddweud rhywbeth arall. I gyffesu. Catalyst ar gyfer hunangofiant... a adroddai lawer iawn yn anuniongyrchol am boenau a hwyl, am anwyldeb a gwerth y mân betheuach ym mywyd y gŵr swil ac eithriadol o anuniongyrchol hwn. (49)

Fel ag yr oedd Parry-Williams yr Athro Prifysgol yn dewis cerdded i'w waith ar hyd strydoedd cefn Aberystwyth gan osgoi y prif strydoedd fel y pla, felly hefyd yr oedd Parry-Williams yr ysgrifwr fel be bai'n gweld posibiliadau yn yr ysgrif i grwydro hwnt ac yma gan osgoi unrhyw duedd i dynnu sylw ato ef ei hun, ar yr wyneb beth bynnag. O wneud hynny, gallai deimlo'n ddigon hyderus i ymdroi o gylch rhai o'i brofiadau

dwysaf a'i fyfyrddodau dyfnaf. Ar ryw olwg nid oedd fel petai am ymroi'n gwbl ddigyfaddawd i holl draddodiad myfiol yr ysgrif a'r pwyslais bondigrybwyll ar 'ddatguddio personoliaeth'; traddodiad ar ei buraf a alluogodd un beirniad i ddweud y byddai bywgraffiad o Montaigne "yn ddi-alw-amdano i'r sawl a oedd yn gyfarwydd â'r ysgrifau eu hun" (50). Ac eto, po fwyaf y mae'n cydio mewn pethau fel trêen bach, hen ŵn M.A. du, cerflun, llyfr lög neu ddyddiadur, cryfhau y mae'r awydd i'w defnyddio, yng ngeiriau John Gwilym Jones, "fel delweddau i wyntyllio a dadansoddi gwahanol agweddau ar ei bersonoliaeth a'i brofiadau ef ei hun" (51).

O fewn ychydig dudalennau o'i gyfrol gyntaf o ysgrifau felly, mae modd canfod Parry-Williams yn rhoi min ar ei arfau ac yn graddol addasu ei amcanion fel ysgrifwr. Neilltuir gwedd ill y bennod hon i roi ffocws manylach ar y datblygiadau hynny a'u holrhain dros gyfnod o hanner can mlynedd o ysgrifa.

Anodd iawn yw osgoi'r dentasiwn i gymryd manifesto ysgrifol Parry-Williams fel man cychwyn. Cyhoeddwyd hwnnw ar ffurf ei feirniadaeth ar gystadleuaeth yr ysgrif yn Eisteddfod Genedlaethol Dinbych 1939. Yn naturiol, dyma'r ffynhonnell y drachtiwyd ohoni'n awchus gan genedlaethau o athrawon a myfyrwyr a fu'n darllen ei ysgrifau. Wedi'r cwbl, oni

fu pwyslais canolog ein diwylliant llenyddol ar y bardd neu'r llenor ei hun, a hynny i'r graddau ein bod yn prisio unrhyw sylwadau ganddo/i ymhell uwchlaw unrhyw ystyriaeth arall? Yn ein hawch i glywed llais y bardd neu'r llenor, mor rhwydd yw diystyru rhybudd John Rowlands mai "un beirniad posib ar y gwaith yw'r awdur ei hun, ac ni ddylid rhoi iddo unrhyw safle breiniol" (52). Yn sicr ddigon, bu dyfynnu brwdfrydig ar fanifesto 1939. Meddylier am sylw fel hwn ag iddo holl awdurdod y pen ysgrifwr y tu ôl iddo:

Dawn ysgrifennu yw un o'r anhepgorion pennaf, gallu i lunio cymal a brawddeg a pharagraff a chyfansoddiad. Rhaid gallu dweud am ysgrifwr da, fel am unrhyw gelfyddwr arall, ei fod yn "ei medru hi". (53)

Er nad oedd Parry-Williams mewn gwirionedd yn gwneud dim ond adleisio sylw adnabyddus Woolf am yr ysgrifwr: "He must know - that is the first essential - how to write" (54), yr oedd serch hynny fel pe bai yn cadarnhau'r syniad a feithrinwyd gan genedlaethau o ysgrifwyr Saesneg mai gwamalu'n goeth oedd hanfod yr ysgrif. Yn anffodus, bu llawer o'i ddilynwyr yn ddigon gwirion i'w gymryd ar ei air fel yr awgrymwyd gan gyffes Islwyn Ffowc Elis maes o law:

Mae'n anodd gen i gymryd unrhyw ffurf lenyddol o ddifri y mae'i mynegiant wedi mynd yn bwysiacach na'i chynnwys ac wedi mynd i reoli'i chynnwys. (55)

Dywedwyd digon eisoes i awgrymu nad felly yr oedd pethau yn hanes Parry-Williams ychwaith, ac mai

argraff yn unig ydoedd y parodrwydd ymddangosiadol i gofleidio'r syniad o "dorri cýt arddulliog" (56). Eto i gyd, gan mai'r ddawn honno a roddodd y cyfle iddo chwarae mig â'i ddarllenwyr, nid amhriodol fyddai ei thrafod yn gyntaf, cyn ystyried ymhellach yr hyn y mae'r ddawn honno yn ei ddatgelu ac yn aml iawn yn ei gelu. Yn nhraddodiad gorau ateb arholiad felly dyma drafod i ba raddau yr oedd Parry-Williams yn "ei medru hi", ac ystyried a fu adeg o gwbl pan fu raid iddo fodloni, fel y bachgen hwnnw yn yr ysgol elfennol gynt, ar wneud "poitshi-poitsh" (57).

Os dymuniad Parry-Williams yn y lle cyntaf oedd efelychu "arddull bur a disorod" (58) bechgyn y colegau, yna'n sicr roedd ganddo'r adnoddau i wireddu hynny. 'Roedd yr ysgolhaig Celtaidd A. G. Van Hamel yn un o lawer a ddotiodd ar Gymraeg cyhyrog a chyfoethog awdur Ysgrifau. Mewn llythyr at Henry Parry-Williams ni allai lai na datgan yn falch, "Dyma Gymraeg ag enaid iddi" (59). Eto, o gofio amcan cymharol ddiymhongar Parry-Williams yn ei ysgrifau cynharaf o "ysgrifennu am bethau bydol a'u haruchelu" (60), yn sicr 'roedd gofyn iddo ymglywed hefyd â chyffes Virginia Woolf: "The temptation to decorate is great where the theme may be of the slightest" (61).

Fel yr awgrymwyd eisoes, ni welir llawer o ras ymatal yn ysgrifau'r gyfrol gyntaf. O ddarllen ei

sylwadau rai blynyddoedd ynghynt, 'roedd hi'n amlwg mai plentyn ei gyfnod ydoedd yn hynny o beth:

Diogyn llenyddol yw'r un ni thrafferthai i chwilio am y moddion cryfaf a mwyaf cyfleus i fynegi ei feddwl... erbyn hyn dysgasom gymryd trafferth, a pha waeth os gelwir ôl y drafferth yn niwl neu rodres neu fombasteiddiwch gan y dienwaededig. (62)

Yn eironig ddigon, dyna'r union fath o gyhuddiadau a anelwyd ato pan gyhoeddwyd ei ail gyfrol o ysgrifau Olion yn 1935. Ym marn Helen M. Jones mewn adolygiad yn Y Traethodydd, yn hytrach na meithrin naturioldeb arddull yr oedd Parry-Williams fel petai yn tueddu fwyfwy tuag at ieithwedd anystwyth ac astrus:

...gresyn fod yr ysgrifau a geir yn Olion yn ymbellhau oddi wrth y dyn cyffredin yn eu gwisg a'u trwsiad. Cymhleth yw'r arddull; y mae iaith athronyddol yr awdur yn safoni ac yn ymsefydlogi; ac yn pellhau oddi wrth iaith bob dydd y dyn cyffredin. (63)

Er mai eithriad prin oedd adolygiad mor feirniadol yng nghwrs gyrfa Parry-Williams, mae'r dyfyniad canlynol o 'Darnau' yn cyfleu i'r dim y math o ymaflyd codwm â geiriau sydd ar brydiau yn nodweddu'r gyfrol honno a chryn nifer o'r Ysgrifau. Ni wna cymhlethdod y mynegiant ond cadarnhau cymhlethdod y syniad sydd o dan sylw:

Gyda llaw, cof gennyf fod yn cyrchu paen o wydr ffenest go fawr ryw dro, ac wrth geisio bod yn ofalus arbennig rhag ei dorri wrth ei gario, yn teimlo awydd cryf i fentro ymgellwair yn ddiotal ag ef, ac wedyn wanc anorchfygol bron yn f'annos i ollwng y gwydr a'i dorri, fel petawn yng ngafael rhyw reidrwydd gorthrechol. Yr oedd straen y gorofal wedi mynd yn drech na mi, a rhyw sbring ynof fel petai wedi colli ei afael ac yn ymwasgu i

eithaf ei ddirwasgiad, wedi bod ar ddirdyn yn rhy hir, a'r gorofal ystyriol wedi troi, yn ddisymwth hollol, yn ddiotalwch anystyriol. (64)

Ond gadewch i ni ddychwelyd am y tro at feirniadaeth Parry-Williams yn Eisteddfod Dinbych 1939, a chydio mewn un frawddeg benodol:

Gan hynny, boed y testun y peth a fo, nid oes le i lacrwydd ymadroddi, i flerwch geirio nac i gyffredinedd cyffyrddiad mewn ysgrif. (65)

O aralleirio, gellid tybio felly fod disgwyl canfod yn ei ysgrifau ef, ymadroddi tynn, geirio dethol a dewisol, ynghyd â dogn da o gyffyrddiadau newydd a gwreiddiol. Ystyriwn y dystiolaeth.

Awgrymwyd eisoes fod proses o ddatblygu ar waith yng nghynnyrch ysgrifol Parry-Williams wrth iddo fwrw iddi i loywi ei arfau a chanfod ei lais. Efallai'n wir mai'r ffordd orau o glosio at y broses honno yw trwy osod dwy ysgrif o gyfnodau gwahanol ochr yn ochr a cheisio dadansoddi eu nodweddion. Yn hynny o beth, mae'r ddwy ysgrif 'Dieithrwch' (1927) a 'Bro' (oddeutu 1966) yn enghreifftiau addas a phwrpasol, yn yr ystyr fod y ddwy fel ei gilydd yn ymwneud â'r thema o frogarwch sydd mor sylfaenol i waith Parry-Williams. Yn fwy penodol, mae'r naill a'r llall hefyd yn ymwneud â'i alltudiaeth o'r fro honno a oedd mor annwyl ganddo. Yn y naill, mae'n fachgen ysgol ym Mhorthmadog yn dychwelyd ar ddiwedd tymor i'r cartref teuluol, ac yn y llall yn 'athro methedig' yn dychwelyd i Eryri ar

'berwyl teledyddol'. Gellid yn hawdd gyfnewid teitlau'r ddwy ysgrif heb danseilio yr un gronyn o'u heffaith. Ac eto, mae bwlch o ddeugain mlynedd rhyngddynt, y naill yn perthyn i'w gyfrol gyntaf o ysgrifau, a'r llall yn cloi ei gyfrol ddiwethaf: does bosib felly nad oes datblygiad i'w olrhain yng nghreffft y saer geiriau.

Yn ei erthygl werthfawr yn Y Gyfrol Deyrnged rhoddodd T. J. Morgan sylw dyladwy i grefft eiriol Parry-Williams gan ddyfynnu enghreifftiau niferus i amlygu ei feistrolaeth, a'r trwch ohonynt yn rhyfedd iawn wedi eu tynnu o'r cyfrolau cynharaf. Mae'n dechrau trwy ganolbwyntio ar ddewis yr awdur o ansoddeiriau a'r modd y mae'n eu lleoli. Ystyrier felly y ddwy restr yma o ansoddeiriau a dynnwyd ar hap o'r ddwy ysgrif dan sylw:

Dieithrwch

ymdeimlad cysurus
o ogoniant cyfareddol
hiraeth moethus
yr ymdrin godidog
i'w fynwes friw

Bro

ar berwyl teledyddol
hogyn pereriniol
i'm hysbryd brofeddianyddol
balchder-ysbryd broyddol
o'm bryd ffansiol

Er na ddylid efallai rhoi gormod o bwys ar enghreifftiau wedi eu tynnu o'u cyd-destun fel hyn, eto i gyd, nid oes gofyn craffu'n fanwl i ganfod y llinyn o ddyfeisgarwch sy'n dirwyn trwy gydol yr ail restr o gymharu â cheidwadaeth gymharol y gyntaf.

Mwy dadlennol fodd bynnag yw bwrw golwg ar y berfau a ddefnyddir yn y ddwy ysgrif. Gellir canfod

crop go lew o ferfau annisgwyl a dyfeisgar yn 'Bro', ond bodloni ar y llenyddol cyffredin a wneir yn 'Dieithrwch' ac ymatal rhag chwilio am y "gwylltineb" hwnnw, chwedl Bobi Jones, "sy'n ffrwythloni iaith lenyddol iach" (66). Mae'r cyferbyniad yn glir o restru ar antur hyd yn oed:

Dieithrwch

ymhoffi
ymgyfarwyddo
ymgydnabod
traethu

Bro

cwynfannu
stwna
bygylu
pencampio
jeremeio

O ystyried yr elfen o fathu sydd ynghlwm wrth nifer o'r enghreifftiau yn yr ail restr, ni ellir llai na sylwi ychwaith ar barodrwydd yr awdur yn 'Bro' i gofleidio yr iaith yn ei holl ehangder, gan gynnwys y math o fenthyciadau y byddai John Morris-Jones wedi ymgroesi rhagddynt. Y mae'r esiampI hon yn enghreifftio'r duedd:

...fe gawsom ni'r ymwthwyr lonydd a chaniatâd hael
i berfformio gyda'r parafferalia.

Ochr arall i'r un geiniog mewn gwirionedd yw amharodrwydd y llenor yn ei ysgrifau cynharaf i roi heibio yn gyfan gwbl y cystrawennau academiaidd o lenyddol a nodweddaï ryddiaith ddechrau'r ganrif. Mae un frawddeg yn 'Dieithrwch' sy'n amlygu'r duedd:

I ganfod gogoniant y peth cynefin rhaid ymddangos
o'r peth hwnnw weithiau yn ddieithr ac
anghyffredin.

Barnodd T. J. Morgan, fod Parry-Williams at ei gilydd wedi llwyddo i gadw'r "duedd academiaidd hon o dan

reolaeth, a bod yr ysfa ysgolheigaidd a'i harddull yn rhesymol a heb fynd yn anghymedrol" (67). Mwy priodol efallai fyddai awgrymu iddo ddewis hidlo'r duedd o'i ysgrifau yn llwyr yng nghwrs ei ddatblygiad gyda'r sylweddoliad nad oedd cyfoeth iaith yn gyfystyr â chystrawennu diarth. Yn wir, prin y gwelir unrhyw enghraifft gyffelyb yn y cyfrolau diweddaraf.

Nodwedd arall na ellir mo'i diystyru yw adeiladwaith y ddwy ysgrif, ac yn enwedig felly y patrymau brawddegau a amlygir ynddynt. Efallai bod yr elfen hon yn un a esgeuluswyd i raddau mewn astudiaethau beirniadol, a hynny'n ddigon dealladwy, ond yn sicr mae effaith ysgrifau Parry-Williams yn aml iawn ynghlwm wrth ei gystrawennau ac adeiladwaith ei frawddegau a'i baragraffau. Fel un o'i olynwyr disgleiriaf, yr oedd Islwyn Ffowc Elis yn amlwg yn ymglywed â phwysigrwydd y wedd hon ar grefft yr ysgrifwr. Meddai yn ei gyfraniad i'r gyfrol Ysgrifennu Creadigol:

Llawr cyn bwysiced yw medru amrywio patrymau brawddegau hyd yr eitha. Mae'r Gymraeg yn un o'r ieithoedd ystwytha'u cystrawen. (68)

Ceir cadarnhad diamwys o'r ystwythder hwnnw ym mhob un o ysgrifau Parry-Williams. Mae'r frawddeg hirfaith ganlynol o 'Dieithrwch' yn brawf diamheuol o'i allu mewn gymnasteg cystrawennol, ac yn tanlinellu sylw T. J. Morgan ei fod "yn gystrawennwr mor ddeheuig nes bod

y geiriau talpiog yn gorwedd yn esmwyth ac yn edrych yn gaboledig ynghanol llyfnder cystrawennol eu cyd-destun" (69). Wedi dweud hynny, gan nad yw'r ystyr yn dirwyn o un pen i'r frawddeg i'r llall yn gwbl foddhaol yn yr enghraifft hon, ni ellir osgoi ychwaith yr argraff o gampio sy'n nodweddu rhai o frawddegau cymalog yr ysgrifau cynharaf:

Fel rheol, arhoswn ennys o flaen y garreg olaf hon i ddarllen y gerfysgrifen a welswn ac a ddarllenaswn gannoedd o weithiau, i fwynhau'r genadwri felys a fynegai nad oedd ond milltir i ben y daith; ond gwn i mi aml waith ddarllen y tair llinell oedd arni fel petawn yn un o fforddion y tir yn chwilio am air o hysbysrwydd mewn gwlad anghynefin, gan deimlo megis cyniweirydd llwybr newydd mewn bro bellennig wrth wrando ar y garreg fud yn traethu'r ystori fwyaf rhyddieithol bosibl i bawb ond i'r sawl a'i darlleno i wybod a mwynhau hen hanes, fel yr hoffir clywed yr un ystori drosodd a throsodd gan gyfaill mynwesol. (70)

Er cystal ei feistrolaeth ar frawddegau cymhleth a chymalog, y gwir amdani yw mai sylweddoliad graddol a'i galluogodd i wneud defnydd cynyddol o amrywiadau rhytmig brawddegau. Ceir yn yr ysgrif 'Pendraphendod' (1963) enghraifft ardderchog o frawddeg hirfaith a chymalog yn cael ei defnyddio i bwrpas ac yna'n cael ei chyfosod yn effeithiol â brawddeg swta:

Yr oeddwn i'n treiglo'n bensyniol un prynhawn yn ddiweddar hyd balmant un o ystrydoedd gemog Caerdydd (Diamond Street, Ruby Street, Sapphire Street, etc.) sydd heb fod nepell o stiwdio deledu yno, ac wedi imi gyrraedd cornel ac araf betruso ennys, dyma eneth fach bump neu chwech oed, un dywyll iawn ei phryd gyda gwallt gloyw-ddu "dros ei dannedd" (fel y dywedir), yn edrych yn syn i fyny ataf ac yn gofyn yn siriol, "Where 'yo' goin' bud?" Mi sobrais yn syth. (71)

Yn hollol fwriadol, gosododd yr awdur gyfres o rywstrau ar draws prif rediad y frawddeg gan atgyfnerthu'n feistraiddd yr ymdeimlad o grwydro diamcan a gyfleir. Ac yna'n union fel yr ydym ninnau yn dechrau holi i ble mae'r awdur yn ein harwain ar hyd drywydd mor gromfachog, gan betruso ar bob cornel, daw cwestiwn moel a rhyddieithol yr eneth fach i wneud hynny ar ein rhan, gan sobri'r awdur a ninnau gyda'r un ergyd. Wedi'r cwbl, dyma roi llais bloesg a diamwys i'r union gwestiwn, sydd fel y gwelsom, yn gwbl greiddiol i gynifer o gerddi ac ysgrifau Parry-Williams.

O ddychwelyd at y ddwy ysgrif dan sylw, gwelir felly mai un o'r cyferbyniadau amlycaf rhyngddynt yw cyndynrwydd y llenor i amrywio a phatrymu ei frawddegau yn 'Dieithrwch' o'i gymharu â'i barodrwydd i wneuthur hynny yn 'Bro'. Mae cipolwg sydyn hyd yn oed ar drefn yr adeiladwaith brawddegol yn y ddwy ysgrif yn brawf amrwd o hynny. O nodi'r nifer o eiriau ar gyfer pob brawddeg unigol yn y paragraffau cyntaf ceir patrymau fel hyn:

Dieithrwch

Bro

Paragraff 1:

37, 34, 32, 29, 30, 52,
22, 21, 4

4, 16, 19, 30, 4

Paragraff 2:

15, 31, 38

9, 8, 17, 32, 24

Paragraff 3:

14, 22, 48, 47, 64

40, 11, 17, 14, 12, 32

Mae'n wir nad nad yw'r ffigurau ynddynt eu hunain yn awgrymu rhyw lawer ar yr olwg gyntaf, oddieithr cysondeb cymharol hyd y brawddegau yn yr ysgrif gynharaf. Mewn gwirionedd, mae gofyn craffu'n fanylach i ganfod effaith hyn oll. Ystyrier pumed paragraff 'Bro', er enghraifft; dim ond o'i ddyfynnu'n llawn y ceir blas ar gamp yr amrywiaeth brawddegol. Gellir nodi'r patrwm bras fel hyn: 48, 9, 8, 5, 25, 4, 10, 8; ond rhaid gwrandio ar effaith y patrymu hwnnw i'w werthfawrogi. Er i un beirniad (72) honni bod Parry-Williams wedi dewis ymwrthod â rhethreg, prin y gallasai disgyblion ysgolion rhethreg yr oesoedd canol fod wedi rhagori ar rym ymadroddi fel hyn:

Pan oeddwn i'n hogyn pereriniol gynt yn y fro honno, efallai y byddai rhyw ffarmwr (neu ffatrwr) ar dro yn ysmalio ceryddu'n llym wrth i ni bencampio'n rhyfygus mewn hen dwll chwarel neu ar lan afon; ond hawdd fyddai dirnad na byddai dim ond gwamaldod yn y ceryddu. Nyni oedd biau'r cyfan: ein bro ni oedd hi. Nid oedd eisiau caniatâd i grwydro yn unman. Mynd, a dyna ddiwedd arni. Pwy bynnag oedd deiliaid neu berchnogion y tir, pwy bynnag oedd ag awdurdod ar ddŵr a physgod mewn llyn ac afon, nyni oedd biau'r cyfan. Nyni oedd y brofeddianwyr. 'Roedd gennym ni hawl i fynd i'r fan a fynnem. Dyna'n cred ddiysgog ni yn ein diniweidrwydd brodorol. (73)

Am resymau amlwg, dyma echel yr ysgrif. Yn gwbl briodol felly mae adeiladwaith y paragraff yn adlewyrchu hynny, wrth i'r frawddeg agoriadol gymalog ildio i gyfres o frawddegau cryno sydd, law yn llaw â'r pwyslais ar y rhagenwau 'ni' a 'nyni', fel petaent yn morthwyllo

brogarwch yr awdur ar ymwybyddiaeth y darllenwyr, y naill ergyd ar ôl y llall. Sylwer hefyd ar y modd y gellir rhannu'r paragraff yn bedwar pâr o frawddegau, a'r ail frawddeg ym mhob achos yn fyrrach na'r gyntaf ac yn crynhoi ei hergyd yn fwriadus ac yn epigramatig bron. A chyn i'r darllenydd druan gael siawns i dynnu anadl hyd yn oed, daw'r paragraff cwta hwn, megis atodiad, gan danlinellu cyffes ffydd y llenor mewn cyfres o frawddegau bachog:

Ac yr oeddem ni'n iawn. 'Rwy'n dal i gredu hynny, "tresmasu" neu beidio. 'Roeddem ni'n gynefin â'r fro ac yn gwybod ei ffiniau i'r dim. Ein bro ni ydoedd hi. Nyni oedd y brodorion. Nyni. (74)

Mae adeiladwaith pwrpasol a rhythmau hyderus o'r fath yn cyfleu i'r dim y pendantrwydd hwnnw na cheir mohono ond yn achlysurol iawn yng ngwaith Parry-Williams, ac sydd yn yr achos hwn yn dwysáu yr ymdeimlad cadarnhaol o frogarwch. Llawer mwy cyffredin wrth gwrs yw ei ymwybyddiaeth gref o ddeuliaeth pethau; "y deuoliaethau enwog", chwedl Dafydd Glyn Jones, "y sylwyd arnynt gan bron bob beirniad sydd wedi ei drafod erioed" (75). Ac fel y craffodd Emrys Parry, mae adlewyrchiad o'r weledigaeth sylfaenol honno i'w ganfod yn ei gystrawennau hefyd:

Gyda Syr Thomas yr ydym yn wastad yn ymwybod â'r tro meddwl sy'n gweld deuoliaeth profiad, sy'n fyw iawn i ddau begwn gwrthgyferbyniol mewn ymateb neu ymagwedd neu ddehongliad...Y mae hyn, wrth gwrs, yn effeithio nid yn unig ar ffurf ei ysgrifau, a'u hadeiladwaith fel darnau llenyddol, ond hefyd ar ei gystrawennau. (76)

Ceir y dystiolaeth groywaf o hynny yn yr ysgrif 'Ar ei Hanner', ysgrif sydd fel pe bai yn grynodeb o'r deuoliaethau hynny sy'n brigo i'r wyneb yn ei ymwybyddiaeth mor aml, fel y gwna yn y rhigwm 'Dau Hanner' dyweder:

Hanner yn hanner, heb ddim yn iawn,
Heb ddim yn ei grynswth na dim yn llawn. (77)

Camp yr ysgrif, fodd bynnag, yw'r modd y defnyddir cydbwysedd cystrawennol i danlinellu'r weledigaeth o 'hanerogrwydd' pethau a chyflawnder eironig y weledigaeth honno. Trwy gydol yr ysgrif, ceir cymalau sy'n cydbwyso a goleddfu o fewn brawddegau unigol:

Ond, fel rheol, fe ystyrir y peth a adawyd ar ei hanner, yn anghyflawn, - ac felly y mae ar ryw olwg. (78)

Yna, ochr yn ochr â brawddegau o'r fath, gweithredir ymhellach y syniad o hanerogrwydd a chydbwysedd trwy gyfosod brawddegau yn barau, a'r naill frawddeg yn cloriannu'r llall:

Yn ein bywyd a'n gweithgareddau yn gyffredinol y mae llu o'r pethau "hanerog" hyn, yn gyfansoddiadau llenyddol, yn dasgau a osodasom i ni ein hunain, yn weledigaethau o'r gwirionedd, ac yn bererindodau ysbrydol. Ac eto, o'u hystyried yn oleubwyll, gellir mentro credu weithiau eu bod yn gyflawn. (79)

Yn hyn oll, mae'r defnydd o'r cymal "ac eto" yn dechneg gyffredin, fel ag yn wir y mae'r negydd yn ei amryfal ffurfiau. Hyd yn oed ym mrawddeg agoriadol yr ysgrif ceir dau negydd sydd fel petaent yn paratoi'r llwyfan ar gyfer holl hanfod y drafodaeth:

Er mai creadigaethau hanner-yn-hanner yw dyn-farch a morforwyn, nid ystyrir eu bod yn anghyflawn, oherwydd nid pethau ar eu hanner ydynt, yn ystyr llythrennol gyfyng yr ymadrodd.
(80)

Yr un yw swyddogaeth y geiryn 'ond', ac o fewn ysgrif o gwta tri thudalen fe'i defnyddir bump o weithiau ar ddechrau brawddeg a naw o weithiau fel elfen i gydbwyso brawddeg. Mae'r negydd, serch hynny, yn briodol iawn, fel pe bai yn graddol ddiflannu yng nghwrs yr ysgrif law yn llaw â sylweddoliad cynyddol yr awdur fod cyflawnder i'w ganfod yn yr hanner. Yn wir, mae'r paragaff clo yn carlamu'n fuddugoliaethus yn sŵn yr argyhoeddiad hwnnw:

Nid chwithdod, felly, y dylem ei deimlo wrth synied amdanynt, ond afiaith, - llawenydd o ganfod a sylweddoli eu bod yn gyflawn, wedi'r cwbl, neu fod dichonder cyfanrwydd yn eu nodweddu. Dyfod yn orffenedig a wnaethant ar eu hanner, - dyfod i ben cyflawn cyn diwedd eu cwblhad; neu gyrraedd pwynt y gellid, o edrych arno o gyfeiriad arbennig, ei ystyried yn bwynt cyflawn, terfynol. Wrth sôn am bâr priod, fe gyfeirir yn aml at yr "hanner orau"; ond y mae bywyd ambell hen-lanc ac ambell hen-ferch yn ddychryn o gyflawn. Wrth gyfeirio at ambell greadur o ddyn, fe awgrymir nad yw'n llawn llathen; ond pwy a ŵyr pa mor gyfan yw pwyll yr hanner-pan? (81)

Yn sicr, gellid dadlau bod crefft Parry-Williams ar ei mwyaf ymwybodol yn yr ysgrif hon, ac yn ymylu ar y gwneuthuriedig, fel ag y mae yn wir yn ambell un o'r ysgrifau pendronllyd hynny, megis 'Ar Chwâl', 'Y Tu Mewn' neu 'Yr Efe' dyweder, lle nad oes ganddo stôr o hanesion difyr neu ddarn o hunangofiant i gydio ynddo. Eto i gyd, nid yw tynnu sylw at hynny mewn gwirionedd

yn gwneud dim ond tanlinellu ei lwyddiant cyson yn ymatal, mewn ysgrif ar ôl ysgrif, rhag gwneud gorchest o gyfanrwydd ei grefft.

Yn un o'r astudiaethau praffaf a gafwyd ar ysgrifau Parry-Williams, honnodd Bobi Jones (82) fod y llenor wedi cyrraedd uchafbwynt yn y gyfrol Myfyrdodau (1957). Mewn hinsawdd o amheuaeth gynyddol ynghylch gwerth yr ysgrif fel ffurf, crynhodd ei holl adnoddau ysgrifol ynghyd gogyfer â thaith gyfoethog ar hyd llwybrau ei ddatblygiad. Mewn adolygiad ar dudalennau Lleufer, ni allai G. G. Evans lai na rhyfeddu at y modd y chwythwyd bywyd newydd drachefn i ffurf a oedd wedi myned mor llesg a llwyd:

Gwledd digymysg yw ysgrifau "yn null Dr. Parry-Williams" gan y meistr ei hun. Nid oes yma'r diflastod a geir yn efelychiadau'r gwŷr llai oherwydd cyd-dery'r ffurf i'r dim â dawn ac agwedd yr awdur - gŵr a eill gyfuno mewn meddylfryd wyddoniaeth a chyfriniaeth, y Rhyd Ddu a'r cyfanfyd, y gwladaidd a'r clasurol, y ffaith a'r ffansi. Oni allo dyn wneud hyn yn orchestol a naturiol, gocheled ysgrifa "yn ôl y dull". (83)

Efallai y gellir closio at gamp yr ysgrifwr yn y gyfrol honno trwy ganolbwyntio sylw ar un ysgrif yn benodol. O wneud hynny, cawn gip hefyd ar y modd yr aeddfedodd dawn Parry-Williams i'r graddau y gallodd briodi ynghyd yr holl adnoddau hynny a ddatblygwyd ganddo yng nghyffesgell yr ysgrifwr. Mae'r ysgrif 'Athro Methedig' yn agor yn null nifer o ysgrifau diweddarach y llenor trwy gyrchu'r testun mewn dull

hamddenol ac anuniongyrchol. Fel y gellid disgwyl, fe adlewyrchir y crwydro lincyn-loncyn hwnnw mewn brawddegau cymalog a chromfachog. Yn sicr, nid oes unrhyw ymdeimlad o frys yn perthyn i'r agoriad:

Y mae-hi'n biti garw nad oes neb bellach - pwy bynnag a oedd yn ymgymryd â gwneud y gwaith o'r blaen - yn mynd i'r drafferth i ailbeintio neu ailgalchio'r geiriau PITT'S HEAD a LLAM TRWSGWL ar ddau glogwyn amlwg sydd ar fin y ffordd, ryw filltir oddi wrth ei gilydd, rhwng Rhyd-ddu a Beddgelert. (84)

Erbyn diwedd y paragraff, fodd bynnag, wrth i'r awdur ddadlennu arwyddocâd y geiriau calchedig i'r disgybl ysgol alltud ar ei daith oddi cartref, mae'r brawddegau'n byrhau ac awyrgylch yr ysgrif fel pe bai'n dwysáu drwyddi dan bwn annisgwyl dau bâr o ansoddeiriau bygythiol:

Pedair milltir ofidus drymllyd o deithio i Feddgelert i ddal coits neu frêc Humphrey Jones am Borthmadog. Fe losgwyd y llythrennau gwynion hyn i'w enaid ar y siwrnai gythreulig hiraethus honno. (85)

Fel ag yn yr enghraifft hon, mae llawer o effeithiolrwydd y ddawn i bentyrru ansodderiau'n bwrpasol yn deillio o allu'r awdur i ffrwyno unrhyw awydd i'w hafradu yn ei waith.

Nid yw Parry-Williams yn mynd ati i wyntyllu arwyddocâd y teitl tan y trydydd paragraff, ac o ganlyniad mae'r ail baragraff yn gweithredu fel pont rhyngddo a'r cyflwyniad, gan dynnu ynghyd y gorffennol a'r presennol yn gryno a diymdrech a thrwy hynny

hebrwng y darllenydd yn ddiogel ar hyd llwybrau ei fyfyrddodau:

Myfi oedd y bachgen bach, ac mi ddylwn, felly, fod yn gwybod. Bellach y mae'r llefnyn diniwed hwnnw yn Athro Methedig ers rhai blynyddoedd. A'r naid hon, y bwch hwn, rhwng dau begwn bywyd yn ei weithgarwch a barodd i mi gofio am PITT'S HEAD a LLAM TRWSGWL. (86)

Gyda hyn o gyfaddefiad, daw'r awdur, â'i dafod yn sownd yn ei foch, i ymdrin ag arwyddocad y teitl 'Athro Methedig' neu 'Professor Emeritus' yn ôl y ffurf swyddogol, a chasglu mai:

Dull anarferol o garedig a grasusol yw hwn o barchu ac anrhydeddu un a fu'n gwasanaethu'n hir a chydwybodol a difistimannars. (87)

Ni ellir llai na sylwi sut y rhoddir taw ar ymchwydd cynyddol y frawddeg hon gan yr un gair bathedig sathredig yn ei chynffon. Mae'r parau ansoddeiriau a berfau, 'caredig, grasusol'; 'parchu, anrhydeddu'; 'hir, cydwybodol'; yn cyfuno i greu swigen o falchder, cyn i'r un gair 'difistimannars' roi pin diamwys ynddi. Yng nghynildeb y grefft, mae awgrym digamsyniol ar ran yr awdur mai sŵn parch ac awdurdod sydd i'r teitl, a hynny'n unig.

Adeiledir ar yr awgrym hwnnw gan reddf y ditectif geiriau yn dwyn i gof yr ail ystyr sydd i'r ansoddair Lladin sef "ffaeledig, anaddas mwyach i waith, methedig" (88), ac wrth i'r athro methedig 'fynd ymlaen mewn dyddiau' daw iddo'r sylweddoliad graddol:

...fod y ddwy ystyr yn gymwys iddo, fel i'w gyd-haeddianolion. Yn wir, yr ail ystyr, methedig, yw'r un gymhwysaf yn gyflym iawn. (89)

Try'r gyffes yn gyfres o gwestiynau hunandosturiol yn null adnabyddus yr ysgrifwr o bentyrru'n bwrpasol y naill gwestiwn rhethregol ar ben y llall:

Beth sy'n digwydd i'r trueiniaid diarddeledig hyn, yr athrawon methedig? Beth sy'n mynd drwy eu pennau a'u calonnau? Beth yw'r agoriadau a'r dichoniadau sydd o'u blaen? (90)

Yn eu tro, mae'r cwestiynau agoriadol hyn fel pe baent yn ein paratoi ar gyfer datganiad pwysfawr ynghylch gweithgarwch mawreddog yr athrawon methedig a phrawf diymwad o'u haeddiant o deitl mor urddasol. Wrth i'r cwestiynau gael eu pentyrru ymhellach, fodd bynnag, gan fyned yn llai bachog ac yn fwy cymalog, gan arafu holl symudiad y paragraff, buan y sylweddolir mai seithug yw pob dyhead ac ofer pob breuddwyd, ac yn wir bod yr ail ystyr i'r gair 'emeritus' yn ymddangos yn fwyfwy priodol:

A yw'r athro methedig am ddal-i-fyny â'i bwnc ac am geisio gorffen gwaith mawr ysgolheigaidd ei fywyd, ai ynteu am ymroi i bencawna'n wag y mae, a phensynnu'n hurt ar y rhodfeydd, gan "hel iechyd" yn gwanllyd? Tybed a yw am fynd i glertian yn llesg ar un o'r meinciau, a'i ben yn ei blu yn swbach cwynfannus? (91)

Unwaith yn rhagor, gwelir parodrwydd yr awdur i ymagweddu'n gafalîr gan bentyrru disgrifiadau er mwyn effaith, gyda'r naill bâr o ferf ac ansoddair ar ôl y llall yn creu darlun digon arswydus o henaint. Bron na ellir dychmygu yr awdur yn bwrw iddi i chwilota'n

awchus yn ei thesawrws personol gan dynnu nodd o'r llenyddol a'r llafar fel ei gilydd. Yn wir, mae grym priddlyd yr iaith lafar dafodieithol mewn ymadroddion fel 'pencawna'n wag', 'clertian yn llesg' a 'swbach cwynfannus' yn creu oriel anghynnes o bortreadau o bŵerau difaol henaint. Er mai digon chwareus yw cywair y cwestiynau, ni ellir llai nag ymglywed â'r islaais anghysurus sy'n gyfeiliant iddynt.

Law yn llaw â'r adnoddau llenyddol y cyffyrddwyd â hwy eisoes, tybed hefyd nad oes ambell awgrym cynnil yn cyniwair drwy'r ysgrif dan sylw, ac yn wir, rhwng tudalennau'r Myfyrdodau ar eu hyd, fod yr awdur yn dechrau ymhél â thechnegau o fyd y cyfryngau newydd. Oddi ar ei gyfraniad cyntaf ym myd darlledu yn 1938 mewn cyfres radio ar gyfer ysgolion o dan y teitl 'Iaith a Llenyddiaeth Cymru', bu Parry-Williams yn bur agos at galon datblygiad y byd hwnnw yng Nghymru. Yn wir, rhwng 1947 ac 1952 treuliodd dymor fel Cadeirydd ar Gyngor Ymgynghorol y BBC. Ar ôl ei ymddeoliad fel Athro'r Gymraeg yn 1952, fodd bynnag, daeth Parry-Williams fwyfwy i gysylltiad â byd darlledu, a hynny trwy gyfrannu'n helaeth at amrywiaeth o raglenni radio a theledu. Tybed felly, wrth iddo gyfranogi o'r fath awyrgylch, na fu iddo ymglyfarwyddo â thechnegau newydd o fyd ffilm a theledu y gellid eu cymhwyso at yr ysgrif? Fel un na fodlonai ar droedio yr un rhigolau

ysgrifol dro ar ôl tro, ac fel un a geisiodd lusgo'r ffurf i gyfeiriadau gwahanol, y mae lle i ddadlau fod nifer o ysgrifau Myfyrdodau a Pensynnu yn fwy gweledol eu naws ac yn amlygu rhai o dechnegau'r camera. Ystyrier felly glo yr ysgrif 'Athro Methedig' er enghraifft a cheir argraff gref o lun camera ongl lydan yn 'panio' ar hyd prom Aberystwyth ac yna'n culhau yn ara' deg bach nes ffocysu ar yr Athro crwm yn llusgo ymlaen ar hyd y jeti, a hynny i gyfeiriad diamwys 'machlud haul y gaeaf'. A benthg o derminoleg byd teledu mae'n debyg mai techneg y zoom a geir yma, ond gan ofalu oedi ar ambell ddelwedd arwyddocaol: yn sicr ddigon, o ddarllen y clo yn ei grynsyth daw'r delweddau yn glir yn y meddwl:

- Yn y dref lan-y-môr hon y mae prom hir, ac yn un pen iddo, tua chyfeiriad machlud haul y gaeaf, y mae'r ffordd darmacadam yn dod i ben wrth farrau haearn pendant ar draws, a bwlch neu ddau drwodd. Dyma ffin rhag cerbydau, goror rhag iddynt fynd ymhellach. Ar droed wedyn y mae'n rhaid tramwy, ac ar hen blanciau trwchus wedi eu gorchuddio â haen o goncrit neu sment, a chanllawiau bregus o gwmpas. Wrth i chwi gerdded, y mae sŵn bygythiol dyfroedd lawer i'w glywed oddi tanoch. Yn y pen-draw eithaf y mae postyn pren (a lamp ddi-fudd, henffasiwn ar ei ben, 'tae fater am hynny). Ar y canllaw pellaf un y mae amryw enwau wedi eu torri'n aflêr ddigon, fel yr enwau y dywedir eu bod i'w gweld ar gefngor y Cread uwchben y dyfnjwn tragwyddol. Y tu hwnt i'r pen-draw a'r postyn, yn y dyfnder isod, y mae afon a môr yn un. Yr enw ar yr estyniad hwn i'r prom yw'r Jeti.

A'r gŵr sy'n llusgo ymlaen ar y Jeti, a'i gefn atoch, - dyna i chwi Athro Methedig. (92)

Athro methedig ond ysgrifwr ysbrydoledig ac un o arloeswyr llunyddiaeth hefyd o bosi'b.

Un arall o ysgrifau cyfoethog Myfyrdodau yw 'JC3636', ac wrth droi oddi wrth gampau arddullegol Parry-Williams i ystyried yn fanylach ei amcanion fel ysgrifwr a'r modd y mowldiodd y ffurf i'w ddibenion ei hun, mae'n werth oedi gyda'r ysgrif honno. O ran ei theitl a gwrthrych ei thrafodaeth ymddengys ar yr wyneb yn efaill i 'KC16', yn yr ystyr ei bod yn ymddangos yn ymgais fwriadol i dalu teyrnged haeddiannol i beiriant a chyfaill ffyddlon. Y mae, serch hynny, pedair blynedd a deugain rhyngddynt, cyfnod pan sylweddolodd Parry-Williams bosibiliadau ehangach yn yr ysgrif rhagor na dyrchafu'r distadl. Os cyfyng oedd cylch yr ysgrifau cynharaf megis 'KC16', 'Y Pryf Genwair' a 'Polion Teligraff', yn troi yn eu hunfan o gwmpas y gwrthrych, yn raddol fe ledodd y cylch. Yn ara' deg a chyndyn i ddechrau, fel yn yr ysgrif 'Tywod' lle gwelir y cylch dechreuol cyfyng yn ymledu fel crychau ar lyn wrth i'r awdur symud oddi wrth y tywod sydd "mewn cocos ac mewn concrit, mewn siwgr ac mewn sment" (93) at y tywod mewn teclyn berwi wyau. Nid oedd eto'n ddigon hyf ar y ffurf i fentro cam ymhellach i drafod treigl amser a'i ormes arno dyweder, ond fesul cyfrol ac yn wir fesul ysgrif, fe'i gwelir yn bwrw ei rwyd ymhellach ond gan ofalu cadw golwg ar yr un rheol anysgrifenedig a gofnodwyd gan Selyf Roberts sef "rhaid yw i bob Crwydr berthyn i'r hyn a roes fod iddo" (94). Erbyn 'JC3636', felly,

gwelir mai man cychwyn yn unig yw'r modur urddasol a'i ddiffygion peirianyddol sy'n ei alluogi i ymdrin â phwnc darfodedigrwydd, "treulio - gwisgo - wêr-an-têr" (95), heb anghofio wrth gwrs y cymhwysiad personol:

Ni waeth i mi wynebu pethau na pheidio, er hynny. Y mae dur yn "blino" ac yn rhydu, y mae lledr yn llwydo ac yn braenu, y mae pren yn pydru ac yn cael ei ysu gan bryfed... Os ydym yn ymdebygu i'n gilydd erbyn hyn, nid yw hynny'n fawr ryfedd. (96).

O ystyried diwedd glo y ddwy ysgrif 'KC16' a 'JC3636' ochr yn ochr, gwelir yn glir fel y lledodd y cylch. Tra bo diwedd glo 'KC16' yn cynnig y math o batrwm cryno a thacclus a ddilynwyd yn awchus gan genhedlaeth o ddisgyblion ysgol yn ysgrifennu mewn arholiad am eu hanifeiliaid anwes:

Ni fynwn er dim golli'r profiadau hyn a ddyry'r peiriant i mi. Os byth y bydd yn rhaid i mi ei werthu, gwn y teimlaf fel petawn yn gwerthu cyfaill. (97)

gwelir nad yw diwedd glo 'JC3636' yn cynnig ymddiheuriad o fath yn y byd am dywys y darllenydd o'r modur i gydgerdded â'r awdur ar hyd llwybrau gwasgarog ei fyfyrddodau, ond heb golli golwg ar y modur ychwaith:

Bore ddoe yr oeddwn i wedi ymdrwsio ac wedi mynd i mewn i'r hen gar, ac yn eistedd yn eiddgar gychwyngar wrth yr olwyn-lywio, a dyma fy ngwraig o bawb, wrth edrych arnom ein dau - y car a minnau, yn lleisio'n watwarus y caswir moel, "Swanc budur". Ni wyddwn i'n sicr pa un ai ataf i ai at y car yr oedd hi'n cyfeirio. Pa un bynnag, yr oedd y ddeua'r hynny yn llawn mor ystyrlon â phregeth ddwyawr ar Ddarfodedigrwydd. (98)

Wedi darllen sylwadau gwlanog Parry-Williams

ar natur yr ysgrif, serch hynny, hawdd fyddai credu nad yw'r cynnwys o'r pwys lleiaf yn ei olwg. Rhydd yr argraff yn y naill drafodaeth ar ôl y llall nad yw ond eilbeth i ddawn ymadroddi yr awdur. Mewn beirniadaeth eisteddfodol, er enghraifft, gallai ddweud â'i law ar ei galon mai:

Ffordd wiw yr awdur o ysgrifennu a'i ddull cyfrwys o ymsynio, ac nid yn gymaint ei ddeunydd crai fel y cyfryw, sy'n rhoddi stamp ar ysgrif. (99)

Eto i gyd, mae'r cymal 'dull cyfrwys o ymsynio' yn ein gwahodd i ymbwyllo ennyd ac ystyried yn ofalus. Gyda Parry-Williams, yn anad yr un llenor arall efallai, yr ydym bob amser yn rhwym o archwilio'r gofod rhwng y llinellau a hoelio sylw ar yr hyn nas dywedir. Yn hyn o beth, mae'n werth dwyn i gof y dyfyniad hwn o un o'i ysgrifau cynharaf:

Cynneddf anniddan ydyw honno sy'n galluogi i ddyn weld trwy ei gyd-ddyn, canfod triciau ei feddwl ac ystyr ystumiau ei ymarweddiad, a gwybod beth sydd y tu ôl i'w ben o hyd, ac yntau'n meddwl ei fod yn diniwed dwyllo ac yn ymguddio trwy'r adeg. (100)

I'r sawl a ddarllenodd ei ysgrifau o gyfrol i gyfrol, dyma'r gynneddf a hogwyd yn gyson i'r graddau ein bod yn deall i'r dim yr hyn a sbardunodd Bobi Jones i ddamcaniaethu mai cymryd ffurf yr ysgrif yn fwgwd iddo'i hun a wnaeth Parry-Williams yn y pen draw gan gasglu ei gyffesion cyfrin y tu ôl iddo (101). Mowldio'r ffurf yn gyfrwng a'i galluogai i wyntyllu ei brofiadau mwyaf dwys, oblegid fel y cyffesodd yn yr

ysgrif 'Dewis' "y pethau hynny sy'n cilio o'r tu ôl wedi iddynt basio...Am y pethau hynny y mae dyn aeddfed a phrofiadol yn caru sôn" (102). Ym mêr ei esgyrn, fodd bynnag, gwyddai'r llenor yn iawn nad oedd yn twyllo unrhyw un trwy wisgo y cyffesion hyn dan fantell o gellwair ysgafn, nac ychwaith trwy godi ffrâm yr ysgrif yn wahanfur cyfleus rhwng y darllenydd a'r hunanymholi hwnnw a oedd ar brydiau'n ddigon poenus iddo. Mae ei gyffes yn yr ysgrif 'Geiriau' yn awgrymog iawn:

Diben digon materol a defnyddioldebol, yn ddiau, a roes fod i eiriau. Gall y sinig, gyda chryn dipyn o gyfreithlonrwydd, honni mai amcan geiriau yw cuddio meddyliau; ond er cyfrwysed ymadrodd felly, fel arall y mae'r gwir plaen. (103)

Wedi dweud cymaint â hynny, nid ar chwarae bach ychwaith y bachodd Parry-Williams ar ei gyfle i ddefnyddio'r ysgrif yn llestr i'r hyn a alwodd Aldous Huxley yn "fragments of reflective autobiography" (104). Siwrne araf o ganfyddiad ydoedd ei hanner canrif a mwy o ymhél â'r ffurf, o'r ymorchestu llancaidd hyd at fyfyrddodau crwydrol ei aeddfedrwydd. Eto i gyd, hyd yn oed yn yr Ysgrifau yr oedd eisoes fel pe bai yn dal ar y cyfle i brofi honiad Saunders Lewis sef ei fod "yn gwybod ei Freud a'i Jung gystal â'i Horas a'i Gatalws" (105). Yn yr ysgrif 'Gweld y Gwynt', er enghraifft, wrth grybwyll ei hanes yn cefnu ar fynyddoedd Eryri wrth gychwyn ar fordaith faith, fe'i cawn yn ymollwng i gyffwrdd â thyndra'r berthynas ingol

honno rhyngddo ef a'i gynefin; elfen sydd fel y gwyddom
mor greiddiol i'n dealltwriaeth o'i waith:

...yr oeddynt megis wedi digio wrthyf am ymadael â
hwynt, ac yr oedd euogrwydd fel sarff yn fy mynwes
innau. Yr oeddwn i'n mynd ymhell bell, yn bellach
nag erioed, a hwythau wedi arfer bod mor agos ac o
fewn cyrraedd fel rhyw seintwar i mi bob amser.
(106)

Wrth ymdrin â'r gyfrol Ysgrifau mewn erthygl yn Y
Brython yn 1935 sylwodd G. J. Evans yntau ar barodrwydd
Parry-Williams yn ysgrifau diweddaraf y gyfrol, yn
enwedig felly y rhai a gyfansoddwyd o 1927 ymlaen, i
ymysgwyd ac adfyw rhai o'i brofiadau mwyaf dirdynnol
ynddynt. Barnai y gellid priodoli'r newid hwn yng
nghywair ei ysgrifau i'r effaith ddofn a gafodd
marwolaeth ei rieni arno:

Agorwyd ystôr ei fywyd is-ymwybodol, ystôr a
drysorwyd ganddo yn ystod ei febyd, ac yn yr
ysgrifau hyn, fe amlygir y cysylltiad agos rhwng
ei amgylchfyd, ei gynefin...a'i bersonoliaeth
(107)

Boed a fo am hynny, fesul cyfrol, yn araf a
phwrrpasol, fe agorwyd y stôr honno ymhellach, ac yn
sgil hynny, rhoddwyd inni gip ar fyfyrddodau dyfnaf yr
awdur. Yn yr ysgrifau cynharaf mae'n tynnu sylw oddi ar
y myfyrddodau hynny trwy gymryd arno ei fod yn trafod
pwnc arall digon ysgafala. Yn yr ysgrif 'Boddi Cath',
er enghraifft, daw y sylwadau cignoeth hyn ar
ddiddymdra a darfodedigrwydd yng nghysgod y disgrifiad
hanner-chwareus o'r amgylchiad hwnnw ac yng nghesail
ambell anecdôt digrif arall o fyd ffair a syrcas:

Na, er cynhyrfu'r esgyrn ac er datbriddo'r penglogau, nid oes ddychwelyd. Wedi gorffen byw, nid oes ad-fyw na dadebru yma mwy. Ac un waith y profir y pethau mawr...

Unwaith. Nid oes eilwaith. (108)

Yng nghynffon ysgrif felly, yn ddidaro bron, ceir crynodeb bloesg a rhyfeddol o ddiamwys o brif ergyd y soned 'Dychwelyd' a gyfansoddwyd bedair blynedd yn ddiweddarach ond a fu'n destun aml i seiat lenyddol am flynyddoedd lawer. Yng nghyd-destun cyffesion o'r fath gellir gwerthfawrogi yr hyn a oedd gan Saunders Lewis mewn golwg pan honnodd fod ysgrifau Parry-Williams "yn fynegiant mwy personol a dwysach, nag ydoedd ei farddoniaeth" (109).

Mae'r un dull o seiadu mewnol i'w weld yn brigo i'r wyneb yn yr ail gyfrol Olion hithau, a'r un profiadau llethol fel pe baent yn parhau i'w boeni. Yn yr ysgrif 'Dewis', er enghraifft, wrth synfyfyrio'n hamddenol ynghylch y llwybrau gwahanol a droediwyd ganddo ef a'r crwydryn blêr a ganai ei ffliwt ar riw Penglais, ac wrth ymgyrraedd at y sylweddoliad mai ar yr un perwyl yr oedd y ddau ohonynt, mae'n ymollwng i bensynnu'n ddwys:

Hwyrach fod dynion sydd ar fin cyrraedd y pen, heb fawr o ddim yn symud tuag atynt, "yn caru sôn am ben eu taith". Ond anaml, os byth, y ceir dim gwerth ei gael ar ben gwirioneddol y daith, - dim ond, efallai, orffwys disylweddoli, oherwydd, fel yr awgrymwyd, y mae popeth ar ben ar ben siwrnai felly - popeth ond yr edrych yn ôl "ar daith yr anialwch i gyd". (110)

Yr un yw'r patrwm bras, dro ar ôl tro. Mae'n cyflwyno

ei destun yn hamddenol, gan ofalu ei liwio gydag anecdôd neu ddau, ac yna'n gwyro'n ddirybudd bron i gyffesgell ei brofiadau. Gydag amser, gwelodd nad oedd raid i'r daith i'r fan honno fod mor anuniongyrchol na llechwraidd pe dymunai. Yn wir, erbyn ei gyfrol ddiwethaf o ysgrifau gwelir nad oedd yn rhaid iddo wrth ymdrech i gelu'r hyn a welodd Saunders Lewis rai blynyddoedd ynghynt, sef mai "rhyddiaith seicolegydd" (111) yw'r ysgrifau yn eu hanfod, er i John Gwilym Jones faentumio nad seiciatrydd mo Parry-Williams o gwbl "ond sylwedydd gwrthrychol yn cofnodi" (112). Sylwer, fodd bynnag, mor fwriadus y mae'n bwrw iddi i wyntyllu ei brofiad yn yr ysgrif 'Myfyrio Ofn'; sef yn yr achos hwnnw, yr ofn a'r euogrwydd dwfn a brofodd ar ôl iddo roi peltan cwbl anhaeddiannol i Dic Cloth Hall yn ystod ei ddyddiau ysgol ym Mhorthmadog:

...am y tro cyntaf yn fy mywyd, goeliaf i, mi ddechreuais fyfyrio ofn o ddifrif. A phrofiad ysigol ddychrynllyd ydoedd i lanc diamddiffyn, tra parhaodd. 'Rwy'n sicr i hyn glwyfo neu gleisio f'enaid (neu fy psyche) bach i, ac i'r rhan honno ohonof fynd yn fan tendar am gryn amser. Y syndod mawr yw nad aeth yr amgylchiad hwn nac enw'r bachgen yn angof llwyr. (113)

Pa bryd felly y sylweddolodd Parry-Williams y gallai fowldio'r ysgrif yn gyfrwng addas i archwilio'i berfeddion? Ymddengys mai braidd yn hwyrfrydig ydoedd i gydnabod ar goedd fodolaeth y dimensiwn hwn a oedd yn rhan mor annatod o'i ysgrifau. Hyd yn oed yn ei feirniadaeth yn Eisteddfod Genedlaethol 1939 yr oedd

fel pe bai yn dal i bwysleisio mai rhoddi "boddhad esthetig" (114) oedd pennaf amcan yr ysgrifwr, er y gallai ychwanegu sylw fel hwn yn nhraddodiad gorau Montaigne:

Y mae'r ysgrif, felly, yn amlach na pheidio (os nad bob amser, yn wir) yn ddatguddiad o'r awdur ei hun - nid o'i farn a'i gredo a'i wybodaeth (er y gall, wrth gwrs, weithio'r pethau hyn i mewn), ond o'i unigoliaeth, nes bod ganddo ei briod lais. (115)

Erbyn y gyfrol Synfyfyrion (1937), yn sicr ceir yr argraff fod Parry-Williams wedi dod o hyd i'r llais hwnnw, neu o leiaf wedi rhoi'r gorau i gymryd arno mai cyfle i ymsythu a dangos ei blu fel rhyddieithydd yn unig oedd ei ysgrifau. Wrth adolygu'r gyfrol ar dudalennau Heddiw gallai Stephen J. Williams ddweud fel hyn:

Difyr i'r rhan fwyaf ohonom yw atgofion pobl eraill, ond nid atgofion dyn cyffredin a geir yma, ac nid adrodd cyffredin sydd arnynt ac anaml y mae'r disgrifio'n wrthrychol. Am hynny, y mae'r elfen bersonol ynddynt yn anarferol gryf. (116)

Mewn gwirionedd, rhoddodd ei fys ar yr hyn a welodd Bobi Jones yn ddiweddarach sef nad "hunan-gofiant ffurfiol a phrennaidd arferol" (117) a geir yn yr ysgrifau. Mae'n wir fod symudiad cynyddol at yr hunangofiannol o gyfrol i gyfrol, fel y gwelir yn glir mewn ysgrifau megis 'Borshiloff', 'Congrinerio' ac 'Ar Fôr ac ar Dir' yn Myfyrdodau, neu 'Myfyrio Ofn' a 'Nodion Dyddiadurol' yn Pensynnu. Eto i gyd, ym mhob un o'r achosion hyn, math ar gerbydau yw'r hanesion a'r

atgofion sydd ynddynt sy'n tywys eu hawdur at y "dyrnaid o brofiadau llethol" a fu "yn ei ddilyn ef am flynyddoedd" (118).

Wrth adolygu Lloffion mae'n ddiddorol sylwi na allai D. Tecwyn Lloyd rannu brwdfrydedd Stephen J. Williams. Iddo ef, yr oedd obsesiwn Parry-Williams gyda'i psyche ef ei hun yn creu argraff o lenor nad oedd fel pe bai yn ymwybod â helynt a thryblith y byd. I'r rhai a fu byw trwy frygowthan rhai carfannau llenyddol yn ystod yr wythdegau, mae tinc cyfarwydd yn y cyhuddiad:

Cwestiynau y mae'r unigolyn, - y dyn unig yn hytrach na'r dyn unigol - yn ymboeni â hwy a flina'r Athro hefyd. Hiraetha am y pethau bychain a fu'n brofiadau mor neilltuoel iddo... (119)

Taniodd fwledi o'r un gwneuthuriad drachefn yn ei gyfrol Erthyglau Beirniadol:

Pethau a hiraethau personol a drafodir gan T. H. Parry-Williams, nid pobl a dyhewyd cymdeithasol. Heb ysbardun cymdeithas a heb ias o brofiad mawr amheronol cymdeithas, ni ellir bywyd, ac nid oes bywyd heb gelfyddyd. (120)

Mae'n deg cydnabod bod y 'fi' fawr yn rhan annatod o ffurf yr ysgrif; eto i gyd, waeth pa mor 'fewnol' neu 'fyflol' eu natur yw ysgrifau Parry-Williams, ni ddylid colli golwg ychwaith ar y ffaith ei fod hefyd yn lleisio ynddynt brofiad ei genhedlaeth, neu fel y dywedai beirniaid o anian fwy mentrus efallai: "y mae cenhedlaeth Parry-Williams yn siarad trwyddo ef, fel petai" (121).

Yng nghynffon hyn o sylwadau ar yr hyn a wnaeth Parry-Williams â ffurf yr ysgrif a'r modd y rhoddodd ei amcanion ar waith ynddi, y mae'n werth oedi ennyd gydag ysgrif o gyfnod ei aeddfedrwydd ag iddi'r teitl awgrymog 'Ffidlan'. Ar yr wyneb, nid yw ond cofnod o'r dileit a brofai ei hawdur wrth ymhél â pherfeddion peiriant motor-beic a modur, neu'r hwyl a gâi wrth ddatgymalu reiffl a phistol. Trwy gydol yr ysgrif, serch hynny, ni ellir llai nag ymglywed ag islais sy'n taflu goleuni ar y modd y defnyddiodd Parry-Williams yr ysgrif yn gyfrwng i 'fynd i berfedd pethau' chwedl yntau. Ystyrier y frawddeg ogleisiol hon ar ddechrau'r ail baragraff:

Ond cofiwch chwi, y mae ysfa'n dod, fel cael annwyd, i minnau ar dro i gydio a gafael â dwylo noeth mewn rhywbeth solet a sylweddol. (122)

Byth oddi ar ei chysylltiad â'r dosbarth canol addysgedig yn Lloegr a chleber y tai coffi yn Llundain bu tuedd i gredu fod yr elfen o wamalu yn rhan annatod o gyfansoddiad yr ysgrif. Ar brydiau, mewn ysgrifau megis 'Idoc', 'Yr Efe' ac 'Ogo Pogo', fe ymddengys fod Parry-Williams ei hun wedi llyncu'n ddihalen yr osgo chwareus honno a welir yng ngwaith Chesterton neu Belloc, dyweder, ac nad yw mewn gwirionedd yn gwneud dim ond ffidlan yn llenyddol. Ond yna, i'r golwg daw'r ysfa honno i gydio mewn syniad a fu'n ei drwblo neu wyntyllu profiad a fu'n ei lethu. Dyna'n wir paham y

gallai Parry-Williams yr ysgrifwr amenio sylw Parry-Williams y ffidlwyr:

Yn anuniongyrchol o leiaf, felly, mae rhyw werth grasusol ac ysbrydol mewn ffidlan wedi'r cwbl.
(123)

Nid chwarae ydoedd wedi'r cwbl. O'r tair ffurf a feddiannodd a'u meistrolï yng nghwrs ei yrfa, tybed nad y mwyaf o'r rhai hyn o safbwynt yr ymwared a gynigiai iddo oedd yr ysgrif? Do, bu'r ymlafnio i feistrolï'r ffurf dywyllodrus hon yn werth chweil:

... nid gwastraff amser ydoedd i gyd ychwaith, oherwydd fe'm gyrrwyd lawer gwaith gan bryder neu gyfyng-gyngor i fynd i chwilio am ymwared drwy ffidlan â phethau, ac erbyn gorffen hynny fe fyddai rhyw ran ohonof, yn hanner diarwybod, wedi bod wrthi-hi'n galed yn wynebu'r pryder ac yn datrys y cyfyng-gyngor. (124)

Ochr yn ochr â meistrolaeth gynyddol Parry-Williams ar ffurf yr ysgrif y mae gofyn ystyried hefyd ei ddylanwad helaeth arni fel ei phencampwr cydnabyddedig. Hyd yn oed o fewn cyfnod cymharol fyr, yr oedd datblygiad yr ysgrif Gymraeg wedi esgor ar gorff sylweddol o drafodaethau beirniadol ar ei nodweddion a'i hanfodion, ac yn raddol fe dyfodd cryn anesmwythyd ymhlith rhai beirniaid ynghylch iechyd cyffredinol y ffurf. Er i un o ysgrifwyr mwyaf gafaelgar y cyfnod diweddar, Dafydd Rowlands, fynnu mai "rhyw ddamcaniaethau uchel-ael o annelwig yw'r haeru bod yr ysgrif fel ffurf lenyddol wedi darfod amdani" (125), ni allai carfan helaeth o feirniaid ymatal rhag

dilyn y trywydd hwnnw a phroffwydo ei thranc. 'Roedd sylwadau cignoeth Islwyn Ffowc Elis yn Eisteddfod Genedlaethol Ystradgynlais 1954, er yn ddychryn i'r rhai a'i gwelai fel olynydd naturiol Parry-Williams, yn goron mewn gwirionedd ar yr ymdeimlad Jeremeiaidd a oedd yn cyniwair ymhlith y beirniaid:

Ac fel y delyneg ei hun, y mae'r ysgrif Gymraeg ymron wedi chwythu'i phlwc...Fe'm temtir yn fynych i feddwl bellach nad yw'r ysgrif yn ddim ond ffordd ddifyr o ddweud dim byd. (126)

Ymron i ugain mlynedd ynghynt yr oedd D. Tecwyn Lloyd mewn erthygl grafog yn y cylchgrawn Heddiw eisoes wedi datgan "fod penllanw'r ysgrif yn nesu at amser ei drai" (127), gan farnu bod y ffurf wedi mynd yn rhy goeth a cheidwadol a thrwy hynny ddiethrio darllenwyr. Felly, flwyddyn cyn i Parry-Williams gyhoeddi ei faniffesto fel ysgrifwr hyd yn oed, a'r ysgrif Gymraeg prin wedi cael ei thraed dani, yr oedd ambell un a garai weld ei chladdu. 'Roedd gwrthwynebiad Tecwyn Lloyd ymhlyg yn ei sylwadau deifiol ar y modd yr ymagweddaï cynifer o ysgrifwyr at eu testun:

Ni raid i neb gredu fod yr awdur yn ei daflu ei hun i ryw goma rhyfedd i feddwl am destun, ni raid iddo aros am oriau i'r teitl wawrio arno. Y dull arferol yw hyn. Meddylier am bethau mawr, mawr; pethau uchel uchel, llydan llydan, trymion, pwysfawr aruthrol: pethau fel yr Iawn, Trawsgyfnewidiad Eneidiau...Yna, troer yn sydyn i feddwl am bethau bach megis Bysedd Cloc, Rhaw Dâu, Pry Genwair, Catiau, Dal Llygod, Motor Beics... Gorau po leiaf fônt wrth gwrs. (128)

Er na fu'r ysgrifwr erioed mor sanctaidd o

dderbyniol â'r nofelydd a'r storiwr yn oriel rhyddiaith Gymraeg, eto i gyd, nid ffansi pur ar ran Tecwyn Lloyd oedd y fath ymfflamychu. O fewn cyfnod byr iawn, yr oedd math fformiwlëig o ysgrif Gymraeg wedi ymffurfio, yn bennaf oherwydd ei dyrchafiad i fod yn ffurf eisteddfodol gydnabyddedig a hynny'n ddiau yn sgil llwyddiant Parry-Williams wrth ei mabwysiadu. Lleisiwyd pryder gan Saunders Lewis ymhlith eraill, yn enwedig ynglŷn â'r modd yr oedd llunio ysgrif yn null Parry-Williams "yn gystadleuaeth anhapus reolaidd yn yr Eisteddfod Genedlaethol" (129). Poenai Selyf Roberts, fodd bynnag, nad oedd yr Eisteddfod fel pe bai yn cynnig digon o arweiniad, dim ond ambell "drafodaeth fach garedig gan feirniaid yma a thraw" (130). Nid oedd ofnau o'r fath yn hollol ddi-sail ychwaith, oblegid fel ag yr oedd colofnau'r wasg wedi bod yn llyffethair i ddatblygiad yr ysgrif Saesneg yn y ddeunawfed ganrif ac i raddau yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, felly hefyd y daeth y gyfundrefn eisteddfodol a chystadleuol yn faen tramgwydd i'r ysgrif Gymraeg hithau. Yn hyn o beth, 'roedd sylwadau T. J. Morgan wrth adolygu Lady Gwladys a Phobl Eraill (D. Tecwyn Lloyd) yn gyrhaeddgar iawn:

...un o wendidau'r egwyddor gystadleuol neu eisteddfodol yw fod y cystadleuwyr yn gorfod creu o fewn cyfyngiadau'r patrwm cydnabyddedig a bod beirniaid (yn gwbl gydwybodol) yn gorfod gwrthod y gwreiddioldeb hwnnw sy'n anghyson â'r identikit y disgwylir iddo fesur wrtho. (131)

Nid oes raid ond pori yma a thraw ymhlith
beirniadaethau'r Eisteddfod Genedlaethol ar
gystadlaethau yr ysgrif er mwyn cael gafael ar
amlinelliad yr identikit hwnnw. Gellir cymryd sylwadau
T. J. Morgan ei hun yn Eisteddfod Aberpennar fel man
cychwyn:

Ni wn i am ddim sy'n anhepgor i ffurf a hyd a
defnyddiau ysgrif, yn ôl deddf, ond y mae rhai
nodweddion traddodiadol sy'n fath o briodoleddau.
Cael rhywbeth gwerth ei ddweud, a'i ddweud yn
drawiadol a chofiadwy... (132)

Ystyrier wedyn ddiffiniad manylach Alun Llywelyn-
Williams dair blynedd yn ddiweddarach:

Ffurf ryddiaith ydyw'r ysgrif, medd rhai, sy'n
cyfateb i'r delyneg mewn prydyddiaeth, ac y mae
peth gwir yn y gosodiad. Mynegi profiad, boed
hwnnw'n ffrwyth ysmudiad neu fyfyrddod, a wna'r
ysgrif, ac y mae o'r herwydd yn hynod bersonol ac
agos atoch... (133)

Pyncio alaw ddigon tebyg a wnaeth J. O. Williams yntau
ymhen y flwyddyn:

Ac yn ei hanfod y mae'r Ysgrif yn debyg i'r
Delyneg. Gwahaniaeth tymer ydyw. Dal fflach a
golau fflam a wna'r delyneg, ond cyniwair yn
ddigyffro yng ngwres yr aelwyd a wna'r ysgrif,
wedi i'r tân losgi i lawr, a distewi o firi'r
dydd. (134)

Y gwir amdani oedd fod sylwadau o'r fath ym
meirniadaethau'r Brifwyl, flwyddyn ar ôl blwyddyn,
ynghyd â chyfeiriadau mynych at 'waith y meistri' ac
anogaeth gyson i ddarllen eu gwaith, yn rhwym o
ymffurfio'n brototeip ysgrifol ym meddyliau unrhyw
ddarpar gystadleuydd maes o law. Dyna'n sicr a oedd gan

Islwyn Ffowc Elis mewn golwg yn ei feirniadaeth awchlym yn 1954. Yn wir, aeth ati'n goeglyd i ddadansoddi amrywiol elfennau'r identikit:

Y mae bellach batrwm "ysgrifol", a dechrau a diwedd glo "ysgrifol", a hyd yn oed syniadau "ysgrifol", nad yw'r mwyafrif ohonynt ddim hyd yn oed yn syniadau. Fe dyb llawer awdur, os bydd wedi agor ei ddarn rhyddiaith â geiriau fel "Anodd dweud" neu "Peth rhyfedd yw" neu "Tybed a oes" ac wedi'i gloi ag ebwch fel "Efallai", neu "Pwy a Wyr?" ei fod wedi llunio ysgrif. Ac fe â rhagddo i ddweud fel y cafodd loes farwol pan ddysgodd am y tro cyntaf nad yw gwlith, wedi'r cyfan, yn ddim ond dŵr, neu fel y cafodd ei godi i'r seithfed nen wedi canfod bod tanio cetyn yn gelfyddyd mor aruchel â chyfansoddi opera. Rhyw lol felly. A gwaeth. (135)

Mae'n ddiddorol sylwi fel y gwnaethpwyd y sylwadau hyn yn ystod y cyfnod mwyaf hesb i Parry-Williams fel ysgrifwr. O fwrw golwg dros batrwm ei gynnyrch ysgrifol gwelir mai degawd digon llwm oedd 1945-55. Wedi cyhoeddi O'r Pedwar Gwynt yn 1944, bu'n rhaid aros hyd fis Tachwedd 1957 nes y cyhoeddwyd Myfyrdodau, ac o blith y ddwy ysgrif ar bymtheg yn y gyfrol honno, dim ond pump ohonynt a gyfansoddwyd cyn 1955. Efallai'n wir nad oedd hynny yn ddim ond cyddigwyddiad, ac eto, tybed nad oedd Parry-Williams hefyd yn gynyddol ymwybodol o ddiffygion yr ysgrif fel ffurf, yn enwedig felly yn y cyd-destun eisteddfodol? Tybed hefyd na welai yntau, fel un y deuai golygyddion cylchgronau ar ei ofyn yn gyson, y perygl real a'i hwynebai o groesi'r ffin denau i diriogaeth hunanbarodi? Dyna'n sicr yw'r awgrym mewn ysgrif dan y

teitl 'Llyncu' a gyhoeddwyd ganddo yn Y Ddolen yn 1946.

Fel hyn y mae'n agor:

Pan roddir testun gweddol benagored i ysgrif mewn cystadleuaeth, - testun fel "Llyncu", dyweder, neu hyd yn oed destun mwy pendant, fel "Llyncu Pils", er enghraifft, - bydd y rhan fwyaf o'r ysgrifwyr yn meddwl am bob math o lyncu ac yn traethu'n ddigon diddorol arnynt. Tuedd ysgrif felly yw mynd yn debyg i gatalòg neu i adran o eiriadur uchelgeisiol; ond y mae'n ddull cymharol rwydd o hel meddyliau'n drefnus, neu o leiaf yn daclus, os ydyw braidd yn adrannog, ac yn ddigyswllt i raddau helaeth, ar wahân i'r unoliaeth testunol arwynebol. (136)

Ni ellir llai na chanfod haenau o hunanfeirniadaeth yn cyniwair o baragraff i baragraff, wrth i Parry-Williams gymryd arno ymagweddu at y testun yn null bwriadus yr ysgrifwr eisteddfodol, gan ddechrau trwy ddiffinio ei destun yn ofalus, cyn bwrw iddi i ddosbarthu'n ddestlus y gwahanol ddulliau o lyncu. Ac yna, cyn cau pen y mwdwl, ceir ganddo'r ergyd gyrhaeddgar hon:

Ni byddai'r "ysgrif" hon yn gyflawn heb sôn am ryw lyncu o'r Ysgrythur. Mynd i edrych ar y "cordans", ynteu. Na, gadawn lonydd i hwnnw a dibynnu ar y cof...(137)

Ar ryw olwg, y mae'r ysgrif hon yn cynnig beirniadaeth braffach a didwyllach ar natur yr ysgrif Gymraeg na'r hyn a gafwyd ganddo pan wisgodd fantell swyddogol y beirniad eisteddfodol yn Ninbych yn 1939.

Arwydd pellach o ymwybyddiaeth Parry-Williams o'r perygl y gallai ffiniau'r ysgrif gau amdano a'i dagu, yw'r modd y gwyrodd yn achlysurol oddi ar lwybr yr ysgrif gonfensiynol yn ei gyfrolau diweddar. Ymhlith

cynnyrch Lloffion, er enghraifft, ceir sgwrs onid darlith radio ('Nodyn ar Farddoniaeth Emynau'), gair o ymddiheuriad rhwng cromfachau ('Gollyngdod') ynghyd â'r nesaf peth at ddwy stori fer ('Ymwarded' a 'Rhyddhad'). Yn hyn o beth, ni ellir llai na dwyn i gof ei ragymadrodd i'r gyfrol Ystorïau Heddiw bedair blynedd ynghynt, a'r modd yr amlygodd ynddo ddyhead i dywys yr ysgrif Gymraeg i gyfeiriadau newydd:

Y mae'r ysgrif neu'r braslun a'r ystori-fer yn aml yn gorgyffwrdd, gan fod y ffin rhyngddynt yn amhendant iawn weithiau... Bron na ellid mentro dweud mai'r hyn a geir yn fynych iawn mewn ysgrif (pan fo ysgrif yn rhywbeth amgenach nag ysgrifennu cain, di-bwynt) ydyw'r awyrgylch priodol i weithrediad ystori-fer... Y mae modd hefyd droi ambell ysgrif yn ystori-fer ag un frawddeg neu ddwy. A phwy a wŷr nad oes modd cael cyfansoddiad boddhaol sy'n gyfuniad o'r ddwy - ffurf lenyddol newydd? (138)

Yn ddiamau, gwyddai Parry-Williams yn iawn am gyfyngiadau'r ffurf. Gwyddai am y perygl o feddwi ar ysgrifennu cain; gwyddai hefyd waeth pa mor ddieneiniad oedd y testunau a osodwyd gan bwyllgorau eisteddfodol, o 'Ar y Silff' i 'Danio Cetyn', na ellid atal yr ysgrifwyr rhag bwrw iddi yn awchus i ysgrifennu yn ôl y patrwm, gan ofalu ymdroi yn hiraethus ym myd atgof. Yn wir, mor ddiweddar ag 1981 pan ofynnwyd am gyfrol o ysgrifau ar gyfer cystadleuaeth y Fedal Ryddiaith yn yr Eisteddfod Genedlaethol, cafwyd cynhaeaf toreithiog iawn o'r hyn y gellid eu galw yn ysgrifau "bwrdd-te nain". Aeth R. Tudur Jones i gryn hwyl wrth gloriannu

ymdrechion yr ysgrifwyr hynny a fynnai droedio llwybrau atgof:

Doeth o beth wrth ddarllen eu gwaith yw bod â hances boced fawr wrth law i sychu dagrau heilltion ar ôl neiniau meirwon a thyddynod adfeilliedig. A chydag ambell un, buddiol peth fyddai gwisgo pâr o esgidiau glaw i'n cadw'n droetsych wrth dramwyo gweirgloddiau gwllithog ein hieuenctid coll. (139)

Teg ychwanegu yng nghynffon hyn o sylwadau ar ddylanwad y gyfundrefn gystadleuol, nad dros fyd yr ysgrif yn unig y bu iddi fwrw ei chysgod. Gellid yn hawdd ddamcaniaethu fod y modd y crewyd ffasiwn y dilyniant cerddi ar gyfer cystadleuaeth y goron yn amlygu yr un math o egwyddor, yn yr ystyr fod llwyddiant dwbl Bryan Martin Davies yn Rhydaman a Bangor wedi esgor ar leng o ddynwardwyr uchelgeisiol. Ar raddfa lai, mabwysiadwyd yr englyn delweddol ffansiol yn null T. Arfon Williams gan fflyd o englynwyr dadeni cynganeddol y saithdegau a'r wythdegau yng nghysgod ei lwyddiannau eisteddfodol yntau.

Yn ei erthygl ar yr ysgrif yn y gyfrol Trafod Llenyddiaeth, ceisiodd Tony Bianchi ddadlau na lyffetheiriwyd yr ysgrif fel ffurf, a hynny am na fu iddi draddodiad pendant, ond ei bod "yn hytrach, ar ei gorau,... wedi cadw'r annibyniaeth a'r rhyddid dychymyg llwyr a berthynai iddi yn amser Bacon a Montaigne" (140). Nid ef oedd y cyntaf ychwaith i bledio cymeriad annibynnol yr ysgrif. Soniodd Ernest Rhys amdani yn

nhermau "a vagabond and free spirit" (141) tra daliodd D. J. Williams "nad oes iddi ffiniau o gwbl" (142). O safbwynt yr ysgrif Gymraeg, fodd bynnag, mae achos cryf dros ddadlau i'r gyfundrefn gystadleuol, law yn llaw â galwad y cylchgrawn, atal ei thwf yn gymaint ag unrhyw draddodiad haearnaidd. Yn wir, prin iawn y gallodd anadlu y tu allan i'r cylchoedd hynny. Craffodd Thomas Parry ar y modd y mae'r syniad o destun gosodedig ynddo'i hun fel pe bai yn caethiwo'r ysgrifwr ac yn arwain yn fynych at:

...rhyw naws annifri, ffuantus, dyn yn "chwilio am rywbeth i'w ddweud", ac yn gorffen trwy ddweud pethau ystrydebol neu bethau mor drybelid o newydd nes mynd yn stynt. Rhaid wrth feddwl i lunio ysgrif, a hwnnw'n feddwl praff. (143)

Eto i gyd, rhwng 1914 ac 1971, mewn cant a rhagor o ysgrifau, dangosodd Parry-Williams fod ganddo'r union feddwl hwnnw a'i tywysodd heibio i'r holl faglau hynny ac ymgyrraedd at y fath feistrolaeth ar ffurf a chynnwys nes galluogi gŵr mor ymatalgar â John Gwilym Jones i farnu bod yr ysgrifau "yn weithiau sy'n rhoi pleser uchaf llenyddiaeth" (144). Mynnodd egwyl i gymowta, ond llwyddodd yn yr egwyl honno nid yn unig i amlygu ei ddawn fel rhyddieithydd cyflawn, ond hefyd i ymollwng gan roi inni gip ar enaid aflonydd yn ceisio dod i delerau ag ef ei hun mewn byd o newid parhaus.

1. Virginia Woolf, The Common Reader (Llundain, 1925), 274.
2. Cydymaith i Llenyddiaeth Cymru (gol. Meic Stephens) (Caerdydd, 1986), 652.
3. 'Yr Ysgrifwr', Porfeydd, IV, 4, 1972, 111.
4. Robert Halsband (gol.), The Spectator (Llundain, 1970), xi.
5. ibid., xvi.
6. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 152.
7. Cymru, I, 1, 1891, 20.
8. 'Literary Rebels', The Welsh Outlook, IX, 1922, 137.
9. A Book of English Essays (gol. W.E. Williams), (Hamondsworth, 1942), 189-90.
10. Llenyddiaeth Gymraeg 1900-45 (Lerpwl, 1945), 50.
11. 'O.M. Edwards', Y Traddodiad Rhyddiaith yn yr Ugeinfed Ganrif (gol. Geraint Bowen), (Llandysul, 1976), 41-2.
12. O.M. Edwards, Clych Atgof (Wrecsam, 1921), 39.
13. Hanes Llenyddiaeth Gymraeg (Caerdydd, 1944), 289.
14. Yr Ysgrif Gymraeg (Llandybïe, 1964), 24.
15. Daniel Owen, Y Siswrn (Lerpwl, 1937), 53.
16. ibid., 57.
17. 'Nécrologie', Studia Celtica, XII/III, 1977/8, 410.
18. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 152.
19. 'Y Frân, yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, I, 1, Gaeaf 1913, 16.
20. Y Wawr, IV, 1917, 110.

21. The Dragon, XXX, Mai 1908, 228.
22. 'Hunan-gofiant D.J. Williams', Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972 (Llandybïe, 1975), 217.
23. Rhyw Hanner Ieuenctid (Abertawe, 1971), 71.
24. Virginia Woolf, op. cit., 274.
25. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau [= C.B.], Dinbych (1939), 170.
26. 'Sgandal 1919', Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybïe, 1987), 284.
27. Y Wawr, I, 2, Gwanwyn 1914, 6.
28. 'Cyffesion Parry-Williams', Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936, 321.
29. 'Grisial', Synfyfyrion (Llandysul, 1937), 26.
30. Y Wawr, II, 3, Haf 1915, 81.
31. ibid., 84.
32. Y Wawr, IV, 3, Haf 1917, 110.
33. Virginia Woolf, op. cit., 274.
34. 'Montaigne', Essays and Essayists (gol. Henry Newbolt), (Llundain, 1927), 200.
35. Y Ford Gron, Medi 1931, 22.
36. Yr Efrydydd, Hydref 1928, 25.
37. R. M. Jones, op. cit., 330.
38. 'Emynau Williams Pantycelyn', Pensynnu (Llandysul, 1966), 59.
39. 'Yr Adnoddau Llenyddol', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 51.
40. ibid.
41. 'KC16', Ysgrifau (Llundain, 1928), 7.
42. ibid., 68.

43. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 151-2.
44. 'KC16', Y Llenor, I, 1, Gwanwyn 1922, 10.
45. Adolygiad: 'O'r Pedwar Gwynt', Y Llenor, XXIV, 42.
46. Ysgrifau, 15.
47. ibid., 35.
48. ibid., 33.
49. R. M. Jones, op. cit., 321.
50. Dyfynnir o Dafydd Rowlands, Barn, Tachwedd 1972, 32.
51. 'Yr Ysgrifau', Y Gyfrol Deyrnged, 45.
52. Cnoi Cil ar Lenyddiaeth (Llandysul, 1989), 31.
53. C. B. Dinbych (1939), 170.
54. Virginia Woolf, op. cit., 268.
55. 'Creu Ysgrif', Ysgrifennu Creadigol (gol. Geraint Bowen), (Llandysul, 1972), 76.
56. R. M. Jones, op. cit., 320.
57. 'Pendraphendod', Pensynnu, 47.
58. 'Y Frân, yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, 17.
59. Llythyr at H. Parry-Williams (19 / 12 / 1929), Ll.G.C.
60. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 152.
61. Virginia Woolf, op. cit., 271.
62. 'Y Frân, yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, 16.
63. Y Traethodydd, V, 398, Ionawr 1936, 56-7.
64. Olion (Llandysul, 1935), 17.
65. C. B. Dinbych (1939), 170.

66. R. M. Jones, 'Deddfwriaeth Morris-Jones', op. cit., 43.
67. 'Yr Adnoddau Llenyddol', Y Gyfrol Deyrnged, 52.
68. Islwyn Ffowc Elis, art. cit., 78.
69. Adolygiad o 'Ugain o Gerddi', Y Llenor, Haf 1950, 97.
70. Ysgrifau, 66.
71. Pensynnu, 41-2.
72. John Rowlands, 'Wêr-an-Têr', Ysgrifau Beirniadol VII (Dinbych, 1972), 170.
73. Pensynnu, 88.
74. ibid., 88-9.
75. Adolygiad o 'T.H. Parry-Williams' gan R. Gerallt Jones, Y Traethodydd, CXXXIV, 571, Ebrill 1979, 110.
76. 'Yr Ysgrif', Y Traddodiad Rhyddiaith yn yr Ugeinfed Ganrif, 191.
77. Cerddi (Llandysul, 1931), 35.
78. Lloffion (Llandysul, 1942), 37.
79. ibid.
80. ibid.
81. ibid., 40.
82. R. M. Jones, op. cit., 330.
83. Lleufer, XIV, 3, Hydref 1958, 141.
84. Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 93.
85. ibid.
86. ibid.
87. ibid., 94.
88. ibid.
89. ibid., 95.

90. ibid.
91. ibid.
92. ibid., 97-8.
93. Ysgrifau, 43.
94. 'Yr Ysgrif' (Rhan 3 - 'Ei Nodweddion'), Yr Eurgrawn, Ebrill 1957, 95.
95. Myfyrdodau, 85.
96. ibid., 84-5.
97. Ysgrifau, 11.
98. Myfyrdodau, 86.
99. C. B. Dinbych (1939), 170.
100. 'Cydwylbod', Ysgrifau, 36.
101. R. M. Jones, op. cit., 320.
102. Olion, 32.
103. Lloffion, 52.
104. Collected Essays (Llundain, 1960), vi.
105. 'Ysgrifau 1928', Y Traethodydd, XXX, 557, Hydref 1975, 302.
106. Ysgrifau, 79-80.
107. 'Ysgrifau T.H. Parry-Williams', Y Brython, 16 Mai 1935, 5.
108. Ysgrifau, 60.
109. 'Ysgrifau 1928', Y Traethodydd, Hydref 1975, 300.
110. Olion, 32.
111. 'Ysgrifau 1928', Y Traethodydd, Hydref 1975, 301.
112. 'Yr Ysgrifau', Y Gyfrol Deyrnged, 43.
113. Pensynnu, 25.
114. C. B. Dinbych (1939), 170.

115. ibid.
116. Heddiw, cyf. 3, rhif 8, Mawrth 1938, 332.
117. R. M. Jones, op. cit., 321.
118. ibid., 328.
119. Yr Efrydydd, VIII, 2, Ionawr 1943, 31.
120. Erthyglau Beirniadol (Llandysul, 1946), 55.
121. John Rowlands, 'Cipolwg ar waith T.H. Parry-Williams', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 156.
122. Myfyrdodau, 34.
123. ibid., 40.
124. ibid., 39.
125. Barn, Tachwedd 1972, 32.
126. C. B. Ystradgynlais (1954), 176.
127. 'Am Ysgrifau Cymraeg', Heddiw, 3/9, Ebrill 1938, 246.
128. ibid.
129. 'Braslun Radio', Y Gyfrol Deyrnged, 99.
130. 'Yr Ysgrif' (Rhan 1 - 'Rhyddiaith Greadigol'), Yr Eurgrawn, Chwefror 1957, 39.
131. 'Sylwadau ar yr Ysgrif', Y Genhinen, 22/2, 112.
132. C. B. Aberpennar (1940), 152.
133. C. B. Bangor (1943), 126.
134. C. B. Llandybie (1944), 150.
135. C. B. Ystradgynlais (1954), 176.
136. Casgliad o Ysgrifau (Llandysul, 1984), 393.
137. ibid., 396.
138. Ystorïau Heddiw (Dinbych, 1938), 10.
139. C. B. Machynlleth (1981), 108.

140. 'Ysgrifau Llenorion' yn Trafod Llenyddiaeth (gol. David Thorne), (Llandysul, 1977), 59-60.
141. Ernest Rhys (gol.), Modern English Essays 1870-1920 (Llundain, 1922), ix.
142. C. B. Aberteifi (1942), 133.
143. Llenyddiaeth Gymraeg 1900-1945, 51.
144. 'Yr Ysgrifau', Y Gyfrol Deyrnged, 48.

Y N Y G W E I T H D Y

Yr oeddwn wedi colli'r allweddau gwreiddiol; a gweithiais lu o rai newydd o argraff-cof am yr hen, a llwyddais mor annisgwyliadwy nes i mi ddal ati i wneud agoriadau di-ben-draw - a diangen hefyd. Ond wedi dechrau mor llwyddiannus, nid hawdd oedd rhoi'r gorau iddi. (1)

Efallai mai sôn am dorri goriad yr oedd Parry-Williams yn yr ysgrif 'Hafod Lwyfog', ond hawdd y gallai fod yn trafod ei grefft farddol ef ei hun. Oni fu'n gyfrifol am lywio cyfres o sgyrsiau radio o dan y teitl 'Y Bardd yn ei Weithdy', ac wedi'r cwbl, onid un o'r cyhuddiadau prin hynny a wnaethpwyd yn ei erbyn oedd ei ymlyniad deddfol wrth ffurfiau'r soned a'r rhigwm, a'i amharodrwydd o'r herwydd i arbrofi a datblygu fel bardd? Sylwodd Geraint Bowen wrth adolygu Ugain o Gerddi, ar yr elfen ddigyfnewid yn ei waith:

Aeth ugain mlynedd heibio ers pan adolygodd Saunders Lewis gyfrol gyntaf yr Athro T. H. Parry-Williams, "Cerddi", yn "Y Faner". A bod yn fanwl gywir, y flwyddyn 1931 ydoedd hi. Buasai sylwadau'r beirniad hwnnw yn gwbl berthnasol mewn adolygiad ar gyfrol ddiweddaraf yr athro, ac ar gyfrolau eraill a gafwyd yn y cyfamser, o ran hynny. Canys nid yw syniadaeth y bardd, na'i arddull, na'i fydrau wedi newid fawr ers ugain mlynedd a mwy. Nid beirniadaeth ydyw hyn, ond yn hytrach nodi ffaith. (2)

Nid nodi'r ffaith yn unig a wnaeth Dafydd Glyn Jones wrth drafod y diffyg datblygiad hwn o ran ffurf a chynnwys; mentrodd gynnig her i rywun brofi'n amgen. Meddai wrth drafod monograff R. Gerallt Jones:

Dyn go fentrus a gymerai ysgrif o 'Pensynnu' neu gerdd o 'Myfyrdodau' gan honni, ar unrhyw sail ac eithrio'r ambell gyfeiriad sy'n digwydd ei dyddio, na allai yn ei byw fod wedi ymddangos yn 'Ysgrifau' neu 'Cerddi'...(3)

Yn ei astudiaeth, yr oedd R. Gerallt Jones wedi sylwi ar yr hyn y gellid ei alw'n ddatblygiad cynnil; yn wir, cynnil yw'r union air a ddefnyddir gan Bobi Jones wrth ymdrin â'r datblygiad yn arddull Parry-Williams (4). Amcan y bennod hon yw canolbwyntio ar y datblygiad hwnnw, heb anghofio'r elfen gref o sefydlogrwydd wrth reswm, gan geisio'i fapio trwy astudiaeth o grefft y cerddi.

Fel y gwelsom eisoes yn yr ysgrifau a gyhoeddodd dan enw Oxoniensis, dangosai'r Parry-Williams ifanc barodrwydd annodweddiadol i osod y byd barddol Cymraeg yn y glorian. Yn wir, o wneud hynny, fe'i cafodd yn brin ar fwy nag un achlysur, megis pan gyhuddodd rai o feirdd amlycaf y cyfnod o ddiffyg menter a datblygiad. Mae'r pennill o waith Thomas Moore a ddefnyddiodd i danlinellu ei ddadl yn werth ei gofnodi:

The bee through many a garden roves,
And hums his lay of courtship o'er,
But when he finds the flower he loves,
He settles there, and hums no more. (5)

O gofio sylwadau Dafydd Glyn Jones uchod, teg holi ai dyna hefyd oedd hanes gyrfa farddol Parry-Williams ei hun? Wedi ymhél â'r delyneg a'r mesurau caeth yn ei gyfnod cynharaf, oni ymfodlonodd wedyn ar y soned a'r

rhigwm? Oni chanfu fod y ddau fesur fel ei gilydd yn gerbydau go esmwyth i deithio ynddynt?

Un o'r deuoliaethau niferus hynny y deawn wyneb yn wyneb â hwy yng ngwaith Parry-Williams yw'r ffaith fod y teitl 'modernydd' rywsut neu'i gilydd wedi glynu wrtho "er mor annhebyg yw ymarweddiad allanol ei gerddi i eiddo moderniaid Lloegr ac Ewrop" (6). Dylid ychwanegu serch hynny, fod y ddeuoliaeth hon yn seiliedig ar y dybiaeth mai dim ond ffurfiau celfyddydol newydd a chymhleth sy'n addas ar gyfer mynegiant o ddryswch y bywyd modern. Rhoddodd Gwilym R. Jones - ymhlith nifer o rai eraill - lais i'r gred hon pan ddywedodd:

Mi hoffwn awgrymu bod y mesur penrhydd yn fwy addas na'r mesurau cynefin i fynegi gwewyr ein hamseroedd. Ac y mae ffurf anarchaidd y canu penrhydd ynddi ei hun yn brotest yn erbyn y cyflyru sydd ar feddyliau pobol dan ormes y Wladwriaeth drahaus. (7)

Gellir synhwyro nad oedd gan Parry-Williams lawer o gydymdeimlad â safbwynt o'r fath, ac eto nid ef fyddai'r cyntaf na'r olaf yn hynny o beth. Meddai Edward Roditi wrth drafod gwaith Oscar Wilde:

Like Baudelaire, he tended to adhere to traditional forms, even to revive them...(8)

Yn sicr gellid dadlau fod elfen o adfywio hen ffurf draddodiadol yn perthyn i ddefnydd Parry-Williams o'r rhigwm, ac arwyddocaol yn hynny o beth yw'r cysylltiad a wnaethpwyd gan nifer o feirniaid gyda'i

ddiddordeb ysgolheigaidd yng nghanu rhydd arisel yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif. Ond yn sicr ddigon, gŵr y ffurfiau traddodiadol oedd y Parry-Williams ifanc, boed y rheini'n delynegion gorfelys neu'n hir-a-thoddeidiau mawreddog.

Mewn ymdriniaeth â barddoniaeth Hedd Wyn ceir ganddo y sylw canlynol:

Fe ddywedir ei fod, yn ifanc iawn, yn ymhél â'r cynganeddion, ac y mae hynny'n bur arwyddocaol, oherwydd dyna'r peth cyntaf a glywn am amryw feirdd. Y mae hyn fel cyffro cyntaf awen yn y pridd, heb fod honno'n agos yn y golwg uwchben yr wyneb eto...(9)

Go brin fod amheuaeth fod yr awdur yn ei gyfrif ei hun ymhlith yr 'amryw feirdd' hynny, yn enwedig o gofio'r mabinogi amdano yn cenfigennu wrth ei dad a'i gefnder R. Williams Parry wrth iddynt drafod y cynganeddion ar yr aelwyd yn Nhŷ'r Ysgol. Buan iawn y meistrolodd y cynganeddion, ac yn ôl pob tebyg, wedi iddo gyrraedd y coleg yn Aberystwyth, a chanfod cyfeillion 'o gyffelyb fryd', fe ymhyfrydai mewn cynnal sgwrs mewn cynghanedd. Cyfaddefodd mewn sgwrs â J. E. Caerwyn Williams (10) mai ymarfer yn hytrach na dysgu'r gynghanedd a wnaeth. Daliai'r gred ei bod yn rhan gynhenid o'r Gymraeg, yn gyfundrefn o fewn cyfundrefn fel petai. Dyna'r agwedd a amlygir ganddo yn yr ysgrif 'Geiriau', a thrachefn yn yr ysgrif 'Ar Chwâl':

Gellid tybio am gynganeddion, er enghraifft, eu bod erioed: y mae gwedd felly arnynt, yn sicr, yn enwedig y rhai "naturiol". Gall ambell un gynganeddu ar ôl meddwl, un arall wrth feddwl, a'r

trydydd cyn meddwl. Gŵyr yr olaf fod y meddwl yn sicr o fod yno, yn ei fold er erioed. Ac y mae'r cynganeddion di-rif sydd eto, fel petai, heb eu cynganeddu, yn dal meddyliau a syniadau, - ac fe ddaw rhywun a'u cael rywdro. (11)

Mewn gwirionedd, daliodd yn ddiysgog yn y gred hon a'r ffenomen o 'chwilio am air a chael mwy'. Dyna'n sicr oedd ganddo mewn golwg yn ei ddarlith goffa Syr John Rhŷs pan gymerodd yn destun 'Welsh Poetic Diction'. Meddai:

Thus cynganedd (like rhyme and simple initial alliteration with its 'artful aid', to a smaller extent) may be said actually to instigate the matter of poetry as well as to harmonize its diction. (12)

Er hyn i gyd, fel y crybwyllwyd eisoes, dim ond ei brentiswaith cynnar a wisgwyd ym mantell y gynghanedd. A ddylem o ganlyniad ystyried ei awdlau buddugol yn 1912 ac 1915 fel dim ond ymarferiadau? Ym mis Tachwedd 1911, sef y mis y gadawodd am Freiburg, cyhoeddwyd ysgrif ddadlennol ganddo yng nghylchgrawn The Grail o dan y pennawd 'Art and Genius'. O gofio y byddai'r myfyriwr ifanc yn treulio'r gaeaf hwnnw yn cyfansoddi ei awdl i'r 'Mynydd' gogyfer ag Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam, diddorol yw ei sylwadau ar natur y gynghanedd. Yn ei ymwybyddiaeth o'r twyll a guddir o dro i dro gan rwysg y gynghanedd, dengys feddwl mwy beirniadol na'r hyn a geid yn llawer o'i sylwadau diweddarach:

But then there is the genius-less or pseudo-poet, with whom Art is supreme. To him expression is immutable, immortal. The Welsh Cynghanedd has been

a happy hunting ground for this seeker after immortality. Talk about true poetry in rags (which by the way, is impossible), here we often have prose, and what is worse, nonsense in gorgeous garments. (13)

Yn naturiol, â'r awdur yn ei flaen i wrthbwysu'r feirniadaeth trwy ddatgan mor werthfawr yw'r gynghanedd i'r bardd dawnus a thrwy bwysleisio pwysigrwydd y gyfundrefn gerdd dafod yn ei olwg. Ac eto, mae'r nodyn wedi'i daro, rhyw ragargoel efallai o wrthryfel yn erbyn arddull oraddurniedig. Oni welodd maes o law nad oedd yn rhaid gwisgo 'gwir farddoniaeth' mewn dillad parch?

Beth bynnag am hynny, o fewn ychydig fisoedd 'roedd y myfyriwr bach yn eistedd yn ei gadair yn hedd yr Eisteddfod ar ôl dod yn fuddugol ar awdl i'r 'Mynydd' o dan feirniadaeth Pedrog, Berw a John Morris-Jones. Sylwodd y tri fel ei gilydd ar loylder y mynegiant, ac ni allai Alafon gelu ei frwfrydedd wrth drafod yr awdl ar dudalennau'r Drysorfa:

Gwelir fod y bardd ieuanc hwn yn medru siarad mewn cynghanedd bron mor rwydd a naturiol ag y gall dyn cyffredin mewn rhyddiaith, ac fod ganddo darawiadau barddonol a thlysiion iawn. (14)

Awdl y myfyriwr athrylithgar yn hytrach na bardd y rhigymau a'r sonedau oedd awdl 'Y Mynydd' ar lawer cyfrif, yn cyhwfan rhwng coethder ieithyddol ar y naill law a ffansi ramantlyd ar y llall. Eto, o safbwynt ei ddefnydd o'r gynghanedd anodd yw anghytuno â sylwadau Berw yn ei feirniadaeth pan ddywed fod yr

awdur "yn gynghaneddwr campus" yn arfer "cynghaneddion newydd a chywrain" (15). Yn hyn o beth, yr oedd yn sicr o fod yn ddyledus i'w addysg ieithyddol eang, a sylwodd y tri beirniad fel ei gilydd ar nifer o eiriau a ffurfiau anarferedig, ond hollol goeth a llenyddol er hynny. Hyd yn oed heddiw mae cryn swyn yn perthyn i nifer o'r hir-a-thoddeidiau:

Cei wrando sibrwd dwyffrwd y dyffryn,
Y su o'r briodas a'r berw wedyn;
O bell ar drumell canlyn â'th dremyn
Wyrni eu rhawd rhwng graean a rhedyn.
Lle try eu lli tua'r llyn cei ddwsmel
Melodi'r awel ym mlodau'r ewyn. (16)

O safbwynt mesur, canwyd yr awdl drwyddi ar dri mesur yn unig, sef yr hir-a-thoddaid, yr englyn crwca a chyfuniad o baladr englyn a thoddaid. Prin flwyddyn ynghynt yr oedd y Parry-Williams ifanc, yn rhith Oxoniensis, eisoes wedi galw am nifer o fesurau newydd yn lle rhai o fesurau mwyaf anarferedig y gyfundrefn gerdd dafod. Barnai yn ogystal mai ffurf farw oedd yr awdl i bob pwrpas, ac yn hyn o beth gellir dweud ei fod yn taro nodau heb fod yn annhebyg i rai a seiniwyd ymron i bedwar ugain o flynyddoedd yn ddiweddarach:

Danghoswyd mai tri neu bedwar o'r mesurau a areferid yn awdlau'r Eisteddfod; ac, am a wn i, ers cryn amser bellach, ni chyfansoddwyd ond rhyw un awdl ond ar gyfer Eisteddfod. Prawf hyn ddau beth, sef nad yw mwyafrif y mesurau'n boblogaidd (ac ni fu atgasedd erioed mwy rhesymol), ac hefyd nad yw'r Awdl, fel yr adwaenir hi, ychwaith yn boblogaidd. Gan fod yr hen fesurau, druain, wedi eu hanwybyddu a'u gadael i lesghau o ddifffyg ymarferiad, onid purion beth fyddai eu claddu yn

barchus a chroesi eu henwau o lyfr ystadud
mydryddiaeth? (17)

Ochr yn ochr â'i alwad am gladdu rhai o'r hen fesurau
ceir ei anogaeth daer ar i'r beirdd ddilyn esiamp l T.
Gwynn Jones trwy fwrw iddi i lunio mesurau cynganeddol
newydd. Credai y gellid trwy hynny ddwyn yr awdl i'w
bri cyntefig. Prin y gwirededwyd ei ddyhead hyd heddiw,
nac ychwaith ei ddymuniad i weld rhyddhau rhyw gymaint
ar ormes y gynghanedd trwy ddileu nifer o'r beiau
gwaharddedig:

Hyrddier hwynt a'u cyffelyb i ebargofiant, a daw'r
gynghanedd yn llai o ormes ac yn lanach celfyddyd.
(18)

Eto, nid oedd am weld y gynghanedd yn colli'i grym, ac
o fewn cwm pas yr un ysgrif fe'i ceir yn beirniadu'r
arfer o gynganeddu'n wan gan ddadlau fod cynganeddion
traws gwantan yn bychanu'r grefft. Daw'r gri olaf hon
wrth iddo gloi'r ysgrif:

Beth, mewn unrhyw gyfundrefn fydr, sydd mor
fendigedig â chroes o gyswllt? Eto, bychan yw ei
pharch erbyn hyn gan rywrai. Os am gynghanedd,
gadawer ei chael ar ei gorau a'i chryfaf. (19)

Teg dweud iddo ddilyn ei anogaeth ei hun yn
ei weithiau cynganeddol, a syndod efallai yw canfod mor
uchel yw'r canran o'i weithiau cynharaf sydd ar y
mesurau caeth. Gwelir ynddynt yn ddigon clir ei duedd
tuag at gynganeddion cryfion fel yr amlygir yn hir-a-
thoddaid agoriadol y gerdd 'Yr Oed Olaf' a ymddangosodd
ar dudalennau Yr Ymwelydd Misol ym Mis Tachwedd 1912. O

blith y chwe llinell ceir tair llinell o gynghanedd
groes o gyswllt yn ogystal â'r gynghanedd groes rymus
sy'n cloi'r pennill:

Cysgod y "Castell" uwchben Llyn Cwellyn
Lonyddai'r awel yn eddi'r ewyn.
Dôl acen o gwmwd, cân ac emyn
Dedwyddyd y dyddiau. Oedai deuddyn
Law yn llaw ar lan y llyn: ymgarent,
Mud orfoleddent ym Medi'r flwyddyn. (20)

Bron na ellid dweud fod yr hir-a-thoddaid yn
gymaint rhan o arfogaeth farddol Parry-Williams cyn y
Rhyfel Byd Cyntaf ag ydoedd y soned neu'r rhigwm wedi
hynny. Fel y defnyddiodd y rhigwm i gofnodi ei
argraffiadau ar ei deithiau i Dde a Gogledd America, ar
un achlysur, defnyddiodd yr hir-a-thoddaid fel cyfrwng
i ddymuno gwellhad buan i'w dad, a hynny ar gerdyn post
o Baris ym mis Ionawr 1914:

Ym merw dyhead fy mro adewis
Am oror dramor i oedi drimis,
Chwithau'n yr henwlad dan "y rhiwmatis".
Y mae'n llwm 'y nhŷ, a llyma 'newis -
Y bo'r gair byr o Gaer Baris i'r cla'n
Ddeuwell na bara pobydd Llanberis. (21)

Dyma'r union gyfnod wrth gwrs, pan oedd y myfyriwr
alltud yn gweithio'n ddygn ar awdl 'Eryri', awdl a
gyfansoddwyd yn gyfan gwbl ar fesur yr hir-a-thoddaid.
Fel mae'n digwydd, y mae'r awdl honno yn un o'r ychydig
gerddi y traethodd yr awdur ei hun arnynt, a hynny mewn
llythyr ar gais Cymdeithas y Ford Gron, Manceinion a
oedd wedi cymryd yr awdl yn destun seiat ac astudiaeth.
Ymron i bymtheng mlynedd ar ôl ei chyfansoddi, 'roedd

ganddo sylwadau digon diamwys ar grefft gynganeddol yr awdl:

...yr wyf yn cofio i mi benderfynu na chât'r gynghanedd fod yn feistr arnaf yn yr awdl a'm bod am ddywedwyd yr hyn oedd gennyf i'w ddywedyd heb gael f'arwain ganddi. Efallai mai dyna sy'n cyfrif am anystwythder difrifol yr awdl. Buasai'n rhwyddach gadael i'r gynghanedd arwain tipyn weithiau (ac y mae hi yn arwain yn o lew ar adegau ...ond yr oeddwn i'n ystyfnig. (22)

Yn sicr, gellir cadarnhau ei sylwadau o gyfosod pennill sy'n arddangos gormes y gynghanedd, fel hwn:

Ei felys ddyri fal su a ddaroedd,
Ac yno eilwaith dan hug y niwloedd
Yn llwydrudd a phrudd aeth dros y ffriddoedd;
Ond, ys gwir, fe glywir ar greigleoedd
Sôn ei gryf lais yn groyw floedd eto'n fyw,
A'i ddarmain heddyw ar y mynyddoedd. (23)

A'r pennill llithrig ac adnabyddus hwn sy'n cloi'r awdl:

Â thwym ddwyfron gwneuthum ddiofryd
I garu fy mhau fal gwyrf fy mywyd;
Anwylo gwylltineb tir fy mebyd,
Ei lwyn a'i afon a'i lynnau hefyd.
Ac yn nyfnder ei weryd gwn y caf
Ei gusan olaf megis anwylyd. (24)

Ar ei orau, rhydd yr argraff o rwyddineb eithriadol yn ei driniaeth o'r cynganeddion, ac eto, wedi iddo sicrhau cadair Bangor, prin iawn y mentrodd ysgrifennu mewn cynghanedd gyflawn ar ôl hynny. Ymddengys ei fod wedi cyflawni ei holl uchelgeision cynganeddol trwy gipio'r ddwy gadair genedlaethol a'i fod wedi bwrw'r gynghanedd o'r neilltu yn sgil y llwyddiannau hynny. Er bod rhannau helaeth o'r ddwy awdl yn tystiolaethu i'w ddawn fel cynganeddwr, mae'n

bur sicr i'r ddwy fel ei gilydd olygu llafur caled i Parry-Williams yn ei gais i gyflwyno gweithiau swynol a dealladwy. Mae geiriau yr ysgolhaig Celtaidd Van Hamel mewn llythyr at dad y bardd, Henry Parry-Williams, yn awgrymu'r anawsterau a wynebai'r mab. Sôn y mae am awdl 'Y Mynydd':

Os caf ryddid i ddweud fy marn am yr awdl ddyddorol hwn, dyma hi. Y mae athrylith Tom yn "philosophical" iawn, ac y mae ei ddyfeisiau yn fwy o resymol nag o synwrol... Ond i ddyn sydd yn rhesymu, y peth arbennig y mae eglurder ac amlygrwydd, ac yn y berthynas yma y mae Tom yn pallu weithiau... Y mae yn yr awdl olion ymryson cynganedd ag ystyr... Yn y berthynas hon nid ydyw Tom wedi perffeithio yn hollol eto. Dywedwch wrtho. Yn ymlaen! Nid oes mewn bywyd dyn ddim mor arddunog (?) ag ymryson yspryd a deunydd. Rhaid i'r yspryd sydd ynym ni orchfygu y sylweddau trymion a rhwystrau yr enaid. Bydd Tom yn un o'r arweinwyr yn yr ymryson yma, dyma wirionedd. (25)

Er gwaetha'r naws broffwydol sy'n cyniwair drwy'r llythyr, gallwn fod yn bur sicr na fwriadai Parry-Williams bwyso ar y gynghanedd i wireddu ei botensial fel bardd. Fe'i gwelwn yn hytrach yn cynyddol ystyried y gynghanedd fel cyfrwng ar gyfer swyddogaethau cymdeithasol y bardd, at ddibenion cerddi cyfarch a marwnad, at farddoniaeth "at iws gwlad" chwedl Ifor ap Glyn (26). Nid bod ei agwedd at y gynghanedd yn ddilornus, oherwydd fe'i gwelwn mewn llythyr at Monallt yn pwysleisio ei phwysigrwydd o fewn y traddodiad llenyddol Cymraeg:

Dymunaf i chwi bob hwyl a llwyddiant gyda'r gelfyddyd. 'Rwy'n siwr eich bod yn sylweddoli fod gennych yn eich meddiant offeryn diwylliant sy'n hyfrydwch a boddhad. (27)

Daliodd Parry-Williams ei hun i gynganeddu ar ambell achlysur, yn union fel petai yn gwisgo mantell y bardd gwlad dros dro. Ar adegau, fel y cyfaddefodd mewn sgwrs â Wil Ifan, 'roedd hi'n fater o "natur dda yn drech na chydwybod farddonol" (28), er bod graen ar ei gynnyrch bob amser, fel y gwelir yn yr englyn coffa hwn i'w ffrind ysgol a choleg Eliseus Griffith Parry a gyhoeddwyd yng nghylchgrawn Yr Haul yn 1915:

O'r ddaear dan eira'r nen - er na ddaw'r
Un ddiell friallen,
Twf distaw ei yrfa wen
Yw'r dorch ar y dywarchen. (29)

Ar dudalennau'r Dragon, ceir englyn coffa arall i fyfyrwraig o'r enw Megan Rees; englyn sydd eto'n arddangos llithrigrwydd cynganeddol y bardd:

Ei hegni yn ddirwgnach - a wariodd
Dros orau ei llinach;
Ond cyn ei phryd o'n byd bach
Dringodd i dir ehangach. (30)

Teg nodi, er hynny, mai naws gonfensiynol ddigon a berthyn i'r englynion hyn, ac ni allwn lai na sylwi ar linell glo yr englyn uchod ('Dringodd i dir ehangach') mewn cyferbyniad â chlo adnabyddus y soned 'Dychwelyd' ('...llithro i'r llonyddwch mawr yn ôl'). Yn sicr, gwelwn fod Parry-Williams yn ei gerddi cynganeddol yn cerdded ar ganol priffordd traddodiad y bardd gwlad, ac fel y datgelodd yn ei ragymadrodd i Caniadau Isgarn ac mewn erthygl ar farddoniaeth Hedd Wyn, 'roedd ganddo gryn barch at y dimensiwn cymdeithasol a amlygid yng

nghynnyrch y beirdd hyn. Meddai am fardd yr Ysgwrn:

Bardd dynion neu bersonau a throeon eu gyrfa yn ei fro ei hun, felly, ydoedd ef i ddechrau, ac y mae cant a mil o rai tebyg wedi bod o dro i dro hyd y wlad, ac yn bod o hyd. Hwy, y beirdd lleol fel hyn, yw gwir gynrychiolwyr traddodiadol y peth a elwir yn farddoniaeth gymdeithasol. (31)

Rhaid derbyn am y tro gyfyngder y diffiniad hwn o farddoniaeth gymdeithasol, oblegid prin iawn oedd cydymdeimlad Parry-Williams â'r dimensiwn cymdeithasol ehangach a geid yng ngherddi Gwenallt a cherddi diweddarach ei gefnder, dyweder. Yn sicr ddigon, ni fynnai ef gofleidio unrhyw achos neu fudiad mewn soned na rhigwm. Fel y pwysleisiodd Hywel Teifi Edwards, i wneud hynny, byddai angen y persbectif pendant nad oedd yn eiddo iddo. Meddai wrth sôn am y bardd cymdeithasol:

Rhaid i hwnnw weld bywyd o ryw safbwynt cyson bendant, rhaid fod ganddo safonau y tybia'n ffyddiog y gall yn ddiogel fesur ymddygiad pobl wrthynt. Mae'n siŵr o'i fater ac yn barod i fynegi barn. (32)

Pan yw Parry-Williams yn llefaru ar gynghanedd, ymddengys ei fod yn gallu mabwysiadu dros dro bersbectif pendant traddodiad y bardd gwlad a phyncio 'fel bardd wrth ei swydd' chwedl y gân 'Temtasiwn'.

Mae brasolwg sydyn ar gasgliad cerddi Parry-Williams fodd bynnag, yn ddigonol i sylwi mai cefnu ar y gynghanedd a wnaeth ar ôl cyfnod 'yr hanner ieuenctid'. Yn achlysurol, ceir ganddo ambell linell o gynghanedd yn addurno'i gerddi, ond anymwthiol iawn ydynt o ran natur. Prin yw'r cynganeddion cytseinol

cyflawn; tuedda yn hytrach tuag at gynganeddion seiniol y lusg a'r sain, a'r gynghanedd sain ddyrchafedig yn fwyaf arbennig. Gellid dyfynnu nifer o'r rhain ar antur o'i gyfrol gyntaf Cerddi:

A gwên dy ddannedd yn gelwydd gwyn. ('Celwydd')

Dan wylïo'r egin ir yn hollti'r had. ('Sialens')

Ni welir arno lun na chynllun chwaith. ('Moelni')

O gri ein geni hyd ein holaf gwyn. ('Dychwelyd')

Dim ond rhyw frithgo' am ryw gyffro gynt. ('Atgno')

Mae'n werth nodi nad cwbl anarferol oedd cyffyrddiadau cynganeddol dibynnol ar odl yn y canu rhydd cynnar a'r hen benillion y bu Parry-Williams yn eu hastudio yn ystod y dauddegau. Prin mewn cymhariaeth yw'r cynganeddion cytseiniol ynddynt, ac eithriad hefyd yw llinell fel hon yn y gyfrol Cerddi:

A'i arian luvch ar hyd y geufron lefn. ('Rheswm')

Pellhau ymhellach oddi wrth y gynghanedd a wnaeth yn ei ail gyfrol o gerddi, Olion; dim ond ambell i gynghanedd sain wantan a geir ynddi:

I ganfod nad yw gwaeth fawr gwaeth na gwell.

I goelio dro fod un ac un yn dri. ('I'm Hynafiaid')

Yn wir, o dipyn i beth, ar wahân i ambell linell achlysurol (bron na ddywedwn damweiniol), diflannodd y gynghanedd o'i gerddi. Enghreifftiau wedi'u hynysu yn unig y gellir eu canfod yn y cyfrolau dilynol, a'r rheini'n ddieithriad yn gynganeddion sain:

Tuag uchelder y dyfnder dwys.

('Grand Canyon', Synfyfyrion)

Ni allodd y gwyddorau gorau a gaed.

('Un a Dau', Lloffion)

Gyda chyhoeddi'r gyfrol Ugain o Gerddi yn 1949, fodd bynnag, gwelwyd rhyw gymaint o dro ar fyd, gyda chynnydd pendant yn nifer y llinellau cynganeddol. Gan mai yn y rhigymau y cynhwyswyd hwy'n bennaf, gellid dyfalu mai bwriad y bardd oedd eu defnyddio i dynhau mynegiant y rhigymau a oedd yn myned yn fwyfwy llac eu gwead. Mae cwpled clo 'Dic Aberdaron' yn enghraifft amlwg:

Gyda'i gathod fe dreigliai yn wysg ei drwyn ar
dramp

Ond 'roedd golau un o'r Awenau i'w lwybrau'n lamp.
(33)

Yn yr un modd 'Y Bilidowcars':

Dowcio i ddal pysgod - hyn yw eu nod a'u nwyd.
(34)

a'r rhigwm "'Yn Rhad yr Ymwerthasoch"' :

Felly, hai ar ei hôl-hi, fel ci ar ôl cath. (35)

Nododd Geraint Bowen mewn adolygiad ar y gyfrol (36) ei bod yn frith o ddiweddebau cynganeddol, ond o ystyried y dystiolaeth, ymddengys ei fod efallai'n gorbwysleisio'r duedd.

Erys y ffaith mai troi ei gefn ar gerdd dafod a wnaeth Parry-Williams yn ei waith a thrwy hynny awgrymu'n gryf ei fod yn ymwybodol o'r perygl y gallai'r gynghanedd droi'n feistres ar ei syniadau.

Dyna'n sicr oedd ganddo mewn golwg pan ddywedodd wrth feirniadu awdlau Eisteddfod Genedlaethol Pen-y-bont 1948:

A dyma fai mwyafrif mawr yr awdlwyr - dibynnu ar y gynghanedd a'u dawn hwy eu hunain i gynganeddu'n grefftus, yn hytrach na gweld a theimlo a chreu yn annibynnol ar hynny. Yn sicr y mae gormod o duedd i dybied bod rhywbeth sydd wedi ei gynganeddu'n dda yn dwyn stamp barddoniaeth. (37)

Wrth gynffon sylwadau o'r fath, mae'n werth cymharu dau fersiwn o'r gerdd 'Trindod' (a ymddangosodd yn wreiddiol o dan y teitl 'Duwiau Dyn' yn y Welsh Outlook, Mawrth 1914), er mwyn dangos fel yr aberthodd Parry-Williams y gynghanedd er mwyn bod yn driw i'w weledigaeth. Cerdd o chwe phennill pedair llinell ydyw, ac y mae fersiwn y Welsh Outlook yn frith o gynganeddion cyflawn a braidd gyffwrdd. (Gellir dyfalu i'r fersiwn hwn gael ei lunio oddeutu yr un adeg ag awdl 'Eryri' o gofio i Eisteddfod Genedlaethol Bangor 1915 gael ei gohirio o'r flwyddyn flaenorol). Mae'r trydydd pennill, er enghraifft, yn cynnwys dwy gynghanedd gytseinol gyflawn yn y llinell gyntaf a'r drydedd, yn ogystal â rhyw lun o gynghanedd sain yn y bedwaredd:

Yn ymyl mur yn nheml y main
Gwelais law Duw mewn efydd gwyrdd, -
A brysiog wŷr Caer Baris gain
Yn dirwyn, dirwyn heibio'r drws. (38)

Sylwer fel y mae'r pennill wedi'i drawsnewid erbyn ei ymddangosiad yn fersiwn ddiwygiedig y gyfrol Cerddi (1931):

Yn neuadd y cerfluniau cain
Canfûm law Duw celfyddyd dyn, -
A dinasyddion Paris Ffrainc
Yn mynd a dyfod heibio i'r drws. (39)

Gwelir ar unwaith fel y mae pob awgrym o gynghanedd wedi ei ddileu, a'r modd hefyd y chwynnwyd tri ansoddair o'r pennill, a hynny'n llymhau'r mynegiant yn ogystal ag atgyfnerthu y "tueddiadau rhwygol" (40) sydd yn rhoi i'r gerdd ei hasgwrn cefn thematig. Amlygir crefft y bardd o hyd, fel y tystia'r brifodl gudd yn y llinell gyntaf, ond yn bwysicach o lawer tynhawyd y llinynnau cysylltiol sydd i dair rhan y gerdd, ac a danlinellir gan y teitl newydd 'Trindod'. Meddai Hugh Bevan mewn trafodaeth fanwl ar y gerdd:

Dynoda'r teitl newydd ymrwygiad triphlyg, gan awgrymu hefyd, yn absenoldeb y fannod, gyferbyniad chwithig â hen gyfanrwydd diddanus y Tri a oedd yn Un; a thry lluosogaeth cymysg 'Duwiau Dyn' yn fwnglerwaith wrth ymffurfio'n drindod lle daw'r Mab o flaen y Tad. Trindod ar chwâl sydd yma. (41)

Fel un a roddai gryn bwys ar newydd-deb mynegiant a chrefft cerdd dafod fel ei gilydd, efallai y gellid bod wedi disgwyl i Parry-Williams fanteisio ar y cyfle i ymhél gyda chyfrwng y vers libre cynganeddol rywdro yn ystod gyrfa lenyddol mor faith. Eto, er bod arbrofion i'r perwyl hwn ar droed yng Nghymru ers y tridegau, nid felly y bu, a rhaid oedd aros hyd y chwedegau i gael ymateb Parry-Williams y beirniad eisteddfodol i'r briodas hon rhwng traddodiad a moderniaeth, a hynny yn ei sylwadau ar gystadleuaeth y

goron yn Eisteddfod Dyffryn Maelor 1961. O gofio ei ddrwgdybiaeth gynhenid o'r vers libre, nid yw ei ymateb di-ffrwt i waith yr ymgeiswyr hynny a droediodd i'r cyfeiriad hwn, yn gymaint â hynny o syndod:

Fe ddylid nodi yma fod un neu ddau wedi cynganeddu neu led-gynganeddu eu llinellau, a rhoi siâp a sigl a chydbwysedd go bendant iddynt felly; a medrus y canasant hefyd. Fe ellid ystyried hyn yn rhyw fath o vers libre, ond odid. (42)

Yn anffodus, 'roedd gwall argraffu wedi llithro i blith ei sylwadau, a bu'n rhaid iddo ychwanegu troed-nodyn go bigog i'w feirniadaeth yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe dair blynedd yn ddiweddarach, er mwyn esbonio ymhellach beth yn union oedd ganddo mewn golwg:

Mi syniais i rai blynyddoedd yn ôl y byddai'r term a ddefnyddiwyd gan Y Ffrancod am fath o gyfyngu (neu beidio â llacio'n llwyr) ar ryddid mydr, rhag iddo fynd yn benrhyddid, sef vers libéré, yn ateb, yn fras i'r math hwn o fydryddu yn Gymraeg. Ac mi nodais hynny yn fy meirniadaeth ar bryddestau Eisteddfod Genedlaethol Dyffryn Maelor, 1961... Ond, gwae ni, yr hyn sydd yno yw: "Fe ellid ystyried hyn yn rhyw fath o vers libre", a minnau wedi teipio vers libéré yn hollol glir... Dyma finnau'n awr yn rhoi cyfle i unrhyw un sy'n fanwl ei ddarllen gywiro'r gwall, rhag i mi ymddangos fel petawn yn traethu dwli pur. (43)

Yr oedd Parry-Williams serch hynny wedi mentro y tu hwnt i'r derminoleg a thuag at ddadansoddiad o'r wers rydd gynganeddol yn ei ddarlith Welsh Poetic Diction rai blynyddoedd ynghynt. Cyfeiriodd yn y ddarlith honno at waith arloesol Gwyndaf, cyn-fyfyriwr iddo, yn Eisteddfod Genedlaethol Caernarfon 1935, pan gipiodd y gadair am awdl wers rydd

ar y testun 'Magdalen'. Er nad ysbrydolwyd Parry-Williams fel yr ysbrydolwyd ei gyd-athro T. Gwynn Jones i efelychu arbrofion mentrus y myfyriwr, 'roedd hi'n ymddangos fod ganddo fwy o gydymdeimlad gydag arbrofion o'r fath nag oedd ganddo â'r vers libre yn ei noethni:

Incidentally, one highly successful metrical experiment was made by a young university student a few years ago. It appeared to be the introduction of strict cynghanedd into vers libre, a blending of two apparent extremes. One should, perhaps, call it a kind of intussusception. It is not exactly that, however, but rather the employment of strict cynghanedd in lines of any length. The rhythm is still cynghanedd-rhythm. And after all, it should be realized that the innumerable rhythmic possibilities in each of the various types of cynghanedd in any strict metre make any cynghanedd-metre, from the point of view of rhythm, itself vers libre. (44)

Er mai cefnu ar y gynghanedd fu hanes Parry-Williams, daliai i feirniadu'n gyson ar gystadleuaeth yr awdl yn yr Eisteddfod Genedlaethol, gan fynegi'n gyson ei syndod parhaus fod Cymru yn berchen ar gynifer o gynganeddwyr dawnus. Meddai yn ei feirniadaeth ar awdlau Eisteddfod Llandybïe yn 1944:

Rhaid i mi gyfaddef bod un peth sy'n peri "synnu fyth ar synnu" i mi, sef bod cymaint o bobl o hyd yng Nghymru yn ymarfer â'r cynganeddion ac yn cadw'r hen gyfundrefn yn fyw. Y mae gallu llunio awdl gynganeddol a mesurol barchus, o unrhyw fath yn gryn gamp ynddo'i hun. (45)

Flwyddyn yn ddiweddarach, wrth dafoli awdlau Eisteddfod Rhosllannerchrugog, gallai dystiolaethu ymhellach nad oedd y gynghanedd wedi chwythu ei phlwc, a bod iddi ei phosilbiliadau o hyd:

Eto, gan mai Awdl yw Awdl, ...y mae hi'n anodd bod

yn newydd...heb fynd yn od o straenllyd. Ond fe lwyddwyd i wneud hynny droeon yn ddiweddar; felly y mae'n sicr bod "posibilrwydd" o hyd yn yr Awdl, ac yn y cynganeddion yn gyffredinol, fel cyfrwng awenyddol...y mae'n syn fod y gynghanedd yn dal mor hoyw a dihysbydd, - un o ryfeddodau'r Gymraeg, yn ddiamau. (46)

Fel un a bwysleisiodd droeon bwysigrwydd y defnydd naturiol ac anymwthiol o'r gynghanedd mae'n siŵr iddo gael modd i fyw wrth feirniadu yn yr Eisteddfod Genedlaethol am y tro olaf (ac yntau'n ddeunaw a thrigain), o gael gwobrwyo awdl ddisglair Dic Jones i'r 'Cynhaeaf'. Ymhlith rhagoriaethau niferus yr awdl honno mae naturioldeb soniarus ei chynghanedd. Doedd ryfedd yn y byd fod Parry-Williams wedi mopio'i ben yn lân arni:

Prin fod angen nodi erbyn hyn fod Bryn y Coed yn gampwr o gynganeddwr. Y mae rhin a newydd-deb amheuthun yn ei gynganeddion, a hynny'n profi fod y canu caeth yn dal yn iraidd a'i ogoniant yn parhau i ddisgleirio. Y mae'n amlwg i Bryn y Coed gael testun wrth fodd ei galon ac o fewn ei fyd, nes peri iddo ganu gydag afiaith gorawenus. (47)

Gwaetha'r modd, prin iawn oedd yr achlysuron hynny pan allai Parry-Williams feirniadu'r awdlau gyda'r fath frwdfrydedd; llawer iawn mwy nodweddiadol o'i feirniadaethau oedd sylwadau minilog fel y rhain, bedair blynedd ynghynt, wrth iddo draethu ar yr awdlau yn Eisteddfod Genedlaethol Llanelli 1962:

Efallai fod cynganeddu'n beth rhy rwydd i rai ohonynt, a'u bod yn bodloni ar unrhyw gynghanedd ond iddi fod yn gywir. Y mae hyn yn arwain yn aml i ganu lincyn-loncyn ac i ryw fath o rygnu a rhibynnu, gan draethu'n fflat a digyffro, nes bod y gynghanedd yn methu gogoneddu'r mynegiant, fel y dylai, canys dyna'i hamcan. (48)

Yn y pen draw, 'roedd agwedd Parry-Williams tuag at y gynghanedd ymhlyg mewn sylwadau o'r fath, ac yn ei barodrwydd fel bardd i'w haberthu yng nghyfnod ei aeddfedrwydd ac i ymwrthod â'r demtasiwn o gael ei arwain ganddi. Mewn ysgrif gynnar o'i eiddo yn y cylchgrawn Wales ceir ganddo'r sylw canlynol:

The 'cynghanedd' is an excellent passport into the language...(49)

ac ar ryw olwg, yn achos Parry-Williams ei hun, rhyw fath o docyn mynediad i'r byd barddol fu'r gynghanedd iddo, hyd nes iddo ganfod ei lais unigryw ei hun, a chanfod hefyd na allai'r gynghanedd, er ei gwyched, gynnal baich yr hyn a oedd ganddo i'w ddweud.

Yn ei gopi personol o lyfr dylanwadol T. S. Eliot, The Sacred Wood, fe danlinellodd Parry-Williams y frawddeg ganlynol:

I cannot think of any poet whom one would venture to call 'major', whose work consists entirely of short pieces... (50)

Ni wyddom ai cwestiynu ynteu gytuno â chywirdeb y ddamcaniaeth oedd ei fwriad, ond tybed a fyddai Eliot wedi tymheru ei sylw petai wedi darllen gwaith y bardd o Ryd-ddu a aned yn yr un flwyddyn ag ef? Wedi'r cwbl, ac eithrio efallai ei bryddest 'Y Ddinas', enillodd Parry-Williams ei ddyrchafiad haeddiannol i reng flaen beirdd Cymraeg yr ugeinfed ganrif ar sail cynnyrch a weithiwyd ar ddau fesur byr a chryno. Fel y sylwodd Alun Llywelyn-Williams:

Trwy'r cyfnod diweddar, ers tua 1919-20, fe'i cyfyngodd ei hun bron yn gyfan gwbl i ddwy ffurf ar fydryddu sef y soned a'r hyn a alwodd ef ei hun yn ei ddull diymhongar, direidus, yn rhigwm. (51)

'Roedd yr arbrofi â'r ffurfiau hyn fodd bynnag ar droed rai blynyddoedd cyn yr 'annus mirabilis'.

Nid oedd ond tair blynedd wedi mynd heibio oddi ar pan dderbyniwyd y soned i fynwes yr Eisteddfod Genedlaethol am y tro cyntaf, ac Eifion Wyn yn cipio'r wobr gyntaf dan feirniadaeth Silyn ac Elphin, dau o sonedwyr prysuraf y dydd, pan lwyddodd Parry-Williams ei hun ar gystadleuaeth y soned mewn eisteddfod golegol a gynhaliwyd yn ystod 1909. Hyd y gwyddom, nid oes mewn print gopi o'r soned gynnar honno ar destun 'Y Machlud yn Aberystwyth', ond a chymryd soned a gyhoeddwyd ganddo yn y Dragon flwyddyn yn ddiweddarach fel tystiolaeth, hawdd y gallwn ddyfalu mai gwaith yn drwm dan ddylanwad y mudiad rhamant ac ysgol Bangor ydoedd. Fel y sylwodd Alan Llwyd, "mae'r eirfa farddonllyd a'r ffug-deimladrwydd" (52) a welir yn y soned 'Adgof' yn amlygu'r naws a'r arddull ramantaidd yn ddigon clir. Digon yw dyfynnu'r llinellau agoriadol:

Moes phiol neithdar angof at fy min,
Ti Gennad Cysur, dan y deifiol des;
Mae terfysg adgof a'i danbeidiol wres
Yn d'rysu llam fy nghalon - moes dy win,
I ddiffodd fflamau fy ngwefusau crin. (53)

Er bod Herman Jones yn ei astudiaeth o ddatblygiad y soned Gymraeg (54) yn cyfeirio at soned a

gyfansoddwyd mor gynnar â 1833, nid ymsefydlodd ffurf y soned yn y Gymraeg hyd ail ddegawd y ganrif hon, sef yr union gyfnod pan oedd Parry-Williams yn ceisio canfod ei lais ei hun. Cylchgrawn The Welsh Outlook o dan olygyddiaeth Silyn oedd prif lwyfan y sonedwyr Cymraeg yn ystod y cyfnod hwn, ac ar dudalennau'r cylchgrawn hwnnw y gwelwyd dawn Parry-Williams fel sonedwr yn aeddfedu. Yn ystod y blynyddoedd 1918-20 cyhoeddodd naw o sonedau yn y Welsh Outlook, nifer ohonynt yn ddrafftiau cynnar o sonedau a welai olau dydd drachefn yn y gyfrol Cerddi, eraill yn sonedau a gyfieithwyd ganddo a'u cyhoeddi yn y Western Mail yn ystod yr un cyfnod.

Ond ar dudalennau cylchgrawn arall y bu'n hynod ffyddlon iddo yng nghyfnod ei hanner ieuenctid y tybiodd Alan Llwyd (55) i Parry-Williams ddangos yr argoelion cyntaf o'i ddawn fel sonedwr, a hynny mewn dwy soned ddi-deitl o'i waith a gyhoeddwyd yn rhifyn mis Chwefror 1916 o'r Dragon. Fe'u cyfansoddwyd yn ystod yr hydref blaenorol, ac oes, y mae yma "arlliw o'r dôn sgyrsiol, lafar, hamddenol-fyfyriol sydd mor nodweddiadol ohono", ond prin fod yr arddull "yn fwy noethlym a diaddurn" (56) nag yn y soned honno a luniodd bum mlynedd ynghynt. Er bod gafael y bardd ar grefft y sonedwr wedi cryfhau, nid oes eto ond rhyw gil-awgrym o lais ei aeddfedrwydd, fel y dengys wythawd y soned gyntaf:

Lle gwelais gyntaf rhwng y gwyrdd a'r glas
 Binaclau gwyn y Berner Oberland;
 Lle profais gyntaf ar fy estron fant
 Felyster coeth y gwinoedd Rhin, a blas
 Mêl y dyffrynnoedd dwfn; lle teimlais ias
 A gyffry waed y crwydryn, pan fo chwant
 Dieithrwch dirgel a sobreiddiwch sant
 Y trist bellterau'n lleddfu llid a chas;... (57)

Mae'n werth sylwi hefyd ar y modd y mae diwedd glo'r ail soned yn taro nodyn llawer mwy hyderus na'r sonedau diweddarach, er bod yr adlais o'r soned 'Gweddill' (1931) ['Cans tra bo cerdd yn swyn a nwyd yn fflam/ Bydd gennyf innau ran o dad a mam'] yn arwyddo fod rhai o brif nodau ei gân eisoes yn ymffurfio yn y meddwl:

Dduw'r Dydd, Dduw'r Ifanc, diolch am y ffawd
 Roes imi nwyd fy mam a cherdd fy nhad,
 Am aml awenydd roes i enaid tlawd
 Olud meddyliau mawr yn ddinacâd.
 Caf fyw f'ieuenctid eilwaith, Duw a Wyr,
 A chofio gwynlliw'r dydd yn oriau'r hwyr. (58)

Ni ellir llai na sylwi mai sonedau Petrarchaidd oedd y sonedau cynharaf hyn, yn enwedig pan ystyriwn mai dim ond un o blith yr holl sonedau a gyhoeddwyd yng nghyfrolau Parry-Williams a luniwyd ar y ffurf honno, sef y soned 'Gwahaniaeth' a ymddangosodd am y tro cyntaf yn rhifyn Ionawr 1919 o'r Welsh Outlook, ac yna gydag un mân ddiwygiad yn y gyfrol Cerddi. Yn wir, cyn y flwyddyn honno, ni cheir ganddo yr un soned Shakespearaid. Awgrymodd Alan Llwyd mai "archwilio'r posibiliadau, a cheisio canfod ar ba delerau y derbyniai'r Gymraeg y soned" (59) yr oedd Parry-Williams a'i gyfoeswyr yn ystod ail ddegawd y

ganrif, ac iddynt ddarganfod, yn sgil eu harbrofi, fod y mesur Petrarchaidd yn eu caethiwo'n ormodol. Yn sicr, o gofio'r prinder o odlau acennog yn y Gymraeg, ac o ystyried y prinder o sonedau Petrarchaidd llwyddiannus yn yr iaith, anodd yw anghytuno â'r ddamcaniaeth. Mae sylw Parry-Williams ei hun yn y rhagymadrodd i'r gyfrol Criafol fel petai'n cadarnhau'r dybiaeth:

Y soned Shakesperaidd ydyw'r un fwyaf poblogaidd yng Nghymru heddiw, a hyhi yw'r hawsaf, y mae'n ddiau. (60)

Dylid cofio, fodd bynnag, fod mwy i soned na'i ffurf allanol, ac yn hyn o beth, dichon fod y gwahaniaeth rhwng trefn arferol y cynnwys yn y ffurf Petrarchaidd a'r ffurf Shakespearaid yn awgrymu rheswm arall pam y dewisodd Parry-Williams gofleidio ffurf y Sais yn hytrach na ffurf yr Eidalwr. Tynnodd Bobi Jones sylw at y gwahaniaeth hwn yn Seilliau Beirniadaeth:

O'i chyferbynnu felly â'r Petrarchaidd, y mae'r soned Shakespearaid yn rhoi mwy o bwyslais ar gynnydd datblygol, 4 rhan, lle y mae'r gyntaf yn gyferbyniad mwy penodol rhwng dwy ran. (61)

Yn wir, er ei barch i bendantrwydd ffurf a'r syniad o ganu o fewn fframwaith penodedig, pwysleisio'r syniad o 'symudiad' o fewn y fframwaith hwnnw a wnaeth Parry-Williams pan holwyd ef gan J. E. Caerwyn Williams ynglŷn â'i hoffter o fesur y soned. Meddai:

'Rwy dros fy mhen yn y traddodiad, wrth gwrs, yn y soned, a rhaid i mi gydnabod fy mod i'n hoff o'r mesur. Mae yma batrwm, mae yma ffrâm o odlau, mae mydr a rhythm i'w ddatblygu o fewn y mydr, a symudiad - adeiladu o ddarn i ddarn a chloi celfydd... ac eto mae'n rhaid i'r soned a wneir,

fod yn newydd - ac felly rhyw geisio gwneud hynny
y bŵm i - ceisio rhoi tinc newydd mewn soned a
chadw'i siâp hi - a'r tinc newydd efallai yn y
cyflead o'r syniad wrth symud o ran i ran yn y
soned. (62)

Yn sicr, fe amlygir y rhaniad deuol
disgwyliedig yn y sonedau Petrarchaidd cynnar a
gyfansoddodd Parry-Williams, megis yn y soned led-
Betrarchaidd hon a gyhoeddwyd ganddo ar derfyn y Rhyfel
Byd Cyntaf, lle tanlinellir y rhaniad yn deipograffig
hefyd:

Gwn beth yw'r ias sy 'ngwynder bysedd bun
Pan bwyso'i llaw'n ddifeddwl ar f'un i,
A gwn beth yw cynhesrwydd llyfiad ci
Pan bwyso'i ên yn llonydd ar fy nghlun;
Gwn beth yw caru llais a lliw a llun
Rhyw dalp o glai a fu'n bob peth i mi
Cyn gweld mai clai yn unig ydoedd hi
A gwn beth yw fy ngharu i fy hun.

Ond od oes lecyn yn fy mhriddyn tlawd
A ddeil ddiferyn o'r eneiniad byw,
O tywallt ynddo gariad nad yw gnawd,-
Mi wn mai Cariad ydwyt Ti, fy Nuw;
Rho deimlo'i rin yn angerddoli'm serch
At beth a garwyf i, boed gi, boed ferch. (63)

Felly hefyd yn yr un soned Betrarchaidd honno a
gynhwyswyd yn y gyfrol Cerddi ('Gwahaniaeth'), mae'r
newid yng nghyfeiriad y soned ar ddechrau'r chwechawd
fel pe bai'n pwysleisio'r cyferbyniad sydd i ddilyn (er
y dylid ychwanegu nad yw patrwm odli'r chwechawd yn un
â'r ffurf Betrarchaidd arferol):

Yn hytrach, Arglwydd, cenfydd yma rai,
Ymysg trueiniaid daear, sydd â'u trem
Yn treiddio beunydd trwy baradwydd clai
I wyllo'r sêr o hyd ar Fethlehem;
Yn gweld y golau nad yw byth ar goll
Yng nghors y byd, - a'r lleill yn ddeillion oll.
(64)

Ceisiodd Parry-Williams ei hun, yn ôl ei arfer, esbonio rhaniad y soned Betrarchaidd mewn modd diffiniadol taclus yn Elfennau Barddoniaeth:

...gellir cyffelybu'r adran gyntaf i chwyddo a'r ail i chwalu, neu i godi a gostwng, neu i flaguro a blodeuo; neu, os mynnir, i chwythad (ar ddwywaith, o bosibl) i belen yn yr wythawd, ac yna ollwng yr awyr allan (ar ddwywaith weithiau) yn y chweban. (65)

Ond fel arall, meddai, yr oedd symudiad urddasol a bwriadus y soned Shakespearaid:

Amcan y ffrâm neu'r cynllun yma ydyw helpu i gyfleu'r cynnwys yn drefnus ac i ddatblygu'r pwnc yn ofalus o ris i ris...gellid dweud bod y cwbl fel curo hoelen i bren - cnoc yn y pedair llinell cyntaf, ac ail gnoc a thrydedd, yna ergyd iawn ar y diwedd. (66)

Yr un hefyd yw hanfod sylwadau Herman Jones ar y ffurf honno o'i chymharu â ffurf Petrarch:

Adeiladwaith cadarn, yn hytrach na phrydferth, sydd iddi, a chyrraedd ei huchafbwynt ar y diwedd. Un cyfanwaith cyflawn yw'r teip hwn o soned. Dengys yr odlau newydd ar ôl pob pedwarawd mai datblygiad pendant yw hanfod y mesur. Lle oeda'r dull Petrarcaidd yn hyfrydwch deusain yr wythawd, dring y soned Shakespearaid yn gadarn a di-ildio, gan esgyn wedyn o'r wythawd i uchafbwynt clo'r chwechawd. (67)

Efallai y dylid gochel rhag esbonio termau a ffurfiau fel hyn 'yn yr un modd yn union ag yr esbonnir y gair buwch' (68), chwedl Bobi Jones. Onid dyma'r math o ddamcaniaethu (ynghyd â sylwadau deddfwriaethol rhai beirniaid eisteddfodol megis Iorweth Peate) a barodd i J. Gwyn Griffiths, wrth drafod 'Parhad Ffurfiau', sylwi mai:

Yng Nghymru y dangosir y geidwadaeth ryfedd sy'n ymylu ar awgrymu bod y soned yn ffurf gynhenid Gymraeg. Dylid cadw, meddir, at y ffurfiau a arferwyd eisoes yn y Gymraeg. (69)

Eto i gyd, mae modd gweld pam y dewisodd Parry-Williams gragen y soned Shakespearaid fel llestr i adeiladwaith pwylllog a rhesymegol ei fyfyrddodau. Hyd yn oed yn rhai o sonedau 1919 gwelir ei duedd tuag at symudiad esgynnol o'r fath. Cymerer, er enghraifft, y soned 'Lliw' a gyhoeddwyd gyntaf yn y Welsh Outlook ym mis Medi 1919, ac yna gyda dau fân ddiwygiad yn y gyfrol Cerddi:

Tynnid ysmotiau'r blodau gan y trê
Yn rhes llinynnau o bob lliw a hyd
O flaen fy llygaid, a rhyw deithiwr clên
Gyferbyn â mi yn y cerbyd clyd
Yn sôn am brisiau'r farchnad, am yr hin,
A rhagolygon y cynhaeaf gwair;
A syllwn innau'n swrth â golwg blin
Ar ruthr y brodwaith lliw heb yngan gair.
Caeais fy llygaid llonydd fel petawn
Ynghwsg, a gwelwn lafn ei bladur ef
A dannedd ei beiriannau'n torri cawn
Y blodau lliwgar o dan haul y nef.
Deffrois o glywed rhyw chwibaniad croch,
Gan ofni'r llofrudd lliw â'r wyneb coch. (70)

Gallai sylw Parry-Williams fod y soned Shakespearaid "yn debyg i'r 'ffurf uchafbwynt' ar delyneg; yn y ddwy fe geir yr un math o ddatblygu a symud ymlaen o ran i ran, o bwynt i bwynt, nes cyrraedd y top neu'r pen draw neu'r uchafbwynt" (71) fod yn sylwebaeth ddigon teg ar y soned hon. Yn union fel y tynnir "ysmotiau'r blodau gan y trê", tywysir y darllenydd yntau yn ei flaen gan symudiad rhythmig anochel y soned nes cyrraedd

crescendo disyfyd y cwpled clo.

Nid ar ddamwain ychwaith y cymharodd Parry-Williams ffurfiau'r soned â ffurfiau cyfatebol ar y delyneg. Wedi'r cwbl, y soned "oedd yn rhannol gyfrifol am ddod â'r chwiw rhamantaidd i Gymru 1900" (72), ac o fewn ei fframwaith cysâct a chaboledig ceid gwrthbwynt trawiadol i'r math o ganu gwasgaredig y bu'r mudiad rhamant yn adweithio mor chwyrn yn ei erbyn. Yn wir, fel y gwelwyd eisoes, naws telynegol ddigon oedd yn perthyn i sonedau cynharaf oll Parry-Williams, fel sonedau W. J. Gruffydd a Silyn hwythau. Ond eironi'r cyfan, wrth gwrs, fel y dangosodd Derec Llwyd Morgan, yw mai Parry-Williams oedd un o'r beirdd (ynghyd â Gwenallt a Williams Parry) a fu'n bennaf cyfrifol am sicrhau "na ramanteiddwyd y soned hyd syrffed, fel y delyneg yn Gymraeg" (73), a hynny oherwydd y modd y bu iddo hebrwng y mesur "o'r tu arall heibio i delynegolrwydd" synhwyrus ac i mewn i gelloedd yr ymennydd. Wedi dweud hynny, daliodd Saunders Lewis yn ei 'Fraslun Radio', i Parry-Williams "gadw'r soned yn ddihangfa hanner rhamantaidd" (74) gydol ei yrfa, ond fe ellid dadlau serch hynny, mai o safbwynt ieithwedd yn fwy na chynnwys y bu i hynny ddigwydd, yn sgil ei amharodrwydd fel bardd i dreisio'r cywair confensiynol lenyddol a ddatblygodd ynghlwm wrth y soned Gymraeg. Eto, fel y nododd Saunders Lewis nid yw'n destun

rhyfeddod mai ei sonedau'n unig a gafodd le gan Gruffydd yn Y Flodeugerdd Gymraeg (1931).

Ond i ddychwelyd at y modd y manteisiodd Parry-Williams ar symudiad a sigl naturiol y soned Shakespearaidd i gyfleu ei feddyliau, ceir tystiolaeth yn sonedau 1919-20 hyd yn oed, fel y gallai amrywio'r symudiad hwnnw yn ôl gofynion y cynnwys. Yn fynych, trwy amrywio'r patrymau brawddegol, gallai arafu a chyflymu'r symudiad, urddasoli a thynnu gwynt o'r hwylliau, a hynny o fewn cwrpas yr un soned. Mae'r soned 'Cydbwysedd' a gyhoeddwyd yn ddi-deitl yn y Welsh Outlook ym mis Chwefror 1919 yn enghraifft ddadlennol. Dyma'r fersiwn a gyhoeddwyd yn Cerddi:

Gwn na wrthododd 'mam gardod erioed
I'r haid fegerllyd a fu'n crwydro'n hir,
Yn wŷr a gwragedd o bob llun ac oed,
O wyrwys i wyrwys yn y sir.
"Duw a'ch bendithio", meddent. Oni chaent
Bob amser ganddi'r mwydion gyda'r crwst,
A chig â cheiniog? Yna, fel petaent
Fonheddig, moesymgryment... Yn fy ffrwst,
Wrth gornel un o'r strydoedd yn y dref,
Gwrthodais gardod i ryw lafn o ddyn
A fegiai'n feiddgar â chwynfanllyd lef,
A mynd ymlaen dan regi wrtho'i hun, -
A 'mam, 'r wy'n siwr, yr un awr yn rhoi clamp
O gardod dwbwl gartref i hen dramp. (75)

Mae'n werth sylwi'n arbennig ar y modd y ceir tair o frawddegau byrion rhwng y bumed a'r wythfed linell a chyferbynnu hynny â'r un frawddeg gymalog sy'n dirwyn o ganol yr wythfed linell hyd at ddiwedd y soned. Ar y naill law, mae'r brawddegau byrion ynghyd â'r pwt o sgwrs yn yr ail bedwarawd fel petai'n arafu'r symudiad

ac yn cryfhau'r argraff o natur garedig a hamddenol y fam yn ei hymwneud â'r crwydriaid hynny a alwai heibio i Dŷ'r Ysgol. Ar y llaw arall, mae'r chwechawd un frawddeg yn cyfleu i'r dim gamau prysur y bardd wrth frysio heibio i'r cardotyn ar stryd Aberystwyth. Mae tuedd yn sonedau Parry-Williams i ymrannu'n ddisgwyliedig "yn ôl arferiad twt" (76), chwedl Bobi Jones, yn wythawd a chwechawd, ond ergyd ddyfeisgar ac effeithiol yn y soned hon yw'r modd y treisir y rhaniad traddodiadol rhwng wythawd a chwechawd trwy hollti'r soned ar ganol yr wythfed linell (gyda'r ymadrodd arwyddocaol 'Yn fy ffrwst'). Mae hynny fel petai'n rhoi gwadn sydyn ar y sbardun ac yn gyrru'r soned yn ei blaen a'r darllenydd gyda hi gan danlinellu agwedd ddi-hid y bardd ar yr un pryd. Cymaint mwy effeithiol yw hyn na'r saib bwriadus a geir ar derfyn y ddeuddegfed linell yn y fersiwn gwreiddiol, ac yna'r cwpled clo melodramatig hwn:

Ond neithiwr , yn fy mreuddwyd, gwelais hi,
Fy mam fy hunan, yn fy ngwrthod i. (77)

Hyd yn oed yn ystod cyfnod a ystyrir gyda'r mwyaf llewyrchus iddo fel sonedwr, gwelir fel yr oedd Parry-Williams yn parhau i loywi arfau ei grefft, tra'n hidlo rhai o elfennau gorfelys y mudiad rhamant o'i waith.

Os oedd ei batrymu brawddegol yn fodd i arafu a chyflymu'r symudiad, gwyddai hefyd sut i ymchwyddo symudiad soned o'r naill ben i'r llall. Yn ystod yr

wythdegau, clywsom ddigon am ddatblygiad yr englyn un frawddeg, ond yn ystod 1931 yr oedd Parry-Williams eisoes wedi perffeithio'r soned un frawddeg. Ymhlith sonedau'r flwyddyn lewyrchus honno yn ei hanes fel bardd, mae 'Tŷ'r Ysgol', 'Ymwelydd', 'Tynfa' ac 'Atgno' i gyd yn sonedau o'r fath; ond efallai mai'r soned 'Rheswm' a gyfansoddwyd flwyddyn yn gynharach sy'n arddangos orau feistrolaeth Parry-Williams ar symudiad y soned:

Nid am fod brigyn briw ar goeden ir
 Yn gwyro tua'r llawr yn llipryn claf,
 A'i dipyn dail ar wasgar hyd y tir
 Yn efelychu hydref yn yr haf;
 Nid am fod haen o niwl ar Ben-y-cefn
 Yn esgus bod yn eira cyn ei bryd,
 A'i arian luwch ar hyd y geufron lefn
 Fel petai'r gaeaf eisoes dros y byd;
 Nid am in weld fel hyn, yn nyddiau'r cŵn,
 Ysmaldod cainc a niwl a'u hofer gais
 I rusio'r haf i ffwrdd, y clywaist sŵn
 Rhyw chwithdod oer annhymig yn fy llais,
 Ond am fod ynof fis Gorffennaf ffôl
 Yn ciprys gydag Ebrill na ddaw'n ôl. (78)

Wrth ddarllen y soned ni ellir llai na dwyn i gof ddisgrifiad y bardd o'r sonedwr yn taro'r hoelen i bren unwaith, ddwywaith, deirgwaith, ac yna un ergyd derfynol "i'r hoelen dros ei phen". Hawdd y gellir cytuno â barn Meredydd Evans mewn trafodaeth olau arni yn Barddas nad "oes edefyn rhydd yn unman" (79). Mae'r modd y cynhelir y tyndra trwy redeg y frawddeg yn ddiildio o'r negydd cyntaf, trwy'r ail a'r trydydd negydd, hyd at brif gymal y frawddeg yn yr unfed linell ar ddeg ('clywaist sŵn / Rhyw chwithdod oer annhymig') yn gwbl

afaelgar, gyda'r canlyniad fod y cwpled clo a'r datgeliad paham fod y sŵn hwnnw yn llais y bardd yn creu ymdeimlad o ollyngdod wedi'r ymchwydd cynyddol.

Bu Derec Llwyd Morgan yn ei drafodaeth ar Y Soned Gymraeg yn feirniadol o duedd "gormod o feirdd" i greu sonedau Shakespearaid "er mwyn rhoi cwpled clo rhwysgfawr yn ffurfafen cof" (80). Er bod Parry-Williams yn Elfennau Barddoniaeth yn cyfeirio at gwpled clo soned yn nhermau pen-draw ac uchafbwynt, prin bod unrhyw un o'i sonedau wedi'i llunio i'r perwyl o gynnal cwpled clo trawiadol. Da y dywedodd Thomas Parry am sonedau ei gefnder fod y "clo yn y cwpled olaf fel clo ar ddrws, ac nid fel clep" (81). Yn sicr, mae cyfanwaith yr adeiladwaith cynyddol a symudol fel yn yr enghraifft uchod yn llawer pwysicach iddo. Pan gyrhaeddir pen terfynol ei sonedau, fel y dywedodd y bardd ei hun am soned o waith y cefnder arall R. Williams Parry 'Mae Hiraeth yn y Môr', "teimlir bod y cyfan yn orffenedig, ac nad oes dim symud pellach i fod" (82). Mae'r ymdeimlad hwn yn cael ei fynegi'n amlach na pheidio yn nherfynoldeb y cwpled clo. Mae patrwm y soned 'Rheswm', sef 'Ond am fod...', yn un o'r rhai mwyaf cyffredin yn hyn o beth ac yn rhan annatod o'r gwead achosol sydd i'r soned honno a chynifer o sonedau tebyg. Gellir cyfeirio at nifer o enghreifftiau:

Am i chwi losgi'n lludw gan eich nwyd...
('Ymddiheuriad', Cerddi)

Am fod mwynhad ymhell o gyrraedd llef...
('Nef', Cerddi)

Ond am i mi, fel Tithau, ambell awr...
('Ymbil', Synfyfyrion)

Ceir hefyd nifer o amrywiadau ar y patrwm hwn sydd yn dynodi'n groywach yr argraff o gyrraedd pen draw rhyw sylweddoliad neu'i gilydd, fel y gwelir yn yr enghreifftiau canlynol:

Cans tra bo cerdd yn swyn a nwyd yn fflam...
('Gweddill', Cerddi)

Oherwydd y mae haenau'r clai a'r gro...
('Mynwent Beddgelert', Synfyfyrion)

Canys, er gwaetha'r sôn am ffein a rwff...
('Un a Dau', Lloffion)

Dro arall, fel y gwelir yn rhai o sonedau amlycaf y gyfrol Cerddi, rhagflaenir a chyfosodir y sylweddoliad gyda phatrwm negyddol:

Nid ildiaf ronyn: dof yn ieuanc rydd,
Mi wn, o'r sgarmes fawr, pan ddêl ei dydd.
('Sialens')

Ni welir arno lun na chynllun chwaith
Dim ond amlinell lom y moelni maith. ('Moelni')

Ni wnawn, wrth ffoi am byth o'n ffwdan ffôl,
Ond llithro i'r llonyddwch mawr yn ôl.
('Dychwelyd')

Oherwydd y pwyslais hwn ar "gyrraedd y top" ar ddiwedd ei sonedau, gwelir mai pur gyndyn yw Parry-Williams i dreisio uned y cwpled clo. Yn wir, mae papurau drafftio y gyfrol Ugain o Gerddi a welir yn y Llyfrgell Genedlaethol yn rhyw led awgrymu fod tuedd

ganddo ar adegau i wethio ei sonedau am yn ôl o'r cwpled clo. Ond yn sicr o edrych ar gyfangorff ei sonedau, gwelir yn amlach na pheidio fel yr atalnodir toriad pendant ar derfyn y ddeuddegfed linell, gyda'r canlyniad fod y cwpled clo yn sefyll fel uned, er bod pwyslais Parry-Williams ar adeiladwaith cynyddol y soned yn golygu nad yw byth yn uned gwbl hunangynhaliol. Mae'r cwpled canlynol, fodd bynnag, yn dod yn go agos at hynny:

Dagrau sy'n creu holl gelfyddydwaith byd,
A dagrau sy'n dehongli'r creu i gyd.
('Ffynnon', Lloffion)

Mae'n ddiddorol sylwi eto mai yn ei sonedau cynharaf y dangosodd Parry-Williams fwyaf o barodrwydd i ymhél â therfynau'r cwpled clo, er mai'n ochelgar iawn y gwnaeth hynny. Ymhlith y ddwy ar hugain o sonedau yn y gyfrol Cerddi y ceir yr enghreifftiau amlycaf. Yn wir, ped ystyriem ei gyfrolau eraill, fe welem mai dim ond yn y soned 'John ac Ann' yn y gyfrol Ugain o Gerddi y gwelir ymdrech i dorri ar uned y cwpled clo, a hynny trwy oferu o'r ddeuddegfed linell:

Bûm innau'n gwrando droeon ar y gri
Oedd yn dwysáu eu herfyniadau hwy,
Nes bod y pagan oddi mewn i mi
Ar dyngu llw y mentrai yntau mwy
Gyfnewid holl ddeniadau'r ddaear hon
Am ronyn o eneiniad Ann a John.

Yn y gyfrol Cerddi ceir yr un math o synudiad yn chwechawd un frawddeg y soned 'Ofn':

Ond wrth ddynesu tua'r fan, mi wn
Yn burion cyn ei ddyfod ef y daw

Rhyw drymder difwynhad o rywle'n bwn
Anesmwyth arnaf, a rhagargoel braw
I'm mynwes - arswyd gweled ôl tristâd
Ar wedd fy mam neu'n llygad llym fy nhad.

Ychydig yn wahanol yw'r modd y mae cwpledi clo y
sonedau 'Ailafael' ac 'Anwadalwch' (Cerddi) yn goferu
o'r ddeuddegfed linell:

Af o'm co'
Gan hagrach serchog y llechweddau syth,
Gan gariad na ddiffoddir mono byth.

Nid wy'n byw
Un amser nac yn unlle'n gyfan oll:
Mae darn o hyd ar grwydyr neu ar goll.

Ceir toriad digon tebyg yn 'Llwynog' R. Williams Parry,
ac mae'n werth crybwyll fod Parry-Williams yn nodi fod
y toriad yn y soned honno "yn ddigon agos, er hynny, i
fod yn ôl y patrwm" (83). Yn sicr mae'r disgrifiad
hwnnw'n gweddu hefyd i'r modd yr ystwythodd yntau ryw
gymaint ar y soned o fewn "sgaffoldin ei hadeiladwaith"
(84), heb amharchu ei thoriadau traddodiadol yn
ormodol.

Wrth drafod ei sonedau ar un achlysur, fe
gyfaddefodd Parry-Williams fod caethiwed y soned yn
sialens, ond cofiodd ychwanegu'n nodweddiadol fod
posib "ffeindio rhyddid yn y caethiwed" (85). Un dull
yn unig o ganfod y rhyddid hwnnw oedd trwy amrywio hyd
a phatrwm y brawddegau a'u cymalau; ond gwelir hefyd,
fel yr awgrymwyd eisoes, sut y manteisiodd Parry-
Williams ar y dechneg o oferu llinellau, neu yn ei
eiriau diymhongar ef, y dechneg o "reddeg rownd cornel

llinell i'r llinell nesaf heb dynnu sylw at ddiwedd y llinell ac eto roi cyfle i'r odl wneud ei gwaith" (86). Unwaith eto, dengys ei sonedau cynharaf ei fod yn ymwybodol o'r posibiliadau yn hyn o beth, ac fel y nododd Derec Llwyd Morgan, prin fod y "llinell ddecsill byth yn feistr ar Barry-Williams" (87). Yn y soned 'Argyhoeddiad' a gyhoeddwyd am y tro cyntaf yn ddi-deitl yn y Welsh Outlook yn Chwefror 1919, gwelir fel y mae'r goferu cyson yn cyfateb i symudiad y garreg fawr a'r mân garegos i lawr ochrau'r mynydd:

Safwn, fel duw, ar gornel lle y try'r
Hen Lwybyr Coch wrth gopa'r Wyddfa fawr
I'r chwith yn greicffordd wastad, ac yn hy,
Fel a reolo ffawd, yn syth i lawr
Y dibyn dryslyd powliais garreg fras,
A gwelwn hi'n carlamu'n chwim, a chriw
O fân garegos yn ymryson ras
Â hi, pan gnociai hwynt i lawr y rhiw. (88)

Rhaid cydnabod, fodd bynnag, nad yw llinellau yr un o'i sonedau eraill yn goferu i'r un graddau â'r soned hon, yn yr ystyr mai'i gyfyngu ei hun i oferu o fewn fframwaith y cwpled a'r pedwarawd a wna Parry-Williams fynychaf gan barchu'r toriadau rhwng pedwarawd a phedwarawd, ac yn enwedig felly'r rhaniad rhwng wythawd a chwechawd. Mae pedwarawd agoriadol 'John ac Ann' yn amlygu'r duedd yn ddigon clir:

Ni phlygodd neb yn y Set Fawr erioed
Ar ddeulin i weddio fel John Bach
O flaen yr Orsedd. Yr oedd sang ei droed
Ar drothwy'r nef cyn iddo ganu'n iach. (89)

Felly hefyd agoriad y soned i 'Glen Coe':

Haf ydoedd hi: gwyddem fod glyn y gwae

Yn cegrwth ddisgwyl i'n golygon ni
Ymborthi ar gysêt ei grib a'i gae
Yng ngolau'r haul, fel petai'n jiwbili;...
(90)

Yn hyn oll, ar yr wyneb ymddengys mai mynd yn fwyfwy ceidwadol a wnaeth defnydd achlysurol Parry-Williams o'r soned, yn union fel petai yntau yn gwneud rhyw fath o safiad yng ngoleuni'r math o arbrofion a oedd ar droed ym myd y soned Gymraeg yn ystod y pedwardegau a'r pumdegau; y math o arbrofi a arweiniodd at begynu barn go eithafol rhwng y rhai hynny a bleidiai ddatblygiadau arbrofol a'r giwed geidwadol a fynnai gadw at y ffurfiau a arferwyd eisoes yn y Gymraeg. Un o gynrychiolwyr amlycaf y garfan arbrofol oedd Eirian Davies, ac mae'r sylwadau canlynol o'i feirniadaeth yn Eisteddfod Genedlaethol Aberdâr 1956 yn adlewyrchiad teg o'r tyndra a fodolai ym myd y soned, yn enwedig felly o fewn y cyd-destun eisteddfodol:

Erys hyn o gysur; dilyn ei llwybr ei hun a wna'r soned Gymraeg yn y diwedd pa faint bynnag a gyfartho rhai beirniaid ceidwadol... (91)

Iorweth Peate oedd ceffyl blaen y 'beirniaid ceidwadol' hynny, gyda'i ddatganiadau awdurdodol ond diystyr megis "Os soned, soned" (92) yn ennyn cefnogaeth gref y rhai hynny a fagwyd ar ddeiet gormodol o Elfennau Barddoniaeth ac Odol a Chynghanedd Dewi Emrys. Ond y gwir amdani oedd fod sylwadau o'r fath yn amlygu ceidwadaeth ryfeddol onid afresymol, ac fel yr awgrymodd J. Gwyn Griffiths:

Y peth eironig yn safbwynt y beirniaid hyn yw bod y ffurf Shakespearaid ei hun, yn ôl eu termau hwy, yn un chwyldroadol ac afreolaidd. O edrych ar hanes y soned, gwelwn nad yw'r newid a ddug Shakespeare ond enghraifft o'r amrywio parhaus a fu ar y ffurf. (93)

O ran safbwynt Parry-Williams ei hun, fel arfer, nid yw'n hawdd ei leoli, ond yn sicr, agwedd resymol ond digon ceidwadol tuag at fesur y soned a amlygwyd ganddo ar yr achlysuron prin hynny y bu'n traethu arni. Cymerer ei sylwadau pwylllog wrth feirniadu cystadleuaeth y soned yn Eisteddfod Genedlaethol Corwen 1919:

Gwyddys fod lle i lawer o amrywiaeth yn ffurf soned o rai mathau. Cymerodd rhai gwŷr o fri gryn fantais ar y llacrwydd tybiedig hwn o dro i dro... Mewn cystadleuaeth, doeth o beth fyddai i bawb ddewis rhyw ffurf safonol ac awdurdodedig. Gall soned â'r ddwy linell olaf yn odli fod ar y ffurf Betrarchaidd ond i'r wythban a'r chweban fod yn rheolaidd o safbwynt datblygiad y meddwl, ond gwell, fel rheol, yw i soned felly ddilyn y ffurf Shakespearaid. Y mae rhai o'r ymgeiswyr fel petaent yn cymysgu'r ddwy ffurf. (94)

Ddwy flynedd yn ddiweddarach, fe'i gwahoddwyd ar y cyd â'i gefnder R. Williams Parry i feirniadu cystadleuaeth i lunio dwy soned i Elfyn. Gan ei gydfeirniad, serch hynny, y cafwyd y sylwadau mwyaf dadlennol; mae'n werth craffu arnynt:

Ni yrrwyd dim uwchlaw nac islaw'r cyffredin i'r gystadleuaeth hon... Y rheswm, mae'n debyg, yw ei bod yn annodd canu soned wael iawn, a'i bod yr un mor annodd canu un orchestol. Mae mesur y soned fel arfwisgoed y marchogion gynt, yn amddiffyn i'r gwan, ac yn dramgwydd i'r cadarn. (95)

Gwelir yma'n ddigon plaen hadau'r rhwystredigaeth a

barodd i R. Williams Parry ymestyn ei adenydd maes o law er mwyn lledu fframwaith traddodiadol y soned. Yn y sonedau llaes adnabyddus a luniodd ar ôl 1937 cafwyd ei ymdrech ymwybodol ef i dreisio rhyw gymaint ar rythmau anochel y soned a llacio mymryn ar gaethiwed ei phatrymau er mwyn ceisio dihangfa rhag ei thinc dynwaredol. Ni wynebodd Parry-Williams y broblem lawn mor eofn, ond mae cipolwg brysiog ar gynnyrch ei gyfrolau yn amlygu ei duedd i gefnu ar y soned (fel y gwnaeth Gwenallt hefyd yn ystod yr un cyfnod). O gymryd nifer y sonedau yn y gwahanol gyfrolau fel canran o'r cerddi a gynhwyswyd ynddynt mae patrwm clir yn cael ei amlygu (er bod y gyfrol Olion, lle cefnodd y bardd yn llwyr ar y soned, yn torri rhyw gymaint ar y patrwm hwnnw):

<u>Cerddi</u> (1931)	22 soned	(56.4%)
<u>Olion</u> (1935)	0 soned	
<u>Synfyfyrion</u> (1937)	7 soned	(36.8%)
<u>Lloffion</u> (1942)	5 soned	(33.3%)
<u>Ugain o Gerddi</u> (1949)	6 soned	(30.0%)
<u>Myfyrdodau</u> (1957)	1 soned	(16.7%)

Mae'r ystadegau fel petaent yn rhyw led awgrymu fod Parry-Williams, fel ei gefnder, yntau'n ymwybodol o beryglon y mesur. Yn wir, mae ambell un o'i sonedau diweddarach yn creu argraff, yn gam neu'n gymwys, o fardd a oedd efallai'n rhy gyfforddus wrth droedio rhai o rigolau treuliedig y soned draddodiadol, ac ar adegau'n ymylu ar fod yn hunanddynwaredol. Sonedau crefftus, ond cymharol ddigyffro yw nifer o sonedau

Ugain o Gerddi (1949); ac felly hefyd yr un soned, 'Dafydd ap Gwilym', a gynhwyswyd yn Myfyrdodau (1957). Hon oedd y soned olaf un a gyhoeddwyd ganddo, ac eto gyda'r fwyaf rheolaidd ei phatrymwaith a'i gwead o blith yr holl sonedau:

Ni wyddom ni pa gynfardd o'r un waed
 A'r Dafydd hwn a rannodd iddo rin,
Na pha ryw seraiff wrth ei grud a gaed
 I osod y marworyn ar ei fin.
Ni wyddom chwaith pa famaeth gynt a roes
 Ias y Gymraeg yn ei leferydd ef,
Na pha ryw athro barddas bore oes
 A fu'n tymheru'r afiaith yn ei lef.
Gwyddom er hyn i'w gywydd-gerdd a dawn
 Dewin o brydydd ganol-dyddio'n dân,
Heb argoel fod i'w hangerdd hi brynhawn
 Na'r un diwedydd i glaearu'r gân.
Anterth oedd awr y gorwedd ger y mur
Chwe chanri'n ôl dan ywen Ystrad Fflur.

Mae'r modd yr ailadroddir patrymau negyddol y pedwarawd cyntaf yn yr ail bedwarawd yn taro nodyn cyfarwydd; felly hefyd y modd y mae'r gystrawen gadarnhaol ar ddechrau'r chwechawd, nid yn unig yn tanlinellu'r rhaniad, ond ar yr un pryd yn adeiladu ar ymchwydd cynyddol y soned - ymchwydd sy'n cyrraedd ei uchafbwynt naturiol yn y cwpled clo gyda'r gair 'anterth' yn gyfeiliant priodol. Hawdd y gellid dychmygu'r soned hon yn cael ei chynnwys fel enghraifft gymesur o'r soned Shakespearaid yn un o'r llawlyfrau prydyddu hynny a fu mor boblogaidd yn y Gymraeg yng nghorff y ganrif hon. Ar wahân i'r symudiad urddasol, mae'r pedwar pennill taclus yn atgoffa dyn o'r gymhariaeth gyrhaeddgar honno a dynnodd Derec Llwyd

Morgan rhwng y soned Shakespearaidd a roced bedwar darn yn cael ei lawnsio o Benrhyn Kennedy. Meddai:

Filltir i fyny, ac y mae ei chwt, wedi chwythu'i phlwc, yn syrthio'n ôl i'r ddaear. Filltir eto a does dim mwy o ddefnydd i'r ail ran. Yna eiliad cyn i'r gweddill o'r roced gyrraedd ei phegwn cylchu, dyna'r cynheilydd olaf yn ymddatod, gan adael dim ond y pen blaen conaidd gyda'i gamera radio i gylchdroi'n ddaearen newydd o gwmpas y byd. (96)

Eto, fel yr oedd yn gweddu rywsut i ŵr a gyflawnodd gymaint ar fesur y soned, cafwyd ganddo un tour de force cyn cefnu'n gyfan gwbl arni. Yn ei gerdd i 'Jezebel' a luniwyd ar drothwy hinsawdd arbrofol y pumdegau a'r chwedegau, cyfansoddodd Parry-Williams ddwy o sonedau grymusaf y cyfnod, grymuster a atgyfnerthwyd gan y patrwm odli arbrofol a fabwysiadodd. Hyd yn oed yn yr adolygiad miniocaf a luniwyd ar un o gyfrolau Parry-Williams erioed, rhaid oedd i Bobi Jones gyfaddef fod 'Jezebel' yn fwy na theilwng o awen Parry-Williams ar ei gorau. Meddai:

Ni ddywedaf amdani namyn diolch mewn parch am y cywreinder ffurf a'r unplygrwydd teimlad. (97)

Yn wir, mewn astudiaeth ddiweddarach, gallai gyfeirio ati ymhellach fel un o "gampweithiau digamsyniol" (98) ein llenyddiaeth.

Mae'n amlwg oddi wrth nodiadau'r bardd ar ymylon y drafft cyntaf (3ydd o Ebrill 1949) fod ei fwriad eisoes wedi crisialu yn ei feddwl, sef "gwneud soned ag odli yn y canol" (99). Aeth ati'n gwbl

ymwybodol, felly, i arbrofi â'r ffurf a gofleidiodd dros ddeng mlynedd ar hugain yn gynharach, a hynny dair blynedd cyn y gwahoddiad hwn i sonedwyr Cymru gan O.M. Lloyd yn Eisteddfod Genedlaethol Aberystwyth 1952:

Byddai croeso i bob arbrofi cywir, ond prin yw'r arwyddion. (100)

Yn unol â phwyslais Parry-Williams ar gyrraedd clo teilwng yn ei sonedau, nid yw'n rhyfedd mai hwnnw a ddaeth gyntaf yn achos 'Jezebel'. Ymhlith toreth o gyfeiriadau ysgrythurol, nodir ar waelod ei dudalen gyntaf o nodiadau:

Na ellid dwedyd 'Dyma Jezebel'^{fel}.

(Yn wir, dyna'r unig llinell yn y drafft cyntaf o'r ail soned, a hawliodd ei lle yn y drafft terfynol a gyhoeddwyd yn Ugain o Gerddi).

Crybwyllwyd eisoes fel y mae prinder odlau acennog yn caethiwo'r sonedwr o Gymro, ac yn sicr trwy odli enw ysgrythurol â chysylltair nad oes iddo'r pwyslais a ddisgwylir mewn prifodl yr oedd Parry-Williams yn ceisio ymryddhau rhag y caethiwed hwnnw. Er mwyn bodloni'r glust, fodd bynnag, byddai'n rhaid wrth oferu o'r ddeuddegfed linell:

Nid oedd ar ôl
Ohoni ond ychydig ddarnau, fel
Na ellid dwedyd "Dyma Jezebel". (101)

Felly hefyd yn achos diwedd glo'r soned gyntaf:

Felly y gwnaeth
Ei phryd a'i ffrost hi'n ben-arglwyddes, fel
Nad rhaid oedd dwedyd "Dyma Jezebel". (102)

'Roedd hyn, fodd bynnag, yn gydnaws â symudiad y soned, oblegid rhwng y clo estynedig a chymalau agoriadol chwe sillaf y ddwy soned ('Lilith oedd mam ei llin'/'Â cholur ar ei gwedd'), 'roedd y sonedau'n rhedeg yn gwbl rheolaidd, fel y mae nodyn y bardd, 'Rhwng odl ac odl yn ddeg sillaf', yn cadarnhau. Nid yw'n gwyro oddi ar y canllaw hwn yn y naill soned na'r llall, gyda'r canlyniad fod yr odl yn disgyn yn gyson ar y chweched sillaf ym mhob un llinell. O ganlyniad, ac yntau'n parhau i bob pwrpas o dan ormes y llinell ddecsill, prin y gallai i'r un graddau â'i gefnder ddilyn llwybr dihangfa rhag rhythmau nodweddiadol y soned. Yn ddiddorol iawn, ac er mwyn hwylustod mae'n sicr, gweithiwyd y drafftiau cyntaf ar ffurf soned Shakespearaid arferol, heb amlygu dyfeisgarwch y patrwm odli. Fel hyn yr aeth ati gyda'r drafft cyntaf un:

'Roedd bonedd yn ei llin,
Ymroes ei duw / a'i dwylaw i'w thecáu
A gwaed yr haul / i danio ar ei min
a mellt y nef / o'i llygaid hi yn gwau.

Erbyn y pumed drafft (a luniodd drannoeth) gellir gweld y patrwm yn ymffurfio:

'Roedd llosg yng ngwaed ei llin. Ymroes ei dawn
A'r dwyrain i'w thecáu. 'Roedd rhwyg y nos
A'r haul yn mwytho'i min, a lluched nef
O'i llygaid hi yn gwau.

Ac eto, wele fersiwn ddiwygiedig Ugain o Gerddi:

Lilith oedd mam ei llin. Ymroes ei duw
A'r dwyrain i'w thecáu. 'Roedd cochni'r fall

Yn farwor ar ei min, a mellt y nos
O'i llygaid yn ymwāu.

Bron nad oedd yr arbrawf yn fwy gweledol na chlywedol.
(Ni ellir llai na sylwi ar ieithwedd y darnau wrth fynd
heibio, ac fel yr hepgorwyd y gair anarferedig
'lluched' o'r drafft terfynol, gair ag iddo sawr
llenyddiaeth dechrau'r ganrif, a chynnwys 'mellt' yn ei
le).

Eto i gyd, er mor ymddangosiadol unigryw oedd
patrwm odli y ddwy soned, fel yr awgrymwyd eisoes, nid
oeddynt ymhell oddi wrth y patrymau cydnabyddedig y bu
Parry-Williams yn ymhél â hwy. Mwy arwyddocaol ar lawer
ystyr oedd y ffaith fod y ddwy soned yn ffurfio math ar
gadwyn. Bu'r Eidalwr arloesol Petrarch yn arbrofi
gyda'r syniad o gadwyn o sonedau, ond pwysigrwydd yr
arbrawf o safbwynt Parry-Williams, sonedwr a roes y
fath bwyslais ar gyfanwaith gorffenedig y soned unigol,
yw'r ffaith nad yw'r sonedau hyn yn unedau cwbl
"annibynnol o ran meddwl a myfyr"(103). I'r gwrthwyneb,
mae'r "undod cyfan ym mhob ystyr" (104) y bu'n cyfeirio
ato yn Elfennau Barddoniaeth yn goferu o'r naill soned
i'r llall, a'r "chwyddo a'r chwalu" (105) yn cael ei
gwmpasu gan y darlun o Jezebel yn ei holl ysblander a'i
hawdurdod yn y soned gyntaf:

Yr oedd ei holl
Osgo'n brawychu braw, fel y bydd dur
Yn darnio barrau heyrn. Nid ydoedd dyn
Na diafol na gŵr Duw ond megis dim
O flaen dialedd hon. (106)

Ac yna'n gwbl ddarostyngedig yn yr ail:

Wedi i sain
Ei sen syfrdanu'r llu, fe hyrddiwyd hon
Yn swp i'r stryd islaw, nes bod ei gwaed
Dan garnau'r meirch yn staen, a drylliwyd hi'n
Gyrbibion yn y baw. (107)

Prin bod ymadroddi llawn mor gyhyrog yn unrhyw un o sonedau'r bardd, er y gellid dadlau fod y mentrusrwydd geiriol a gysylltir fynychaf â'i rigymau yn cael mwy o le yn rhai o'r sonedau prin hynny a luniodd ym mlynnyddoedd diwethaf ei yrfa fel bardd.

Wrth geisio ystyried ieithwedd ac arddull sonedau Parry-Williams, mae'n werth oedi ennyd gyda sylwadau Pennar Davies, fel un a fu'n flaenllaw yn croniclo datblygiad diweddar y soned Gymraeg. O ddarllen ei ddisgrifiad ef o'r math o arddull sy'n nodweddu'r soned ar ei gorau, ni ellir llai na chredu fod Parry-Williams yn un o'r sonedwyr sydd ganddo mewn golwg. Meddai:

Ieuir y patrwm hwn o linell ac odl â rhyw arddull
arbennig - arddull sydd yn gwamalu rhwng yr
academaidd urddasol a'r llafar werinol, arddull
hamddenol fohemaidd sydd yn addas ar gyfer
myfyrdod dolennog a dychan cyfrin... (108)

Yn achos Parry-Williams, wrth gwrs, y 'myfyrdod dolennog' yn hytrach na'r 'dychan cyfrin' sydd yn gweddu orau, er y dylid cydnabod fod ambell un o'i sonedau diweddarach yn rhoi inni gip ar fin y dychanwr ynddo. Y soned 'Cyngor' yw'r enghraifft amlycaf o ddigon. Yn sicr, mae naws bigog y soned honno yn bur

wahanol i'r naws fyfyriol a phwyllog sy'n nodweddu ei sonedau cynharach:

Os byddi yn y cysegr yn cael blas
Ar foliant yn Gymraeg, pob hwyl i ti;
Ni wnei ddim drwg i neb â moddion gras,
Na dim o'i le â siant neu litani.
Ond rhag i bethau fyned yn draed-moch
Wrth drin hanfodion cenedl yn dy blwy',
Gofala di na chodi di dy gloch
Ac enwi'r iaith yn ohonynt hwy. (109)

Tra bo Pennar Davies yn pwysleisio arddull sy'n cofleidio'r academiaidd urddasol a'r llafar werinol fel ei gilydd, bu tuedd gan nifer o feirniaid i gredu fod Parry-Williams yn neilltuo'r naill ar gyfer ei sonedau a'r llall ar gyfer ei rigymau. Dyna'n sicr oedd gan John Gwilym Jones mewn golwg pan ddywedodd fel hyn:

Mae'n amlwg ei fod yn ystyried y soned yn ffurf fyfyriol hamddenol ei symudiad yn gofyn am eirfa gymharol gonfensiynol lenyddol. (110)

Mae'n prysuro i ychwanegu:

Ond nid yw ef byth yn rhodresgar lenyddol ei fynegiant, yn hytrach yn syml uniongyrchol, a'i rythmau'n dilyn rhai naturiol bob dydd. (111)

Er bod llawer o wirionedd yn hynny o oledffiad, mae'n ddiddorol nodi nad oedd manifesto prydyddu Parry-Williams fel myfyriwr ifanc yn 1913 yn cofleidio syniadau o'r fath. Yn rhyfedd iawn, 'roedd ei anogaeth i feirdd y cyfnod yn eu tynnu i gyfeiriad hollol groes. Dyma'i siars yn yr ysgrif gynnar 'Y Frân, yr Eos a'r Niwl':

Melltith ar ein llên fyddai i'r llenorion ysgrifennu'n "syml", sef mewn Cymraeg diniwed a diaddurn. I ba beth y tâl cyfoeth yr iaith, onid arferer ef? Pa lenor o estron a ysgrifennai i'w

"werin" ar draul tlodi ei iaith? (112)

Yn ei bwyslais ar gyfoeth iaith serch hynny, yr oedd Parry-Williams fel petai'n ymwybodol o werth yr hyfforddiant ieithyddol eang a gawsai. Flwyddyn yn gynharach gallai ddweud fel hyn:

Wealth of words means clearer images; the choicier the colours, the finer the delineations; the richer the language, the simpler the poetic expression. (113)

Yn achos Parry-Williams yr oedd y cyfoeth geirfa hwnnw yn cwmpasu nid yn unig iaith addysg ac ysgolheictod, ond hefyd ei fagwraeth anghydfurfiol uniaith. Ac fel y nododd Alun Llywelyn-Williams, camp y bardd oedd gwireddu damcaniaeth y myfyriwr ifanc, a hynny trwy greu rhyw fath o synthesis o'r elfennau hyn:

... sef puredigaeth glasurol John Morris-Jones o'r iaith lenyddol, ystwythder a llyfnder mawreddog y Beibl... a chryfder cyhyrog, ffraeth, tafodiaith greigiog Arfon...(114)

Nid ar chwarae bach y gwnaeth hynny ychwaith.

Yn wir, yn ei weithiau cynharaf, tueddu i ymorchestu yng nghyfoeth ei iaith yn hytrach na manteisio arno a wnâi'r myfyriwr ifanc, a hynny'n unol â thueddiadau'r oes. Fel y gwelwyd mewn penodau blaenorol, 'roedd nifer o'i ganeuon cynnar yn sawru o ieithwedd addurnedig a blodeuog y mudiad rhamant, a'i ysgrifau beirniadol hwythau'n gorseddu "arddull bur a disorod" (115). Yn y cyd-destun hwn mae'n werth talu sylw i'r hyn a ddywedodd Norman Nicholson yn y cylchgrawn Outposts yn

1945 wrth drafod cyfraniad T. S. Eliot i ddatblygiad
ieithwedd barddoniaeth Saesneg y ganrif hon. Meddai:

Each age laboriously creates its own poetic language and style and then destroys it. Words and image become so thumbled and slobbered over that they are blurred and vague. The reader becomes immune to them as he does to a laxative... When poetry reaches this stage - and it happens periodically in literature - it is necessary to de-poetise it. (116)

Yn sicr 'roedd mawr angen am wrthfarddonoli barddoniaeth Gymraeg ar ôl y Rhyfel Byd Cyntaf, ac er iddo dreulio blynyddoedd cynnar ei brentisiaeth yn pledio'r estheteg ramantaidd, nid oes fawr o amheuaeth mai Parry-Williams a arweiniodd y crwsâd i naddu ieithwedd barddoniaeth Gymraeg hyd at yr asgwrn, a thrwy hynny ei dwyn i gylchoedd newydd o fynegiant. Mae'n anodd rhagori ar ddarlun Bobi Jones ohono fel "brân fawr ddu" yn tresmasu ar diriogaeth yr "eosiad melysber" (117), "gan regi a rhwygo ym mrigau'r coed / a thyngu mewn iaith na ddeallwyd erioed" (118). Eto, nid mater o wrthryfel llencynnaidd ydoedd ychwaith, eithr yr un math o broses anorfod ag a ddarluniodd Nicholson. Dyna'n sicr sydd ymhlyg yn sylwadau Parry-Williams ar waith Hedd Wyn, bardd a aned yn yr un flwyddyn ag ef:

... ond petai wedi byw hyd heddiw heb gyhoeddi cyfrol o'i waith, y mae'n bosibl y buasai'n ymwadu â'r rhan fwyaf o'r cerddi sydd yn ei lyfr, ac y buasai ganddo gân gadarn a hyderus i'w chyhoeddi, yn ddewiniaeth newydd. Dichon hefyd, y buasai erbyn hyn wedi ymwrthod â'r ieithwedd hanner-ymfflamychol a'r eirfa liwgar a blodeuog, ac wedi dyfod i ganu'n foel ac uniongyrchol. (119)

Mae'r awgrym yn un diamwys, sef bod byd newydd yn hawlio mynegiant newydd.

Eto, fel yr awgrymwyd eisoes, ac fel y nododd Bobi Jones yn I'r Arch, mae "mwy o dinc miwsig ei gymheiriaid Keatsaidd wedi aros yn sonedau T. H. Parry-Williams nag yn ei rigymau" (120). Yn sicr, mae'r 'tinc' hwnnw'n atseinio'n groyw yn rhai o'r sonedau cynharaf a luniodd. Ystyrier y naws emynyddol bron sy'n perthyn i'r soned ddi-deitl hon a gyhoeddwyd yn y Welsh Outlook yn 1918:

Ond od oes lecyn yn fy mhriddyn tlawd
A ddeil ddiferyn o'r eneiniad byw,
O tywallt ynddo gariad nad yw gnawd, -
Mi wn mai Cariad ydwyt Ti, fy Nuw;
Rho deimlo'i rin yn angerddoli'm serch
At beth a garwyf i, boed gi, boed ferch. (121)

Sylwer wedyn ar y defnydd afradus o ansoddeiriau (un ohonynt o flaen yr enw) yn y pedwarawd hwn o'r soned 'Gorffwys' a luniodd yn 1920, ac a gyhoeddwyd yn Cerddi (1931), ond yr unig un o blith sonedau'r gyfrol honno a hepgorwyd gan y bardd o'r Detholiad o Gerddi (1972):

Ennyd mae blas ar orffwys effro blin,
Pan lithro breuddwyd trwy'r ymennydd tân
Yn ffrwd liniarus, pan fo llednais rin
Yng ngoglais petrus myfyrdodau mân. (122)

Yn wir, hyd yn oed yn rhai o sonedau grymusaf 1931 ceir arlliw yma a thraw o'r ieithwedd a'r arddull gonfensiynol lenyddol yr awgrymodd Parry-Williams ei hun y byddai bardd yr Ysgwrn wedi ymwrthod â hi petai wedi cael byw. Mae ymadroddion megis 'arian luwch'

('Rheswm'), 'nes peri bod fy muchedd ar y ffin' ('Ymwelydd') a 'perlewyg prid' ('Atgno') i gyd yn adleisio rhai o arferion amlycaf beirdd y mudiad rhamant ar ddechrau'r ganrif.

Wedi dweud hynny, yr oedd Parry-Williams eisoes wedi dechrau meithrin yr arfer o liwio rhai o'i sonedau, fel ei rigymau, â chyfoeth yr eirfa lafar dafodieithol yr oedd yn gymaint o feistr arni. Hyd yn oed yn y gyfrol Cerddi, gwelir y duedd yn graddol frigo i'r wyneb:

Rhwng prop a pholyn, ar ryw beipen gron,
Gwelais dylluan, - a daeth braw i'm bron.
('Tylluan')

Ond cyn bo hir af eto ar ryw sgawt... ('Ailafael')

Pan ddêl blynyddoedd crablyd canol oed
Yn slei a distaw bach i fyny'r glyn,...
('Sialens')

Yn wir, po fwyaf y darllenir y sonedau o gyfrol i gyfrol, anodd yw osgoi'r dybiaeth fod ieithwedd y rhigwm yn tresmasu fwyfwy ar diriogaeth y soned. Ac o osod hyn ochr yn ochr â phenderfyniad y bardd i gefnu'n raddol ar ffurf y soned, gellir gweld argoel o'r ofn oedd ganddo y gallai'r soned ei arwain i'w barodio'i hun. Parhaodd felly i ymddieithrio'n raddol oddi wrth arddull orfawreddog yn ei sonedau, ac erbyn y gyfrol Ugain o Gerddi, lle teimlir ei fod wedi rhoi tragwyddol heol i eiriau ac ymadroddion llafar yn y rhigymau, gwelir newid pendant yn ieithwedd ei sonedau. Mae'r

soned 'Yr Hen Ddyn' yn amlygu'r duedd yn groyw, a'r pedwarawd canlynol yn un gybolfa braf, ac effeithiol hefyd yn y cyd-destun, o gystrawen ysgrythurol a thafodiaith Arfon yn ei holl amrywiaeth. (Mae'n ymddangos, serch hynny iddo gael un pwl o geidwadaeth cyn llunio'r drafft terfynol, wrth iddo ddileu'r ymadrodd 'blydi ffŵl' a geir yn y drafftiau cynharaf, a gosod y gair cymharol syber 'hanerco' yn ei le):

Efô yw'r andras: ef sydd ar y top;
Gwae a'i gwrthsafo: ganddo ef mae'r gwn.
Felly, ysywaeth, ni all neb roi stop
Ar lid hwsmonaeth yr hanerco' hwn. (123)

Felly hefyd chwechawd 'Brenin Dychryniadau'; mae llawer o rym y soned honno yn ddibynnol ar yr eirfa lafar gyhyrog sy'n ei lliwio. Ymddengys nad oes yr un ymdeimlad o ymatal rhag ymfflamychu yn perthyn i'r sonedau diweddarach hyn ag a synhwyrir yn sonedau Cerddi, ac yn sicr mae'r defnydd cynyddol o eirfa lafar fel petai'n adlewyrchu hyn. Fel y sylwodd John Gwilym Jones, geiriau sy'n "mynegi cyffro teimlad" (124) ydynt fynychaf:

Eto, mae'r ffansi'n bod gan ambell un
I'w wisgo â rhyw ffriliau o bob math,
A'i wneud yn Gadi Ffan, o liw a llun,
Fel petai Angau heb na briw na brath.
Mae'r ffug-ledneisio hwn ar larp o gi
Yn oeri f'ymysgaroedd. - Och-a-fi! (125)

O gofio sylwadau Nicholson ar gyfraniad Eliot i'r broses o chwyldroi ieithwedd barddoniaeth Saesneg, mae'n ddiddorol nodi yr hyn a ysgrifennodd Parry-

Williams mewn beirniadaeth yn Eisteddfod Genedlaethol Dyffryn Maelor 1961 mewn ymateb i'r beirdd hynny a geisiodd ddwyn elfennau newydd i ieithwedd eu cerddi. Yn ei sylwadau, ceir adlais o'r hyn a ddywedodd Valéry, ac y cyfeiriodd Lowri Dafydd ato yn ei thraethawd ar foderniaeth (126), sef mai dieithrio oddi wrth y ffurfiau traddodiadol oedd yr iaith farddonol ddelfrydol, ac mai pwrpas y dieithrio oedd dinistrio:

Amcan un teip o eirfa fel hon, mi fuaswn i'n tybied, yw gwrthfarddonoli, yn ymwybodol ac o fwriad,... ariselu yn hytrach nag aruchelu, rhag i'r eirfa fynd yn syrffed o 'farddonol'. Bathos bwriadol. (Wrth gyfeirio at hyn, fe ddaw i gof y syniad sydd ar led fod celfyddyd yn ymddistrywio o gyfnod i gyfnod). (127)

Ym m^êr ei esgyrn, gwyddai Parry-Williams mai ef yn anad unrhyw fardd Cymraeg arall a roes y broses honno ar waith. Ond er i'r broses honno ymledu maes o law i'w sonedau, does dim dwywaith mai yn ei rigymau y rhoddwyd cychwyn arni.

Pa bryd, felly, y plannwyd hadau'r broses? Pa bryd yn wir y cyfansoddodd Parry-Williams ei rigwm cyntaf? Yn ôl Dyfnallt Morgan, gyda'r gerdd ddi-deitl hon a gyhoeddodd yn Y Goleuad (Tachwedd 19, 1915, 4) y bu iddo "fabwysiadu dull y rhigwm" (128) am y tro cyntaf:

A bwrw, Iesu, nad oeddit Ti
Yn ddim ond dyn ar ein daear ni,

Wrth ddwyn, heb ddiffygio, glais a gloes,
A marw'n benuchel ar ddeupren croes;

A ellit Ti oddef bywyd a'i bwn,
Heb wyro, dan ofid y cledd a'r gwn

Sydd heddiw'n ysigo fy meddwl brwysg,
Na chlyw ac na wêl ond milwrol rwysg?

Pe gwypwn, efallai y ceisiwn i
Fyw eto'n y byd, wrth Dy gofio Di, -

A byw yn Grist yng ngwallgofrwydd oes
A marw, o'r herwydd, ar ddeupren croes.

Mae'n wir, fod y gerdd wedi'i llunio ar batrwm o gwpledi odledig pedwar curiad, ond mater o farn yw a ellir cyfiawnhau ei galw'n rhigwm, yn yr ystyr nad oes yma lawer o awgrym o'r "elfen o ryfyg ac o wrthwynebiad i or-urddas a ffurfioldeb" (129) a'r "sparse, economical statement" (130) sydd mor nodweddiadol o rigymau adnabyddus y bardd. Mae'r eirfa a'r ymadroddi yn ddigon tebyg i'r hyn a geir yn sonedau'r 'hanner ieuenctid', er mae'n deg nodi y gellir synhwyro rhyw frith gyffyrddiad o'r arddull ymgomiol a ddatblygwyd i'r eithaf yn ei rigymau diweddarach, yn unol â natur gartrefol ac agos-atoch y rhigwm traddodiadol.

Wedi dweud hynny, nid yr un o bell ffordd yw rhigymau Parry-Williams â'r ffurf werinol a ddiffiniwyd fel hyn gan Morgan D. Jones yn Termau Iaith a Llên:

Pennill neu gân ddiymdrech a diawen heb feddu dim camp lenyddol. (131)

Fel y cyfaddefodd Parry-Williams, dyrchafu ffurf a fodolai'n naturiol ar dafod leferydd y werin oedd ei fwriad wrth gofleidio'r rhigwm; yn ei eiriau ef, ei godi "i lefel mwy parchus" (132). Ac er mai "pethau

sydyn, ffwrdd-â-hi" (133) yn cofnodi argraffiadau neu ffansi'r funud ydynt ar yr wyneb, mae gofyn oedi uwch eu pennau os ydym am gloddio'r "mwynfeydd o olud" (134) sydd ynddynt. Camp y bardd yw'r modd y llwyddodd i gynnal tinc coeglyd ac uniongyrchedd cryno y rhigwm traddodiadol a'i wisgo mewn arddull foel a diaddurn. Ar yr un pryd, defnyddiodd y ffurf ymddangosiadol ddistadl hon i godi cwestiynau dyrys a sylfaenol ynghylch natur bywyd a'r ddynoliaeth. Yn hyn o beth, efallai fod cerdd arall a gyfansoddodd Parry-Williams yn ystod yr un cyfnod yn arddangos mwy o nodweddion y rhigwm diweddarach. Mae'r gerdd 'Y Pagan' a gyhoeddwyd yn rhifyn y Gaeaf 1915 o'r Wawr fel petai'n gofnod o daith ysbrydol y bardd hyd at y dyddiad hwnnw, a'i benderfyniad i gefnu ar grefydd gyfundrefnol ei fagwraeth. Fel hyn y mae'n agor:

Cefnodd yn gadarn ar gred ei dad,
O weled nad Duw mo dduw ei wlad.

Anturiodd ar aml gyfeiliorn hynt
O sain y baldordd a sŵn y bunt,

I geisio cydymaith a siglai law
A phagan di-dduw heb arswyd na braw, - ... (135)

Mae'r mynegiant y tro hwn fymryn yn llymach, ac yn sicr, mae naws heriol y cwpled clo yn yr un llinach â rhigymanau fel 'Yr Esgyrn Hyn' a 'Celwydd':

Dringodd i gopa Mynydd Duw
Ei hunan bach, - onid Pagan yw ? (136)

Yn eironig ddigon, fodd bynnag, mae'n bosib

mai mewn cerdd Saesneg, 'Christmas 1916', y ceir yr olwg gliriaf ar Parry-Williams y rhigymwr yn dechrau dod o hyd i'w lais. Mae'r cofnod sydyn ac ymddangosiadol ddidaro o un olygfa yn dwyn i gof nifer o'r rhigyau taith - patrwm a ddatblygwyd yn effeithiol mewn rhigyau eraill megis 'Ogof Owain Glyndŵr' a 'Daw ein Tro'. Er bod yr arddull, fel sy'n nodweddiadol o'i gerddi Saesneg, ychydig yn rhodresgar, o gofio'r cydestun hanesyddol mae miniogrwydd y dychan yn awchlym:

A mischievous spirit, in madcap mood,
Frolicked to-day through the neighbourhood.

As he neared my door on the Morn of the Birth,
I could hear his chuckling and sniggering mirth.

He spat his sarcasm through the hole, -
"On earth peace", - and away he stole. (137)

Nid rhyfedd o gwbl i Dyfnallt Morgan dynnu sylw at y tebygrwydd "mewn mŵd a mynegiant" (138) rhwng y gerdd hon a'r rhigwm 'Carol Nadolig' a gyfansoddwyd dros ddeg ar hugain o flynyddoedd yn ddiweddarach - cerdd sy'n disgrifio'n wawdlyd ymwelydd annisgwyl arall yn tarfu ar yr ŵyl:

Dyna gythraul o beth oedd i'r Angau ar fore'r ŵyl
Ddod heibio fel Ffaddar Crismas o ran rhyw hwyl...
(139)

Gyda'r gerdd 'Christmas 1916' saif un gerdd arall o'r un flwyddyn fel carreg filltir yn nefnydd Parry-Williams o'r rhigwm. Yn y gerdd 'Marw' a gyhoeddwyd yn Y Traethodydd ceir y bardd, fel y gwna yn nifer o gerddi'r cyfnod hwn, yn ei led-uniaethu'i hun â

phrofiadau'r 'Galilead Gwelw Gynt', chwedl Dyfnallt Morgan (140). Tuedda'r mynegiant yn y cerddi hyn i fod fymryn yn feddal a gwlanog ar adegau, ac yn sicr nid yw llais y bardd mor groyw pan yw'n trafod ei gyffes ffydd yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf, ag ydyw yng ngherddi bloesg y dauddegau. O'u darllen, gellir gwerthfawrogi yr hyn a oedd gan Dafydd Glyn Jones mewn golwg pan soniodd fod Parry-Williams "yn ben-draw datblygiad sy'n cychwyn gyda beirdd y 'myfyrdraeth' yn ystod degawd olaf y ganrif o'r blaen" (141). Maes o law, wrth gwrs, fe lwyddodd Parry-Williams lle methodd y Bardd Newydd trwy berffeithio'r idiom addas ar gyfer "lleisio penbleth yr unigolyn wyneb yn wyneb â'r cread" (142). Fel y gwelwyd, yr oedd y broses honno eisoes ar waith yn y cyfnod 1915-6, ac yn y gerdd hon hefyd cawn ragflas o un o'i rigymau grymusaf 'Celwydd' ('Gwae ni ein doddi ar dipyn byd / Ynghrog mewn ehangder sy'n gam i gyd'):

Gwelais ffolineb dyn a rydd fryd
Ei enaid ar lynu'n ei dipyn byd. (143)

'Roedd y rhigymwr yn amlwg ar ei brifant, ac fel petai'n synhwyro ei fod wedi canfod llestr addas iawn i'w fyfyrdodau. Mater o amser bellach fyddai iddo briodi ei feistrolaeth ar ei brofiadau â'i feistrolaeth ar yr arddull esgyrnog honno a gymharwyd gan John Rowlands i "sgerbwd o goeden aeafol, ddi-ddail" (144).

Mae'n arwyddocaol fod Parry-Williams wedi

dechrau ymhél â'r rhigwm yng nghysgod ei gampau eisteddfodol. Wedi'r cwbl, prin y gellir meddwl am wrthbwynt mwy llachar i awdl 'Eryri' yn ei holl ysblander a gorymdaith rethregol 'Y Ddinas', na llymder ac uniongyrchedd ei rigymau. Rhaid cofio na dderbyniodd y gweithiau arobryn hynny groeso digymysg, ac o ystyried ei sensitifrwydd i feirniadaeth, ynghyd â'i ddiddordeb ysgolheigaidd yng nghanu poblogaidd y werin, nid yw'n amhosib fod geiriau miniog fel y rhain ar dudalennau'r Faner yn sgil ei lwyddiannau yn Eisteddfod Bangor wedi llywio rhyw gymaint ar gyfeiriad ei waith o hynny allan:

Efallai mai nid gormod dweyd mai rhyw fath o "text-book" ar yr Iaith Gymraeg yn ffurf awdl a phryddest oedd eiddo'r goron a'r gadair. Cyn belled ag y mae awen a symledd yn y fantol, ni bydd sôn amdanynt eto mwy nag eira llynedd. 'Cleverness' noeth enillodd brif wobrau barddol Bangor y tro hwn. (145)

Digon tebyg oedd byrdwn gohebydd Y Brython yn ei golofn 'Meddyliau'r Galon', a dwyseir ei ergyd pan gofiwn fel yr ymhyfrydai Parry-Williams yn llanc ifanc "yn nhelynegion Ceiriog, yr hwn, fel yntau, oedd yn 'fab y mynydd'" (146):

Oni fedr y bobl ddarllen a deall a mwynhau'r pethau hyn, pa ddiben cael Eisteddfod a'i hysblander cadeiriol? Ni fydd y cwbl ond pageant undydd-unnos. Y canwr mwya'i werth i'r wlad, a'r hwya'i glod ar ei gwefus, fydd hwnnw y byddo cwpled Ceiriog yn wir amdano fo a'i farddoniaeth:-
Ni chenaist ti linell raid wrth eglurhad
Ond cenaist i'r galon ar lafar dy wlad. (147)

Yn sicr, rhwng 1916 a 1920, llwyddodd Parry-

Williams i hidlo'n raddol yr elfennau rhodresgar o'i waith, ac yn enwedig felly'r "meddalwch ewynnog a gysylltwn â rhamantiaeth" (148), er bod olion i'w gweld yma a thraw mewn sonedau diweddarach. Eto, pan ddaeth y flwyddyn fwyaf cythryblus yn ei hanes (1919-1920), sef ei gyfnod mwyaf cynhyrchiol fel bardd, rhoddodd y gorau dros dro i'w arbrofion â'r rhigwm a dychwelyd at y soned gydag awch. Yn wir, yn ystod yr 'annus mirabilis' cyhoeddodd gymaint ag wyth ar hugain o sonedau (yn y Gymraeg a'r Saesneg), ond dim un rhigwm. Mae nifer o'r sonedau hynny, yng ngeiriau'r bardd ei hun, "yn adlewyrchu profiadau personol go ingol mewn cyfnod argyfyngus" (149), ac ar sail hynny o gyfaddefiad mentraf awgrymu iddo droi at y soned yn hytrach na'r rhigwm gan wybod y gallai ffrwyno'i deimladau yn fwy effeithiol o fewn fframwaith pendant a oedd yn gyfarwydd iddo.

Yn 1923, fodd bynnag, a helyntion y penodi y tu cefn iddo, ailgydiodd yn y rhigwm. Gyda'r ddwy gerdd 'Yr Esgyrn Hyn' (1923) a 'Celwydd' (1924) gellir datgan yn weddol bendant fod Parry-Williams y bardd a'r rhigymwr wedi canfod ei lais. Bron na ellir dweud fod yr ysgerbwd o ddafad a ddarlunnir ar ddechrau 'Yr Esgyrn Hyn' yn symbol gweledol o'r newid yn ei ganu. Mae'r cwpled hwn fel petai'n darlunio cyfeiriad anorfod ei ganu o hynny allan:

Ac ni bydd breuddwyd na chyffro cân

Mewn penglog lygadrwth a'i chraciau mân. (150)

Hawdd y gellir dyfalu mai ar sail y cerddi hyn y barnodd John Rowlands mai:

Miniogrwydd ei feddwl sy'n creu'r farddoniaeth,
a'r gyneddf honno a roes iddo'i arddull esgyrnog.
(151)

Eto i gyd, er gwaethaf llymder diaddurn y cerddi hyn, nid yw un o nodweddion amlycaf yr arddull honno, sef ei ddefnydd o'r eirfa lafar a thafodieithol, yn cael lle blaenllaw ynddynt. Mae'n wir fod ambell ymadrodd megis 'swp o esgyrn', 'snecian yr ydym' ac 'heb na bw na be' yn awgrym o'r hyn a oedd i ddyfod, ond rhaid aros hyd at y 'Rhigymau Taith' (1925) cyn y gellir dweud bod y tueddiad hwn fel pe bai wedi ei ymgorffori'n barhaol yn arddull y rhigwm. I raddau, 'roedd hynny'n deillio'n naturiol o naws argraffiadol sydyn y rhigymau hynny. Mae'n werth nodi yr hyn a ddywedodd Parry-Williams ei hun amdanynt:

Pan benderfynais i fynd ar daith hir â'm dyddlyfr yn fy mhoced, fe benderfynais hefyd groniclo unrhyw gyffro gwirioneddol a gawn i, ceisio eu clymu mewn geiriau... Yr hyn oedd yn bwysig i mi ar y daith honno oedd fy mod i'n medru croniclo'r cyffroadau - angladd ar y môr, etc. - eu clymu mewn geiriau yn sydyn ar y pryd a'u gadael o'r neilltu i'w caboli'n nes ymlaen. (152)

Fel yr awgrymodd Caerwyn Williams, yr oedd holl hanfod y rhigymau taith, yn gynnwys ac yn ffurf, i'w ganfod yn y pwyslais hwn ar groniclo'r cyffroadau yn sydyn:

It may be that the fleeting nature of the experiences has something to do with the sparse, economical statement, but 'content' and 'form' are admirably welded together. (153)

Llwyddodd M. Wynn Thomas mewn ysgrif graff (154) i ganfod sawl dehongliad gwerthfawr ar un o'r rhigymau taith hynny 'Ar y Dec', ond gan fod y bardd ei hun yn cyfeirio uchod at y rhigwm 'Y Diwedd (Angladd ar y Môr)' mae'n werth bwrw golwg fanylach arno:

Aeth henwr heno rywbryd tua saith
I ddiwedd ei siwrnai cyn pen y daith.

Gwasanaeth, gweddi, sblais ar y dŵr,
A phlanciau gweigion lle'r oedd yr hen ŵr.

Daeth fflach o oleudy Ushant ar y dde,
A Seren yr Hwyr i orllewin y ne',

A rhyngddynt fe aeth hen ŵr at ei Iôr
Mewn sachlen wrth haearn trwy waelod y môr. (155)

Ar yr wyneb, mae'n gofnod cwbl ddiwastraff o'r hyn y bu'r bardd yn llygad-dyst iddo, ac un llinell drawiadol yn disgrifio'r cyfan yn nhermau 'Gwasanaeth, gweddi, sblais ar y dŵr', a'r gair 'sblais' fel y gair 'rywbryd' yn y llinell gyntaf fel pe bai'n cyfleu dinodedd y digwyddiad. Yn hyn o beth, mae'r gair lled-sathredig 'sblais' yn cadarnhau sylw John Gwilym Jones i'r dim, sef nad "tlysni sŵn nac urddas sy'n penderfynu pa air sy'n weddus i farddoniaeth, ond yn hytrach eu haddasrwydd i gyfleu manylder y profiad a thôn y llais" (156). Ac eto, ochr yn ochr â mynegiant mater-o-ffaith o'r fath ceir llinellau amwys fel ('I ddiwedd ei siwrnai cyn pen y daith') sydd yn creu haenau o ystyron posibl ac yn awgrymu, er gwaethaf yr ymagweddu ffeithiol, i'r profiad ysgwyd y bardd.

Elfen bwysig sydd ymhlyg yn arddull gofnodol a gwrthrychol y rhigwm hwn, fel aml i rigwm arall, yw'r modd y diflannodd pwyslais y canu cynnar ar ansoddeiriau moethus. I'r gwrthwyneb, mae bardd sy'n chwilio am yr ieithwedd symlaf a chroywaf yn rhwym o bwysleisio'r elfennau distadlaf mewn iaith, sef yr arddodiaid a'r cysyllteiriau. Prin fod llawer o feirdd Cymraeg wedi cyrchu mynegiant yn ei "phlaendra di-addurn" (157) i'r graddau y gwnaeth Parry-Williams yn ei rigymau, ac nid yw'n syndod felly na cheir cystal meistr ag ef ar fesur grym a gwerth yr arddodiad. Mae llinell olaf 'Angladd ar y Môr' yn enghraifft berffaith, wrth i'r tri arddodiad arafu holl rediad y gerdd gan seinio fel cnul angladdol.

Un o ryfeddodau ymlyniad Parry-Williams wrth y rhigwm, fel wrth y soned hithau, oedd y modd y deliodd â'r caethiwed a orfodwyd arno gan gyfyngder y dewis o odlau acennog yn y Gymraeg. Arwydd o'r cyfyngder hwnnw yw'r ffaith fod yr odl 'un' a 'hun' yn ymddangos ar ddeg achlysur yn y Casgliad o Gerddi a'r odl 'dyn' ac 'un' hithau'n ymddangos ar naw achlysur. Nid yw enghreifftiau prin o'r fath, fodd bynnag, yn ddim ond cadarnhad o ddyfeisgarwch amheuthun y bardd drwyddi draw yn ymwrthod â'r perygl o adael i'r odl fynd yn feistr arno. Amlygwyd hyn yn groyw yn y Rhigymau Taith, lle manteisiodd i'r eithaf ar

bosibiliadau enwau lleoedd. Mae'r enghreifftiau'n lluosog:

dro / Mecsico; chwa / Panama	('Yng Ngwlff Mecsico')
ha / Panama; fôr / Ecuador; di-dw' / Peru	('Y Pasiffig')
swil / Brazil	('Y Weddi')

Yn wir, mae'r rhigymau drwyddynt draw yn gloddfa ddihysbydd o odlau annisgwyl sy'n manteisio ar bosibiliadau cyfoethog yr eirfa lafar:

Awst / Faust	('Ogof Owain Glyndŵr')
sgram / paham	('Y Brain')
strôc / smôc	('Daw ein Tro')
draen / staen; went / slent	('Haf 1942')
melfaréd / Holyhead; rent / stent	('Nant y Benglog')

Ni chyfyngwyd ei wreiddioldeb i'r rhigymau ychwaith. Gwedd arall ar ei barodrwydd i aflonyddu ar batrymwaith cysurus y soned yw ei ddefnydd mwyfwy anturus o'r eirfa lafar i gynnal y prifodlau. Mae'r enghreifftiau'n amlhau yn y sonedau diweddarach:

sgawt / ffawt	('Ailafael')
rwff / stwff	('Un a Dau')
top / stop	('Yr Hen Ddyn')

Ar yr achlysuron prin hynny pan drodd Parry-Williams at odlau diacen (a'r rheini'n ddieithriad yn odlau dwbl), amlygodd yr un dyfeisgarwch. Yr enghraifft amlycaf o ddigon yw 'Y Ferch ar y Cei yn Rio' lle cynhelir y

gerdd ar ei hyd ar yr un odl; yn wir, dyna sy'n bennaf cyfrifol am ei swyn:

chwyrllïo, chrïo, sbïo, Lïo, difrïo, bitïo / Rïo

Gwedd arall ar benderfyniad y bardd i sicrhau nad oedd y rhigwm yn ei gaethiwo oedd y modd y lledodd ei fframwaith yng nghwrs ei gyfrolau. Tra bo rhigymau Cerddi yn cynnwys llinellau pedwar curiad rheolaidd o 9,10, neu 11 sillaf (8 yn achlysurol), erbyn y rhigwm 'Diolchgarwch' yn Lloffion a'r rhigymau yn Ugain o Gerddi mae'r llinellau'n bedwar neu bum curiad llai rheolaidd, ac yn 12,13,14 a hyd yn oed 15 sillaf o ran hyd. Yn sicr, mae tyndra diwasttraff y rhigymau cynharaf fel petai'n ildio i ganu mwy anghywasgedig onid hamddenol yn y rhigymau diweddarach. Meddylier am y pedwar cwpled yma o 'Yr Addewid' sydd fel petai'n sangiad i brif rediad y gerdd:

Nid wyf am herio henaint (mi wneuthum ryw dro
Â chanol-oed), ac nid wyf am fynd o'm co'

Wrth wylïo'r blynyddoedd yn dirwyn o un i un
I'r pen yn fy nhipyn almanac i fy hun.

Yn hytrach na hyn, mi fynnaf gael ambell shel
O ddwyn i gof hwn-a-hwn, hyn-a'r-llall, fel-a'r-fel.

Ni waeth i mi heb na'u nodi yn un, dau, tri,
Yn rhibi-di-res; ni byddent yn ddim i chwi.

Ond i fynd yn ôl at yr adnod honno... (158)

Ar adegau, mae llacrwydd o'r fath yn arwain at ganu braidd yn ddiaphael, a'r ymadroddion llanw rhwng cromfachau fel petaent yn cadarnhau argraff o'r fath.

Eto, law yn llaw â'r ymestyniad ar hyd y llinellau, cynyddodd ymwybyddiaeth Parry-Williams o bosibiliadau goferu o fewn fframwaith y rhigwm, ac un o ddatblygiadau effeithiolaf y rhigymau diweddarach yw'r symudiad brawddegol sy'n deillio o hynny. Ceir enghreifftiau adnabyddus yn 'Hon' ('Nid yw hon ar fap / Yn ddim byd ond cilcyn o ddaear...' a 'Peidiwch, da chwi, / Â chlegar am uned a chenedl...'), a gwelir hefyd ddefnydd effeithiol o'r dechneg yn 'Carol Nadolig'. Mae symudiad chwim y goferu o'r naill linell i'r llall, ac o un cwpled i'r nesaf yn cryfhau'r darlun o ymweliad disymwth yr angau:

Dyna gythraul o beth oedd i'r Angau ar fore'r Wyl
Ddod heibio fel Ffaddar Crismas o ran rhyw hwyl

A mynd ag ef oddi arnom, ac ar un strôc
Droi Gŵyl y Geni'n Ddygwyl y Marw, fel jôc.

Fe wyddem fod Angau o gwmpas; ond nid oedd raid
I'r llechgi ddangos ei orchest a rhoddi naid

O'i gerbyd ar hytraws... (159)

Er gwaethaf rhwyddineb ymddangosiadol nifer o'i rigymau, 'roedd ymhell o fod yn gyfrwng diddisgyblaeth.

Nodwedd amlycaf y ddisgyblaeth honno, ac yn wir prif hynodrwydd y rhigymau, yw natur yr ieithwedd. Mae John Gwilym Jones wedi dadlau mai prin yw unrhyw air yn ei rigymau sydd "heb fod yn gonfensiynol dderbyniol lenyddol" (160). Er bod label o'r fath o reidrwydd yn amwys, o ddarllen y cyfrolau cynharaf gellir deall yr hyn sydd ganddo mewn golwg. Ond fel yn

achos ei sonedau, mae Parry-Williams yn arddangos mwy o barodrwydd i herio ffiniau confensiwn yn ei rigymau diweddarach, ac yn enwedig felly yn ei gyfrol ddiwethaf o farddoniaeth, Ugain o Gerddi. Mae'n arwyddocaol mai Cerddi Plaen oedd y teitl a ddewisodd y bardd yn wreiddiol ar gyfer y gyfrol os ydym i roi coel ar nodyn a geir ar un o ddrafftiau'r cerddi. Dadlennol hefyd yw'r ymadrodd Saesneg "Brass Tacks" a nodir ar yr un papurau. Eto i gyd mae golwg fanylach ar y llawysgrifau hynny yn dadlennu tuedd ddiddorol iawn. Os rhywbeth, proses o barchuso'r ieithwedd a gafwyd rhwng y drafftiau cynharaf a'r fersiwn gyhoeddedig, yn union fel petai'r bardd yn gochel ei rybudd ei hun rai blynyddoedd yn ddiweddarach wrth gloriannu gwaith y beirdd yng nghystadleuaeth y goron yn Eisteddfod Genedlaethol Dyffryn Maelor 1961. Meddai:

Y mae'r eirfa hefyd yn ehangu cryn dipyn ar ei therfynau. Un rheswm amlwg yw'r cais i fod yn 'gyfoes' drwy ddefnyddio llu o eiriau ac ymadroddion y dydd...i bupro'r eirfa. Y mae'n wir, wrth gwrs, y gellir defnyddio offer fel hyn yn effeithiol, os peidier â gorgampio. (161)

Yn sicr, mae lled-awgrym o 'orgampio' yn y cwpled hwn o fersiwn gynnar o 'Awen':

Dyn a dyfroedd a daear - popeth jest
Yn disgwyl cyfle i leddfu loesaw fy mrest. (162)

Yn wir, gellir rhestru nifer o newidiadau a wnaed i leddfu rhyw gymaint ar y llafareiddio:

wedi pasio > wedi harfaethu'i	('Y Trip')
angen ffrwcsio > rhaid ffwdanu	(")

bydd pylliau > bydd dy iasau ('Ymwacâd')

styrbans > aflwydd ('Awen')

wedi went > ar y clwt ('Yn Rhad yr Ymwerthasoch')

Wedi dweud hynny, fel yr awgrymwyd eisoes, mae Ugain o Gerddi drwyddi draw, yn dystiolaeth i'r modd yr impiodd Parry-Williams yr ieithwedd lafar a thafodieithol yn gynyddol ar ei rigymau ynghyd â dogn dda o eiriau Saëneg a Gymreigeiddiwyd. Gellid amlhau enghreifftiau ar antur bron:

A'i hongliad o lyfrgell ynghlwm wrth ei gorpws e.
('Dic Aberdaron')

Sy'n slafio a stagro fel hyn o hyd, o hyd,
('Cân Gwerin')

Mae ponsio ag egwyddorion yn ennyn sgorn,
('Yn Rhad yr Ymwerthasoch')

Tynnwyd sylw nifer o adolygwyr y gyfrol at y duedd hon.

Meddai T. Eirug Davies yn Y Dysgedydd:

Y peth cyntaf a'm trawodd wrth fynd drwy'r cerddi hyn ydoedd noethni'r wisg a roir iddynt, a'r defnydd helaeth o ymadroddion llafar iraid. (163)

Ategwyd ei sylw yn nadadansoddiad treiddgar T. J.

Morgan ar dudalennau'r Llenor:

Fe geir yma hefyd yr arddull 'ddifater' honno, a geirfa'r ymylon fel petai, y pechaduriaid a'r publicanod nas gwelir yn y seiat farddol... Y mae rhyw insouciance yn gynhenid yn natur a meddwl Parry-Williams, ac y mae ei destunau od a'i arddull wfftio 'ddiofal' yn deillio'n hollol naturiol o'r nodwedd hon yn ei gymeriad; ond heblaw hyn y mae ganddo'r athrylith a all rinio geiriau di-rin a phethau anfarddonol yr un fath â'r diffiniad enwog o tact, sef y ddawn i wneud y peth rong yn y lle iawn... (164)

Eto, nid ar chwarae bach ychwaith yr âi

Parry-Williams ati i dreisio'r decorum llenyddol. Mae'r diwygiadau y cyfeiriwyd atynt yn flaenorol yn cadarnhau mai'n bur ochelgar yr arferai ei fentrusrwydd geiriol, a phan ddeuai'n fater o ganu ar y pynciau dwysaf gallai urddasoli ei ieithwedd yn briodol. Hyd yn oed ymhlith rhigymau heriol Ugain o Gerddi mae dwy gerdd goffa, 'Cyfaill' (er cof am H. R. Evans, Talybont) a 'Bardd' (i goffáu T. Gwynn Jones), sydd o ran ieithwedd, yn taro nodau confensiynol ddigon. Cymerer y cwpled hwn o 'Cyfaill' fel enghraifft nodweddiadol:

Yn anterth ei hoedl, er nad oedd arno nam,
Fe dyngai fod Angau dan gêl yn gwylio'i gam. (165)

Awgrymodd John Gwilym Jones fod Parry-Williams "wedi cyfyngu ei eirfa sathredig" yn fwriadol "i ran hagr, dywyll, ddrwg,... ei fanicheaeth" a bod "rhan y goleuni, y daioni yn gwbl lenyddol"(166). Aeth Bobi Jones â'r awgrym gam ymhellach gan faentumio bod y duedd hon "yn fwy o lawer nag ymddygiad cymdeithasol: cyflwr ysbrydol ydyw. Gweledigaeth ar fywyd" (167). Hyd y gwelaf i, nid yw pethau lawn mor ddu a gwyn â hynny. Mae'n wir bod y rhigymau 'Hon', 'Carol Nadolig' ac 'I'm Hynafiaid' gyda'u rhaniad gofalus rhwng y weledigaeth gadarnhaol a'r negyddol yn cynnig damcaniaeth o'r fath, eto i gyd mae rhigwm megis 'Byw' sydd yn dilyn yr un patrwm deuol yn cynnwys geirfa lafar a 'sathredig' yn y ddwy adran fel ei gilydd. Yn

yr adran gyntaf 'gadarnhaol' â'i darlun o ddyn 'yn cael blas ar fyw' defnyddir y geiriau 'plwc', 'wincio', 'job', 'sbleddach', 'jolihoetio', 'trwbwl' yn ddigon rhwydd, ac yna yn yr ail adran ceir y geiriau 'howld', 'tuchan', 'swbach', a 'blâg' yn tanlinellu'r mynegiant o sylweddoliad dychrynlllyd y bardd: 'dyn a aned i flinder'. Gellid tybio hefyd bod y rhigwm 'Dic Aberdaron' yn perthyn yn nes i gangen olau, ddaionus ei ganu nag i'r gangen hagr a thywyll, chwedl John Gwilym Jones, ac eto mae iddo swrn o eirfa 'anllenyddol'. Mae'n ymddangos felly mai ei ymwybyddiaeth o gyweiriau iaith a'u grym sy'n llywio ieithwedd ei farddoniaeth, a'i barodrwydd o'r herwydd i ddefnyddio'r iaith yn ei holl gyfoeth i wahanol ddibenion. Mae'n wir ei fod yn defnyddio'r eirfa lafar i ariselu yn bur gyson, ond gall hefyd ei phriodi'n glòs â'r eirfa lenyddol a chreu synthesis ag iddo'r tyndra sydd mor fynych wrth galon ei waith. Mae'n llithro o'r naill ieithwedd i'r llall yn ddiymdrech hollol, a hynny bob amser i bwrpas. Meddylier am gwpled clo 'Oerddwr':

Wrth lunio'r byd, fe ddryswyd peth ar y plan, -
Mae nodau annae-aroldeb yn naear y fan. (168)

Yn yr un modd, er ei fod yn tueddu at yr iaith lenyddol "pan godir ef gan ei angerdd" (169), gall ar brydiau ddefnyddio urddas yr iaith lenyddol yn chwerw eironig i ddinoethi'n ddeifiol urddas ein bodolaeth. Mae 'Ymwacâd' yn enghraifft drawiadol:

Bydd dy iasau o ymgysgriad am ryw hyd
Efallai'n dal eu gwres, ond yn aros eu pryd.

Pan ddêl yr ymwrthod hwn megis trasiedi
A noethlymuno'r tu mewn i'th fodolaeth di,

Ni bydd dim yn aros ar ôl wedi'r ymwacáu
Ond tydi dy hun - a'r nos amdanat yn cau. (170)

O ran ei ieithwedd, fodd bynnag, mae un peth yn gwbl sicr, sef yng ngeiriau Bobi Jones, ei bod hi'n "anodd gorbwysleisio gwerth symudiad Parry-Williams... i ddwyn yr iaith ysgrifenedig yn ôl yn nes at yr iaith lafar" (171), symudiad a ddylanwadodd yn ei dro ar genhedlaeth gyfan o feirdd. Efallai mai Saunders Lewis oedd y cyntaf i danlinellu maint ei gyfraniad yn hyn o beth gyda'r sylwadau hyn:

Fuasai sonedau mawr Williams Parry yn 1937-38 ddim yn bosibl oni bai am Parry-Williams. Neu agorwn Ysgubau'r Awen Gwenallt a buan iawn y gwelwn ddyled ei eirfa a'i odlau yntau i'r rhyddid eang a roesai Parry-Williams inni. Yr oedd y chwyldro hwn wedi digwydd yn Gymraeg cyn dechrau o feirdd ifanc y tri-degau efelychu beirdd Saesneg y vers libre. (172)

Nid amhriodol ychwaith yw defnydd Saunders Lewis o'r gair 'chwyldro' o gofio mor ddwfn yr oedd iaith lenyddol John Morris-Jones wedi gwreiddio yn nhiriogaeth llenyddiaeth Gymraeg yn negawdau cyntaf y ganrif hon. Arwydd bychan ond symbolaidd o'i feiddgarwch yw'r modd y disgrifiodd y gwaith o olygu Cyfansoddiadau'r Eisteddfod Genedlaethol, y 'best-seller' blynyddol, a hynny ar dudalennau'r union gyfrol honno:

Gwaith brys mawr a drib-drab yw paratoi cyfrol fel

hon...(173)

Maes o law ymledodd y chwyldro ieithyddol a ysgogodd Parry-Williams a threiddio trwy furiau cadarn y sefydliad eisteddfodol hwnnw hyd yn oed. Un o'r rhai a fanteisiodd i'r eithaf ar y newid hinsawdd yma oedd Mathonwy Huws a gadeiriwyd am ei awdl 'Gwraig' yn Eisteddfod Aberdâr 1956. 'Roedd defnydd herfeiddiol y bardd o dafodiaith sathredig yn amlwg ddyledus i waith arloesol Parry-Williams, fel y sylwodd Dyfed Evans ar dudalennau Y Genhinen:

Ond paham y bu'r purwyr mor dawedog eu beirniadaeth tybed? "Jumpar" a "jampot" a "magasîn" a "points" ac ati, yn awdl y gadair - a'r purwyr yn fud! "Sandwich" a "lemonade" yn yr un englyn yn yr awdl, a cholofnau Llythyrau at y Golygydd y papurau newydd yn amddifad o bob condemniad! Tybed ai un rheswm am hyn yw'r parch mawr sydd yn y wlad i Dr. T. H. Parry-Williams? Neu a yw'r purwyr yn chwythu eu plwc? (174)

Parry-Williams wrth gwrs oedd un o'r tri beirniad ar y gystadleuaeth, ac mae'n werth nodi ei ymateb i'r awdl fuddugol fyrlymus:

Cyffredinrwydd, priddni, cyfoesedd yw'r elfennau amlycaf ynddi, a'r dicsiwn yn deillio'n helaeth o'r iaith lafar fodern yn ei grym ac ar ei mwyaf cymysgryw - yr iaith-siarad-bob-dydd, gyda'i benthyciadau syth, diwrido, arferedig; ond y mae'n ymylu ar fod yn 'sathredig' droeon. (175)

Fel yn achos ei ddiddordeb ysgolheigaidd yng nghanu poblogaidd y werin, 'roedd y gwaith ymchwil manwl a wnaeth Parry-Williams ar fater benthycia o'r Saesneg yn cyffwrdd ag elfennau pwysig yng ngwneuthuriad ei farddoniaeth hefyd. Yn y cyd-destun

hwnnw, mae'r sylw o waith Jespersen a ddyfynnir yn y rhagair i The English Element in Welsh yn arwyddocaol: "When a nation has once got into the habit of borrowing words, people will often use foreign words where it would have been perfectly possible to express their ideas by means of native speech-material" (176). Yn achos Parry-Williams beth bynnag, 'roedd unrhyw fenthycha bob amser i bwrpas, ac yn deillio'n naturiol o'i adnabyddiaeth drylwyr o arferion llafar ei bobl. Ni ellid byth ei gyhuddo o ddiogi ieithyddol.

Wedi treulio cyfnod fel hyn yng ngweithdy'r bardd mae'n anodd osgoi'r math o raniad a wnaeth Gwenallt wrth drafod gwaith R. Williams Parry:

Bydd tri chyfnod, fel rheol, yn hanes hen fardd. Y cyfnod cyntaf yw cyfnod yr arbrofion gwyllt, barddoniaeth y nwydau llaes a'r ansoddeiriau jelliaidd: yn yr ail gyfnod bydd y bardd yn feistr ar iaith am ei fod yn feistr ar ei brofiad: yn y trydydd cyfnod bydd yn arbrofi eilwaith yn ei henaint, ond bod meistrolaeth ar iaith a phrofiad y tu ôl i'r arbrofion. Yn hanes T. Gwynn Jones y gwelir egluraf y tri chyfnod: y farddoniaeth gynnar, "Madog" a "Chynddilig". Dau gyfnod sydd yn hanes gyrfa R. Williams Parry: sion a'i cadwodd rhag barddoni yn ei henaint. (177)

Er gwaethaf y ffaith mai cyndyn fu nifer o feirniaid i gydnabod unrhyw ddatblygiad o'r fath yng ngwaith Parry-Williams, ni ellir llai na sylwi ar raniadau tebyg yn ymffurfio pan ystyriwn ei yrfa. Mae'r 'nwydau llaes' a'r 'ansoddeiriau jelliaidd' yn ddigon plaen yn y cerddi cynnar, yn gaeth a rhydd, a'i feistrolaeth ar iaith ac ar ei brofiadau yn pefrio drwy rigymau a sonedau 1919-

1942. Efallai'n wir mai'r trydydd cyfnod yw'r mwyaf annelwig ohonynt, yn enwedig pan welir ar yr wyneb i'r bardd ddewis ei gyfyngu ei hun i ffurfiau'r soned a'r rhigwm. Ond fel y datgelodd wrth holi Gwilym R. Jones mae "pob agwedd ar drafod iaith a geirfa...yn fy marn i yn llawer pwysicach pynciau na phwnc y "mesur" ei hun" (178). Ac yn sicr, er na cheir yng ngherddi Parry-Williams yr un math o arbrofi gyda ffurf a mesur ag a welir yng ngwaith T. Gwynn Jones, yr oedd, fel y gwelwyd, yn dra ymwybodol o'r angen i ystumio ei ieithwedd a'i arddull yn barhaus. Yn y gyfrol Ugain o Gerddi a'r ychydig gerddi a gynhwyswyd ym Myfyrdodau, nid bardd yn gorffwys ar ei rwyfau a welwn yn gymaint â bardd a oedd yn parhau i chwilio am y moddau croywaf o fynegiant i'w brofiadau tra'n gorfod cydnabod ei rwystredigaeth fod "f'awen i, beth bynnag, yn mynd i'r gwellt" (179). Yn anorfod bron, ceir cerddi megis 'Awen', 'Y Trip' ac 'Yr Addewid' sy'n disgyn ychydig yn is na'r disgwyliadau uchel a osododd iddo'i hun, ond fe'i gwelir hefyd mewn cerddi megis 'Ymwacâd', 'Byw' a 'Jezebel' yn ymgyrraedd at binaclau ei orchestion fel bardd. Nid yw'n rhyfedd o gwbl i R. Gerallt Jones ddweud fel hyn am y gyfrol a gollfarnwyd mor llym gan Bobi Jones (180) ddeng mlynedd ar hugain yn gynharach:

The book is a breathtaking performance, a drawing together of disparate elements, and it is the right place to take leave of his verse. If the ultimate solution to the unbearable tragedy of life is by means of the heart's truth, channelled

through the discipline of artistic creation, UGAIN
O GERDDI is a triumphant demonstration of the way
in which it should be done. (181)

Rywsut, mae'n addas bod y gerdd olaf a
gyhoeddodd, 'Bro', yn ieuo'n gymharus yr holl elfennau
hynny a ddatblygwyd yn llwyddiannus dros gyfnod maith o
amser yng ngweithdy'r bardd. Mewn un rhigwm byr a
chofiadwy ceir golwg ar gyflythrennu grymus ei
ieuenctid, y cystrawennu pwrpasol a ddatblygwyd yn ei
sonedau, y goferu naturiol a ystwythodd rhythmau'i
gerddi, ac yn bennaf oll y parodrwydd i gofleidio'r
iaith gyfan yn ei holl gadernid ac amrywiaeth fel prif
erfyn ei farddoniaeth.

Fe ddaw crawc y gigfran o glogwyn y Pendist Mawr
Ar lepen yr Wyddfa pan gwffiwyf ag Angau Gawr.

Fe ddaw cri o Nant y Betws a Drws-y-coed
Ac o Bont Cae'r-gors pan gyhoeddir canlyniad yr
oed.

Fe ddaw craith ar wyneb Llyn Cwellyn, ac ar Lyn
Y Gadair hefyd daw crych na bu yno cyn hyn.

Fe ddaw crac i dalcen Tŷ'r Ysgol ar fin y lôn
Pan grybwyllir y newydd yng nghlust y teliffôn.

Fe ddaw cric i gyhyrau Eryri, ac i li
Afon Gwyrfai daw cramp fy marwolaeth i.

Nid creu balchderau mo hyn gan un-o'i-go', -
Mae darnau ohonof ar wasgar hyd y fro. (182)

Hyd yn oed os mai'n achlysurol yr ymwelai'r bardd â'i
weithdy tua diwedd ei yrfa, yn oriau'r hwyr, gallai'r
ddawn a feithrinwyd ynddi wreichioni mor ddisglair ag
erioed.

1. O'r Pedwar Gwynt (Llandysul, 1944), 46.
2. Baner ac Amserau Cymru, 15 Chwefror 1950, 7.
3. Y Traethodydd, XXXIV, 571, Ebrill 1979, 110.
4. Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybïe, 1987), 309.
5. 'Aristocratiaeth', Y Brython, 6 Gorffennaf 1911, 3.
6. John Rowlands, 'T.H. Parry-Williams', Y Traethodydd, CXLIV, 613, Hydref 1989, 171.
7. Y Bardd yn ei Weithdy (Lerpwl, 1948), 59.
8. Oscar Wilde (Norfolk, Conn., 1947), 5.
9. 'Hedd Wyn', Cymru, Mawrth 1956, 104.
10. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r Golygydd', Ysgrifau Beirniadol VII (Dinbych 1972), 151.
11. Olion (Llandysul, 1935), 27.
12. Proceedings of the British Academy, 32, 1946, 258-9.
13. The Grail, Tachwedd 1911, 12.
14. 'Ceinion y Gynghanedd', Y Drysorfa, Ebrill 1915, 157.
15. Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod Genedlaethol 1912 (Gwreccsam), 29.
16. ibid., 54.
17. 'Awgrym': Colofn Oxoniensis, Y Brython, 25 Mai 1911, 5.
18. ibid.
19. ibid.
20. Yr Ymwelydd Misol, Tachwedd 1912, 170.
21. 'Dymuniad ar Gerdyn Post', Y Drysorfa, LXXXIV, 999, Ionawr 1914, 20.

22. Llythyr dyddiedig 26/11/1928, Llyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron', Manceinion, cyf. IV, Mehefin 1927-Ionawr 1932, Ll.G.C.
23. Awdlau Cadeiriol Detholedig Y Ganrif Hon 1900-1925 (gol. Eurys Rowlands), (Lerpwl, 1959), 74.
24. ibid., 81.
25. 'Llythyr at H. Parry-Williams (27/9/1914)', Ll.G.C.
26. Holl Garthion Pen Cymro Ynghyd, (Tal-y-bont, 1991), 3.
27. Emrys Roberts, Monallt (Portread o Fardd Gwlad) (Caernarfon, 1985), 28.
28. T.H. Parry-Williams, Y Bardd yn ei Weithdy, 47.
29. 'Er cof am Eliseus Griffith Parry', Yr Haul, XVII, 194, 1915, 111.
30. 'Er Cof - Megan Rees', The Dragon, LIX, 1, Hydref 1936, 17.
31. 'Hedd Wyn', Cymru, Mawrth 1956, 104-5.
32. 'Y Cerddi yn "The Oxford Book of Welsh Verse"', Barn, 80, Mehefin 1969, 221-222.
33. Ugain o Gerddi (Llandysul, 1949), 24.
34. ibid., 26.
35. ibid., 32.
36. Baner ac Amserau Cymru, 15 Chwefror 1950, 7.
37. Cyfansoddiadau a Beirniadaethau [= C.B.], Penybont-ar-Ogwr (1948), 1.
38. The Welsh Outlook, 1, Mawrth 1914, 116.
39. 'Trindod', Cerddi (Llandysul, 1931), 13.
40. Hugh Bevan, 'Trindodau', Y Traethodydd, CXXX, 557, Hydref 1975, 311.
41. ibid.
42. C.B. Dyffryn Maelor (1961), 50-1.

43. C.B. Abertawe a'r Cylch (1964), 28.
44. 'Welsh Poetic Diction' (Darlith Goffa Syr John Rhŷs), Proceedings of the British Academy, 32, 1946, 271 .
45. C.B. Llandybie (1944), 19.
46. C.B. Rhosllannerchrugog (1945), 2.
47. C.B. Aberafan a'r Cylch (1966), 10.
48. C.B. Llanelli a'r Cylch (1962), 1.
49. 'Here and There in Welsh Poetry: II - Pitfalls', Wales, II, 12, Rhagfyr 1912, 692.
50. The Sacred Wood (Llundain, 1957), 56 (gwelwyd copi personol T.H. Parry-Williams yn y Llyfrgell Genedlaethol).
51. 'Bardd y Rhigyddau a'r Sonedau', Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (gol. Idris Foster), (Llandysul, 1967), 39.
52. Y Flodeugerdd Sonedau (Abertawe, dim dyddiad), 15.
53. The Dragon, XXXII, 3, Chwefror 1910, 115.
54. Y Soned Gymraeg Hyd 1900 (Llandysul, 1967).
55. Alan Llwyd, op. cit., 14.
56. ibid., 15.
57. 'Sonedau', The Dragon, XXXVII, Chwefror 1916, 133.
58. ibid.
59. Alan Llwyd, op. cit., 16.
60. Gwilly Davies a D. Jones, Criafol: cyfrol o ganeuon, (Wrecsam, 1928), 12.
61. Seilliau Beirniadaeth: cyf. 2 Ffurfiâu Seiniol (Aberystwyth, 1986), 193.
62. Ysgrifau Beirniadol VII, 155.
63. 'Sonned', The Welsh Outlook, V, Hydref 1918, 303.
64. Cerddi, 39.

65. Elfennau Barddoniaeth (Caerdydd, 1935), 70-1.
66. ibid., 73.
67. Herman Jones, op. cit., 5.
68. Seiliau Beirniadaeth: cyf 2 Ffurfiâu Seiniol, 189.
69. I Ganol y Frwydr (Llandybïe, 1970), 155.
70. Cerddi, 44.
71. Elfennau Barddoniaeth, 73.
72. Derec Llwyd Morgan, Y Soned Gymraeg (Llandybïe, 1967), 16.
73. ibid.
74. 'Braslun Radio', Y Gyfrol Deyrnged, 98.
75. Cerddi, 44.
76. Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936, 351.
77. 'Sonedau', The Welsh Outlook, VI, Chwefror 1919, 64.
78. Cerddi, 50.
79. 'Cynnyrch Pensaer o Fardd', Barddas, 70, Ionawr 1983, 4.
80. Derec Llwyd Morgan, op. cit., 3.
81. Llenyddiaeth Gymraeg 1900-1945 (Lerpwl, 1945), 29.
82. Elfennau Barddoniaeth, 74.
83. ibid.
84. Derec Llwyd Morgan, Y Soned Gymraeg, 9.
85. 'Yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 155.
86. ibid.
87. Derec Llwyd Morgan, op. cit., 10.
88. 'Sonedau', The Welsh Outlook, VI, Chwefror 1919, 64.

89. Ugain o Gerddi, 39.
90. Synfyfyrion (Llandysul, 1937), 86.
91. C.B. Aberdâr (1956), 79.
92. 'Y Soned', Ym Mhob Pen (Llandysul, 1948), 110.
93. J. Gwyn Griffiths, op. cit., 153.
94. C.B. Corwen (1919), 89.
95. C.B. Caernarfon (1921), 143
96. Derec Llwyd Morgan, op. cit., 3.
97. 'Yng Ngolau'r Fflam', Y Fflam, 9, Awst 1950, 46.
98. Llenyddiaeth Gymraeg 1902-36, 301.
99. Casgliad T.H. Parry-Williams, Ll.G.C.
100. C.B. Aberystwyth (1952), 90.
101. Ugain o Gerddi, 45.
102. ibid., 44.
103. J. Gwynn Griffiths, op. cit., 153.
104. Elfennau Barddoniaeth, 69.
105. ibid., 70.
106. Ugain o Gerddi, 44.
107. ibid., 45.
108. C.B. Caerdydd (1960), 68.
109. Ugain o Gerddi, 42.
110. 'Barddoniaeth T.H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol X (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1977), 324.
111. ibid.
112. Y Wawr, I, 1, Gaeaf 1913, 16.
113. 'Here and There in Welsh Poetry: II - Pitfalls', Wales, 692.

114. 'Cyfoesedd y Bardd', Y Traethodydd, Hydref 1975, 318.
115. 'Y Frân, yr Eos a'r Niwl', Y Wawr, 17.
116. Dyfyniir yn Alan Llwyd, 'Moelni, Rhyddieithedd ac Uniongyrchedd', Barddas, 75, Mehefin 1983, 3.
117. 'Dau Besimist', I'r Arch (Dinbych, 1959), 85.
118. 'Y Brain', Synfyfyrion, 76.
119. Cymru, Mawrth 1956, 107.
120. I'r Arch, 90.
121. 'Sonned', The Welsh Outlook, V, Hydref 1918, 303.
122. Cerddi, 46.
123. Ugain o Gerddi, 43.
124. 'Yr Ysgrifau', Y Gyfrol Deyrnged, 47 .
125. 'Brenin Dychryniadau', Ugain o Gerddi, 41.
126. Lowri Ann James, 'Moderniaeth mewn Llenyddiaeth Gymraeg', (M.A. Cymru - 1982), 45.
127. C.B. Dyffryn Maelor (1961), 51.
128. Rhyw Hanner Ieuencid (Abertawe, 1971), 74.
129. T.J. Morgan, 'Yr Adnoddau Llenyddol', Y Gyfrol Deyrnged, 71.
130. J.E. Caerwyn Williams, 'Nécrologie - Sir Thomas Parry-Williams 1887-1975', Studia Celtica, XII/XIII, 1977/1978, 411.
131. Termau Iaith a Llên (Llandysul, 1972), 99.
132. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 153.
133. ibid.
134. John Gwilym Jones, Creffft y Stori Fer (gol. Saunders Lewis), (Llandysul, 1949), 70.
135. Y Wawr, III, 1, Gaeaf 1915, 9.
136. ibid.

137. The Dragon, XXXIX, Mawrth 1917, 109.
138. Dyfnallt Morgan, op. cit., 142.
139. Myfyrdodau (Llandysul, 1957), 116.
140. op. cit..
141. Adolygiad o 'T.H. Parry-Williams' gan R. Gerallt Jones, Y Traethodydd, Ebrill 1979, 110.
142. ibid.
143. 'Marw', Y Traethodydd, IV, 16, Hydref 1916, 286.
144. '"Wêr-an Têr": Agwedd ar Waith T.H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol VII, 171.
145. 'Cadair a Choron Bangor', Y Faner, 14 Awst 1915, 4.
146. 'Y Bardd Cadeiriol a Choronog', Y Faner, 14 Awst 1915.
147. Y Brython, 9 Medi 1915, 4.
148. John Rowlands, 'Poésie Cérébrale?', Y Traethodydd, Hydref 1975, 321.
149. Llythyr at Gwilym Rees Hughes (11/6/1974), Casgliad Gwilym Rees Hughes ac Islwyn Jones, Ll.G.C.
150. Cerddi, 19.
151. Y Traethodydd, Hydref 1975, 321.
152. 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', op. cit., 153.
153. Studia Celtica, 1977/78, 410-411.
154. 'Pwys Llên a Phwysau Hanes', Sglefrio ar Eiriau (gol. John Rowlands), (Llandysul, 1992), 1-21.
155. Cerddi, 34.
156. Ysgrifau Beirniadol X, 324.
157. Llythyr at WJG (9/10/1935), Casgliad W.J. Gruffydd (rhif 887), Ll.G.C.
158. Ugain o Gerddi, 20-1.

159. Myfyrdodau, 116.
160. Ysgrifau Beirniadol X, 324.
161. C.B. Dyffryn Maelor (1961), 51.
162. Casgliad T.H. Parry-Williams, Ll.G.C.
163. Y Dysgedydd, Mai 1950, 101.
164. Y Llenor, XXIX, Haf 1950, 96-7.
165. Ugain o Gerddi, 34.
166. Ysgrifau Beirniadol X, 325.
167. R.M. Jones op. cit., 305.
168. Ugain o Gerddi, 19.
169. Dyfynnir yn R.M. Jones, op. cit., 305.
170. Ugain o Gerddi, 14-5.
171. R.M. Jones, op. cit., 306.
172. 'Braslun Radio', Y Gyfrol Deyrnged, 99.
173. C.B. Ystradgynlais (1954), gair y gol.
174. 'Eisteddfod Aberdâr', Y Genhinen, VI/4 Hydref 1956, 196-7.
175. C.B. Aberdâr (1956), 33.
176. The English Element in Welsh (Llundain, 1923), viii.
177. Y Genhinen, VI/11, Gwanwyn 1956, 78.
178. Y Bardd yn ei Weithdy, 57.
179. Drafft cynnar o'r rhigwm 'Awen', Casgliad T.H. Parry-Williams, Ll.G.C.
180. 'Yng Ngolau'r Fflam', Y Fflam, 9, Awst 1950, 44-6.
181. 'T.H. Parry-Williams', Writers of Wales (Caerdydd, 1978), 88.
182. Myfyrdodau, 120.

ATODIAD I - MAE DARNAU AR WASGAR

Yn yr atodiad hwn, cynhwysir rhestr o eitemau, yn gerddi, ysgrifau, erthyglau a chyhoeddiadau o bob math, nas cynhwyswyd yn llyfryddiaethau manwl a gwerthfawr David Jenkins yn Y Gyfrol Deyrnged (Llandysul 1967) ac yn y rhifyn coffa o'r Traethodydd (Hydref 1975). Yn dilyn y rhestr, ceir detholiad o'r eitemau mwyaf diddorol ac arwyddocaol, gyda'r pwyslais pennaf ar yr eitemau hynny nad ydynt ar glawr mewn unrhyw ffynhonnell arall. Yn eu plith, mae tair ysgrif a gyhoeddodd Parry-Williams yn Y Brython o dan enw Oxoniensis, na chyfeiriwyd atynt mewn unrhyw astudiaeth flaenorol. Gellir eu hychwanegu felly at y saith ysgrif a restrir gan J. E. Caerwyn Williams yn ei erthygl yn y Traethodydd coffa: 'T. H. Parry-Williams: Oxoniensis'. Cynhwysir hefyd un soned a ganfuwyd ymhlith papurau personol y bardd, er na ellir bod yn gwbl sicr mai ef yw ei hawdur.

(*) - Ailgyhoeddwyd yn y gyfrol Sonnets,
Aberystwyth, 1932.

(* *) - Nodir yr eitemau hyn hefyd yn nhraethawd
M.A. Dafydd Islwyn Edwards, Prifysgol
Cymru, 1982.

1909

'Obituary - Robert Griffith Roberts', The Dragon, Mai, 208.

1911

'Colofn Oxoniensis': 'Caniadau Newydd', Y Brython, 3 Awst, 4.

'Colofn Oxoniensis': 'Ysprydoliaeth', Y Brython, 9 Tachwedd, 4.

'Young Death' (Cerdd), The Dragon, Tachwedd, 12.

1912

'Dyhead' (Cerdd), The Dragon, Tachwedd, 323.

1913

'Colofn Oxoniensis': 'Noethlymun (Profiad Munud Awr)', Y Brython, 15 Mai, 5.

1914

'Dymuniad ar Gerdyn Post' (Hir-a-Thoddaid), Y Drysorfa, LXXXIV, 999, Ionawr, 20.

'Duwiau Dyn' (Cerdd: fersiwn cynnar o 'Trindod'), The Welsh Outlook, VI, Chwefror, 64.

'Some points of similarity in the phonology of Welsh and Breton', Revue Celtique, XXXV, 40-84, 317-56.

1915

'St. David's Day Soirée' (Adroddiad), The Dragon, Mawrth, 177.

'Er cof am Eliseus Griffith Parry' (Englynion), Yr Haul, XVII, 194, 111.

1919

'Na alw monom...' (Soned: amrywiad ar 'Gwahaniaeth'), The Welsh Outlook, VI, Ionawr, 17.

'Sonedau' (Dwy soned: amrywiadau ar 'Argyhoeddiad' a 'Cydbwysedd'), ibid., Chwefror, 64.

'Wind' (Cerdd), Western Mail, 6 Mai.

'In Memoriam: Sir Edward Anwyl' (Soned), ibid., 13 Mai.
(*)

'Ofn' (Soned: 'Tylluan' yn ddiweddarach), The Welsh Outlook, VI, Mehefin, 154.

'Counterparts' (Cerdd), Western Mail, 2 Mehefin.

'The Hare' (Soned), ibid., 12 Mehefin. (*)

'Accident' (Soned), ibid., 25 Mehefin. (*)

'The Wires' (Soned), ibid., 25 Gorffennaf. (*)

'Red' (Soned), ibid., 21 Awst. (*)

'Lliw' (Soned), The Welsh Outlook, VI, Medi, 226.

'Change' (Soned), Western Mail, 14 Hydref. (*)

'Mother' (Soned), ibid., 27 Hydref. (*)

'Solace' (Soned), ibid., 11 Tachwedd. (*)

'Midnight' (Soned), ibid., 28 Tachwedd. (*)

'Return' (Soned), ibid., 13 Rhagfyr. (*)

'Dau Deimlad' (Dwy soned: amrywiadau ar 'Ofn' a 'Nef'),
The Welsh Outlook, VI, Rhagfyr, 300.

1920

'A Record' (Soned), Western Mail, 27 Ionawr. (*)

'Desire' (Soned), ibid., 3 Chwefror. (*)

'Descensus Averno' (Soned: 'Bedrock' yn Sonnets),
ibid., 17 Chwefror. (*)

'Father' (Soned), ibid., 24 Chwefror. (*)

'Estrangement' (Soned), ibid., 15 Ebrill. (*)

'The Road End' (Soned), ibid., 5 Mai. (*)

'The Pigeon' (Soned), ibid., 15 Mai. (*)

'Gorffwys' (Soned), The Welsh Outlook, VII, Mai, 115.

1921

'Tir y Dyneddon: E. Tegla Davies' (Adolygiad), Y Winllan, LXXIV, 11, Tachwedd, 256-7.

1922

'Ailafael' (Soned), Y Cerddor Newydd, 1/1, Mawrth, 4.

Beirniadaeth: Pryddest 'Breuddwydiwr'. Beirniadaethau Eisteddfod Môn, Llangefni 1914, 21-3.

1923

'Sialens' (Soned), Y Cerddor Newydd, 1/11, Ionawr, 296.

1924

'Paradwys' (Soned), Y Cerddor Newydd, 2/23, Ionawr, 288.

'Rhyfeddodau' (Ysgrif i blant), Y Winllan, LXXVII, 5, Mai, 115-6.

1928

'Christmas 1916' (Cerdd - ailargraffwyd o rifyn Mawrth 1917), The Dragon, L, 3, Tachwedd, 23.

1931

'Y Weddi' (Wedi ei chodi o Cerddi), Yr Efrydydd, VIII, 2, Tachwedd, 33.

1932

'Anwadalwch' (Wedi ei chodi o Cerddi), Yr Efrydydd, VIII, 5, Chwefror, 115. (* *)

'Dyffryn Elai' (Rhigwm), Y Tyst, 3 Mawrth, 1. (* *)

'Ar y Ffin' (Rhigwm), Y Tyst, 14 Ebrill, 1. (* *)

'Pistyll Rhaeadr' (Rhigwm), Y Tyst, 9 Mehefin, 1.
(* *)

Cyflwyniad i Nellie Williams, Ar fy Hynt: Caneuon ac Adroddiadau i Blant, Caernarfon.

Rhagair i David Williams, Teithi Meddwl Ann Griffiths, Lerpwl. (* *)

1935

Beirniadaeth: Pryddest 'Ynys Enlli', Eisteddfod Genedlaethol Caernarfon, Ll. G. C., Casgliad yr Eisteddfod Genedlaethol, 265.

'Fy Nghysgod' (Penillion wedi'u cyfieithu), Barddoniaeth y Plant I, Wrecsam, 26-7.

'Tŷ'r Ysgol' (Wedi ei chodi o Cerddi), Y Drysorfa, CV, 1252, Ebrill.

'J. J. Glanmor Davies' (Englyn), codwyd oddi ar garreg fedd ym mynwent Llwyndafydd, Ceredigion.

1937

Rhagair i R. O. Davies, Elfennau Cemeg, Caerdydd.

1938

'Madronod' (Soned), Tir Newydd (rhifyn arbennig W. J. Gruffydd), 12, Mai.

1943

'Diolchgarwch: 1939' (Rhigwm), Caniadau'r Dyddiau Du (Pamffledi Heddychwyr Cymru, gol. Gwilym R. Jones), Ail Gyfres, rhif 2, 29.

1946

'Rhagolygon' (Ysgrif/Erthygl), Y Glannau, rhif 20, 15 Mehefin. (Adargraffwyd yn Yr Aelwyd - gw. llyfryddiaeth D. J.).

1947

'Dechreuadau' (Ysgrif), U.C.W. Aberystwyth - An Outline History 1872-1947, Caerdydd, 48-51 (* *).

1949

'Hon' (Rhigwm - colofn 'Cwrs y Byd), Y Faner, 26 Chwefror.

'Carol', ibid., 21 Rhagfyr, 1.

Rhagair i D. Perry Jones, Cofio Doe, Llandybïe.

1950

'The Mabinogion: Gwyn Jones, Thomas Jones' (Adolygiad), Y Traethodydd, XVIII, Ionawr, 47.

1951

'Robert ap Gwilym Ddu' (Ysgrif), Coffa Beirdd y Lôn Goed (gol. T. Lloyd Jones), Llandybïe, 35-7. (* *)

'A Celtic Miscellany: Translations: Kenneth Jackson' (Adolygiad), Y Traethodydd, XIX, Gorffennaf, 144.

'Siop Jack Edwards (yn 100 oed)' (Englyn), Yr Aelwyd, XI, 9, Medi, 203.

1952

'Cywydd Agor yr Eisteddfod', Rhaglen Swyddogol Eisteddfod Genedlaethol Cymru Aberystwyth, 85. (* *)

1954

'Lliwiau' (Dau bennill o 'Dwy Gerdd'), Y Crynhoad, rhif 19, 12.

1956

Ysgrif ddi-deitl i goffáu R. Williams Parry, Y Cymro, Ionawr 12 (Cyhoeddwyd yn Myfyrdodau o dan y teitl 'Colli Robert Williams Parry').

1963

Cyflwyniad i Brinley Richards, Cofiant Trefin, Abertawe.

1964

'Grand Canyon', yn T. Ifor Rees, Illimani, Aberystwyth, 73.

1965

Cerdd Gyfarch Dr. William George', Y Cymro, 25 Chwefror.
(* *)

'Aur Drws-y-Coed' (Ysgrif), Y Genhinen, XV/2, 296-8.

'El ac Er' (Ysgrif), Y Genhinen, XV/4, 415-9.

1966

'William Williams, Pantycelyn - Ei Emynau', Gwyr Llên y G18 (gol. Dyfnallt Morgan), Llandybïe, 83-91.

'Samarkand' (Ysgrif), Y Gwyddonydd, IV/4, 192-4.

1967

'Elphin', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, Rhan 1 (1967), 7-21. (* *)

1968

'KC 16' (Detholiad), yn Detholiad o Ryddiaith Gymraeg (Cyfres y Dysgwyr), (gol. Jac L. Williams), Llandybïe, 92-3.

1969

'Hon', 'Llyn y Gadair', yn Detholiad o Farddoniaeth Gymraeg (Cyfres y Dysgwyr), (gol. Jac L. Williams), Llandybïe, 64.

1972

'Bwrdd Gwasg Prifysgol Cymru, Rhai Atgofion', Ysgrif ar achlysur Hanner Canmlwyddiant y Wasg gan T.H.P-W Aelod o'r Bwrdd 1933-1970', Caerdydd. (* *)

1973

Rhagymadrodd i Robert Hughes Parry, Within Life's Span 1900-70, Ilfracombe.

1979

'Hanfodion Stori Fer', Y Stori Fer - Seren Wib Llenyddiaeth (gol. John Jenkins), Llandybie, 32-5, (Adargraffiad o Ystorïau Heddiw).

Diddyddiad

Cartrefi Enwog Cymru, Llyfryn dwyieithog a gyhoeddwyd gan y Mudiad Cynilion Cenedlaethol.

CANIADAU NEWYDD

Peth annifyr weithiau i un yn ceisio dywedyd ei farn am lyfr yw ei Ragair. Yn aml iawn ei amcan yw peri rhwystr i feirniadaeth deg. Os rhaid i awdwr (neu awdur, os mynner) ymesgusodi neu ddibrisio'i waith yn ei ragymadrodd, i ba beth y cyhoedda o gwbl, cyn ei berffeithio i foddhau rhywfaint arno'i hun? Y mae fel y cystadleuydd yn galw'i hun yn Llesg neu'r cyffelyb, er mwyn temtio'r beirniad i ddywedyd "Nid mor llesg", neu ryw ganmolair felly. Y mae gair aml awdwr yn ei ragymadrodd yn newid safon beirniad ei lyfr, - a rhaid i ddyn gredu yn niffuantrwydd rhagymadrodd, y mae'n debyg. Medd Mr. Wyn Williams yn ei Ragymadrodd i'w Ganiadau newydd, "Efallai nad oes rhyw lawer o gamp ar eu lliw na'u llun". Nid efe sydd i ddywedyd peth felly, boed wir neu beidio. Wedi darllen Wrth Borth yr Awen gan yr un bardd ryw chwe blynedd yn ôl, tueddwn i anghredu'r sylw, ac yn wir, i'w gyfrif yn ffug-ostyngyddrwydd. Bu camgymeriad Eifion Wyn yn ei Ragymadrodd yn wers iddo, - a newidiodd ef y cyfle cyntaf.

Er ei leied, yr oedd awyrgylch o gwmpas Wrth Borth yr Awen: gwelais ei efelychu. Yr oedd yn llawn o angerddoldeb prudd a hiraeth cynhyrfiol. Ai tybed i Mr. Williams golli ei angerddoldeb a'i dân wrth geisio bod yn llai prudd? Ofnaf iddo golli peth ohono. Wrth geisio gorchfygu'i brudd-der, collodd rhyw gymaint o'i angerdd a'i nwyd. Maddeued i mi, os wyf yn cyfeiliorni. Prif nwyd y Caniadau cyntaf oedd Hiraeth, a dyma un o'r elfennau sy'n creu'r awyrgylch sydd iddynt. Y mae chwe blynedd wedi chwalu peth o'r hud hwn; ond hwyrach, - a gobeithio - mai awyrgylch newydd ac ehangach sydd i ddyfod i farddoniaeth Mr. Williams.

Na thybier fy mod yn dibrisio'r Caniadau newydd: clywir yr hen dinc o hyd. Ond fy rheswm dros ddywedyd a ddywedais eisoes yw y disgwyliwn i addewid Wrth Borth yr Awen esgor ar rywbeth mwy chwyldroadol, fel gyda Mr. Silyn Roberts a Mr. Gruffydd. Felly arnaf i a'm disgwyl y mae'r bai. Ond, a cheisio anghofio'r addewid, y mae'r caneuon hyn yn gain ac yn ddilychwin bron. Gwelir effaith beirniadaeth ddiweddar yn amlwg arnynt, - beirniadaeth iaith ac arddull. Ac, yn wir, onid dyma fu'n gwir feirniadaeth ers blynnyddau? Gwelir yr un effaith ar waith Tryfanwy; ond cafodd ei afael ar rywbeth arall, rhyw ddieithrwch cydiol sy'n gadael y darllennydd yn synn a chynhyrfus. Darllenner ei Ddiwedd Blwyddyn, a dymuner ychwaneg o rai cyffelyb iddi yn ein barddoniaeth. Nid yw Mr. Williams ychwaith yn amddifad ohono, ond yr oedd yn amlach yn ei ganiadau cyntaf. Y

mae ganddo'i hudlath sy'n creu tlysnï a rhyfeddod, a'i nod, ni dybiwn, yw ei harfer â medr y swynwr. Dyma'i ogoniant, a'i uchelgais, efallai. Blodau mewn congl fechan o faes yr Awen y geilw'i Ganiadau, ac felly ni allwn feio arno am na welwn yr hyn a ddigwyliwn. Hwyrach fod gormod o Gymro'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ynddo i fod yn feiddgar, a'i fod yn ofni beiddgarwch (eto byth!). Ond gellir bod yn weddaidd feiddgar heb fod yn rhyfygus. Cabledid iddo, hwyrach, fuasai dywedyd fel Robert Buchanan, -

"If there be Doom for one,
Thou, Master, art undone."

Y mae peth beiddgarwch yn Niwedd Blwyddyn Tryfanwy; ond cam â beirdd yw disgwyl iddo fod yn feiddgar, os nad ydyw'n meddwl a myfyrio'n feiddgar. Eto, i'm tyb i, os yw awen ac athrylith yn perthyn yn agos i wallgofrwydd, ni all bardd a'u meddianno lai na meiddio weithiau, ac hefyd fynegi ei feiddiadau, i fod yn gyfiawn ag ef ei hun. Gellir meddwl yn newydd heb fod yn hynod, yn wyllt heb fod yn hollol wallgof.

Y mae Mr. Williams wedi darganfod mai swyn mawr Natur yw ei chysylltiadau. Yr oedd Dafydd ab Gwilym, meddir, yn fardd Natur, ond oherwydd ei gysylltiadau â hi. Beth yw'r Lloer na'r Gwanwyn i fardd, pa un bynnag ai eu caru ai eu cashau y mae, os nad oes ystyr ddynol a dyfnach iddynt? Dyna Gerdd y Gwanwyn Mr. Gruffydd, a'r ail o Odlau Hiraeth yn Wrth Borth yr Awen! Ceir ychwaneg o'r cysylltiadau hyn yn y Caniadau newydd, fel y gwelir wrth ddarllen Y Gwcw a'r Wylan. Moel a diystyr yw cerdd i Natur heb hyn. Camgymerodd llawer o'n beirdd yn hyn o beth, ond credaf iddynt deimlo'r diffyg, ac i geisio'i wella, rhoddent foeswers ar y diwedd, gan dybio fod canu o'r fath rywfodd yn floesg heb ddyddordeb dynol yn rhywle.

Dirgelwch cryfder telynegydd yw ei "darawiadau" pert a chryno. Dyma'r lle mae nerth Eifion Wyn, - rhyw allu o'r un natur â'r un i wneud dihareb. Medd Mr. Williams hefyd yr un gallu. Er enghraifft, -

"A mi yn hen, bydd ef o hyd
Yn faban dwyflwydd oed".

Cymharer Eifion Wyn,

"On'd ti yw'm hunig blentyn
Nad yw'n mynd yn hyn?"

Mae ganddo hefyd ambell i gymhariaeth newydd spon, - i mi, beth bynnag. Ond carasem weld mwy ohonynt, a llai o

ailarfer yr hen gymariaethau am liw gwallt, gwefus,
gruddiau, a'r fath. Dyma un newydd,

"Ei gwallt.....
.....fel dyfnddwr dua'i liw
O amgylch lili'r llyn."

Gresyn garw oedd i Mr. Williams adael i'r ymadroddion
hyn lithro i mewn i'w waith, -

"A diniweidrwydd dwfn ei wên
I mi yn foddion gras"

- ymadrodd rhy ystrydebol i fod yn farddonol. Hefyd

"Bu llawer hen athronydd mawr
A'i drwyn mewn llyfr".

Nid ydynt yn deilwng o geinder y gweddill. Ac onid yw
Eden erbyn hyn braidd yn hen?

Nid wyf yn sôn am y darn rhamantus Trystan yn
Llydaw, rhag fy nhemtio i'w gymharu â phryddestau Mr.
Silyn Roberts a Mr. W.J. Gruffydd.

Maddeued awdur y Caniadau i mi fy hyfdra fel
hyn; ond os bu'm canmoliaeth yn brin ar bapur, gallaf
ddywedyd, os yw o unrhyw bwys, i mi gael mwynhad pur a
digymysg wrth eu darllen; a'r hyn a'm llawenhaf fwyaf
oedd gweled un o'n beirdd ieuainc yn cyhoeddi, a
chyhoeddi rhywbeth sy'n glod iddo. Ond, yn wir, er
arddull well a cheinder tynerach, nid yw caru'r
Caniadau Newydd ond peri i mi garu Wrth Borth yr Awen
yn well.

Er gwaetha'r proffwydi prudd, sy'n cyhoeddi
gwae, da gennyf ddeall iddo ef, fel Tryfanwy (gweler
cân odidog Maesyfed) gael gweledigaeth galonnog ar
gyflwr yr Hen Wlad.

"Y mae'i llwybrau yn oleuach,
Heddyw'i bywyd sydd yn dlysach,
Dwyfol ydyw ei chyfrinach,
Cymru wen yw hi."

Y Brython, 3 Awst, 1911, 5.

YSPRYDOLIAETH

Wedi bod yn darllen Wordsworth a Haeckel ar ei ôl, tueddir dyn i ofyn beth yw Ysprydoliaeth, os oes y fath beth. Mae'r ysprydoliaeth yn anelwig ac anghyffwrdd, eto i'w theimlo. Dyma le i dosturio wrth aml gritig talentog. Mae popeth yn hydraid i'w oleuni ef - ond ysprydoliaeth. Hawdd y gallai ddywedyd,

'There was a veil past which I could not see.'

Ond ni fyn: mae'n faterolwr. Eto cenfydd llawer darllennydd, heb fod yn fardd ei hun, yr ysprydoliaeth; ac iddo ef, ac nid i neb arall, yr ysgrifennir barddoniaeth. Dyma'r hwn yr atelir ei anadl, ac os nad atelir anadl gan farddoniaeth, nid yw'n ysprydoledig, - nid yw'n farddoniaeth. Ac mor syml yw'r ysprydoliaeth, neu'r angerdd, fel y'i gelwir weithiau! Hynny o nwyd neu o angerdd sydd yng ngwaith y bardd, dyna'n union faint o farddoniaeth sydd ynddo. Hawdd, o gymharu, yw creu. Dyma'r ffordd i ennill cadair neu goron eisteddfod. Dyfod a mynd, fel y mynno, y mae'r ysprydoliaeth, - "a sonnet rushing to the brain". Gwelsom chwilio am enghreifftiau o nwyd yng ngweithiau beirdd Cymru, - chwilio, yn wir, am farddoniaeth, lygedyn ar ôl llygedyn, yng nghanol crynswth o greadigaethau. Curiad y galon yn wyneb yr ysbrydoliaeth yw gwir brawf barddoniaeth. Caiff y gweddill, er ei dlysed fel creadigaeth, fynd: ond erys y nwyd ysprydoledig i gynhyrfu'r galon.

Dywedir, hwyrach fod eisiau ymdrech i greu'r wisg i'r ysprydoliaeth. Na, y mae rhythm yn reddfod i'r bardd ysprydoledig. Faint o ymdrech, tybed, fu'n creu Kubla Khan? Dywedodd rhywun am un o ganeuon Blake,

'This is not writing, it is inspiration absolute.'

Nid wyf heb gofio fod gwisg neu ffurf yn brawf o farddoniaeth; ond ni ddaw y wir ffurf ond trwy symbyliad yr ysprydoliaeth.

Sonir am fardd yn dewis geiriau. Dewis yn wir! Yn y gerdd ysprydoledig nid oes ond un peth am dani. Mae'r gair yno cyn gwybod ei fod. Hoffwn wybod gan feirdd Cymru faint o'u cerddi a gyfrifant hwy'n ysprydoledig: faint ohonynt a ysgrifennwyd heb wybod bron eu bod yn eu cyfansoddi. Chwardded y gwamal am fy mhen, ond gwn fod y peth yn bosibl, haered a haero.

Talent yn beirniadu Athrylith

Syniad da a newydd, tarawiad pert a chyrhaeddgar, dyna fu ac yw ysprydoliaeth i lawer. Cyfaddefaf fod eisiau ymdrech i wisgo y rhain: maent ym myd y creu a'r caboli. Gall y crewr olrhain eu tras i'w cychwyn, a chofio gorchwyl eu glanhau; ond y mae'r gân ysbrydoledig yn ddirgelwch trwyadl i'r bardd, "heb dad, heb fam, heb achau".

"When I wrote PARACELSUS" meddai Browning, "only God and Robert Browning knew what it meant, but now only God knows".

Purion, ond nid oes ar ddyn eisiau deall yr ysbrydoliaeth i'w gynhyrfu ganddi.

Nwyd yw barddoniaeth, ac nid celf; enaid, ac nid corff. I'r corff y perthyn ysprydoliaeth, ond ysprydoliaeth sydd i'r enaid. Talent fedr feistroli celf, ond nid rhaid wrth athrylith i dderbyn yr ysprydoliaeth. Talent, ac nid athrylith, yw'r gallu i ymboeni, a dyna sut y llwydda i fod yn gelfydd. Mae beiddgarwch ambell i dalent yn beirniadu athrylith yn ddirgelwch i mi, - pe'n ddirgelwch hefyd. Y mae talentau digon cyfrwys i ffugio ysprydoliaeth, ond, gan amlaf, maent yn rhy gall i fod yn wallgof. Rhaid gwneuthur hyn weithiau mewn eisteddfod, ond popeth a wna dyn am glod a gwobr.

Yr oedd Wordsworth wedi meddwi ar Natur, ac yn ddigon a syrffedu dyn weithiau; ond teimlir mai nid ffug mo

'My heart leaps up, when I behold
A rainbow in thy sky.'

Yr un fath Mr. Gwynn Jones a'i henebiaethau, ond nid ffug mo'r Gennad, -

'Os mud ydyw'r Nef a'r Bydoedd
Mae Duw ymhob plentyn bach.'

Mae bod yn alluog bron ag andwyo gwirionedd ein llenyddiaeth, neu o leiaf ein barddoniaeth. Uchelgais sy'n lladd awen. Dyna paham y mae gennym gymaint o "feirdd". Eithaf peth, ie anhepgor, i lenor yw bod yn alluog. Dyry hyn bleser i'r darllennydd. Ond druan o'r bardd clyfar! Dyma berygl y Dadeni, - magu mympwy a mygu ysprydoliaeth. Na adawer fod cywilydd ar yr un o'n beirdd o'i brofiadau ysbrydoledig, - mae hynny'n bosibl, - neu fe â'r gwaith yn druth dienaidd ac yn

fombast peirianyddol, yn lliwiau ac yn ffurfiau i gyd,
ond yn goeg a di-dynnu dagrau.

Diolch nad yw canu gwobrwy wedi llwyr ladd
nwyd lesmeiriol canu ysprydoliaeth Cymru. Diolch am anl
lanc a lodes yn canu profiad disymf, heb rodres na
rhagrith. Tuedd y mudiad rhamantus yw rhodresa'n
annaturiol, a gwneuthur celf gain o farddoniaeth, yr
hyn nad yw, er gwaetha'r deffiniad cyffredin. Os myn y
mwyafrif gredu'n y deffiniad, mae iddynt fel credinwyr
gyffes ffydd wahanol i'r eiddof i.

Y Brython, 9 Tachwedd, 1911

* * * * *

YOUNG DEATH

I plucked them, blue, from mates apart
The streamlet tumbled by,
I laid me down (confess, fond heart!)
And then I longed to die.

They faded in my hand: their breath,
Like love's, 'twas but a day,
There came a thought - "How sweet is death",
It came - and passed away.

Was it remembrance of some plots
Blue-deckt, so loved by thee?
I know not; but forget-me-nots
Now whisper death to me.

The Dragon XXXIV, 1, Tachwedd 1911, 12

DYHEAD

Trist fûm i'n fy nyddiau cynnar,
Tristach heddyw nag erioed,
Fel aderyn llwyd di-gymar
Dyrr ei galon yn y coed.

Bûm yn chwerthin dan ragrithio
Canu, dan ragrithio mwy;
Llawen fûm, a 'mron yn wylo,
Taenwn wenau dros fy nghlwy.

Mae rhyw wagle yn fy mywyd,
Nid oes llawnder yn ei fri,
Dywed - Pwy fydd yr anwylyd
Foddia wanc fy nghalon i?

The Dragon XXXV, 1, Tachwedd 1912, 323

* * * * *

NOETHLYMUN (Profiad Munud Awr)

Bu arnaf arswyd rhagddo erioed, gased gennyf yr ysfa codi'r llen. Hoffais y cudd a'r hanner-cudd, yr annelwig a'r anwybod. Dymunais ganwaith beidio gwybod, - y mae'r melyster yn yr ymchwil, ond poen wedi'r diwallu. Tybed, wedi'r cwbl, mai rhag cywilydd y dyheais wybod? Geill maiê; ac efallai mai dyna hanes pob ieuanc. Yn wir, onid cywilydd yn codi oddiar falchter sy'n peri tyrru i ddarlithoedd cyhoeddus rhai o'r Prifysgolion? Oes, y mae arnaf eisiau gwybod, ond chwerw ydyw gwybod. "Knowledge is power", - knowledge is pain. Beth oedd mor felys â "nid oes sicrwydd" esboniad yr Ysgol Sul? Crwydro i wybod, ond wedi dychwelyd, diarddel y gwybodus a hoffi cymdeithas y syml yn well. Gwridais lawer tro wrth wybod, a daeth golau newydd i'm llygaid, hwyrach, ond aeth gofid i'r galon, - gofid yr anturiaethau i'r tu hwnt i'r llen. Nid y galon sydd eisiau gwybod, ni bu erioed gytgord rhwng y galon a'r meddwl. A'r naill a'r llall hyd ei ffordd ei hun. Ni fyn y galon amgyffred. Y mae'n boen iddi. Felly hanes addoli a gorfoleddu wedi anghofio gwybod. Y mae i'r galon ei ddeall ei hun, a melys fuasai medru boddloni ar y deall hwnnw.

A dyma'r drwg, - am fod gwybod yn gwneud popeth yn noethlymun. Cerais y mynydd yn well dan y niwl, a'r môr yn well heb weled y gorwel; hoffais delyneg yn angerddol am ei bod yn cuddio. Gwelais fy mynydd fy hun trwy'r niwl, fy eangderau fy hun dros y môr, a'm calon fy hunan yn y delyneg. Ni syrffedais eto ar farddoniaeth rhamant, am fod llen ledrith drosti. Sylwedd yw'm bwgan, ac ysbryd yw'm hanwylyd. Fel y bardd o Lanystumdwy, yr wyf innau rywfodd yn

"teimlo'r sêr yn dlysach
Nag yw blodau llygad dydd."

Rai blynyddoedd yn ôl, llamai 'nghalon ym myd newydd rhamant, ond wedi hynny danghoswyd llawer peth i mi'n noethlymun, a hynny'n amharu ar yr hud bob tro. Ac y mae arnaf ofn y bydd yn rhaid i mi fyw mewn byd noethlymun cyn bo hir. Yn y swrn o bob math ar lenyddiaeth a ddarllennais yn ddiweddar datguddid popeth yn noeth a di-len, a dyma farddoniaeth y gwledydd yn dinoethi'n ddi-drugaredd. Hyhi ydyw'r olaf o'r celfyddydau cain i wneuthur hynny, ac ymhyfrydu ynddo. Yr oedd y byd wedi hen arfer â noethni yn orielau arlun a chelf, ac yn syllu'n ddiwrid ar ei noethni ei hun. Tybed mai'n noeth y mae harddwch ar ei oreu? Ond aethpwyd i Nef ac Uffern i chwilio amdano. Gwelais "Law Duw" mewn marmor y dydd o'r blaen, a Gwrach o Butain ar gynfas.

Mwy poenus fyth ydyw sôn am noethni llên - y mae mwy o fywyd yn hwnnw, ac yn ogymaint â hynny'n atgasach. Tybiodd y bardd, wedi cael ei wynfyd yn darlunio'r tlws (ac yr oedd ganddo esgus da dros hynny) y gallai fynd gam ymhellach, a disgrifio noethni'r hagr; ac yn wir, onid oedd yn llawer haws gwneuthur hynny? Nid hyn, yn sicr, ydyw beiddgarwch barddoniaeth. Nid dysgu ac athrawiaethu ydyw ei neges hi mwy na neges celfyddyd yr arlunydd, ond y mae'n prysur gymryd arni'r gorchwyl. Od oes gan ddyn neges, un sydd ganddo fel rheol; ac os am roi gwisg o "farddoniaeth" amdani, â'n undonnog yn ddiarwybod, a daw blas neilltuol arni, - a dyna ladd celfyddyd yn y fan. Dyfeisiwyd celfyddyd, meddir, i swyno'r synhwyrâu, heb greu syrffed nac undonnedd. Ei harwyddair ydyw prydferthwch ('does dim hagr eill swyno synnwyr) ac y mae gwir brydferthwch fel dŵr pur, heb flas o gwbl.

Nid o safbwynt gweddeidd-dra y gwrthryfelaf, na moes, o ran hynny; ond am fy mod wedi laru arno, sef noethni ymhob agwedd. Ychydig o le i awgrym a geir; y mae yno i gyd, a dyna ddigon i mi. Hyn sy'n gwneud i ddyn ameu a ydyw Ibsen yn fardd, neu, o leiaf, yn ysgrifennu barddoniaeth. Y mae popeth yn noeth yn ei

olwg ef. A thybed mai "beirniadu bywyd", fel y dywedir ydyw neges y bardd a'r dramodydd? Amheuaf. Tueddir i feddwl fod pob beirniadaeth newydd ar fywyd yn weledigaeth newydd. Yn wir, nid yw ond beiddgarwch neu anturiaeth newydd.

Soniai Keats druan am ryw gyfnod ar fywyd pan mae'r enaid yn ferw gan gythrwfl, a barn heb wybod ar ba fraich i'r glorian i bwyso. Hynny, hwyrach, ydyw ystyr hyn o sylwadau; ond nid oes gan ddyn help i'w gas a'i gariad, i'w orhoffedd a'i atgasedd. "Colli pen" ydyw perygl yr ieuanc, a'i fai fyth ydyw ieuengrwydd yng ngolwg y byd. Ond, er wedi newid fy meddwl lawer gwaith a llawer modd ers pum neu chwe mlynedd, y mae gennyf barch eto i'm hen syniadau, am eu bod yn ddifffuant; ac onid oes gan yr ieuanc hawl i'w farn a sail i'w gredo, serch iddynt godi o ferw gwyllt ieuenctid.

Ond yr hyn sy'n rhyfedd yw fod noethni - yn yr ystyr a roddaf iddo - wedi troi'n dwymyn ac yn wanc. Er credu nad oes brydferthwch na barddoniaeth ynddo, â'n drech na dyn rywfodd, ac y mae dyn, rhag ei waethaf, yn hythru am bopeth sy'n dadlennu mewn unrhyw fodd. Profi a gwybod, poeni a gofidio, edliw ac edifarhau, - dyna'r drefn fyth a hefyd. Ond nid yw gofid nac edifeirwch yn tycio bellach. Gwanc ydyw gwybod a gwiber ydyw profi. Datguddio'r dirgel, dehongli'r cyfrin, - dyna ddistrywio barddoniaeth ieuenctid. Gwae chwi, ddatguddwyr! Canys esboniasoch ein breuddwydion.

Wedi'r dadlennu, derfydd am synnu a rhyfeddu; ac wedyn p'le mae'r swyn? Collir byd cyfaa o swyn unwaith y gwelir ei ben draw ac y rhoir cerryg milltir hyd ei ffyrdd.

Y rheswm yw, ceisio gwirionedd a sylwedd yn sail iddo, a dehongli breuddwydion; ond nid oes ffoi rhagddo bellach - am ryw hyd. Y mae rhyw swyn ac atdyniad yn yr atgasrwydd sydd ynddo. Mae ysfa torri'r hud a thynnu'r llen yn drech na gwendid y breuddwydiwr. Tybed y bydd yn rhaid syllu ar noethni'n hir? A oes posib taflu'r fantell ledrith dros fyd a bywyd eilwaith ac ail-ennyn yr hen swyn oedd mewn synnu a rhyfeddu? Os geill amser ac angof wneud hynny, poed felly ar fyrder, neu derfydd am hudoliaeth awen ramantus yr ieuanc. Gwyn eu byd y dall a'r byddar, canys eiddynt yw swyn yr anwel a'r anglyw; eiddynt rin yr annelwig a melyster anwybod.

Y Brython, 15 Mai, 1913

DYMUNIAD AR GERDYN POST

Ym merw dyhead fy mro adewis
Am oror dramor i oedi drimis,
Chwithau'n yr henwlad dan "y rhiwmatis".
Y mae'n llwm 'y nhŷ, a llyma newis -
Y bo'r gair byr o Gaer Baris i'r cla'n
Ddeuwell na bara pobydd Llanberis!

Y Drysorfa, cyf. LXXXIV, rhif 999, Ionawr 1914

* * * * *

ER COF AM ELISEUS GRIFFITH PARRY

Trwy fynwent oer Eifionydd, os Ionawr
 Sy'n gyrru annedwydd
 Sŵn ei wae i 'Blas Newydd'
 Eliseus yn dawel sydd.

O'r ddaear dan eira'r nen - er na ddaw'r
 Un ddiell friallen,
 Twf distaw ei yrfa wen
 Yw'r dorch ar y dywarchen.

Yr Haul, XVII, 194, 1915, 111.

WIND

I sat before the fire at home,
The April wind was out.
I felt it whirl through heaven's dome
In a devil's roundabout.

It blew the leaf back to the bud,
The sap down to the root.
It blew the tarn into the scud,
The river up the chute.

It made a litter of the stack,
A withy of the larch;
It hurled the rolling season back,
Its April back to March.

Spring called its children for re-birth
Back to the windless mould.
The womb called back the lamb, the earth
Called back its primrose gold.

I heard Snowdonia's granite rocks
Roll down into the glen;
I moaned to think of ravaged flocks
And shattered homes of men.

* * * * *

I sat to ponder by the hearth
The April blast was out;
But my wild thoughts had strewn the earth
With the wreck of the windy rout.

I called my blown thoughts back from hell,
From heaven, from oversea,
From far and near, from town and dell.
They came. - I knew that all was well
With April and Rhyd-ddu.

Western Mail, 6 Mai, 1919

(Dyfynnwyd y gerdd hon gan Dyfnallt Morgan yn ei
erthygl yn Y Traethodydd coffa ar sail copi ohoni a
welodd mewn 'Exercise Book')

COUNTERPARTS

Mynyddfawr shadows Quelllyn Lake,
Pilatus Lake Lucerne;
On Jungfrau there is edelweiss
On Snowdon parsley fern.

The Berner Oberland may see
A Swiss maid storm your heart;
And home in Arvon you may meet
Her Cymric counterpart.

At Sisikon in Switzerland
The green pines' breath is sweet;
And in Rhyd Ddu in Snowdonland
The black oaks rot in peat.

Within the city of Lausanne
There is a deep ravine;
And there's another gaping gorge
Up in Cwm Clogwyn Gwin.

God made Lucerne, the edelweiss
For others oversea,
The Swiss maid, pines and the ravine; -
But the rest He made for me.

Western Mail, 2 Mehefin 1919

(Fel yn achos y gerdd flaenorol, dyfynnwyd y gerdd hon gan Dyfnallt Morgan yn ei erthygl yn Y Traethodydd coffa ar sail copi ohoni a welodd mewn 'Exercise Book')

RHYFEDDODAU

Arfer gwerth ei feithrin ydyw sylwi ar bethau di-sylw. Ymysg y rhai hyn ceir bron bob amser rywbeth cyffredin sydd, o edrych arno, yn tyfu'n anghyffredin. Yn y conglau mwyaf digynnwrf, ac yn y llecynnau tawelaf a mwyaf undonog, y mae llu o bethau sy'n gymaint o destunau synnu a rhyfeddu â'r pethau mawr gogoneddus hynny mewn natur a bywyd sydd, er yn anghyffredin, wedi dyfod, ysywaeth, yn gyffredin. Y mae machlud haul a storm o felit ymysg rhyfeddodau'r ddaear, ond, gan mor gyffredin ydynt fel rhyfeddodau (am fod pawb yn sôn amdanynt, ac wedi dysgu synnu a rhyfeddu wrth eu gweled), y mae angen dyn o allu sylwi, ac o welediad a threiddgarwch anarferol, i weld rhywbeth newydd ynddynt, ac i gael cyffro teimlad prin wrth ddyfod wyneb yn wyneb â hwynt.

Ond ym myd y pethau bychain di-sylw, yma y ceir rhyfeddodau a gyffry gynnwrf syndod yng nghalon pob un a ddysgo arfer cadw llygad yn agored, - nid canfod pethau neu wrthrychau newydd, ond gweld godidowgrwydd a swynion difrif a digrif ynddynt nad yw pawb yn ei brofi am nad ydynt yn sylwi. Odid na bydd pawb bron wedi gweld y gwrthrychau eu hunain, ond heb sylwi ar eu nodweddion syn, na phrofi'r hyfrydwch dwys sydd i'w gael o syllu "â llygad o'r newydd".

Pan fwyf yn trafaelio mewn trê, yn y trydydd dosbarth y'm ceir, wrth gwrs, ac mewn cerbyd ysmocio, mae'n ddrwg gennyf gyfaddef. Byddaf yn aml yn gweld fy nghyd-drafaelwyr yn edrych drwy'r ffenestr ar ogoniant golygfeydd mawreddog Natur, - môr a bryniau, dyffrynnoedd ac awyr las, a chyn amled â hynny byddaf innau'n gweld rhyfeddodau digymysg y priflythrennau THIRD ar y drws. Meddyliaf, mewn difrif, fod posib rhoddi ystyr i ryw farciau union a chrwm fel hyn, a'u bod yn y fan honno ar ddarn o bren yn dywedyd eu neges yn ddistaw. Y mae gosod gwahanol lythrennau wrth ochrau'i gilydd i ffurfio synnwyr yn wyrthiol ynddo'i hun. Byddaf yn meddwl hefyd am linach y gair. Y rhamant mwyaf swynol i mi ydyw hwnnw sydd ynglŷn â geiriau. Dyna'r gair bach THIRD wedi treiglo'n ddi-stop trwy ganrifoedd lawer o genedlaethau, a'n gair TRYDYDD ninnau wedi treiglo'r un fath, - a'r ddau yn y cyn-oesoedd pell yn UN â'i gilydd. (Petawn rywdro'n digwydd trafaelio yn y cerbyd FIRST, mi gawn yr un hwyl, mae'n sicr gennyf).

Wrth sôn am y trê a'r cerbyd smocio, a sylwasoch ar y priflythrennau SMOKING yn-ôl-ymlaen ar y gwydr? Yr wyf wedi cael llawer iawn o hwyl fy hun wrth

geisio'u seinio'n ôl fel hyn (fel yr ymddengys y gair i'r llygad o'r tu mewn i'r cerbyd). Ond nid yn unig y mae trefn y llythrennau o'r tu chwithig, ond ffurf pob llythyren ar ei phen ei hun. Eto, nid ydynt â'u pennau i lawr ychwaith. Petaech yn sefyll ar eich pen yn y cerbyd, caech hwy yn ymddangos felly hefyd. Rhyfedd yw gwylio cysgod y gair troedig yn y ffenestr gyferbyn. Wrth gwrs, y mae'n iawn yno, ond y mae'r cysgod ei hun ymhell allan o'r cerbyd. Y mae ffordd wyddonol syml iawn o esbonio'r cwbl, - ond pa waeth? Y mae rhyw hwyl anarferol i'w chael wrth sylwi arno, a rhyw deimlad bod natur ei hun yn cael hwyl fawr wrth chwarae rhyw driciau fel hyn â ni ac â hi ei hun.

Un o'r pethau digrifaf yn y byd yw llygad mochyn. Mewn difrif, dyna beth digrif. Anodd ydyw peidio â chwerthin wrth edrych iddo. Sôn, yn wir, am ddealltwriaeth yn llygad y ci, a dylni yn llygad y llo! Llygad mochyn am ddonioldeb. Yn sicr, y mae rhywbeth anarferol ynddo. Syllwch eto. Byddwn i'n arfer coelio (ac yr wyf yn coelio o hyd, am a wn i) fod mochyn yn gallu gweld y gwynt. Pwy sydd a all brofi nad yw? Efallai mai dyna paham y mae cymaint o ddigrifwch yn ei lygad. Yn wir, y mae'r mochyn yn ei grynsyth yn rhywbeth i wenu arno ac ato. Gwn fod rhywbeth gogleisiol o chwerthinllyd yng nghynffon eliffant, ond y mae cynffon mochyn gyda'i thro bach chwareus yn anorchfygol o ddigrif. Ond efallai nad yw pawb yn sylwi ar foch.

Ac y mae lluo o bethau eraill y byddaf i fy hun yn cael cryn hwyl - lawen neu drist - wrth sylwi arnynt, neu hyd yn oed feddwl amdanynt, - brithyll mewn pwll o ddŵr yn agor a chau ei geg - i anadlu, siâp y poteli ar bolyn teligraff, traed blaen oen bach, llyffant ar ei gwrcwd, ffurf y meini a'r tyllau mewn gwal gerrig, y cilcyn ham neu facwn a welir yn hongian uwchben ar ddistyn mewn ambell ffermdy, a chant a ail o bethau eraill.

Y mae'n debyg mai myfi sy'n wirion.

Y Winllan, Mai 1924, 115-6.

J.J GLANMOR DAVIES B.A. PhD. Cei Newydd

4/6/1907 - 17/4/1935

Ym myd gwybod bu'n rhodio - yn fore'n
Fyfyriwr diflino,
'Roedd dysg yn ei ruddwaed o,
Dysg yn ei fryd a'i osgo.

Codwyd oddi ar garreg fedd ym mynwent Llwyndafydd,
Ceredigion.

* * * * *

CAFF GWACSAW

Dwli od a diawledig - o fyrbwyll
Oedd rhyw farbïo lloerig,
'Roedd y trimio'n ddaemonig,
Pw! Nid oedd y crop ond wig.

Gwallter Fynglwyd
(casawr pob cyfarpar barbarig)

Cafwyd yr englyn hwn ymhlith papurau personol y bardd. Fe'i lluniwyd mewn ymateb i ymryson a gafwyd rhwng Thomas Parry (Glewlwyd Gafaelfawr) a Derwyn Jones (Barbwrioli), ac a dynnwyd i'w sylw gan J.E. Caerwyn Williams. Ymddengys mai sail yr holl ymryson, yn gywyddau ac englynion, oedd i Thomas Parry gynnig torri gwallt John Gwilym Jones ar ôl ei glywed yn cwyno bod ei farbwr yn wael. Gweithredwyd y cynnig, ond mae'n debyg nad oedd gallu Thomas Parry fel barbwr yn nodedig.

SONED DDI-DEITL

Ymlwybrai'r hen amaethwr ar y ffridd
A'r athro llesg ar balmant llwyd y dref
A'r ddau'n gogwyddo weithion tua'r pridd
Wrth fudur ymbalfalu am y nef.
Er meddu cymorth cyffur byd a'i ffon
Mae'n anodd cadw'n union yn y cefn
A chwa anocheladwy'r ddaear hon
Yn hawlio'n holl elfennau'n ôl drachefn.
Mae gŵr yn rhwym wrth lyffetheiriau deddf
A holl atomau mân y cread mawr
I gyd ynghlwm wrth rhyw anwybod reddf
A'r dynfa byth i waered tua'r llawr
Ac od oes noddfa mwy i gnawd a gwaed
Ond odid na cheir hwnnw o dan draed.

(Defnyddiwyd print tywyll i ddynodi unrhyw ansicrwydd o ran darlleniad.)

Cafwyd y soned hon yn llawysgrif y bardd ymhlith ei lyfrgell bersonol yn y Llyfrgell Genedlaethol. Ni ellir bod yn gwbl sicr ai ef yw ei hawdur, ond y mae digon o dystiolaeth yn ei harddull a'i chynnwys i awgrymu hynny.

ATODIAD II - EITEMAU LLAWYSGRIFOL

Yn yr atodiad hwn, cynhwysir detholiad o eitemau llawysgrifol o waith Parry-Williams. Casgliad o lythyrau ydyw gan mwyaf, ond ceir hefyd adysgrif o sgript deledu, yn ogystal â manylion ei gais am swydd Athro'r Gymraeg yn Aberystwyth yn 1919.

Uwchben pob eitem ceir nodyn byr yn amlinellu'r cyd-destun, ynghyd ag ambell awgrym ynghylch ei harwyddocâd. O dderbyn nad oedd Parry-Williams yn llythyrwr dadlennol nac ysbrydoledig iawn, rhaid ceisio dal ar bob un awgrym.

I

Dau lythyr o gasgliad T. Gwynn Jones yn ymwneud â'r pwyllgorau a gynhaliwyd yn Aberystwyth yn 1919 ac 1920 i benodi Athro Iaith i'r Adran Gymraeg yn sgil penodiad T. Gwynn Jones fel Athro Llenyddiaeth. Fel yr awgrymir yn y llythyr cyntaf, gohiriwyd y penodiad yn y pwyllgor dewis yn 1919, a hynny oherwydd nifer o ffactorau gwleidyddol a gofnodwyd yn fanwl gan David Jenkins yn Cofiant Thomas Gwynn Jones (Dinbych, 1973). Wedi blwyddyn o din-droi, fodd bynnag, fe benodwyd Parry-Williams yn Athro Iaith ym mis Gorffennaf 1920 a'i ymateb i'r penodiad a groniclir yn yr ail lythyr.

a)

19 Awst, 1919

Annwyl Gyfaill,

Diolch am y llythyr a gefais oddi wrthy ch heddyw. Cyfarfu'r Pwyllgor dewis wedyn ddoe, mi gredaf, neu y mae i gyfarfod heddyw. Ni wn, wrth gwrs, beth a ddigwyddodd, - os digwyddodd rhywbeth terfynol o gwbl.

Yr wyf mor bell o faes y drin y dyddiau hyn, fel na wn yn iawn beth sy'n digwydd nac ychwaith beth sy'n debyg o ddigwydd. Gwyddoch chwi'n well na mi ym mha fodd y gallwch daro hoelen drosof. Diolch yn fawr i chwi am addo gwneuthur.

Hyderaf y cewch flas ar eich gwyliau wedi'r holl bryder ac ansicrwydd. Y mae'r teulu a chwithau'n mwynhau iechyd, mi wn.

Nid oes gennyf ond gobeithio'r goreu ar fy rhan fy hun. Credaf, pe caem rwyddineb, y gallem "wneuthur rhywbeth ohoni" y flwyddyn nesaf, a'r blynyddoedd sydd i ddyfod. Ond pwy a wŷr feddwl dyn?

Cofion caredig iawn atoch chwi a'r
teulu,

Yn bur iawn,

T.H. Parry-Williams.

b)

9 Gorffennaf, 1920

Annwyl Gyfaill,

Gwyddem yn burion y llawenhaech, a diolch o galon i chwi am lawenhau, ac am bob cymorth yn ystod tymor yr hir aros. Gallwn wneuthur rhywbeth ohoni bellach. Da gennyf eich bod am ddyfod i'r gogledd eto yr haf yma. Chwiliaf am le i chwi yn y cyffiniau hyn...

Byr fy ngwynt ydwyf heddyw: cawn droi a throsi pethau eto, pan gyfarffom.

Yr ydym oll - fy rhieni a minnau - yn danfon ein cofion cynhesaf atoch,

Yn bur iawn,

T.H. Parry-Williams.

Casgliad T. Gwynn Jones, Ll.G.C.

II

Llythyr a godwyd o Lyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron' Manceinion. Ymddengys mai cefndir y llythyr oedd i'r gymdeithas gymryd awdl 'Eryri' yn destun trafodaeth i'w cyfarfodydd gydol tymor y gaeaf 1928/9, ac i'r awdl beri cryn ddryswch i'r aelodau. Dichon mai hynny a barodd i Ceinianydd fentro gohebu ar ran y gymdeithas â'r bardd ei hun. Mae ateb y bardd nid yn unig yn

ddadleniad diddorol o gefndir a chyd-destun cyfansoddi'r awdl, y mae hefyd yn enghraifft eithriadol o brin o drafodaeth gan Parry-Williams ar ei waith ei hun.

26 Tachwedd, 1928

Diolch am eich llythyr. Synnais glywed bod awdl 'Eryri' yn destun astudio yn unlle. I mi mae'n hen iawn erbyn hyn ac yn perthyn i gyfnod arall ar fy mywyd. Oherwydd hynny, a'm hangof llwyr bron ohoni, y mae'n anodd imi ddywedyd llawer yn ei chylch; ond mi wn hyn, - fod y cyfan sydd ynddi yn rhywbeth byw iawn a gwirioneddol i mi y pryd hwnnw. Anodd atgyfodi'r gorffennol ac ail ddal y first careless rapture, ond gallaf ddywedyd imi, pan gydiais yn y gorchwyl (ysgrifennu'r awdl) ymgolli yn y syniad (neu'r ymdeimlad, neu'r meddwdod - y mae'n anodd gennyf ddywedyd "ecstasi" -) o liw ynglŷn â'r testun nes i mi fentro gwisgo'r testun ac Eryri mewn lliwiau, - a bu bron imi golli'r wobr oherwydd hynny, fel y gwyddoch, y mae'n debyg. Ni allaf ddwyn ar gof paham yr oedd lliw a lliwiau mor fyw i mi ynglŷn â hyn, ond gŵyr pawb a fu'n syllu ar yr Wyddfa ar wahanol adegau o'r dydd a'r flwyddyn fod i liw gysylltiad anatodadwy â'r mynyddoedd hyn. Nid wyf yn cofio yn sicr i mi - yn benodol, felly - synied am y tri lliw yn gysylltiedig â thair rhan y mynydd (fel eich cyfaill y Cyfriniwr), ond y mae'r tri lliw yn nodweddiadol o'r ucheldir hwn yn sicr. Fe'u tynnais i hwy o'u cymhlethdod ac oddi wrth ei gilydd yn yr awdl (er mwyn hwylustod a dosraniad, efallai) a cheisiais gyfleu tair gwedd ar y fan i gyd yn nhermau'r tri lliw.

Credaf fod yr awdl, yn ei chynllun, yn ormod o gais at systemeiddio neu gydweddu pethau, megis, er enghraifft coch yn y tân, ar y mynydd ac yng ngwaed y galon, - gormod o blanio; ond mi gofiaf fel y teimlwn yn ddig wrth y beirniaid am wfftio'r agwedd liw ar y testun, oherwydd dangosai hynny na wyddent ddim am y fan (nac am ysbryd neu enaid y lle), a minnau - ar y pryd, beth bynnag - yn teimlo nad oedd dim arall yn cyfrif ynglŷn â'r lle, ac nad oedd ond yr olwg honno yn werth ei dehongli - mewn prydyddiaeth.

Gan nad wyf wedi meddwl na chofio dim am yr awdl ers blynyddoedd, y mae'n anodd i mi, fel y dywedais o'r blaen, fynd yn ôl ac i mewn i'r mŵd neu'r meddwdod cynnar hwn, - a synnais ddeall bod neb yn

ymboeni gyda'r awdl. Y mae arnaf, erbyn meddwl, ryw fath o gywilydd o afradlonedd yr iaith (onid yw'n extravaganza, yn wir?). Gresyn i mi fod mor annaturiol f'arddull, ac mor bedantig, ar ryw olwg, oherwydd mae hyn yn gwneuthur yr awdl yn anystwyth ac afrosgo, ac yn ddieithr (yn y dull aniawn) i rai a fo'n ceisio'i darllen. Eto, ni allaf yn fy myw beidio â theimlo rywfodd fod yr urge neu'r symbyliad oedd y tu ôl iddi yn gywir ac yn hollol ddiffuant, ac ni bydd arnaf byth gywilydd o bethau (a fu) felly, serch nad wyf yn awr, efallai, yn gallu dirnad beth ydoedd hynny yn iawn. (Siawns wael i neb arall, onide?)

Efallai, petawn yn ymroddi iddi, y gallwn ystwytho llawer ar yr awdl, a'i gwneuthur yn weddol barchus a dealladwy ac yn llawer cywirach ac eglurach, ond yn y munudau hynny, pan fo dyn yn ddigon balch i feddwl am gasglu ei weithiau "barddonol" i'w cyhoeddi, ni ddaeth erioed i'm pen ystyried cynnwys yr awdl hon mewn casgliad o'r fath. Y mae'n rhaid, felly, fod arnaf gywilydd o'i gwisg od a'i lleferydd clogyrnog. Gan eich bod wedi dechreu ei darllen, yna, dymunaf i chwi bob hwyl gyda chynnyrch ieuenctid yr ysgrifennydd, oedd bron wedi anghofio ei bod hi (yr awdl).

Yr oeddwn yn rhyfeddu at welediad cyfriniol eich cyfaill. Y mae ef, mi debygwn, yn gweld trilliw ym mhob mynydd, ac efallai mai felly y mae; ond i mi - y pryd hwnnw beth bynnag - un mynydd neu res o fynyddoedd oedd, ac mi gofiaf yn dda fel y byddai fy nhad a minnau yn sylwi ar nodwedd arall ar liwiau'r Wyddfa - oedd yn syth gyferbyn â'n tŷ ni gartref - sef fod y lliwiau yn symud o funud i funud, neu awr i awr, neu'n mynd a dyfod, - fel y gellid disgwyl, hwyrach, ar fynydd fel yr Wyddfa, sy'n graig i gyd; ond ni cheisiais gyfleu hyn yn yr awdl.

Gair bach i derfynu; - yr wyf yn cofio i mi benderfynu na châi'r gynghanedd fod yn feistr arnaf yn yr awdl a'm bod am ddywedyd yr hyn oedd gennyf i'w ddywedyd heb gael f'arwain ganddi. Efallai mai dyna sy'n cyfrif am anystwythder difrifol yr awdl. Buasai'n rhwyddach gadael i'r gynghanedd arwain tipyn weithiau, (ac y mae hi yn arwain yn o lew ar adegau - "chwilio am air a chael mwy") ond yr oeddwn i'n ystyfnig.

Tua diwedd 1913 ym Mharis y cyfansoddwyd yr awdl, ac yr oedd Eryri yn nes i mi yn y fan honno hyd yn oed na phan oeddwn gartref. Gyda llaw, onid plentyndod oedd gwneuthur sbort am ben y ffug-enw "Rhuddwyn Llwyd"? Rhaid oedd cael rhyw ffug-enw, a chredaf fod hwn yn un diniwed a hapus iawn: nid oedd dim ynddo i darfu neb.

Dyma fi wedi sôn - am y tro cyntaf yn f'oes,
am a wn i - am fy ngwaith fy hun. Maddeuwch i mi. Os
oes yma rywbeth i daflu golau ar yr hyn oedd dywyll i
chwi, cymerwch ef, ac, os gwelwch yn dda, anghofiwch y
gweddill.

Cofion Caredig,
Yn gywir iawn,

T.H. Parry-Williams.

Llyfr Cofnodion Cymdeithas 'Y Ford Gron', cyf. IV,
Mehefin 1927-Ionawr 1932, Ll.G.C.

III

Cyfres o bedwar llythyr at Syr Idris Bell. Ceir ynddynt
sylwadau ar ei gyfieithiadau o gerddi Parry-Williams
ynghyd ag ambell gyfeiriad diddorol at sonedau Saesneg
y bardd.

a)

3 Nov., 1931

Dear Mr. Bell,

Many thanks for letting me see your
excellent renderings of the two poems from my Cerddi,
and for the honour that you are thus doing me. As
"Gwasg Aberystwyth" has the copyright, do you think it
is necessary to mention the fact that the collection
("Cerddi") from which these poems have been taken, was
published by them?

Kindest regards,
Yours Sincerely,

T.H. Parry-Williams.

b)

8 June, 1932

Dear Mr. Bell,

Will you please accept this little volume? The sonnets appeared in the Western Mail and the Dragon (Univ. Coll. of Wales Magazine) some years ago. Please do not read them too critically. I know that I should not have done it!

Kindest regards,
Yours Sincerely,

T.H. Parry-Williams.

c)

22 Aug., 1932

Dear Mr. Bell,

I wish to thank you most sincerely for your very kind words about my "Sonnets". It is a joy to think that you appreciate them. I thank you, too, for troubling to express in words your favourable opinion, which I value very much indeed.

I was very glad to hear that you are finding Canu Rhydd Cynnar interesting.

Kindest regards,
Yours Sincerely,

T.H. Parry-Williams.

ch)

2 July, 1936

Dear Dr. Bell,

I thank you very much for sending me a copy of your "Development of Welsh Poetry". I have already been through it very hurriedly, but am looking forward to reading it carefully at my leisure before the end of the weekend. Allow me to congratulate you on producing such an excellent survey of Welsh poetry. We had, of course, been led to suspect this, especially after the appearance of the essay at the end of - Welsh Poetry in English Verse.

Diolch o galon i chwi am lyfr mor hardd ac am ymdriniaeth mor feistrolgar. Nid cam fechan oedd gallu crynhoi cymaint o wybodaeth a beirniadaeth i le cymharol gyfyng. Bydd y llyfr yn sicr o fod yn agoriad

llygad i rai sydd heb fod yn gwybod llawer am lenyddiaeth Cymru.

Diolch yn fawr iawn i chwi hefyd am eich cyfeiriadau caredig at rai o'm cynhyrchion i.

Gan ddymuno rhwydd hynt i'r llyfr a phob bendith i chwithau.

Gorffwysaf,
Yr Eiddoch yn bur,

T.H. Parry-Williams.

Mi ddylwn fod wedi eich llongyfarch yn galonog iawn hefyd ar ddechrau'r llythyr hwn am yr anrhydedd newydd teilwng iawn a osodwyd arnoch.

Casgliad Syr Idris Bell, Ll.G.C.

IV

Pedwar llythyr a anfonwyd at W. J. Gruffydd yn rhinwedd ei swydd fel golygydd Y Llenor. Mae'r ddau lythyr cyntaf yn cyfeirio at gyfres o rigymau taith a ddeilliiodd o daith y bardd i Ogledd America, ac a gynhwyswyd maes o law yn y gyfrol Synfyfyrion. Byrdwn y ddau lythyr arall yw cynnig ysgrif ('Grisial') a dwy soned ('Ffynnon' ac 'Un a Dau') gan Parry-Williams ar gyfer Y Llenor. Mae ei ansicrwydd ynghylch gwerth ei gynhyrchion yn llinyn cyswllt rhwng y pedwar llythyr fel ei gilydd.

a)

2 Hydref, 1935

Annwyl Gyfaill,

Y mae gennyf ryw 10 neu 12 o Rigymau "Taith" fel y rhai a gyhoeddwyd yn Y Llenor rai blynyddoedd yn ôl; rhai newydd ydynt, ond ni allaf ddweud a ydynt yn well neu'n salach na'r rheini gynt. A garech chwi eu cael (ar brawf, wrth gwrs) yn un swp at Lenor y gaeaf?

Cofion Caredig,

T.H. Parry-Williams

b)

9 Hydref, 1935

Annwyl Gyfaill,

Y mae gennyf gywilydd braidd erbyn hyn, ar ôl darllen y Rhigymau yma; ond yr wyf yn eu hanfon i chwi, er hynny. Mi ddylwn fod wedi eu gyrru i chwi i'w gweld yn gyntaf. Y mae arnaf eu hofn, - ond os byddwch chwi'n teimlo y dylid eu mentro, y mae i chwi groeso ohonynt, - os byddwch yn credu bod rhyw lygedyn o rywbeth ym mhlaendra diaddurn y rhan fwyaf ohonynt.

Cofion caredig iawn,

T.H. Parry-Williams

c)

8 Mawrth, 1936

Annwyl Gyfaill,

Awgrymasoch rywdro ddechrau'r flwyddyn y buasach yn hoffi cael pwt o rywbeth wedyn gennyf at y Llenor nesaf. Wele'n amgaeedig ysgrif fer. Os derbyniwch hi ac os ydyw'n ddigon buan at Lenor Ebrill, popeth yn iawn. Ond os ydyw'n rhy fyr at Lenor Ebrill, tybed a fyddai'n ryw ots gennych i mi ei chadw i'w hanfon i'r Drysorfa, gan fy mod wedi addo ers na-wn-i-pa-bryd anfon rhywbeth bach i hwnnw, ac nid oes gennyf ddim arall yn digwydd bod yrŵan? Yna, mi ysgrifennaf rywbeth arall yn ei lle i'r Llenor, os dymunwch. Y mae'r 'Sorfa'n dyfod allan bob mis. Petai gennyf rywbeth arall, ni byddai llawer o wahaniaeth.

Os bydd hi'n mynd i'r Llenor, hwyrach y caf broflen.

Cofion cynnes,

T.H. Parry-Williams

ch)

13 Ionawr, 1939

Annwyl Gyfaill,

Os gwelwch rywbeth yn y ddwy soned amgaeedig, a fyddai'n wiw gennych eu hystyried fel cyfraniad i'r Llenor? Os byddwch yn eu derbyn, a fyddai'n ormod gennych eu cynnwys yn y rhifyn nesaf? Bydd yn gas gennyf adael i bethau fel hyn sefyll - y maent yn suro mor fuan. Buaswn wedi eu hanfon ynghynt, ond adeg Gwyliau oedd hi, ac nid oedd sicrwydd y buasech yng Nghaerdydd.

Cofion Gorau,

Fyth,

T.H. Parry-Williams

Casgliad W. J. Gruffydd, Ll.G.C.

V

Dwy eitem o gasgliad papurau R. Williams Parry. Cerdyn post yn annog Williams Parry i ymweld â Rhyd-ddu yw'r gyntaf, a hynny ar ffurf dau gwpled o gywydd. Detholiad o lythyr yw'r ail eitem, yn ymdrin yn bennaf â rhaglen radio deyrnged i Williams Parry a ddarlledwyd ar Fawrth y 1af 1949 - 'Bardd yr Haf: Pererindod Edmygydd' gan T. Rowland Hughes. Mae'n werth nodi fod y llythyr hefyd yn crybwyll marwolaeth H. R. Evans, ysgolfeistr Tal-y-bont, a chyfaill agosaf Parry-Williams oddi ar

ddyddiau'i blentyndod. Ni ellir llai na sylwi ychwaith
ar gynhesrwydd a naturioldeb yr arddull a meistrolaeth
lwyr yr awdur ar gyweiriau'r iaith yn eu holl
amrywiaeth.

a)

Dy' Mowth

I awyr well y bell bau
Y cyrch y doeth; - cyrch dithau!

Ffleia, os byw, at ffwl spîd
I Ryd-ddu ar d'addewid.

Tom.

(Troed nodyn) - "From the sub. to the rid.!"

b)

16 Ionawr, 1949

Annwyl Bob,

...Pan oeddwn yng Nghaerdydd ryw wythnos yn
ôl yng nghyrrddau'r Eisteddfod, fe'm galwodd TRH fi ar y
ffôn. Ei gais oedd ar i mi "ddweud" un o'th
sonedau...ar gyfer ei raglen-nodwedd...addewais wneud
hynny, wrth gwrs, er mwyn TRH - a thithau! Y maent am
drefnu i mi recordio'r dweud cyn hynny yn rhywle. Dyna
fel y mae hi. Mi ddywedais wrth TRH fy mod wedi rhoddi
rhyw 10 munud i ti ar y radio beth amser yn ôl (a deng
munud go dda ydoedd hefyd, 'yn diaw!'). Gofynnodd am
weld y sgript - ac mi anfonais honno iddo. Efallai y
bydd yn gwneud rhywfaint o iws ohoni. Dyna i ti yn
union fel y mae pethau...

Gwelais Tom yng Nghaerdydd. Yr oedd wedi dy
weld yn weddol ddiweddar, ac yr oedd it yn râl boi medd
ef.

Rhyw dipyn yn bw-bw, fel y gwyddost, yw fy
narllenn-barddoniaeth i; ond, os daw'r cyfle, mi geisiaf
roi fy ngorau i'r darlleniad o'r soned, gan obeithio y
gallaf wneud cyfiawnder â hi.

Sut hwyl sydd ar Myfanwy (Mi sylwais ar dy
arfer o ysgrifennu'ch initials yn M+B!). A beth yr wyt
ti'n ei wneud yn arbennig y dyddiau hyn? Mi fûm i yn y
gwely gyda chyth o annwyd pen am dridiau yr wythnos
ddiwethaf yma...

Mi wyddit fod yr hen HR Evans Tal-y-bont wedi mynd, oni wyddost? Yr hen Gei Bach! Bu farw fis Awst diwethaf, ac y mae chwith mawr ar ôl yr hen ddyn. Ni fu neb tebyg iddo ar wyneb y ddaear hon, - ond nid oeddit ti'n ei 'nabod gystal â mi.

Wel, hwyl fawr i chwi'ch dau, meddwn ni'n dau, a chofion filoedd atoch.

Tom.

Casgliad R. Williams Parry, Ll.G.C.

VI

Detholiad o lythyr at J. W. Jones, Blaenau Ffestiniog ynghylch ei fwriad ef i gyhoeddi casgliad o farddoniaeth R. R. Morris, sef ewythr Parry-Williams. Ceir ynddo sawl sylw diddorol, yn enwedig ar swyddogaeth gymdeithasol y bardd gwlad. Cyhoeddwyd y casgliad yn breifat maes o law o dan y teitl Caneuon R. R. Morris, a cheir y nodyn canlynol yn rhagair J. W. Jones: "Detholiad yn unig, allan o gasgliad mawr, ydyw'r gyfrol hon. Ni ellir rhoddi gormod o glod i nai'r bardd, sef y Dr. T. H. Parry-Williams, am ei garedigrwydd mawr yn rhoddi pob cynorthwy, a darllen y proflenni".

a)

11 Ebrill, 1951

Annwyl Gyfaill,

Dyma fi wedi bod trwy'r casgliad - nid yn fanwl iawn, iawn efallai, ond yn ddigon manwl i allu

dewis yn fras. Wel, fy nheimplad i yw hyn - fod rhan fawr o'r cerddi hyn wedi gwneud eu gwaith pan ymddangosasant y tro cyntaf. Y mae'n bosibl y byddai rhai o'r cerddi personol a lleol hyn yn apelio at rywrai sy'n gyfarwydd â'r lleoedd a'r personau. Ond mewn casgliad heddiw, i gyhoedd yn gyffredinol, ofnaf mai fflat hollol fyddent. Gwaetha'r modd, cerddi topical fel hyn yw llw mawr iawn o'r rhai sy'n y casgliad.

Mi geisiais farcio'r rhai a allai feddu apêl fwy cyffredinol - hynny yw, o safbwynt blas ar lenyddiaeth yn unig...

Gyda llaw, yr wyf wedi ceisio "glanhau" peth ar rai o'r cerddi, ac wedi ceisio cysoni'r orgraff; ond nid wyf wedi gwneud hynny'n llwyr. Os daw galw, mi wnaaf hynny'n hollol gyflawn yr adeg honno.

Yn awr - un pwnc go bwysig. Pwy sy'n mynd i gyhoeddi, a pha fodd? Ofnaf na cheir yr un cyhoeddwr i fentro'r gost y dyddiau hyn. Ond os yw'r teulu yn mynd i ddwyn y gost, yna y mae gwedd pethau'n newid. Hwylt-hwy, felly, a ddylai setlo'r dewis o'r cerddi personol sydd yma. Dewis ar sail gwerth llenyddol ac apêl weddol gyffredinol a wneuthum i, - fel petai'r casgliad yn mynd i gael ei gynnig i ryw gyhoeddwr a fentra'i ymgymryd ag ef.

Nid wyf i'n gallu dewis rhwng y cerddi personol a thopical yma. Yn eu testunau a'u cyfeiriadau y mae eu hapêl fwyaf. Pethau achlysurol ac amgylchiadol ydynt, ac, fel y dywedais, wedi i'r achlysur neu'r amgylchiad basio, y maent yn tueddu i golli eu grym a'u pwynt. Ergydion wedi eu tanio, fel petai, ydynt.

Y pethau gorau, o bob safbwynt, a ysgrifennodd ydyw ychydig o delynegion ac englynion ar destunau cyffredinol, yr emynau adnabyddus (yn enwedig y ddau emyn gwych a phoblogaidd), a'r bryddest "Ioan y Disgybl Annwyl". Dylai fod darnau o'r bryddest hon mewn unrhyw gasgliad o'i waith gorau.

Dyna fel y teimlaf i, ond y mae'n rhaid bod yn glir ynghylch bwriad y teulu ynglŷn â'r dull o fynd ati-hi, - hynny yw, a ydynt am ddwyn y gost. Oherwydd, fel y dywedais, nid wyf yn meddwl y mentrai unrhyw gyhoeddwr ar gyhoeddi cerddi personol etc. fel hyn yn awr. Os yw'r teulu'n mynd i gasglu tanysgrifiadau, ymysg hen gyfeillion a chydabod yn yr ardaloedd y bu ef yn trigo ynddynt, yna y mae gwedd arall ar bethau. Efallai eich bod chwi'n deall y sefyllfa; ac fe wyddoch cystal â minnau - a gwell -

beth yw mentro cyhoeddi llyfr heb fod gennych ryw syniad at ba "gyhoedd" y mae'n debyg o apelio.

Gresyn mawr na byddai RRM wedi dewis ei hun ac wedi cyhoeddi rhywbeth fel casgliad cyn narw.

Yr wyf yn cadw'r casgliad nes clywed eto oddi wrthyh. Gobeithio nad yw'r hyn a ddywedais uchod yn y llythyr hwn yn siomedig i chwi, ond ceisio wynebu'r sefyllfa'n weddol wrthrychol a wneuthum. Gobeithio nad yw fy iaith a'm hymadrodd yn swnio'n rhy "galed" yn hyn o beth...

Cofion caredig iawn atoch, ac ymddiheuriadau diffuant am ysgrifennu mor hir ac mor flêr.

Yn bur,

T.H. Parry-Williams.

Casgliad J. W. Jones, Ll.G.C.

VII

Dau lythyr at Alwyn D. Rees yn ymateb i'w gais am gyfraniad i'r cylchgrawn Barn. Mae'r llythyr cyntaf yn awgrymu sut yr âi Parry-Williams ati i lunio ysgrif, yn enwedig yn ystod ei flynyddoedd olaf. Ac yntau'n tynnu at y pedwar ugain, ymwybyddiaeth o'r modd yr oedd ei ddawn lenyddol yn pallu a geir yn yr ail lythyr.

a)

21 Medi, 1966

Annwyl Gyfaill,

Diolch yn fawr am eich llythyr caredig. Mi wnaaf fy ngorau i hel tipyn o feddyliau at ei gilydd. Ond mae'n siŵr nad trafod unrhyw bwnc a wnaaf ond

synfyfyrio uwchben rhywbeth neu'i gilydd! Fe gawn weld.
Diolch i chwi am eich gwahoddiad cynnes...

Cofion fyrdd,

Yn bur,

THP-W.

b)

30 Mehefin, 1967

Annwyl Gyfaill,

Diolch yn fawr am y gwahoddiad cynnes.
Ar hyn o bryd y mae'r cyfan yn blanc - y pen a'r papur.
Os daw rhyw fflach o rywle, mi wnaf fy ngorau i lunio
rhywbeth, er fy mod wedi addo ers misoedd anfon
rhywbeth i Meuryn a'i Genhinen. Felly, mae arnaf ofn
mai tywyll yw'r rhagolwg ar gyfer eich Rhifyn
Eisteddfodol...

Mae'n ddrwg calon gennyf fy mod mor
hesb; ond nid oes atal ar y blynyddoedd!

Cofion fyrdd,

Yn bur,

THP-W.

Casgliad Alwyn D. Rees, Ll.G.C.

VIII

Gohebiaeth â Gwilym Rees Hughes ynglŷn â'i fwriad i
olygu rhifyn teyrnged o Poetry Wales i Parry-Williams.
Elfen fwyaf arwyddocaol y gyfres o lythyrau yw
penderfyniad graddol Parry-Williams i ymwrthod â'r
awgrym o ailgyhoeddi rhai o'i sonedau Saesneg, nac

ychwaith unrhyw drafodaeth arnynt. Ysgrifennwyd y llythyr olaf ychydig dros dri mis cyn ei farwolaeth.

a)

4 Chwefror, 1974

Annwyl Gyfaill,

Tipyn o ysgytwad imi oedd deall bod rhifyn o Poetry Wales i'w neilltuo i erthyglau etc. ar wahanol agweddau ar fy ngwaith, a minnau wedi tybied fod pethau'n tawelu'n raddol! Yr wyf, er hynny, yn ddiolchgar dros ben i chwi am eich diddordeb a'ch graslonrwydd.

Ynglŷn â'r Sonnets 1919-20 - y mae'r copiau wedi mynd yn ddiflanedig brin. Dyma gopi i chwi - ar fenthyg am y tro - a gyflwynais i'r diweddar Athro Gwynfryn Owen (Ffiseg Aberystwyth) ac a ddychwelwyd ini gan ei wraig wedi iddo farw...

Ynglŷn â'r Sonnets eto - fy nheimplad i yn awr yw na ddylid eu hailargraffu a'u "cyhoeddi". Fel y gwyddoch, efallai, anfon un o dro i dro i'r Western Mail a wneuthum yn ystod y flwyddyn "orfoleddus" 1919-20, pan oeddwn yn newyddian o fyfyrwr am y pumed tro! Cael rhyw gini am bob soned, a hynny'n gaffaeliad. Anghofio'r cwbl amdanynt nes imi ddod o hyd i fwndel bach o doriadau o'r W. Mail wedi eu cadw gan fy chwaer. Felly er parch iddi hi, mi gefais eu hargraffu'n breifat yn 1932.

Ni sgrifennais lythyr mor hir â hwn ers blynyddoedd!

Cofion caredig,
Yn bur,

T.H. Parry-Williams.

b)

9 Mai, 1974

Annwyl Gyfaill,

Maddeuwch yr oedi cyn cydnabod derbyn eich llythyr.

Diolch yn fawr i chi am adael imi weld y llun. Os wyf yn cofio'n iawn, fe'i tynnwyd adeg Eisteddfod y Drenewydd i blesio grŵp o Ferched y wawr lleol neu'r W.I. Ond nid oes gennyf i ronyn o serch

ato, am resymau digon amlwg! Felly, os gwelwch yn dda, a wnewch chi beidio â'i gynnwys yn y rhifyn o'r P. Wales. Mae'n wir ddrwg gennyf fod mor negyddol o hyd, ond dyna fy nheimplad pendant...

Diolch yn fawr hefyd am y rhestr gan Mr. Ruddock o'r sonedau Saesneg sydd wedi apelio ato. Nid wyf wedi ei siecio eto'n fanwl, ond diolch yn fawr iddo am ymdrafferthu. Nid wyf yn teimlo'n braf o gwbl gyda'r sonedau hyn oherwydd amgylchiadau eu cyfansoddi etc.; ond wedi i'm gwraig wneud ei dewis hi, ac inni gael gwybod eich dewis chwithau, mi geisiaf fwrw barn ar yr holl fater hwn, sydd, fel y gwyddoch, yn peri cryn betruster i mi.

Wel, diolch o galon i chwi am eich holl amynedd, eich diddordeb a'ch hynawsedd di-ben-draw gyda'r cyfan oll.

Ein cofion cu atoch,
Yn bur,

T.H. Parry-Williams.

c)

11 Mehefin, 1974

Annwyl Gyfaill,

Drwg gennyf am yr oedi ynglŷn â dewis rhai o'r sonedau Saesneg. Erbyn hyn, ar ôl pendroni a physlo, teimlo'r ydwyf mai'r peth doethaf yw peidio â chyhoeddi'r un ohonynt yn y rhifyn. Y mae'r "goreuon" yn adlewyrchu profiadau personol go ingol mewn cyfnod argyfyngus. Felly, dyna fy nymuniad bellach, os gwelwch yn dda. Gobeithio'n fawr nad wyf yn eich siomi'n aruthr, ac na bydd Gilbert Ruddock yn ddig wrthyf...

Diolch o waelod calon i chwi am eich holl ddiddordeb a thiriondeb.

Yn bur,

T.H. Parry-Williams.

ch)

21 Tachwedd, 1974

Annwyl Gyfaill,

'Rwyf bron yn rhy swil i anfon gair o ddiolch i chwi am grynhoi cyfrol mor ardderchog, a chael awdurdodau mor wiw i gyfrannu iddi.

'Rwyn gwerthfawrogi'ch holl raslonrwydd
a haelfrydedd yn ddirfawr.

Cofion caredig a diolch diffuant,
Yn bur,

T.H. Parry-Williams.

Casgliad Gwilym Rees Hughes ac Islwyn Jones, Ll.G.C.

IX

Llythyr cais Parry-Williams am swydd Athro'r Gymraeg
yng Ngholeg Prifysgol Cymru, Aberystwyth, ym mis
Gorffennaf 1919, ynghyd â dyfyniadau o lythyrau ei
ganolwyr.

a) Y Llythyr Cais

July, 1919

To the Council of the University College of Wales,
Aberystwyth.

Ladies and Gentlemen,

In response to the invitation of
the Council for applications for the post of Professor
of Welsh, now vacant, I beg to be allowed to submit my
name.

I - Academic Career

I entered the County School, Porthmadoc, in
September, 1899, heading the entrance scholarship list.
Six years later, having taken the Central Welsh Board
Honours Certificate in Welsh, English, French and
Latin, I proceeded, with an Open Scholarship (increased
later) and a Caernarvonshire County Exhibition, to the
University College, Aberystwyth, in October, 1905. At
the end of my third year I graduated as B.A., with
First Class Honours in Welsh (Language and Literature)

being the first to obtain a First Class Honours in Welsh at Aberystwyth, and the third to obtain it in the University. I remained at Aberystwyth for another year, and took Honours in Latin (second class).

At the end of my second session, I won the Cynddelw Scholarship (in Welsh Language and Literature). In my third year at the College I won the T.E. Ellis Essay Prize on a subject relating to the Literature of Wales, and in my fourth year also I was bracketed first for this Prize.

In January, 1909, on the results of an Examination held in December, 1908, I was elected to a Meyrick Research Scholarship at Jesus College, Oxford, whither I proceeded in October, 1909. I graduated as B. Litt. of the University of Oxford in 1911.

During the summer vacations of 1909 and 1910, I attended the School of Irish Learning, Dublin.

In 1911, I was elected to a Fellowship of the University of Wales after qualifying for my Welsh M.A. Degree, and proceeded to Freiburg. There I remained till 1913, when I obtained my 'Philosophiae Doctor' Degree, taking as my examination subjects, Celtic, Indo-Germanic Philology and English Literature, with my thesis in the Department of Celtic.

Leaving Freiburg, I went to Paris, my Fellowship was renewed for a third year, with the stipulation that I should deliver a course of lectures on the subject of my research and special study at my old College (Aberystwyth). Early in 1914, I returned from Paris to Aberystwyth to deliver these lectures to the Honours Class, under the direction of the late Sir Edward Anwyl.

During these ten years at the various Universities and Academic Institutions, I studied the following subjects.

At Aberystwyth: Welsh Language and Literature, Latin and Classical Philology - in addition to non-Honours courses in other subjects: French, Greek, Mathematics.

At the School of Irish Learning, Dublin: Old Irish (under Professors Bergin and Marstrander).

At Oxford: Celtic, Old and Modern Irish, Welsh (under Sir John Rhys), English (under professor Napier and Dr. Sweet), Phonetics (under Dr. Sweet), German (under Dr. Willoughby).

At Freiburg: Celtic, Old Irish, Breton, Classical Philology [Historical Grammar of Greek and Latin; Oscan and Umbrian] (under Professor Thurneysen)
Old High German, Middle High German and Gothic (under Professor Kluge and Dr. Schulz)
Old Slavonic and General Indo-Germanic Philology (under Dr. Kieckers)
Sanskrit (Dr. Kieckers and Professor Thurneysen)
English Literature (Professor Brie)

At Paris: 'Sorbonne': Celtic (under Professor Vendryes)
'Ecole Pratique des Hautes Etudes': Old Slavonic (under Professor Meillet)
'College de France': Sound-Changes (under Professor Meillet)

II Research Publications, etc.

At Oxford, Freiburg and Paris, I conducted research in the fields of Welsh and general Celtic. At Oxford, I did research in a hitherto unworked field - the English (and Romance) Element in Welsh. I have up to the present been adding to this work, which involves the reading of all the available remains of Welsh Literature, and a minute knowledge of the development of English and Welsh Sounds. This work, if circumstances be favourable, I hope to publish soon.

At Freiburg and Paris, I worked in the field of Brythonic, especially the phonological and grammatical affinities of Welsh and Breton. This work was published in the volumes of the 'Revue Celtique', and later in book form in Paris (Honore Champion, 1913). I have since been adding to this work, and I hope very soon to have the second section of my study published.

The exceptional stress of teaching work at the College has to a large extent retarded the course of my research during the last three or four years.

I have contributed articles on certain aspects of Welsh Literature and literary criticism to the various periodicals of Wales.

III - Lecturing Experience

My academic lecturing experience began in 1914, when I came to Aberystwyth to deliver a course of lectures as Third Year Fellow of the University. During that period, I also took all Professor Anwyl's classes during his frequent absence. Before that time, I had been lecturing to various literary Societies in North

and South Wales, and later to the College Celtic Society on various aspects of Welsh literature. This I have continued to do, and, some years ago, I delivered lectures on Welsh literature, under the auspices of this College, to Tutorial Classes at various centres in Merionethshire.

In July, 1914, I was appointed Assistant Lecturer in the Department of Welsh Language and Literature. In this capacity I undertook teaching work "in accordance with the resolution of the Council after consultation with Sir Edward Anwyl":-

HONOURS: SET BOOKS: - The Mabinogion; The Black Book of Camarthen; Dafydd ap Gwilym (with History of Literature); Welsh Essays.

GRAMMAR AND PHILOLOGY: - Welsh Historical Grammar and Glosses; Celtic Philology, with Irish, Cornish and Breton Grammar; Celtic Inscriptions.

ORDINARY, SPECIAL AND INTERMEDIATE - SET BOOKS (Medieval and Modern)

These classes, allotted to me then, I have since conducted regularly. Of late years, I have taken several additional classes, namely, Medieval Welsh Grammar and Composition, and Latin Element (Ordinary and Special), Celtic Philology (Special), some Medieval Texts (Honours and Special), and Grammar (Intermediate); so that the bulk of the work has fallen to my lot.

It has been my good fortune to direct some of my students in their research work as post-graduates in the field of Welsh Language and Literature. Two of these post-graduates were awarded University Studenships this year, and one a fellowship.

IV - Examination Experience

For the last four years I have acted as Internal Examiner in Welsh Language and Literature on the University Board of Examiners.

I have also examined in the Entrance Scholarship Examinations of the College, and in the Cynddelw Scholarship Examination (Welsh Language and Literature).

In 1919, I was elected Chief Examiner in Welsh for the Central Welsh Board.

In July, 1918, I was made Head of the Department of Welsh for session 1918-9.

V - Testimonials and References

It is my great misfortune that my former teachers, Professor Sir Edward Anwyl and Principal Sir John Rhŷs, are dead, so that the testimonials I have from them are not very recent. I may, however, be permitted to submit extracts from these. In view of this, I do not consider that I am violating any canon of propriety in publishing with my testimonials an unsolicited letter sent to my father by the late Sir Edward Anwyl, in December 1913. Others of my teachers are at present inaccessible.

In support of my candidature, I subjoin testimonials from -

Professor J. Lloyd Jones, M.A. (Wales), B. Litt (Oxon): Professor of Welsh at the University College, Dublin.

Ifor Williams, Esq., M.A., Independent Lecturer in Welsh, University College of North Wales, Bangor.

The late Sir John Rhŷs, M.A., D. Litt, P.C., Principal of Jesus College, Oxford, and Professor of Celtic (Extract).

The late Sir Edward Anwyl, M.A., Professor of Welsh and Comparative Philology, University College of Wales, Aberystwyth (Extracts).

REFEREES

Principal D. R. Harris, M.A., Normal College, Bangor.

G. Prys Williams Esq., M.A., Ph.D., Llanelly.

VI - Conclusion

I am 32 years of age. If elected to the Chair of Welsh, I shall endeavour, so far as it lies in my power, conscientiously and efficiently to observe the duties of a Professor, and to promote the interests of my 'Alma Mater'.

I have the honour to remain,
Ladies and Gentlemen,
Your obedient servant,

T.H. Parry-Williams.

Dyfyniadau o'r llythyrau o gefnogaeth.

a) Yr Athro J. Lloyd Jones:

I have great pleasure in supporting Dr. T.H. Parry-Williams' candidature for the Chair in Welsh at the University College of Wales, Aberystwyth. Of his academic qualifications it is quite unnecessary to speak, his career having been throughout brilliant, and his training eminently suited to enable him to perform the duties of a Professor of Welsh Language and Literature with distinction...

Having had the honour of assisting the late Sir John Rhys, and, after his lamented death, of acting as external examiner in Welsh for the University of Wales, I have had the best possible opportunity to form a judgement of Dr. Parry-Williams' work as Assistant Lecturer in Aberystwyth since 1914. It has been throughout excellent, and the successes achieved by his students prove that he is a skilful teacher in every branch of the course...

b) Ifor Williams:

...Perhaps I need not at present unduly stress the great value of his earliest contribution to Celtic Scholarship, namely, his Comparative Study of Welsh and Breton, which first appeared in a series of masterly articles in the 'Revue Celtique'. They contain, however, the fruits of protracted research of the most thorough and scientific character in this extensive field, and are highly appreciated by all competent to judge...

His exceptional gifts have revealed themselves also in creative work in the domain of Welsh Literature...He worthily takes his place amongst the foremost exponents of the new spirit, and the new forms in the Modern School of Welsh Poetry. As literary critic, his reputation has been established by various essays in Welsh and English in different periodicals, and has been still further enhanced by his able adjudications at the National Eisteddfod...

c) Syr Edward Anwyl:

...It fell to my lot to teach Mr. Parry-Williams, not only for his University Examinations in Welsh, but also for his examination in the special

subject of Latin Philology which he took for his Latin Honours, and I can speak in the highest terms of his rare capacity and promise as a student of Celtic and Comparative Philology...

Nor is it in Philology alone that Mr. Parry-Williams has shown ability, but he is also a man of fine literary skill and taste, both in English and Welsh...

(Llythyr at Mr. H. Parry-Williams a ddyfynnwyd fel rhan o'r cais).

Rhagfyr 2, 1913

Annwyl Mr. Parry-Williams,

Yr wyf eisoes wedi ysgrifennu at Mr. T. H. Parry-Williams, ac yr wyf yn awyddus iawn iddo roi ei ddarlithiau fel cymrawd y tymor nesaf, er mwyn iddo gael cyfle i ddangos ei allu fel darlithydd. Yr wyf yn awyddus iawn iddo fod yn olynydd i mi, oblegid y mae yn fil mwy cymwys na neb arall y gwn i amdano...

Gellwch fod yn sicr nad oes neb y carwn yn fwy ei gael i gario ymlaen y gwaith a ddechreuais yma nag efe.

Ydwyf, gyda chofion goreu,
Yr eiddoch yn bur,
E. Anwyl.

ch) Syr John Rhŷs:

Mr. T. H. Parry-Williams came here from University College Aberystwyth, and joined Jesus College as a research scholar on the Meyricke Foundation in October, 1909. Since then he has been working with me in both Welsh and Irish, more especially the latter. In all directions I consider that his progress has been rapid and certain. Moreover, the University of Oxford appointed me one of the two to supervise his researches, and in that capacity also I saw his work regularly. The more I saw of it the higher rose my estimation of the independence and maturity of his judgement in dealing with questions of difficulty from a comparative lack of data.

Casgliad Thomas Jones, Ll.G.C.

X

Adysgrif o sgwrs deledu rhwng Aneirin Talfan Davies a T. H. Parry-Williams ar gyfer y rhaglen 'Dylanwadau' (BBC Cymru, 1960); ynghyd â llythyr yn trafod peth o gynnwys y rhaglen. Cynhwysir yr adysgrif yn ei chyfanrwydd, gan gynnwys rhannau pur ddadlennol o'r sgwrs a ddilewyd o'r rhaglen derfynol. (Nodir y rhannau hyn mewn print tywyll). Mae'r rhannau hynny yn ymwneud yn bennaf â chrefydd, ac fel y gwelir o'r llythyr canlynol, mae'n debyg mai ar awgrym Parry-Williams ei hun y gollyngwyd hwy o'r rhaglen.

24 Chwefror 1960

Annwyl Gyfaill,

Dyma gopi o'r llyfryn sonedau Saesneg, yn ôl f'addewid. Fel y gwelwch, y mae ynddo lawer o'r cysgodion a oedd ar y "flwyddyn ryfeddol" honno.

Mi fwynheais yr oruchwyliaeth yn Abertawe y dydd o'r blaen (echdoe). Ni chawsom fynd dros y filfed ran o'r "stori"; ond amser yw amser. Y tamaid ar "grefydd" oedd yr un herciog. Gobeithio y bydd gennych ddigon o ddeunydd diddorol yn sbâr heb gynnwys hwnnw.

Cofion caredig,
Yn bur,

T.H. P-W.

DYLANWADAU

ATD: Wel, Syr Tomos, gadewch imi ddechrau'ch holi chi yn y dechrau megis, gyda'ch rhieni, nawr p'un fu â'r dylanwad trymaf arnoch, eich tad ynteu'ch mam?

THP-W: Wel, mae'r cwestiwn yna, Mr. Talfan Davies, yn un digon teg, ond yn un anodd iawn ei ateb, yn fy achos i beth bynnag. Yn un peth, 'doedden ni ddim yn sylweddoli bod dylanwad gan ein rhieni arnom ni; a'r rheswm am hynny oedd, ein bod ni fel plant yn eu 'styried nhw yn rhan ohonon ni; am eu bod nhw mor ifanc. A'r rheswm arall ydi, fod fy 'nhad a'm mam yn wahanol iawn i'w gilydd; er eu bod nhw heb fod ymhell o fod yr un oed, eto, yr oedden nhw'n bur wahanol i'w gilydd. 'Roedd fy nhad yn ddyn gofalus iawn; 'roedd o'n pwysleisio moesgarwch a boneddigrwydd; 'roedd na rhyw ddiwylliant felly yng nghefnidir ei fywyd, bob amser. A mam wedyn, hwyl a hiwmor oedd nodweddion mawr mam, a naturioldeb, ar wahân i'r ffaith hefyd i'r teinladrwydd dwys iawn yn ei henaid hi. Ac felly yr oedd y ddwy agwedd yna ar fywyd yn cael eu cyfuno yn fy rhieni.

ATD: Dyna sy' gyda chi yn eich cân wrth sôn am
Cans tra bo cerdd yn swyn anwyd yn fflam
Bydd gennyf innau ran o dad a mam.

THP-W: Wel ie, wrth edrych yn ôl y dois i sylweddoli peth felly. Ond rhaid cymryd y geiriau yna, fel wrth gwrs yr ydach chi'n sylweddoli - y geiriau, cerdd a nwyd, ynte, - cerdd fy nhad a nwyd fy mam, yn ystyr eang y geiriau hynny; yn naturiol fedrwch chi ddim rhoi'r cyfan i gyd mewn llinell, ond 'rwy'n credu fod y ddau air yna, petaech chi'n eu cymryd nhw fel rhyw fath ar gyweirnodau, yn hytrach na geiriau, yn dehongli cymeriad fy mam a 'nhad; a hefyd yn datguddio y dylanwad yr oedd y naill a'r llall wedi'i gael ar fy mywyd i wrth imi edrych yn ôl ar y cyfnod cynnar.

ATD: Faint o blant oeddech chi gartre?

THP-W: 'Roedden ni'n chwech i gyd.

ATD: Chwech?

THP-W: A fi oedd yr ail, 'roedd gen i chwaer yn hŷn na mi.

ATD: Oeddech chi'n dipyn o ffefryn yn y teulu?

THP-W: Nag own i, nid y fi oedd y ffefryn, erbyn i mi ddechrau pwyso a mesur, ond 'rwy'n credu fod gan fy mam, efallai, un ffefryn, ac 'roedd hynny'n ddigon naturiol; ac mae e'n fyw o hyd. Ond

efallai fy mod i'n dipyn o ffefryn gan fy nhad; 'dwy ddim yn siwr, ond am mai fi oedd y mab hynaf, ac 'roedd o'n disgwyl rhywbeth oddi wrtha i, mae'n siwr gen i.

ATD: Wel, mae'n amlwg i mi, fod gan eich tad ddylanwad trwm iawn arnoch chi.

THP-W: Wel, i ddechrau hefyd, mi anghofies ddweud hynny, 'roedd fy nhad yn ysgol feistr; ac wrth gwrs, yn yr ysgol nid mab a thad oedden ni, ond disgybl ac athro; ac felly 'roedd o'n gorfod ymddwyn ata i fel y basa fo'n ymddwyn at unrhyw ddisgybl arall yn yr ysgol, ac os oedd rhywun ar fai, mae'n debyg y cawn i gymaint o fai â neb arall.

ATD: Oedd y ffaith fod eich tad yn ysgolfeistr yn gyfrifol am roi rhyw fath o arwahanrwydd ichi fel plentyn yn y gymdogaeth?

THP-W: Wel, 'dwy i ddim yn siwr iawn, 'dych chi'n gweld rhyw gymdogaeth ryfedd iawn oedd hi - chwarelyddol, fel byddan nhw'n dweud. 'Roedd 'na weinidog yno, ac 'roedd yno ysgolfeistr, ac mae'n debyg bod yna duedd i edrych ar yr ysgolfeistr a'r gweinidog fel rhyw ddynion dipyn bach ar wahân, oherwydd eu bod nhw'n gwneud gwaith nad oedd y lleill ddim yn ei wneud; ac heblaw hynny (roeddan nhw'n ddynion 'roeddech chi'n mynd atyn' nhw am gyngor ac 'roeddan nhw'n gwneud cymwynasau fel gwneud ewyllysiau a phethau felly, nad oedd neb arall yn gallu wneud. Ac felly 'roedd gennyn' nhw rhyw statws ychydig bach, efallai, 'dwy' i ddim yn gwybod, yn uwch na'r cyffredin, fel y mae hi ym mhob ardal am a wn i, neu fel yr oedd hi.

ATD: A'r plant yn cael statws arbennig?

THP-W: Wel 'dwy i ddim yn gwybod am hynny, 'roen ni'n cymysgu â phawb yn ddi-wahân.

ATD: Wel, rych chi'n cyfadde' yn eich gweithiau, sawl gwaith, os wy'n cofio'n iawn, eich bod chi'n greadur swil, - beth oedd achos y swildod yma, allwch chi'i ddadansoddi 'e, - 'rych chi'n ddadansoddwr penigamp, - allwch chi ddadansoddi'r swildod yma?

THP-W: Wel, 'dwy'n siwr y basa 'na lawer o bobl yn dweud nad ydw i'n swil. Ond os gymerwch chi hynny'n ganiataol, mae'n anodd iawn i chi

esbonio'r peth, os oedd 'na rywfaint o swildod ynof pan oeddwn i'n fachgen ifanc. Un rheswm hwyrach, ydi mod i wedi cael fy ngosod ar wahân 'dach chi'n gweld, - mynd i deulu dieithr pan oeddwn i'n ifanc iawn, wrth fynd adra o'r ysgol. Hwyrach 'y mod i felly yn teimlo dipyn bach yn swil ar aelwyd ddieithr, ac wedi colli'r hen gymundeb ar yr aelwyd gartref, lle'r oedd pawb drwy'i gilydd wrth gwrs.

ATD: Beth oedd eich hoedran chi'n mynd o Ryd-ddu 'te?

THP-W: Un ar ddeg oed 'rwy'n meddwl, - tua'r unarddeg 'ma.

ATD: I ble'r aethoch chi o Ryd-ddu?

THP-W: I Borthmadog o bobman.

ATD: 'Roedd hynny fel mynd i wlad arall oedd e?

THP-W: Oedd wrth gwrs, 'roeddech chi'n mynd i lan y môr i ddechrau, 'roedd hynny'n beth mawr, ac i waelod gwlad. 'Roeddech chi yn lle bod ymysg preiddiau a phethau felly, 'roeddech chi ymysg llongau a chychod; ac roeddech chi mewn tre' yn hytrach na bod mewn pentre'. 'Roedd 'na lawer iawn o wahaniaethau, ac 'roedd hynny mae'n debyg yn peri rhyw fath o be' ddwedai, o ysgytwad i mi wedi i mi fynd yno, 'roedd y cyferbyniad mor aruthrol on'd oedd, - i fachgen ifanc iawn felly.

ATD: Basech chi'n dweud mai'r hiraeth - rhaid fod hiraeth lond eich calon chi, yn mynd o Ryd-ddu, ydych chi'n meddwl mai'r hiraeth hwnnw roddodd y fath le i Ryd-ddu yn eich bywyd chi wedi hynny?

THP-W: Wel, 'does dim dadl am hynny. Fe dd'wedir yn aml iawn fod rhywun yn gwneud nefoedd o ryw le fel yna yn ei ben, ond dydi hi ddim llai nefoedd oherwydd hynny. Ond 'dach chi'n eitha gwir yn y fan yna wrth sôn am hiraeth, oherwydd, yr ysgytwad mawr aruthrol cynta' ges i yn fy mywyd oedd yr ymdeimlad o hiraeth aruthrol fel yna pan es i oddi cartref am y tro cyntaf. Ac nid fel y bydde bechgyn eraill wrth fynd i Gaernarfon ych chi'n gweld, yn cael dod adre i fwrw Sul. 'Roeddwn i'n gorfod aros ar hyd y tymor yn yr ysgol, ac 'roedd yr hiraeth ambell dro, yn arbennig bwrw Sul - dros y Sul, yr adeg honno byddai'r hiraeth yn dod ar ei waethaf. 'Roedd digon o chware a phethau felly yn ystod yr

wythnos i ddyn anghofio.

ATD: Wel 'nawr, i ni gael dod nôl at eich tad. Rych chi'n sôn yn un o'ch ysgrifau, 'Drws y Coed', am eich tad yn adrodd storïau ac hanes am y lleoedd o gwmpas Rhyd-ddu. Beth yn gymwys oedd dylanwad y storïau yma - ai peri i chi gredu, neu gredu eich bod chi'n credu mewn rhyw fath o goelion arall-fydol a phwerau goruwch-naturiol a phethe o'r fath?

THP-W: Wel 'dwy' i ddim yn meddwl fod llawer iawn o hynny, 'roedd fy nain, a oedd yn byw yn y Rhyd-ddu wedi dweud mwy am wn i, na 'nhad am y pethau yma. 'Roedd 'y nhad yn ceisio bod yn fwy a'i draed ar y ddaear, wrth gwrs, am ei fod yn ysgolfeistr, a dim eisiau creu rhyw goelion felly ym mhen dyn am wn i. Ond mi glywais fy nain yn dweud lawer gwaith ei bod wedi gweld tylwyth teg, ac 'roedd hi hyd y galla i weld, hyd y galla i ddeall yn credu hynny o waelod ei chalon. Ond ches i ddim o'r - fedrwch chi alw o'n gyfriniaeth daearol, dwedwch, rhyw gyffwrdd â'r ddaear felly, - 'roedd yr ardal yn lle magwyd fi yn llawn o chwedlau tylwyth teg mewn llyfrau, ond 'chydig iawn glywais i o chwedlau felly pan oeddwn i yno - wrth gwrs 'roeddwn i wedi mynd oddi cartre mor gynnar, ac efallai imi golli'r cyfle.

ATD: Wrth sôn am eich hynafiaid rych chi'n dweud
Na chwarae teg i chwithau cefais i
Hen grefydd y mynyddoedd gennych chi.
Wel beth yn union ych chi'n feddwl wrth grefydd
y mynyddoedd?

THP-W: Wel ie, dyna chi'r gair crefydd eto, fel y gair cerdd yna, a'r gair nwyd. Petaech chi'n mynd heibio i'r gair yna wrth ddarllen y tipyn rhigwm yna yn gyflym nawr, mi fasech chi'n ei ddeall o; yn gwybod beth oedd gen i, ond os ewch chi i sefyll uwch 'i ben o, a'i ddadansoddi o, ac i falu o'n ddarnau, 'rydach chi'n colli yr hyn mae o'n geisio ei gyfleu. Yr hyn ydw' i'n geisio ei ddweud yn y fan yna, ydy, fod 'na ryw serch at ddaear fynyddig, at y mynyddoedd o'm cwmpas i wedi'i blannu yn fy enaid i, a hynny'n dod hwyrach nid am fy mod i fy hun wedi'i fagu o, ond am ei fod wedi dod o hil gerdd, fel y dywedir, yn etifeddiaeth yn 'y ngwaed i, am 'u bod nhw wedi'u geni yn y mynydd-dir yma.

ATD: Ond mae hon yn elfen bwysig yn eich gwaith chi,

er enghraifft yn yr un rhigymau rych chi'n sôn
am

Mi gefais gennych greigiau dan fy nhraed
A'u holl ddoethineb bagan yn fy ngwaed.
Nawr mae honno'n elfen gref yn eich barddoniaeth
chi, fasech chi'n dweud fod yr elfen yma wedi
gwthio yr elfennau gawsoch chi yn eich
cymdeithas, yn y capel ac felly yn y blaen, -
gwthio rheiny i'r naill ochr.

THP-W: Na go brin 'ddylia i, achos 'dwy' i ddim yn
meddwl fod 'na gyferbyniad teg fel yna, rhwng
dwedwch - galwch chi o'n gyfriniaeth y
mynyddoedd, neu grefydd y mynyddoedd, creigiau
dan eich traed yna, a'r agwedd ysbrydol
grefyddol arall, rydych chi wedi cyfeirio ati yn
y capel, ac yn y blaen, a dyletswydd deuluaidd -
ges i fy magu ar aelwyd grefyddol dros ben.
'Roedd hwnnw'n aros ond eto, mae'n fater ac
ysbryd o hyd; wel yn wir mae'r mater yn un
ysbrydol. Mi fydda i'n meddwl os ca'i ddweud
hynny fod y fath beth a rhyw fath o gyfriniaeth.

ATD: Ai'r ffaith i chi gael eich magu yn unigedd
Eryri yw'r esboniad ar yr agwedd fewnblyg i'ch
cymeriad fel bardd a llenor?

THP-W: Dyna gwestiwn anodd eto. Mae'n debyg nad oedd
neb oedd yn byw yn y pentre yng nghanol y
mynyddoedd yn y fan honno yn tybied o gwbl fod
yno unigedd. 'Roedd 'na ddigon i'w wneud, 'roedd
'na gymdeithas; ac 'roedd popeth yn mynd yn ei
flaen fel petaech chi yng nghanol tref am wn i,
oherwydd 'dwy' i ddim yn meddwl ein bod ni'n
ymdeimlo ag unigedd o gwbl - digon o gwmni; ond
wedi i mi fynd i Borthmadog mae'n bosibl, -
'roeddwn i'n byw yn y mynyddoedd yn y fan honno,
er mai ar lan y môr yr oeddwn i'n cartrefu
megis; ac mae'n siwr gen i mai unigedd y
mynyddoedd wrth ymdeimlo â hwnnw ym Mhorthmadog
a roes y peth yna yn fy enaid i, os mai yn y fan
honno y mae o.

ATD: Ai hiraeth ym Mhorthmadog am y mynyddoedd,
gychwynnodd chi ar eich taith fel bardd?

THP-W: Wel, efallai, na bydda hi ddim yn hollol gywir i
chi ddweud mai hiraeth am y mynyddoedd, -
hiraeth am yr hen ardal a hiraeth am y cartre'.
Dyna un o'r pethau mwya' erchyll o boenus 'rwy'n
meddwl a deimlais i erioed; oedd yr hiraeth
angerddol yna oddi cartre ym Mhorthmadog am y
cartre', ac am yr hen ardal. 'Rych chi'n gweld

yr oeddwn i'n gorfod aros yn hogyn ifanc felly heb fod oddi cartref erioed, yn gorfod aros yn y dref ym Mhorthmadog ar hyd y term. 'Roedd pethau'n mynd yn weddol hwylus yn ystod yr wythnos, ond adeg y Sul yr oedd hi waetha, ac 'rwy'n siwr mai'r hiraeth yna 'roeddwn i'n ei deimlo yr adeg honno, oddi cartre' pan oeddwn i'n fachgen bach ifanc oedd un o'r pethau mwyaf angerddol a deimlais i erioed.

ATD: Ysgrifennoch chi rywbeth yr adeg honno?

THP-W: Wel naddo, wel fel hyn yr oedd hi o ran ysgrifennu. 'Doeddwn i ddim yn breuddwydio am ysgrifennu, 'roeddwn i'n gwybod fod fy 'nhad wedi ennill cadeiriau, a rhywbeth felly, ond toedd pethe felly ddim yn fy myd i yr adeg honno. Pan euthum i eistedd ysgoloriaeth i Borthmadog mi nes i gamp fach yr adeg honno, annisgwyliadwy iawn. Ac 'roedd fy 'nhad yn naturiol iawn - fi oedd yr ail o chwech o blant - am i mi fod yn dipyn o 'sglaig, fel bydda nhw'n dweud.

ATD: Wel, peidiwch bod yn wylaidd, beth oedd y gamp?

THP-W: Wel, mi ddois ar dop y rhestr, gyda llaw, yn yr arholiad ysgoloriaethau...Sut bynnag, â 'nhrwyn yn fy llyfrau ysgol, dyna oedd fy nhynged i fod 'rwy'n meddwl. Ond ymysg y llyfrau aeth i Borthmadog yn fy mhac bach i yr oedd geiriadur Lladin-Saesneg, a rhyw bethe felly, ac 'rwy'n credu fod yno gyfrol glawr papur o waith Ceiriog; ac yn fy hiraeth rhyw ffordd neu'i gilydd mi ddois i'r afael â honno, ac i ddechrau ymateb i ryw deimladau hiraethus, sentimental felly; ac o dipyn i beth mi es i ddechrau ysgrifennu, rhyw benillion bach, ac am wn i na chynigiais i wneud englyn, o ran siâp, beth bynnag. Mi fentrais i anfon un o'r rhain i 'nhad, oherwydd 'roeddwn i wedi'i glywed o'n siarad â 'nghefnder Robert Williams Parry am gynganeddion ac yn y blaen - 'roeddwn innau'n meddwl y baswn i'n dod i'r cylch, ac mi anfonais i englyn neu rywbeth felly ato, a'r ateb a ges i oedd imi beidio ymyrryd â phethe felly, ar hyn o bryd beth bynnag. Ac os oeddwn i am fynd i ysgrifennu am i mi ddarllen gwaith y beirdd mawr ac yn y blaen; ac mi roth hynny yr het ar y cwbl yr adeg honno.

ATD: Wel nawr ga i droi at bwnc hollol wahanol ar ryw ffordd neu'i gilydd, crefydd. 'Nawr ma' hwn wedi

bod yn destun i'r beirniaid llenyddol, ac i'r rhai sydd wedi bod yn darllen ac yn dadansoddi'ch gweithiau chi. 'Nawr rych chi wedi dweud yn barod eich bod chi wedi'ch magu ar aelwyd grefyddol. Beth barodd i chi, ymwrthod fwy neu lai, â Christnogaeth fel cred?

THP-W: Wel, 'dwy i ddim yn credu bod hynny'n hollol wir, 'mod i wedi ymwrthod â Christnogaeth fel y cyfryw. 'Rwy' wedi dweud yn rhywle, 'rwy'n meddwl, rhywbeth fel hyn: 'roedd o'n feiddgar iawn i'w ddweud o ar y pryd, i mi beth bynnag, fod gen i Dduw hollol i mi fy hun, ac nid ymyrrir â'i ragluniaeth ef, ac yn y blaen. Hynny yw, rhyw chwilio am ryw grefydd bersonol, heb fod yn grefydd gyfundrefnol, mae'n amlwg yr oeddwn i. Ac mewn rhyw gân arall - soned 'rwy'n meddwl - 'rwy' wedi sôn am ryw fod yn hanner yn hanner, methu bod yn Gristion a methu bod yn bagan; hynny yw rhyw ddyn hanner yn hanner felly, o safbwynt profiadau crefyddol. 'Rwy'n credu imi ddweud yn rhywle hefyd, yn ddigon gwir, pan o'wn i'n sôn am wrando ar bregeth gan ryw hen ŵr yn y capel gartre ar 'y ngwylliau, mai crefydd rhyw hen bethau hen ffasiwn oedd fy nghrefydd i; ac os galla'i ddod i gyffyrddiad ag unrhyw fyd ysbrydol drwy ystyried crefydd fy nhadau, y grefydd y'm magwyd i ynddi, 'does gen i ddim byd yn erbyn hynny.

ATD: Ga' i fanylu'm bach ar hwn; rych chi wrth ddatgan eich amheuan neu eich cred, rych chi'n go bendant; hynny yw mae 'na ryw bendantrwydd nad yw ddim i'w gael pan fo'ch chi wyneb yn wyneb â her Cristnogaeth. Ry'ch chi'n dweud, er enghraifft:

Beth ydwyd ti a minnau frawd,
Ond swp o esgyrn mewn gwisg o gnawd?
Ac ry'ch chi'n dweud ar ddiwedd soned:
Ni wnawn wrth ffoi am byth o'n ffwdan ffôl
Ond llithro i'r llonyddwch maith yn ôl.
'Nawr mae honno'n elfen fwy amlwg yn eich barddoniaeth chi nag ydy unrhyw elfen sydd yn codi'n unionsyth oddi wrth gefndir Cristnogol, os mynnwch chi 'i alw e' felly.

THP-W: Wel rhywbeth wedi'i fagu hwyrach ar wahân; ma' 'na gyfnodau fel 'na ond does, ar enaid dyn. 'Dwy i ddim yn meddwl bod enaid dyn yn datblygu yn raddol fel pren - mae 'na ryw gyfnodau gwahanol felly yn hanes eneidol dyn, 'rwy'n meddwl, ac ar y pryd hwnnw mae'n debyg fy mod i wedi ymdeimlo'n fyw â'r syniad - wedi'r cwbl

'da'n ni ddim ond tipyn o esgyrn a chnawd. Ond am y llall yr oeddech chi'n sôn amdano fe - llithro i'r llonyddwch mawr yn ôl - mae hwnnw 'dwy i'n credu yn fwy ysbrydol a chrefyddol nag y basech chi'n tybied. On'd yw e' - eich bod chi'n dod o ryw ehangder nawr a bod eich hysbryd chi'n mynd i ryw lonyddwch tragwyddol yn ôl. 'Dwy i ddim yn credu fod hwnna'n syniad materol iawn, wn i ddim be' 'dach chi'n feddwl.

ATD: Yr hyn faswn i'n ei amau a ydi e'n Gristionogol yn ystyr fanwl y gair, er enghraifft 'rych chi'n sôn yn un o'ch caneuon; rych chi wedi bod yn gwrando ar ryw hen ŵr a gwraig, John bach, os wy'n cofio'n iawn, yn gweddio, ac rych chi'n sôn,

Nes bod y Pagan oddi mewn i mi
Ar dyngu llw, y mentrai yntau mwy
Gyfnewid holl ddeniadau'r ddaear hon
Am ronyn o eneiniad Ann a John.

THP-W: Wel mae hynny'n eitha gwir, mi faswn i nawr yn rhoi unrhyw beth am yr eneiniad yr oedd y rhai yna, 'roedd John Bach er enghraifft, yn deimlo pan oedd o ar ei liniau.

ATD: Ond oeddech chi'n teimlo hefyd, wrth wrando ar Ann a John, oeddech chi'n teimlo bod y gredo yma 'rych chi wedi'i mynegi hi mor aml yn eich barddoniaeth, ei bod hi'n negyddiaeth ddiffrwyth iawn, a bod rhywbeth yn Ann a John - rhyw seiliau diwinyddol, os mynnwch chi, i'w profiad nhw, sydd yn rhoi'r eneiniad, yr eneiniad yr ŷch chi'n dyheu amdano fe.

THP-W: Wel, 'dwy i ddim yn siwr iawn, hwyrach mai gair gwell na phrofiad crefyddol, fyddai profiad, wel ga i ddefnyddio'r gair cyfriniol. Mae hwnnw'n rhywbeth byw iawn i mi beth bynnag ydi o, - 'dwy' i ddim yn dweud mai drwy grefydd gyfundrefnol na dim byd felly mae o'n dod, ond yr ydw i'n cael rhyw fath o brofiad cyfriniol fel yna. Mae 'na elfen gyfriniol ddaearol, 'dwy i'n meddwl, ac elfen gyfriniol ysbrydol. 'Dwy i'n credu i mi gael rhyw fath o ysgytwad o ymdeimlad fy mod i'n un â'r ddaear rhyw ddwywaith yn fy mywyd; hynny ydyw 'roeddech chi'n ymdeimlo'n fyw â bod yn un â'r ddaear, ac wedyn, fel rwy' wedi dweud mewn erthygl 'Cri', 'rydwy hefyd yn ymdeimlo â rhyw gyfriniaeth ysbrydol.

ATD: Rwy'n sylwi eich bod chi'n dweud crefydd

gyfundrefnol. Mae'n debyg eich bod chwi, fel llawer o'r un genhedlaeth wedi adweithio yn go chwyn yn erbyn crefydd cyfundrefnol. Pam?

THP-W: Wel, y rheswm pennaf, ddylia i oedd yn ystod y rhyfel cyntaf, - hwnnw ysgytwodd grefydd pawb rwy'n meddwl, tebyg i mi yr adeg honno. Dyna oedd y cyffro mawr crefyddol, os mynnwch chi, alw peth fel yna yn gyffro crefyddol.

ATD: Ond faswn i'n barod i ddadlau nad oes dim y fath beth i'w gael â chrefydd anghyfundrefnol; fasech chi'n dweud fod e'?

THP-W: Nag oes, ar ryw olwg, achos ystyr crefydd ydi cyfundrefn fel yna o ddaliadau a chredoau, ac yn y blaen, onide?

ATD: Ie, ond fasech chi'n dweud 'nawr wrth edrych yn ôl, nad oes gennych chi ddim i'w ddweud wrth grefydd gyfundrefnol, Gristnogol gyfundrefnol?

THP-W: O na, 'dwy i'n rhy ddyledus i gefndir fel yna o lawer iawn i anwybyddu'r peth. Ceisio cysoni fy nhipyn enaid fy hun a'r enaid a adlewyrchir yn y grefydd yna, ydw i drwy'r adeg. Hynny yw, ymdrech ydi hi, nid ymwrthod.

ATD: Ydech chi'n cymryd rhan mewn crefydd?

THP-W: Dim llawer, nag ydw, wel hynny yw, mi â i wasanaeth crefyddol, neu rywbeth felly, 'does gen i ddim byd yn erbyn hynny, ac rydw' i'n cael blas a hefyd fendith 'rwy'n disgwyl o beth felly.

ATD: Beth yw ystyr y grefydd Gristnogol yn eich golwg chi?

THP-W: Wel, mae cymaint; mae'n debyg iawn i'r hyn a glywais i'n cael ei ddweud yn adeg y rhyfel cyntaf - mi ofynnwyd i ryw ddyn yr adeg honno, mewn cyfarfod cyhoeddus, ydach chi, rydw i'n clywed ddim yn credu yn Nuw. "Duw pwy da'ch chi'n feddwl?", medde hwnnw. "Duw hwn a hwn, ynte Duw hwn a hwn?" Mae'n dibynnu ar ba agwedd ar y grefydd yr ydych yn ei derbyn, hynny yw, pa esboniad os mynnwch chi, neu ba, (dwn i ddim be' 'di'r gair), pa arwyddocâd yn y grefydd yna sydd yn arwyddocâd gwirioneddol i chi. Mae 'na lawer o bethau ynglŷn â chrefydd gyfundrefnol wedi newid o oes i oes - ma' nhw'n newid o flwyddyn i flwyddyn, ond ydyn. Chwilio am yr elfen

gnewylllynol yna y mae dyn fel fi, i geisio cael gafael ar y gwir beth, yn hytrach na'r ffrils sydd o gwmpas yr hyn a elwir yn grefydd gyfundrefnol.

ATD: Nawr mae Saunders Lewis wedi dweud ar y radio, amdanoch chi, eich bod chi wedi mynegi un elfen, ddweda' i ddim elfen Gristnogol, ond elfen sydd yn ymwneud â Christnogaeth am ei bod hi'n sylfaenol i Gristnogaeth, sef yr ymdeimlad yma o euogrwydd. Nawr ma' hwnna'n elfen gref yn eich barddoniaeth chi, ac yn eich ysgrifau chi - mae S.L. yn eich cyferbynnu chi â Kafka, ac fe ellid ychwanegu James Joyce, gŵr oedd wedi ymwadu â'r gyfundrefn grefyddol Gristionogol, ac wedi mynegi yn ei waith mwyaf, Finnegan's Wake, mynegi'r euogrwydd yma sy'n sylfaenol ac yn peri hollt yn y cymeriad. Nawr rŷch chi trwy'ch cerddi yn amlygu rhyw fath o hollt yn y bersonoliaeth, rhyw fath o ddau a dau. Fasech chi'n dweud, neu ga i roi e' mewn ffordd arall, ydych chi'n gweld yn y grefydd Gristionogol rywbeth sydd yn medru cyfannu'r hollt yna yn eich cymeriad.

THP-W: Y grefydd Gristionogol sydd wedi peri'r hollt onide? Hynny yw, y mae'r grefydd Gristionogol yn brawf ar ddyn - a phan fo dyn dan brawf y mae o'n cael ei ddadansoddi, a chanlyniad ambell ddadansoddiad ydy hollti'n ddau ddarn, - rydach chi'n ddau ddarn ar wahân. Mi ddylan ni gofio hyn 'rwy'n meddwl, pan fyddwn ni'n sôn am bethau fel hyn - am brofiadau ac am gredoau ac yn y blaen. I mi, y mae 'na, fel y ceisiais i ddweud o'r blaen 'rwy'n meddwl, nid yn gymaint ddatblygiad, mewn ymdeimlad crefyddol fel hyn, ond moddau, - weithiau 'rydach chi fel hyn, dro arall, hynny yw 'dach chi'n Gristion gloyw heddiw dyweder, 'dach chi'n bagau yr un mor loyw yfory. Nid rhywbeth safadwy fel yna, yn aros fel rhyw haen ddisymud ar waelod eich cymeriad chi, ydi'r ymdeimlad crefyddol, ond rhywbeth sydd yn mynd lan a lawr, weithiau'n ddu weithiau'n wyn - a dyna oedd profiad yr hen saint i gyd hyd y galla'i weld. 'Rwy'n waeth, 'rwy'n well bob dydd.

ATD: Ie, ond hyd yn oed pan oedd Pantycelyn yn y gwaelod, 'doedd e' ddim yn colli ffydd yn y sylfeini Cristionogol.

THP-W: Ai euogrwydd, yr ydych chi wedi sôn amdano fe, ydy sylfaen y greddo Gristionogol?

ATD: Wel, y mae Saunders Lewis, eto, i mi gael ei ddyfynnu ef - neu awgrymu dyfyniad o leiaf - mae e'n sôn eich bod chi'n mynegi rhywbeth sydd yn mynd â ni nôl hyd at Adda. Man'na mae Cristionogaeth yn dechrau, mewn gwirionedd.

THP-W: Hynny yw maddeuant pechodau.

ATD: Fasech chi'n dweud, fod hynny wedi cymryd unrhyw ran yn eich profiad chi?

THP-W: Wel, pan oeddwn i'n ifanc iawn - ddweda i un peth wrthach chi 'nawr - adeg y Diwygiad, 'dwy i'n cofio Diwygiad Evan Roberts, 'roedd pobl o fy oed i, pobl ifanc yr adeg honno i gyd yn ymdeimlo â baich pechod ar eu heneidiau, on'd oeddau nhw - roeddau nhw'n mynegi hynny ar goedd, a hynny'n huawdl dros ben. Ches i ddim o'r cyffro yna. Ddaru'r Diwygiad ddim cyffwrdd â mi yn yr ystyr yna o gwbl, ac felly mae'n debyg fod 'na dipyn o wahaniaeth rhyngof i a'r bobl yna o safbwynt ymdeimlad crefyddol. Ond fel 'rwy' wedi dweud, rhywbeth sydd yn mynd weithiau fyny weithiau lawr ydy'r ymdeimlad yma.

ATD: Mae'n amlwg fod gennych chi feddwl dadansoddol - yn medru dadansoddi pethau. Ac mae'n arwyddocaol eich bod chi un waith 'rwy'n meddwl, â'ch bryd ar fynd yn feddyg. Ydy hynny'n wir?

THP-W: Ydi, eitha' gwir, mae'n ddrwg neu mae'n dda gen i ddweud. Mae hyn gryn amser yn ôl cofiwch; wedi cael fy siomi braidd wrth fel oedd pethau'n datblygu, ac mi benderfynais yn sydyn y buaswn i'n newid cwrs fy mywyd. 'Roeddwn i wedi cymryd diddordeb mewn pethau gwyddonol yn yr ysgol. Yn wir yr oedd y Prifathro yn yr ysgol yn disgwyl i mi fynd i mewn, fel bydda nhw'n dweud, am wyddoniaeth. Ond fel arall y bu hi. Wel, beth bynnag, 'roedd yr ysfa yma i fod yn feddyg hefyd yn corddi oddi mewn i mi ers amser, ac yn wir fe ddaeth y cyfle a dyma fi yn ymddiswyddo o'r tipyn swydd oedd gen i a dechrau'n sydyn ar gwrs gwyddonol - cwrs pedwar pwnc y mae meddygon yn gorfod ei wneud. Ac yn wir mi ges hwyl go dda arni, ac rwy wedi sgrifennu'n rhywle am y flwyddyn ogoneddus honno. Ac 'roedd o'n brofiad gwirioneddol wych a chyfoethog i mi. Fynnwn i ddim fod heb gael y flwyddyn honno. Er bod hi'n ymdrech aruthrol i mi, yn enwedig gyda rhai o'r pynciau 'rown i'n gorfod eu gwneud. 'Roedd ail-afael mewn pethau mathemategol yn dipyn o

ymdrech, ond yn wir mi ddois drwyddi'n rhyfeddol, ac ar y diwedd pan oeddwn i ar fin cychwyn ar fod yn rhyw feddyg, dyma fi'n cael swydd arall, ac felly fe newidwyd y cwrs yn ôl.

ATD: Ydych chi'n flin boch chi wedi newid?

THP-W: Wel ambell dro, a dweud y gwir wrthyh chi. - does neb yn gwybod hyn, ymhen blynnyddoedd wedyn fe ddaeth i'm bryd i ymddiswyddo wedyn o swydd go dda ac ail gychwyn, yn wir 'roeddwn i wedi cael lle mewn ysgol feddygol - 'doedd dim llawer o bobl yn gwybod hynny - ac 'roeddwn i'n meddwl ail fentro wedyn.

ATD: Beth yn union mewn meddygaeth oedd yn apelio atoch chi?

THP-W: Wel, dynoliaeth y peth, hynny yw, cyffwrdd â dynoliaeth yn yr amrwd megis. Ac 'roedd o'n apelio'n fawr iawn ata i yr adeg honno.

ATD: Ydech chi wedi defnyddio'ch profiad, y profiadau gawsoch chi yn eich astudiaethau meddygol, ydych chi wedi'u defnyddio nhw yn y byd llenyddol.

THP-W: Wel mae'n debyg yn anymwybodol. Dwy' i ddim yn gwybod a ydech chi wedi archwilio fy nhipyn cynhyrchion, ond 'rwy'n credu y gwelech chi yma a thraw arwyddion o hyn, neu gyfeiriadau neu rywbeth tebyg.

ATD: Wrth gwrs mae nhw'n amlwg yn yr ysgrifau.

THP-W: Ydi, 'roedd honno'n flwyddyn ryfeddol yn fy hanes i. Mi ges gwmni bechgyn iau na fi - bechgyn brwd iawn ac yn llawn hwyl. Ac fel y gwyddoch chi mae myfyrwyr meddygol yn arbennig felly.

ATD: Wel mae'r amser yn mynd ymlaen ond y mae un agwedd ar eich bywyd nad wy' wedi sôn amdano fe, ac rwy'n siwr y bydde llawer o'r rhai sy'n edrych yn flin iawn petawn i'n ei osgoi e - a hwnnw ydy yr elfen yma o deithio yn eich barddoniaeth chi. Beth wnaeth ichi fynd o unigeddau Eryri draw i unigeddau deheudir America?

THP-W: Wel mae hwnna'n gwestiwn go anodd i'w ateb rhywffordd, ac eto'n hawdd hefyd. 'Roeddwn i wedi blino yn un peth ar sesiwn yn y Coleg, ac wedi penderfynu dianc. 'Roedd elfen o ddianc yn

y peth. 'Roedd yr hen ysfa grwydro wedi ail-afael ynof i, a'r hen enwau pell yma, fel y gwyddoch chi, yn galw, 'roedd hynny hefyd. A 'dwy' i'n meddwl mod i isio rhoi rhyw dreial arnaf fi fy hun, ymaberthiad megis, - rhyw gymysgedd fel yna a barodd i mi fentro â mynd am dri mis o olwg pawb a phob-peth, a bod ar fy mhen fy hun heb gwmni, ond cwmni y baswn i'n taro arno fo ar y daith.

ATD: Oeddech chi'n meddwl amdano fe yn nhermau rhyw brawf arnoch chi'ch hunan?

THP-W: Wel, wyddoch chi, 'roech chi'n teimlo eich bod chi'n mynd i ryw rigol neu rywbeth felly, a'ch bod chi yn eich hunfan; a wedyn y mae mynd ar wib felly i bellafoedd byd - yr ochr arall i'r byd, yn rhyw fath o dreial arnoch chi, ond ydy? Yn enwedig os byddwch chi'n mynd ar eich pen eich hun.

ATD: Ond yn eich cerddi taith rych chi'n dod 'nôl o hyd ac o hyd i'r Rhyd-ddu.

THP-W: Yr un hen beth, dach chi'n gweld. Fel roeddwn i'n dweud, pan own i ym Mhorthmadog, yn Rhyd-ddu 'roeddwn i'n byw. 'Run hen beth ydi o, o hyd ac o hyd.

ATD: Wel, dyma fi'n dod at y cwestiwn olaf. Yn eich cyfrol 'Ugain o Gerddi', mae gyda chi gwpled fel yma:

Dyn a aned i flinder. Y gwir onide?

'Roedd Job, yn y lludw gynt, yn llygad ei le. Wel 'nawr fasech chi'n dweud wrth edrych yn ôl ar eich bywyd ichi fwynhau eich hunan, neu a oeddech chi'n mynegi'r gwir syml, eich profiad, yn y cwpled yna?

THP-W: Wel, hanner y profiad, wrth gwrs, oedd i Job fel i minnau. Rydach chi wedi archwilio 'nghaneuon i'n bur drwyadl mae arna'i ofn Mr. Davies. Sut bynnag, fel y dywedodd Robert Williams Parry, mae mewn ieuenctid dristwch, ac mewn oed ddiddanwch. Ac ar wahân i hynny 'rwy'n credu, mewn ieuenctid y mae mwynderau a gofidiau yn fwy angerddol rhywffordd, ond ydyn nhw? Dyw e ddim yn gallu'u dal nhw fel mae dyn yn gallu'u dal nhw wrth fynd yn hŷn. Ac fel ym mywyd pawb arall, dipyn o'r ddau sydd wedi bod yn fy hanes innau. Llawer iawn o fwynhad, a llawer iawn o ofid hefyd. Mae'r ddau erbyn hyn yn angerddoli'i gilydd ond ydyn nhw; bron na fedrwch chi ddweud

na fedrwch chi ddim cael y melys heb y chwerw,
ac mae'r naill yn rhoi blas, neu fin ar y llall.
Ac 'rwy' i'n credu mai rhyw hanner yn hanner,
felna, mae hi wedi bod, fel ym mywyd pawb arall,
ac ar y cyfan, at ei gilydd, mi fuaswn i'n dweud
mod i wedi cael bywyd digon hyfryd, er waethaf
llawer cnoc a ges i ar fy nhaith, ond 'rwy'n
credu mod i wedi mwynhau bywyd yn bur drwyadl ar
y cyfan.

ATD: Wel, Syr Thomas, diolch yn fawr i chi am
ganiatau gael eich croesholi mor ddygn.

THP-W: Wel diolch i chi Mr. Davies, am f'archwilio i
mor garedig, ac am chwilio cyrrau 'nghalon i mor
fwyn.

ATD: Diolch yn fawr.

Casgliad Aneirin Talfan Davies, Ll.G.C.

LLYFRYDDIAETH

(i) Gweithiau T. H. Parry-Williams

Lluniwyd llyfryddiaethau manwl a chynhwysfawr o waith T. H. Parry-Williams gan David Jenkins. Fe'u cyhoeddwyd ganddo yn Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (tt. 139-155), ac yn y rhifyn coffa o'r Traethodydd (tt. 273-275). Yng nghorff y traethawd hwn, cyfeirir at rai eitemau na chynhwyswyd mohonynt yn y llyfryddiaethau uchod. Ceir rhestr lawn o'r eitemau hynny yn 'Atodiad I'.

(ii) Llyfryddiaeth ynghylch T. H. Parry-Williams

Adams, Sam a Hughes, Gwilym R. (goln.), Poetry Wales, Sir Thomas Parry-Williams - Special Number, Haf 1974.

Aled, Siôn, 'Barddoniaeth T. H. Parry-Williams', Barn, 292, Mai 1987, 164-7.

Ashton, Glyn, 'Clywais: 8 - Syr T. H. Parry-Williams', Barn, 140, Meh. 1974, 337.

ap Gwilym, Gwynn, 'Sŵn 'Goriadau'r Bedd', Barddas, 70, Ion. 1983, 4-5.

Bachelléry, E., 'Thomas Parry-Williams: Nécrologie', Études Celtiques, XV, 1, 331-334.

Bowen, Euros, 'Golwg ar waith T. H. Parry-Williams', Porfeydd, IV, 3, Mai/Meh. 1972.

Bowen, Geraint, 'Adolygiad: "Ugain o Gerddi"', Baner ac Amserau Cymru (= BAC), 15 Chwefror 1950, 7.

Clancy, J.P., 'Homage to T. H. Parry-Williams', Poetry Wales, VII, iii, Gaeaf 1971, 58-64.

Davies, Bryan Martin, 'Sylwadau', Barddas, 123/4, Gorff./Awst 1987, 24-5.

Davies, Ithel, 'Adolygiad: "Ystorïau Heddiw"', Heddiw, III, 12, Gorff./Awst 1938, 396-400.

Davies, Jennie Eirian, 'Atgofion am Syr Thomas Parry-Williams', Barn, 148, Mai 1975, 626-7.

Davies, Pennar, 'Adolygiad: "Awen Aberystwyth"', Heddiw, 5/6, Hyd./Tach. 1939, 278-282.

Davies, Pennar, 'Adolygiad: "I'r Arch..."', Y Genhinen, XI, 1, Gaeaf 1960/1, 59-61.

Davies, T. Eirug, 'Adolygiad: "Ugain o Gerddi"', Y Dysgedydd, Mai 1950, 101.

Davies, W. Beynon, 'Sylwadau ar "Ysgrifau" T.H.P-W', Yr Athro, VIII, 12, Rhag. 1935, 379-383.

Davies, W. Beynon, 'Gŵr Lleyg o Anarbenigwr', Ysgrifau Beirniadol XI (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1979), 256-263.

Dienw, 'Arwr Eisteddfod Gwreccsam', BAC, 26 Medi 1912, 2.

Dienw, 'Coleg Aberystwyth: y Gadair Geltaidd', BAC, 27 Medi, 1919, 6.

Dienw, 'Portread - Dr. T. H. Parry-Williams', BAC, 11 Gorff. 1957, 3.

Edwards, David Islwyn, 'Agweddau ar foderniaeth yng ngweithiau llenyddol T. H. Parry-Williams, gan fwrw golwg ar ei gefndir personol a llenyddol, ac ar foderniaeth fel mudiad.' (M.A. Cymru: Llanbedr-Pont-Steffan, 1982).

Edwards, Hywel Teifi, 'Y Gŵr Doeth' (adolygiad ar Gyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams), Barn, 63, Ion. 1968, 75-6.

Edwards, Hywel Teifi, 'Y cerddi yn "The Oxford Book of Welsh Verse"', Barn, 80, Meh. 1969, 221-2.

Erfyl, Gwyn, 'Gair am Syr Thomas', Taliesin, 34, Gorff. 1977, 60-73.

Evans, Donald, 'Eryri', Barn, 166, Tach. 1976, 371-3.
Barn, 167, Rhag. 1976, 408-411.
Barn, 168, Ion. 1977, 35-6.

Evans, G. J., 'Adolygiad: "Myfyrdodau"', Lleufer, Hyd. 1958, 140.

Evans, Gwilym John, 'Traethawd ac Ysgrif, - Cyfraniadau R. T. Jenkins a T. H. Parry-Williams', Y Brython, 18 Gorff. 1935, 5.

Evans, Gwilym John, 'Cerddi, Rhigymau ac Ysgrifau T. H. Parry-Williams', Y Llenor, XV, 2, Haf 1936, 103-114.

- Evans, Meredydd, 'Ugain o Gerddi',
Barn, 164, Medi 1976, 302-3.
Barn, 165, Hyd. 1976, 338-9.
Barn, 166, Tach. 1976, 373-4.
Barn, 167, Rhag. 1976, 407-8.
Barn, 168, Ion. 1977, 36-7.
- Evans, Meredydd, 'Rhai elfennau crefyddol yng ngwaith T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol X (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1979), 227-255.
- Evans, Meredydd, 'Cynnyrch Pensaer o Fardd', Barddas, 70, Ion. 1983, 4.
- Evans, Meredydd, Dirgel Fyd, Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Madog 1987.
- Foster, Idris, (gol.), Cyfrol Deyrnged Syr Thomas Parry-Williams (Llandysul, 1967).
- Foster, Idris, 'Atgofion am Syr Thomas Parry-Williams', Barn, 148, Mai 1975, 625-6.
- Foster, Idris, 'Syr Thomas Parry-Williams, M.A., D. Litt., PhD., Ll.D. 1887-1975', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1975, 28-31.
- Gruffydd, R. Geraint, '"Dwy Gerdd" Syr Thomas Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol VII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1972), 160-6.
- Gruffydd, W. J., 'Cerddi, Rhigymau a Sonedau T. H. Parry-Williams', Y Llenor, X, 1931, 184-6.
- Gruffydd, W. J., 'Adolygiad: "Cerddi Rhydd Cynnar"', Y Llenor, XI, 1932, 122-3.
- Gruffydd, W. J., 'Adolygiad: "Ystorïau Heddiw"', Y Llenor, XVII, 1938, 189-190.
- Gruffydd, W. J., 'Adolygiad: "Lloffion"', XXI, 1942, 101-4.
- Gruffydd, W. J., 'Adolygiad: "O'r Pedwar Gwynt"', Y Llenor, XXIV, 1945, 38-42.
- Hughes, Donald, '"1904" a "Dychwelyd"', Barn, 92, 218-9.
- Ifans, Dafydd, 'Genedigaeth "Hon"', Barddas, 123/4, Gorff./Awst 1987, 9-11.

Iolo, 'Cerddi Dyn Heb Sicrwydd' (adolygiad: "Cerddi"), Y Ford Gron, I, 11, Medi 1931, 22.

Jones, Bedwyr Lewis, 'Mae Un sy'n Parry-Williams', Taliesin, 74, haf 1991, 18-32.

Jones, Bobi, 'Adolygiad: "Ugain o gerddi"', Y Fflam, 9, Awst 1950, 44-6.

Jones, Bobi, 'Dau Besimist', I'r Arch: Dau o Bob Rhyw (Llandybïe, 1959), 85-97.

Jones, Dafydd Glyn, 'Agweddau ar waith T. H. Parry-Williams a Samuel Beckett', Ysgrifau Beirniadol II (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych 1966), 271-303.

Jones, Dafydd Glyn, 'Adolygiad: R. Gerallt Jones, "T. H. Parry-Williams"', Y Traethodydd, CXXXIV, Ebrill 1979, 109-111.

Jones, Dewi Stephen, 'Berins' (ysgrif mewn pedair rhan):
Barddas, 128/9, Rhag./Ion. 1987/8, 7-10.
Barddas, 133, Mai 1988, 13-6.
Barddas, 140/1, Rhag./Ion. 1988/9, 19-23.
Barddas, 146, Meh. 1989, 6-10.

Jones, Emyr Wyn, 'Syr Thomas Parry-Williams - Atgofion', Cyndyn Ddorau ac Ysgrifau Eraill (Y Bala, 1978), 113-120.

Jones, Glyn a Rowlands, John, 'T. H. Parry-Williams (1887-1975)', yn Profiles: an account of Welsh and English language writers in Wales today (Llandysul, 1980), 41-7.

Jones, Gwenan, 'Adolygiad: "Synfyfyrion"', Yr Efrydydd, III, 4, Meh. 1936, 63-4.

Jones, Helen M., 'Adolygiad: "Olion"', Y Traethodydd, V, Ion. 1936, 53-7.

Jones, Iorwerth, 'Adolygiad: "Myfyrdodau"', Y Dysgedydd, Chwef. 1958, 56.

Jones, J. G., 'Adolygiad: "Cerddi"', Yr Efrydydd, Tach. 1931, 29-32.

Jones, J. G., 'Adolygiad: "Olion"', Yr Efrydydd, 1935, 305-9.

Jones, John Gwilym, 'Adolygiad: "I'r Arch..."', Yr Arloeswr, 7, Pasg 1960, 44-8. [adargraffwyd yn Swyddogaeth Beirniadaeth (Dinbych, 1977), 324-9].

Jones, John Gwilym, 'Barddoniaeth T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol X (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1977), 309-327.

Jones, J. Lloyd, 'Adolygiad: "Canu Rhydd Cynnar"', Y Traethodydd, I, Hydref 1932, 238-240.

Jones, J. Tysul, '"Myfyrdodau" (T. H. Parry-Williams)',
Barn, 63, Ion. 1968, 78-9.
Barn, 64, Chwef. 1968, 109-110.
Barn, 65 Ebrill 1968 164-5.

Jones, Morgan D., 'Yr Arloeswr: T. H. Parry-Williams', yn Cymwynaswyr y Gymraeg (Abertawe, 1978), 134-9.

Jones, R. Gerallt, 'The Poetry of Thomas Parry-Williams', yn Triskel Two (goln. Sam Adams a Gwilym Rees Hughes), (Llandybïe, 1973), 62-87.

Jones, R. Gerallt, 'Barddoniaeth Thomas Parry-Williams',
Barn, 132, Hyd. 1973, 550-552.
Barn, 134 Rhag. 1973, 93-4.
Barn, 135, Ion. 1974, 139-141.

Jones, R. Gerallt, T. H. Parry-Williams: Writers of Wales (Caerdydd, 1978).

Jones, R. Gerallt, 'The Last Great Victorian?', Planet, 64, Awst/Medi 1987, 23-7.

Jones, R. M., 'Sgandal 1919', 'Aeddfedrwydd 1923-1931', 'Cyffesion Parry-Williams', yn Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybïe, 1987), 284-296, 297-318, 319-330.

Jones, T. Gwynn, 'Athroniaeth Cerddi'r Athro T. H. Parry-Williams', Yr Efrogdydd, VIII, 2, Tach. 1931, 29-32.

Jones, S. B., 'Adolygiad: "Myfyrdodau"', Y Genhinen, VIII, 2, Gwanwyn 1958, 126-7.

Lewis, Saunders, 'Adolygiad: "Ysgrifau"', BAC, 5 Meh. 1928.

Lewis, Saunders, 'Cerddi Dr. Parry-Williams', BAC, 7 Gorff. 1931, 5.

Lewis, Saunders, 'Sut y mae'r bardd yn cyfansoddi' (adolygiad: "Elfennau Barddoniaeth"), Western Mail, 1 Chwef. 1936,

Lewis, Saunders, 'Adolygiad: "Awen Aberystwyth"', BAC, 12 Gorff. 1939.

Lewis, Saunders, 'Cwrs y Byd', BAC, 9 Tach. 1949.

Lewis, Saunders, 'T. H. Parry-Williams' ac 'Ysgrifau 1928', yn Meistri a'u Crefft (gol. Gwynn ap Gwilym), (Caerdydd, 1981), 14-27.

Lloyd, D. Myrddin, 'Barddoniaeth y Ganrif Hon', Yr Athro, 8, 1935, 95-100.

Lloyd, D. Tecwyn, 'Adolygiad: "Lloffion"', Yr Efrydydd, VIII, 2, Ion. 1943, 31-2.

Lloyd, D. Tecwyn, 'T. H. Parry-Williams', Barn, Awst 1967, 248, 261.

Lloyd, D. Tecwyn, 'Adolygiad: "Casgliad o Ysgrifau"', Y Faner, 12 Gorff. 1985.

Lloyd, Dewi, '"Cerddi" T. H. Parry-Williams', Barn, 52, 1967, 101-2.

Lloyd, Dewi M., 'Ystyried T. H. Parry-Williams: Rhai agweddau ar ei farddoniaeth', Yr Arloeswr, 2, 1958, 31-4. (adargraffwyd yn Barn, 185, Meh. 1978, 236-8).

Llwyd, Alan, 'Soned Awyrgylch', Barddas, 70, Ion. 1983, 5-6.

Llwyd, Alan, 'Golygyddol' (ynghylch sonedau Saesneg THP-W), Barddas, 132, Ebrill 1988, 6.

Millward, E. G., 'Anfarwol Nwyd', Ysgrifau Beirniadol VIII (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1974), 250-260.

Morgan, Dyfnallt, 'Casgliad o gerddi ac ysgrifau T. H. Parry-Williams rhwng 1907 a 1928, ac astudiaeth o deithi meddwl yr awdur yn y cyfnod hwnnw.' (M.A. Cymru: Bangor, 1969).

Morgan, Dyfnallt, Rhyw Hanner Ieuenctid (Abertawe, 1971).

Morgan, Dyfnallt, 'Y Cyffroadau Gynt', Ysgrifau Beirniadol XV (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1988), 192-222.

Morgan, T. J., 'T. H. Parry-Williams', yn Gwŷr Llên (gol. Aneirin Talfan Davies), (Aberystwyth, 1948), 187-211.

Morgan, T. J., 'Adolygiad: "Ugain o Gerddi"', Y Llenor, XXIX, Haf 1950, 96-7.

Morgan, T. J., 'Adolygiad: "Pensynnu"', Y Genhinen, 17/1, Gaeaf 1966/7, 55-6.

Parry, Thomas, 'Cyflwyniad yr Athro T. H. Parry-Williams, M.A., PhD, D.Litt', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1952, 11-3.

Parry, Thomas, 'T. H. Parry-Williams', Y Genhinen, 25/4, Hyd. 1975, 175-9.

Parry, Thomas, 'Henry Parry-Williams', Y Genhinen, 28/2,3, 1978, 66-70.

Peate, Iorweth, 'Teyrnged i Athro' (adolygiad: Dyfnallt Morgan, "Rhyw Hanner Ieuenctid"), Y Genhinen, 22/2, Gwanwyn 1972, 63-5.

Phillips, William, 'Yr awdl "Eryri" o waith yr Athro T. H. Parry-Williams',

Yr Athro, III, 6, Tach. 1930, 242-6.

Yr Athro, IV, 1, Ion. 1931 56-60.

Yr Athro, IV, 2, Maw. 1931, 104-7.

Rees, D. Ben, 'T. H. Parry-Williams', yn Pymtheg o Wŷr Llên yr G20 (Lerpwl, 1972), 42-4.

Rees, Ifor (gol.), Bro a Bywyd Syr Thomas Parry-Williams 1887-1975 (Caerdydd, 1981).

Richards, W. Leslie, 'Syr T. H. Parry-Williams a Heddychiaeth', Barddas, 126, Hyd. 1987, 1-3.

Roberts, Eigra Lewis, 'Dethol o Ddetholiad' (argraffiadau o ddarllen "Detholiad o Gerddi" T. H. Parry-Williams), Barn, 120, Hyd. 1972, 328.

Roberts, E. Stanton, 'Mr. T. H. Parry-Williams, M.A., B.Litt., Yr Ymwelydd Misol, X, Tach. 1912, 168-170.

Roberts, Hywel D., 'Rhieni T. H. Parry-Williams', Y Traethodydd, CXXXII, 564, Gorff. 1977, 127-130.

Roberts, R. Meirion, 'Adolygiad: "Elfennau Barddoniaeth"', Y Traethodydd, V, Gorff. 1936, 184-5.

Roberts, R. Meirion, 'Adolygiad: "Synfyfyrion"', Y Traethodydd, VII, Ebrill 1938, 122-3.

Rowlands, John, '"Wêr-an-têr": agwedd ar waith T. H. Parry-Williams', Ysgrifau Beirniadol VII, 167-183.

Rowlands, John, 'Cipolwg ar waith T. H. Parry-Williams', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 153-175.

Rowlands, John, 'T. H. Parry-Williams', Y Traethodydd, CXLIV, 613, Hyd. 1989, 171-188.

Ruddock, Gilbert, 'Dwy Bryddest Orchestol', Barddas, 110, Meh. 1986, 11-2.

Thomas, Glyndwr, 'Cyfrol newydd Parry-Williams' ("Myfyrdodau"), Yr Arloeswr, 2, 1958, 31-54.

Thomas, Gwyn, 'Adolygiad: "Detholiad o Gerddi"', Poetry Wales, 1971, 91-3.

Thomas, Gwyn, '"Dychwelyd"', yn Dadansoddi 14 (Llandysul, 1984).

Thomas, S. H. M., 'Cyfrinwyr Heddiw: 1 Parry-Williams', Yr Eurgrawn, Meh. 1934, 222-4.

Thomas, W. E., 'Dau Fardd', Taliesin, 6, 1963, 29-47.
Taliesin, 7, 1964, 51-71.

Tilsley, Gwilym R., 'T. H. Parry-Williams', yn Crefydd y Beirdd (Abertawe, 1977), 16-22.

Watkin, Morgan, 'Adolygiad: "The English Element in Welsh"', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1923-1924, 116-132.

Williams, Jac L. (gol.), Cyfres yr Ysgol a'r aelwyd: Syr Thomas Parry-Williams (Recordiau'r Dryw: Llandybïe).

Williams, J. E. Caerwyn, 'Bardd Myfyrdod', Yr Einion, V, 1953, 48-70. [adargraffwyd yn Llên Doe a Heddiw (Dinbych, 1964), 63-88.]

Williams, J. E. Caerwyn, 'The Poetry of T. H. Parry-Williams', Poetry Wales, VI, 1, Haf 1970, 5-13.

Williams, J. E. Caerwyn, 'Anrhydeddu Llywydd y Gymdeithas', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1967, Rhan 2, 158-166.

Williams, J. E. Caerwyn, 'Syr Thomas Parry-Williams yn ateb cwestiynau'r golygydd', Ysgrifau Beirniadol VII, 145-159.

Williams, J. E. Caerwyn (gol.), Y Traethodydd (rhifyn coffa T. H. Parry-Williams), CXXX, 557, Hyd. 1975.

Williams, J. E. Caerwyn, 'Y Marchogion, y Macwyaid a'r Ford Gron', Ysgrifau Beirniadol IX (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1976), 191-254.

Williams, J. E. Caerwyn, 'Nécrologie - Sir Thomas Parry-Williams, 1887-1975', Studia Celtica, XII/XIII, 1977/1978, 405-412.

Williams, Jonah Wyn, 'Rhigymau yr Athro T. H. Parry-Williams', Y Genhinen, V, 2, Gwanwyn 1955, 108-9.

Williams, Roger, '"Hon"', Barn, 115, Mai 1972, 190.

Williams, Stephen J., 'Ym myd llyfrau: Cerddi Dr. T. H. Parry-Williams', Y Ddraig Goch, 6 Awst 1931.

Williams, Stephen J., 'Adolygiad: "Synfyfyrion"', Heddiw, 3/8, Mawrth 1938, 330-4.

Williams, Stephen J., 'Adolygiad: "Ugain o Gerddi"', Y Traethodydd, XVIII, Gorff. 1950, 138-140.

Wood, Dorothy, 'T. H. Parry-Williams: Bardd Myfyrdod', Y Traethodydd, CXXXII, 565, 189-200.

(iii) Llyfryddiaeth Gyffredinol

Rhestr o rai o'r ffynonellau y dyfynnwyd ohonynt neu yr ymgynghorwyd â hwynt wrth lunio'r traethawd.

Academi Gymreig, Yr, 'Rhestr o Lawysgrifau 16 o Awduron' (Yr Academi Gymreig, 1985).

Ackroyd, Peter, T. S. Eliot (Llundain, 1985).

Alvarez, A. (gol.), The New Poetry (Harmondsworth, 1962).

Alvarez, A., The Savage God (Llundain, 1971).

ap Glyn, Ifor, Holl Garthion Pen Cymro Ynghyd (Talybont, 1991).

ap Gwilym, Gwynn (gol.), Y Flodeugerdd Delynegion (Llandybïe, 1979).

ap Gwilym, Gwynn a Llwyd, Alan (goln.), Blodeugerdd o Farddoniaeth Gymraeg yr Ugeinfed Ganrif (Llandysul, 1987).

ap Iwan, Emrys, Homiliau (gol. Ezra Roberts), (Dinbych, 1906).

Ashton, Glyn M., 'Ein Didduw Brydyddion', Diwinyddiaeth, XXI, 1970, 31-41.

Baines, Menna, 'Ffaith a dychymyg yng ngwaith Caradog Prichard.' (M.Phil. Cymru: Bangor, 1992).

Beckett, Samuel, Proust (Llundain, 1931).

Bell, Idris, A History of Welsh Literature (Rhydychen, 1955).

Bell, Michael (gol.), The Context of English Literature 1900-1930 (Llundain, 1980).

Bergonzi, Bernard, The Turn of the Century (Llundain, 1973).

Bevan, Hugh, Beirniadaeth Lenyddol (gol. B.F. Roberts), (Caernarfon, 1982).

Bodfan, 'Cyfansoddi Ysgrif', Yr Eurgrawn, CXXXII, 3, Maw. 1940, 83-87.

Bowen, Euros, 'Oes Aur y Delyneg', Haul, Haf 1955, 19-22.

Bowen, Geraint (gol.), Ysgrifennu Creadigol (Llandysul, 1972).

Bowen, Geraint (gol.), Y Traddodiad Rhyddiaith yn yr Ugeinfed Ganrif (Llandysul, 1976).

Bradbury, Malcolm a McFarlane, James (goln.), Modernism (Harmondsworth, 1978).

Bright-Holmes, J. (gol.), The Joy of Cricket (Llundain, 1985).

Butler, Christopher, Interpretation, Deconstruction and Ideology (Rhydychen, 1984).

Cadwallon, 'Clefyd y Rhamantu a'r Dynwared', Y Geninen, XXXI, 1, Ion. 1913, 1-7.

Cadwallon, 'Rhai Syniadau am Farddoniaeth', Y Geninen, XXXII, 2, Ebrill 1914, 112-116.

Carneddog (gol.), Cerddi Eryri (Dinbych, 1927).

Cheterton, G. K., The Collected Poems of G.K. Chesterton (seithfed argraffiad: Llundain 1939).

Craig, David (gol.), Marxists on Literature: An Anthology (Harmondsworth, 1975).

Cynan, 'Bwgan y Farddoniaeth Anfoesol', Y Ford Gron, I, 10, 11.

Davies, Aneirin Talfan, Sylwadau (Llandysul, 1951).

Davies, Dewi Eirug (gol.), Gwinllan a Roddwyd (Llandybïe, 1972).

Davies, Dewi Eirug, Byddin y Brenin (Abertawe, 1988).

Davies, Emyr, Astudiaeth o'r rhesymau dros gynnal yr iaith Gymraeg.' (Ph.D. Cymru: Aberystwyth, 1992).

Davies, E. Tegla, 'Atgofion am Ifor Williams', Y Traethodydd, Ebrill 1966, 54.

Davies, Gareth Alban, 'Llenyddiaeth Gyfoes Ffrainc a Chymru', Y Fflam, 8, Awst 1949, 24-32.

Davies, John, Hanes Cymru (Llundain, 1990).

Davies, J. Breese, 'Yr Ysgrif', Yr Eurgrawn, CXXIII, 53-7.

Davies, J. Breese, 'Y Soned', Yr Eurgrawn, CXXV, 10, 376-380.

Davies, Pennar, 'Boed Anwybod yn Obaith', Lleufer, Gwanwyn 1952, 4-10.

Davies, Pennar, 'Y Ganrif Hon yn ein Barddoniaeth', Ysgrifau Beirniadol IV (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1969), 188-197.

Davies, T. Glynne a Jones, Bobi, 'Trafod Simboliaeth', Y Fflam, 9, 34-38.

Davies, W. Beynon, Thomas Gwynn Jones; Writers of Wales (Caerdydd, 1970).

Davies, W. Beynon, 'Timothy Lewis (1887-1958)', Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 21, 1979-80, 145-158.

Edwards, D. Islwyn, 'Cwlt y Masg neu'r "Alter Ego"', Barn, 246/7, Gorff./Awst 1983, 27-9.

- Edwards, John, Language, Society and Identity (ail argraffiad: Rhydychen, 1988).
- Edwards, J. M., 'Barddoniaeth Ddiweddar Cymru', Y Genhinen, 111, Haf 1955, 129-135.
- Edwards, J. M., 'Tueddiadau Barddoniaeth Ddiweddar',
Barn, 9, Gorff. 1963, 258, 277.
Barn, 10, Awst 1963, 300-1.
- Edwards, J. M., 'Rhai sylwadau ar farddoniaeth ddiweddar', Ysgrifau Beirniadol VIII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1976), 408-424.
- Edwards, O. M., Clych Atgof (Wrecsam, 1921).
- Eliot, T. S., The Music of Poetry (Glasgow, 1942).
- Eliot, T. S., Selected Prose (Harmondsworth, 1953).
- Eliot, T. S., The Sacred Wood (Llundain, 1957).
- Eliot, T. S., On Poetry and Poets (Llundain, 1957).
- Eliot, T. S., The Use of Poetry and the Use of Criticism (Llundain, 1964).
- Elis, Islwyn Ffowc, Cyn Oeri'r Gwaed (ail argraffiad: Llandysul, 1987).
- Ellis, E. L. The University College of Wales, Aberystwyth 1872-1972 (Caerdydd, 1972).
- Emyr, John, Bobî Jones: Writers of Wales (Caerdydd, 1991).
- Ethall, Huw, 'Yr Ysgrifwr', Porfeydd, 4/4, Gorff./Awst 1972, 111-3.
- Evans, Meirion, Y Corn Olew (Caernarfon, 1986).
- Evans, Meredydd (gol.), Y Meddwl Cyfoes (Caerdydd, 1984).
- Felix, J. Wesley, 'Barddoniaeth Delynegol Cymru Heddiw', Y Geninen, 41/5, 1923, 232-244.
- Fishman, Joshua, Language and Nationality (Rowley, 1973).
- Ford, Boris (gol.), The Modern Age (Harmondsworth, 1961).

Frame, Donald M., Montaigne's Discovery of Man (Llundain, 1967).

Frye, Northrop, The Modern Century (Toronto, 1967).

Ffoulkes, Annie (gol.), Telyn y Dydd (Caerdydd, 1918).

Gardner, Brian (gol.), Up the Line to Death: The War Poets 1914-1918 (Llundain, argraffiad 1986).

Gasman, Daniel, The Scientific Origins of National Socialism (Llundain, 1971).

George, Delyth, Islwyn Ffowc Elis (Caernarfon, 1990).

Gibbons, Reginald (gol.), The Poet's Work (Boston, 1979).

Gibson, James (gol.), The Complete Poems of Thomas Hardy (Llundain, 1981).

Griffiths, E. H., Heddychwyr Mawr Cymru - Cyfrol 1 (Caernarfon, 1967).

Griffiths, J. Gwynn (gol.), D. J. Williams Abergwaun: Cyfrol Deyrnged (Llandysul, 1965).

Griffiths, J. Gwynn, I Ganol y Frwydr (Llandybie, 1970).

Gruffydd, Heini, 'Y Syniad o Genedl yn Llenyddiaeth Gymraeg yr Ugeinfed Ganrif.' (M.A. Cymru: Aberystwyth, 1974).

Gruffydd, W. J. (gol.), Y Flodeugerdd Gymraeg (Caerdydd, 1931).

Gwalch Morgannwg, 'Clefyd y Rhamantu a'r Dynwared', Y Geninen, XXXI, 2, Ebrill 1913, 79-84.

Halsband, Robert (gol.), The Spectator (Llundain, 1970).

Heaney, Seamus, Preoccupations (Llundain, 1980).

Hechter, Michael, Internal Colonialism (Llundain, 1975).

Hemmings, F. W. J., The Age of Realism (Harmondsworth, 1974).

Hibberd, Dominic a Onions, John, Poetry of the Great War, (Basingstoke, 1986).

- Hincks, Rhisiart, E. Prosser Rhys 1901-1945 (Llandysul, 1980).
- Hughes, Gwilym Rees a Jones, Islwyn (goln.), Ysgrifau Heddiw (Llandysul, 1975).
- Hughes, Mathonwy, Perlau R. Williams Parry (Dinbych, 1981).
- Hughes, William Francis, Cerddi William Oerddwr (Dinbych, 1954).
- Huxley, Aldous, Collected Essays (Llundain, 1960).
- Ifans, Glyn, Yr Ysgrif Gymraeg (Dinbych, 1964).
- Iorweth, Dylan, 'Onid hoff yw cofio'n taith...', Barddas, 23, Hyd. 1978, 1-3.
- Iwan, Dafydd, Cyfres y Cewri: Dafydd Iwan (gol. Manon Rhys), (Caernarfon, 1981).
- Iwan, Dafydd, Gwinllan a Roddwyd (Recordiau Sain, 1986).
- James, Lowri Ann, 'Moderniaeth mewn llenyddiaeth Gymraeg.' (M.A. Cymru: Aberystwyth, 1983).
- Jenkins, David, Thomas Gwynn Jones: Cofiant (Dinbych, 1973).
- John, D. M. Rhian, 'Propoganda'r Prydydd: Astudiaeth o weithiau Gwenallt, Saunders Lewis ac R. Williams Parry fel mynegiant o'u credoau crefyddol a gwleidyddol.' (M.A. Cymru: Bangor, 1976).
- Jones, Bedwyr Lewis, Rhyddiaith R. Williams Parry (Dinbych, 1974).
- Jones, Bobi, 'Simboliaeth', Y Fflam, 9, Awst 1950, 3-6.
- Jones, Bobi, 'Traddodiadaeth', Y Fflam, 10, Awst 1951, 17-23.
- Jones, Bobi, Y Gân Gyntaf (Llandysul, 1957).
- Jones, Bobi, Llenyddiaeth Gymraeg yn Addysg Cymru (Llandybïe, 1961).
- Jones, Bobi, 'Athrylith yr Iaith Gymraeg', Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymrodorion, 1965, 207-221.

Jones, Bobi, Highlights in Welsh Literature: talks with a Prince (Llandybïe, 1969).

Jones, Bobi, 'Beirniadaeth Lenyddol Gyfoes', Lleufer, XXV, 3, 1973, 3-10.

Jones, Bobi, Beth yw Pwrpas Llenyddda? (Llandysul, 1974).

Jones, Bobi, 'Wrth Angor' (colofn fisol), Barddas, 149 (Medi 1989) - 197 (Medi 1993),

Jones, Dafydd Glyn, 'O Flaen Pa Beth?', Y Traethodydd, CXX, 514, Ion. 1965, 23-40.

Jones, Dafydd Glyn, 'Welsh Poetry since the War', Poetry Wales, 3/2, Haf 1967, 3-16.

Jones, Dafydd Glyn, 'Welsh Poetry since 1945', yn Triskel One (goln. S. Adams a G. R. Hughes), (Llandybïe, 1971), 43-64.

Jones, Dafydd Glyn, 'Criticism in Welsh', Poetry Wales, XV, 3, Gaeaf 79/80, 84-109.

Jones, D. Gwenallt, Ysgubau'r Awen (Llandysul, 1938).

Jones, D. Gwenallt, Eples (Llandysul, 1951).

Jones, D. Gwenallt, 'R. Williams Parry', Y Genhinen, 6/2, Gwanwyn 1956, 71-8.

Jones, D. Gwenallt, Y Coed (Llandysul, 1970).

Jones, D. James, 'Ein Beirdd Heddiw', XXIII, Hyd. 1955, 145-155.

Jones, Einir V., 'Datblygiad y Vers Libre yn y Gymraeg.' (M.A. Cymru: Bangor, 1977).

Jones, Gareth Elwyn, Modern Wales (Caergrawnt, 1984).

Jones, Geraint Wyn, '"Tywyll Heno" - Astudiaeth o'r Gwewyr Enaid Modern', Ysgrifau Beirniadol VII, 184-208.

Jones, Gwilym R., 'Y Canu Newydd', Heddiw, 3/3, Hyd. 1937, 83-7.

Jones, Gwilym R., Cerddi Gwilym R. (Dinbych, 1969).

Jones, Gwilym R. (gol.), Pigion Y Faner (Y Bala, 1974).

Jones, Harri Pritchard, 'Gwenlyn Parry, 1932-1991', Taliesin, 76, Mawrth 1992, 6-9.

Jones, Herman, Y Soned Gymraeg Hyd 1900 (Llandysul, 1967).

Jones, Idwal, 'Vers Libre in Welsh', The Welsh Outlook, 13/3, 1926, 73.

Jones, J. Eric (gol.), Dyn Bach o'r Wlad (Caernarfon, 1984).

Jones, John Gwilym, 'Moderniaeth mewn Barddoniaeth', Ysgrifau Beirniadol V (gol. J. E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1970), 167-180.

Jones, John Gwilym, Swyddogaeth Beirniadaeth (Dinbych, 1977).

Jones, John Gwilym, 'Y Broses Greadigol', Y Traethodydd, CXXXV, 1980, 62-72.

Jones, J. R., Ac Onide (Llandybïe, 1964).

Jones, J. R., Yr Argyfwng Gwacter Ystyr (Llandybïe, 1964).

Jones, J. R., Gwaedd yng Nghymru (Lerpwl, 1970).

Jones, Morgan D., Termau Iaith a Llên (Llandysul, 1972).

Jones, R. Gerallt, Owen M. Edwards (Llandybïe, 1962).

Jones, R. Gerallt, The Literary Revival of the Twentieth Century (Llandybïe, 1967).

Jones, R. Gerallt, Ansawdd y Seiliau (Llandysul, 1972).

Jones, R. Gerallt, Eliot (Dinbych, 1982).

Jones, R. M., Tafod y Llenor Caerdydd, 1974).

Jones, R. M., Llenyddiaeth Gymraeg 1936-1972 (Llandybïe, 1975).

Jones, R. M., Llên Cymru a Chrefydd (Llandybïe, 1977).

Jones, R. M., Seiliau Beirniadaeth Cyfrol 1 - Rhagarweiniad (Aberystwyth, 1984).

Jones, R. M., Seiliau Beirniadaeth Cyfrol 2 - Ffurfiâu Seiniol (Aberystwyth, 1986).

- Jones, R. M., Seiliau Beirniadaeth Cyfrol 3 - Ffurffiau Ystyrol (Aberystwyth, 1987).
- Jones, R. M., Llenyddiaeth Gymraeg 1902-1936 (Llandybie, 1987).
- Jones, R. Tudur, Ffydd ac Argyfwng Cenedl Cyfrol 1 (Abertawe, 1981), Cyfrol 2 (Abertawe, 1982).
- Jones, T. Gwynn, 'Modern Welsh Literature', The Welsh Outlook, I, 1, 1914, 19-22.
- Jones, T. Gwynn, 'The Literary Outlook in Wales', The Welsh Outlook, VII, 4, 1920, 87-90.
- Jones, Thomas (gol.), Awen Aberystwyth (Aberystwyth, 1939).
- Larkin, Philip, High Windows (Llundain, 1974).
- Lewis, Hywel D., Gwybod am Dduw (Caerdydd, 1952).
- Lewis, Saunders (gol.), Creffft y Stori Fer (Llandysul, 1949).
- Lewis, Saunders, Ati Wŷr Ifanc (gol. Meg Elis), (Caerdydd, 1986).
- Levine, Richard A. (gol.), The Victorian Experience: The Poets (Ohio, 1982).
- Liddle, Peter H., Voices of War 1914-1918 (Llundain, 1988).
- Lloyd, D. Tecwyn, 'Am Ysgrifau Cymraeg', Heddiw, 3/9, Ebrill 1938, 246-9.
- Lloyd, D. Tecwyn, Erthyglau Beirniadol (Llandysul, 1946).
- Lloyd, D. Tecwyn, Drych o Genedl (Abertawe, 1987).
- Lloyd, D. Tecwyn, Llên Cyni a Rhyfel a Thrafodion Eraill (Llandysul, 1987).
- Lodge, David (gol.), Twentieth Century Literary Criticism (Harlow, 1981).
- Lodge, David, (gol.), Modern Criticism and Theory (Llundain, 1988).
- Llwyd, Alan (gol.), Y Flodeugerdd Sonedau (Abertawe, dim dyddiad).

- Llwyd, Alan, Barddoniaeth y Chwedegau (Caernarfon, 1986).
- Llwyd, Alan ac Edwards, Elwyn (goln.), Gwaedd y Bechgyn (Llandybïe, 1989).
- Llwyd, Alan, Cerddi Alan Llwyd 1968-1990 (Llandybïe, 1990).
- Llwyd, Iwan, Dan Anasthetig (Caerdydd, 1987).
- Llywelyn-Williams, Alun, Y Nos, Y Niwl a'r Ynys (Caerdydd, 1960).
- Llywelyn-Williams, Alun, Nes na'r Hanesydd? (Dinbych, 1968).
- MacInnes, Colin, Absolute Beginners (Llundain, 1980).
- MacQuarrie, John, Twentieth-Century Religious Thought (Llundain, 1963).
- Miles, Dilwyn, The Royal National Eisteddfod of Wales (Abertawe, 1978).
- Millward, E. G., Pryddestau Eisteddfodol Detholedig 1911-53 (Lerpwl, 1973).
- Morgan, Derec Llwyd, 'T. Gwynn Jones: Canu'r "Chwerwder Pur"', Ysgrifau Beirniadol II, 200-228.
- Morgan, Derec Llwyd, Y Soned Gymraeg (Llandybïe, 1967).
- Morgan, Derec Llwyd, Barddoniaeth T. Gwynn Jones (Llandysul, 1972).
- Morgan, Dewi, 'Atgofion' (T. Gwynn Jones), Y Llenor, XXVIII, 1949, 92-5.
- Morgan, Iwan (gol.), The College by the Sea (Aberystwyth, 1928).
- Morgan, Kenneth O., Wales 1830-1980, Rebirth of a Nation (Rhydychen, 1982).
- Morgan, T. J., 'Sylwadau ar yr Ysgrif', Y Genhinen, 22/3, 112-5.
- Morris, Robert M., Colli'r Hogiau (Caerdydd, 1984).
- Morris, William (gol.), Cofio Ann Griffiths (Caernarfon, 1955).

Morris-Jones, Huw, Y Gelfyddyd Lenyddol yng Nghymru (Lerpwl, 1959).

Murry, Middleton, The Problem of Style (Llundain, 1922).

Newbolt, Henry, St. George's Day (Llundain, 1918).

Newbolt, Henry (gol.), Essays and Essayists (Llundain, 1927).

O' Casey, Sean, Juno and the Paycock (Llundain, 1928).

Owen, Dafydd, Cynan: Writers of Wales (Caerdydd, 1979).

Owen, Daniel, Y Siswrn (trydydd argraffiad: Lerpwl 1937).

Owen, Gerallt Lloyd, Cerddi'r Cywilydd (Tir Iarll, 1972).

Owen, Gerallt Lloyd, Cilmeri a Cherddi Eraill (Caernarfon, 1991).

Owen, W. J. B., Wordsworth's Literary Criticism (Llundain, 1974).

Page, Norman, A. E. Housman: A Critical Biography (Llundain, 1983).

Page, Norman, The Language of Literature (Llundain, 1984).

Parry, T. Emrys, Barddoniaeth Robert Williams Parry (Dinbych, 1973).

Parry, R. Williams, 'Angerdd Beirdd Cymru', Y Beirniad, I, 3, Hyd. 1911, 164-170.

Parry, R. Williams, 'The Literary Rebels', The Welsh Outlook, IX, Meh. 1922, 136-8.

Parry, R. Williams, Yr Haf a Cherddi Eraill (Dinbych, 1924).

Parry, R. Williams, Cerddi'r Gaeaf (Dinbych, 1952).

Parry, Thomas, 'Y Bardd Newydd Newydd', Y Traethodydd, 1939, 169-178.

Parry, Thomas, Hanes Llenyddiaeth Gymraeg Hyd 1900 (Caerdydd, 1944).

Parry, Thomas, Hanes Llenyddiaeth Gymraeg 1900-1945 (Caerdydd, 1945).

Parry-Williams, Henry, Y dull mwyaf effeithiol i gyfrannu addysg yn ein Hysgolion Sabbathol (Caernarfon, 1905).

Henry Parry-Williams, 'Adfywiad Crefyddol', Y Traethodydd, XIII, Ebrill 1925, 94-100.

Peate, Iorwerth, Ym Mhob Pen (Llandysul, 1948).

Peate, Iorwerth, Dyfodol ein Llenyddiaeth: Llenyddiaeth Gymraeg mewn Cymdeithas Ddwylieithog (Llandybïe, 1962).

Preminger, Alex, Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics (Llundain, 1974).

Prichard, Caradog, Un Nos Ola Leuad (Dinbych, 1961).

Prichard, Caradog, Afal Drwg Adda (Dinbych, 1973).

Pritchard, John M., Nest Cwm Eilir a Chaniadau Eraill (Caernarfon, 1910).

Reeves, James (gol.), Georgian Poetry (trydydd argraffiad: Harmondsworth, 1968).

Ricks, Christopher, The Force of Poetry (Rhydychen, 1984).

Roberts, Emrys, Monallt - Portread o Fardd Gwlad (Caernarfon, 1985).

Roberts, Ernest, Briwsion y Brifwyl (Caernarfon, 1978).

Roberts, Kate, 'Cychwyn y Stori Fer Gymraeg', Ysgrifau Beirniadol IV, 198-209.

Roberts, Manon Wyn, 'Rhai agweddau ar Sioriaeth a Neo-Sioriaeth Gymraeg.' (Ph.D. Cymru: Aberystwyth, 1985).

Roberts, Manon Wyn, Barddoniaeth Iorwerth C. Peate (Llandybïe, 1986).

Roberts, Selyf, 'Yr Ysgrif' (erthygl mewn pedair rhan)
Yr Eurgrawn, CXLIX, 2, Chwef. 1957, 38-44.
Yr Eurgrawn, CXLIX, 3, Maw. 1957, 57-61.
Yr Eurgrawn, CXLIX, 4, Ebrill 1957, 92-6.
Yr Eurgrawn, CXLIX, 5, Mai 1957, 118-122.

Roditi, Edward, Oscar Wilde (Norfolk, Conn., 1947).

- Rosenberg, Harold, The Tradition of the New (Llundain, 1962).
- Ross, Robert, The Georgian Revolt (Llundain, 1967).
- Rowlands, Dafydd, 'Yr Ysgrif', Barn, 121, Tach. 1972, 32.
- Rowlands, Eurys (gol.), Awdlau Cadeiriol Detholedig y Ganrif Hon 1900-1925 (Lerpwl, 1959).
- Rowlands, John, 'Ein Llenorion Cerddorol', Ysgrifau Beirniadol X, 357-378.
- Rowlands, John, John Gwilym Jones (Caernarfon, 1988).
- Rowlands, John, Saunders y Beirniad (Caernarfon, 1990).
- Rowlands, John, Cnoi Cil ar Lenyddiaeth (Llandysul, 1990).
- Rowlands, John, Ysgrifau ar y Nofel (Caerdydd, 1992).
- Rowlands, John, 'Hwiangerdd Diwedd Oes', Barn, 353, Meh. 1992, 18, 31-3.
- Rowlands, John (gol.), Sglefrio ar Eiriau Llandysul, 1992).
- Rhys, Ernest (gol.), Modern English Essays 1870-1920 (Llundain, 1922).
- Rhys, Robert, Chwilio am Nodau'r Gân (Llandysul, 1992).
- Screech, M. A., Montaigne and Melancholy: The Wisdom of the Essays (Llundain, 1983).
- Scully, James (gol.), Modern Poets on Modern Poetry (chweched argraffiad: Glasgow, 1977).
- Skelton, Robin (gol.), Poetry of the Thirties (Harmondsworth, 1964).*
- Stead, C. K., The New Poetic (pumed argraffiad: Llundain, 1983).
- Stephens, Meic, 'Moderniaeth', Taliesin, 24, Gorff. 1972, 54-65.
- Stephens, Meic (gol.), Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru (Caerdydd, 1986).

- Thomas, Dafydd Elis, 'The Image of Wales in R. S. Thomas's Poetry', Poetry Wales, VII, 4, Gwanwyn 1972, 59-74.
- Thomas, Dafydd Elis, Traddodiadau 'Fory (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1983).
- Thomas, Gwyn, Symud y Lliwiau (Dinbych, 1981).
- Thomas, Gwyn, Gwelaf Afon (Dinbych, 1990).
- Thomas, M. Wynn, Internal Difference (Caerdydd, 1992).
- Thomas, Ned, Waldo (Caernarfon, 1985).
- Thomas, R. S. Not That he Brought Flowers (ail argraffiad: Llundain, 1969).
- Thomas, R. S., Mass for Hard Times (Newcastle, 1992).
- Thomas, W. J., 'Llenyddiaeth Gymraeg Ddiweddar a Chrefydd', Y Traethodydd, VII, Gorff. 1938, 157-164.
- Thorne, David (gol.), Trafod Llenyddiaeth (Llandysul, 1977).
- Tomos, Angharad, Si Hei Lwli (Talybont, 1991).
- Walker, Hugh, The English Essay and Essayists (Llundain, 1915).
- Webb, Harri, A Crown for Branwen (Llandysul, 1974).
- Williams, Gerwyn, 'Caniadau'r Somme', Ysgrifau Beirniadol XVIII (gol. J.E. Caerwyn Williams), (Dinbych, 1992), 245-291.
- Williams, Daniel, Teithi Meddwl Ann Griffiths (Lerpwl, 1932).
- Williams, David, A History of Modern Wales (Llundain, 1950).
- Williams, Gerwyn, 'Llenyddiaeth Gymraeg ynghylch y Rhyfel Byd Cyntaf.' (Ph.D. Cymru: Aberystwyth, 1988).
- Williams, Gwyn A., When Was Wales? (Harmondsworth, 1985).
- Williams, J. E. Caerwyn, 'Paradocs', Y Traethodydd, XXVII, 1959, 20-32.

- Williams, John Lasarus, Ysgrifau Llenorion (Dinbych, 1967).
- Williams, John Roberts, Annwyl Gyfeillion (Llandysul, 1975).
- Williams, Melfyn R., Doctor Alun (Talybont, 1977).
- Williams, Raymond, Keywords (Llundain, 1983).
- Williams, Raymond, Culture and Society (Llundain, argraffiad 1990).
- Williams, Waldo, Dail Pren (Llandysul, 1956).
- Williams, William E. (gol.), A Book of English Essays (Harmondsworth, 1942).
- Williams, Wyn, Caniadau (Conwy, 1911).
- Wood, Dorothy, 'Pŵer y Gwynt (ym marddoniaeth Cymru)', Y Genhinen, 29/3, 1979, 119-123.
- Woolf, Virginia, The Common Reader (Llundain, 1925).